TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 114 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI

II

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

II

TARTU 1961

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 114 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI

II

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

II

TARTU 1961

Redaktsioonikolleegium:
B. Jegorov, R. Kleis, H. Moosberg (toimetaja), A. Pärl ja L. Roots.

Редакционная коллегия:
Б. Егоров, Р. Клейс, Х. Мосберг (редактор), А. Пярл и Л. Роотс.

SOTSIALISTLIKUD ÜMBERKORRALDUSED KREENHOLMI MANUFAKTUURIS 1940.—1941. AASTAL

Ajalootead. kand. M. Lõhmus

NSV Liidu ajaloo kateeder

Võiduka sotsialistliku revolutsiooni tulemusena kehtestati Eestis 1940. a. juulis uuesti nõukogude võim. Eestimaa Kommunistliku Partei ja eesti töölisklassi ette kerkis suur ja keerukas ülesanne: sotsialistliku ühiskonna ülesehitamine.

Seda ülesannet asus eesti töötav rahvas pärast Nõukogude Eesti vastuvõtmist NSV Liidu võrdõiguslikuks liikmeks lahendama Nõukogude valitsuse ja kõigi liiduvabariikide toetusel ning Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei juhtimisel, kelle lahutamatuks osaks muutus Eestimaa Kommunistlik Partei.

Sotsialistliku majanduse ülesehitamisel Eesti NSV-s oli esimeseks sammuks tööstuse ja pankade natsionaliseerimine, millega nii kiskjalik väliskapital kui ka eesti kodanlus kaotasid oma võimu tähtsamad majanduslikud tugipunktid. Järgnevatel kuudel Eesti tööstuses toimunud ümberkorraldustes avaldusid selgesti kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodile omased seaduspärasused. Sotsialistlike ümberkorralduste tundmaõppimine vabariigi suurimas tekstiilitööstusettevõttes — Kreenholmi Manufaktuuris — aitab konkreetsete faktide najal selgitada selle üleminekuperioodi iseloomulikke jooni, täites ühtlasi teatud määral lünka, mis valitseb meie vabrikute ja tehaste ajaloo uurimises esimesel nõukogude võimu aastal.

Teise maailmasõja puhkemine andis ränga hoobi kodanliku Eesti tekstiilitööstusele, isoleeris selle välisturgudest ja tooraine allikatest. Tulemuseks oli järsk tootmise piiramine, tööliste massiline vallandamine ja elukalliduse tõus. Mõnevõrra paranes tekstiilitööliste olukord pärast Nõukogude Liidu—Eesti vastastikuse abistamise pakti ja kaubalepingu sõlmimist (28. sept. 1939. a.), mille põhjal Eesti tekstiilitööstus sai suurema saadetise puuvilla ja ulatuslikke tellimusi.

Tööliste olukorra paranemine kandis siiski ajutist iseloomu ja 1939/40. aasta talv kujunes Narva tekstiilitöölistele, eriti aga Kreenholmi töölistele üheks kõige süngematest kogu kodanliku

diktatuuri kestel. Tööpuudus ja nälg muutsid sadade tööliste ja töötute elu väljakannatamatuks. Rahulolematust suurendas veelgi pensioniõiguslike tööliste massiline vallandamine Kreenholmist vahetult enne seaduse kehtestamist, mille kohaselt suurkäitisi kohustati maksma vanadele töölistele 15 kr. kuus pensioni. [1]

Narvas oli juba 1938. a. talvel amnestiaga vabastatud endistest poliitvangidest-töölistest moodustatud uus Kommunistliku Partei linnakomitee, kuhu kuulusid Adolf Pauk, Karl Paas ja Aliide Silberg. [2]

1939. aastal aktiveerus põrandaaluse Eestimaa Kommunistliku Partei tegevus ja kasvas kiiresti tema mõju töölishulkadele. Komitee põhiülesandeks kujunes sidemete loomine tekstiilitööliste ametiühinguga, selle töö aktiviseerimine ja tööliste poliitilise teadlikkuse tõstmine. See töö kandis vilja. Partei mõju suurvabrikute tööliste keskel tugevnes. Kreenholmis alustas 1939. a. jaanuaris tegevust 3-liikmeline partei-algorganisatsioon (August Põlts, Artur Põlts ja Varkki), kes sisuliselt juhtis töölisvanemate nõukogu tegevust juba 1939/1940. aasta talvel. [3] Ka Linavabrikus loodi partei-algorganisatsioon. Samuti juhtis partei linnakomitee tekstiilitööliste ametiühingu Narva osakonna tööd. Narva tekstiilitööliste klassiteadlikkuse tõus ja sõbralik suhtumine Nõukogude Liitu väljendus eredalt selles, kuidas nad vaimustusega tervitasid Narvat läbivaid Nõukogude armee väeosi 1940. aasta 17. juunil. Hoolimata sellest, et võim oli veel täielikult kodanluse käes ja kaitseliitlased püüdsid igati rahvast eemale tõrjuda, avaldas rahvahulk hurra-hüüete ning lilledega oma sooje tundeid mööduvatele sõjaväelastele, lehvitades julgelt punaseid pea- ja taskurätte. [4]

Kui saabus ajalooline pöördepäev, siis võtsid sellest aktiivselt osa, jäädes truuks oma revolutsioonilistele traditsioonidele, tuhanded Narva töölised, nende avangardis sammus aga Kreenholmi töölisaktiiv.

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee pöördus 21. juunil 1940. a. otseselt Kreenholmi tööliste poole üleskutsega toetada Tallinna tööliste nõudmisi uue, demokraatliku valitsuse moodustamiseks. Vastuseks partei üleskutsele organiseerisid Kreenholmi põrandaalune partei-algorganisatsioon, töölisvanemate nõukogu ja EKP Narva Linnakomitee paari tunni jooksul massilise töölisdemonstratsiooni, millest võttis osa ligi 5000 inimest, peamiselt Narva vabrikute töölisi. [5] Kreenholmi töölistest olid juunipöörde

---

[1] «Põhja Kodu» nr. 78, 12. juulil 1940.

[2] EKP Arhiiv (edaspidi EKPA), f. 16, nim. 16—1, s.-ü. (1941), l-d 21—24.

[3] Sealsamas; vt. «Narva Tööline» nr. 11, 23. jaan. 1941.

[4] Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad, Tallinn 1960, lk. 165.

[5] Saabus päev, lk. 168; Kreenholmi Manufaktuur 1857—1957, Tallinn 1957, lk. 41. (Ilmselt on siin liialdatud väide, et ülelinnalisest miitingust võttis osa üle 8 tuhande Kreenholmi töölise. Kreenholmis oli sel ajal vaevalt kaks tuhat töölist.)

tulihingelisteks organisaatoriteks parteigrupi sekretär August Põlts ja töölisvanemate nõukogu esimees Arnold Treiberg.

Läbi Narva tänavate liikus võimas demonstratsioon, mida kohaliku kodanluse esindajad hirmu ja vihaga jälgisid. Kreenholmi turul toimus rahvamiiting, kus üksmeelselt mõisteti hukka eesti kodanluse Nõukogude-vaenulik poliitika ja ühineti Tallinna tööliste nõudmistega. Huvitav on märkida, et miiting võttis vastu revolutsioonilised resolutsioonid nii eesti kui ka vene keeles ja siin esines tööliste palvel ka üks Nõukogude armee esindajaid, tervitades eesti töölisklassi Nõukogude Liidu töölisklassi nimel. [6]

Narva tööliste keskel valitses enneolematult ülev meeleolu. Punalippe ja loosungeid kandes ning vanu revolutsioonilisi laule lauldes liikusid tööliste kolonnid läbi linna tagasi vabrikutesse ja kodudesse.

Oma sügavat poolehoidu töörahva võimule tõendasid Narva töölised aktiivse osavõtuga Riigikogu valimistest 14. ja 15. juulil. Hääletajate arvult oli linnas esikohal Kreenholmi rajoon 1870 hääletajaga, kellest Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatide poolt hääletas 1770 inimest (95,1%). [7] Kui Narva kesklinna kodanlastega asustatud rajoonides rikutud hääletussedelite protsent küündis kuni 18-ni, siis Kreenholmis oli see 4,9 (Kalevi- ja Linavabriku rajoonis aga veelgi väiksem — 2,5%). [8] Kreenholmi suhteliselt arvuka ametnikkonna ja insener-tehnilise personali töörahvavaenulik hoiak leidis nähtavasti hääletussedelite rikkumises endale jõuetu väljendusvormi. See ei suutnud loomulikult töölisklassi triumfi takistada. Nõukogude võimu väljakuulutamise puhul linnas toimunud rõõmumiitingust võttis osa mitte vähem kui 12 000 inimest, s. o. ligi pool linna elanikkonnast. [9]

Toodud näited tõendavad, et Kreenholmi ja teiste vabrikute töölised teostasid oma ajaloolise missiooni — nõukogude võimu taastamise — üksmeelselt ja vähemagi kõhkluseta. Nende julge väljaastumine sundis ka Narva kodanlust võitluseta loovutama võimupositsioonid.

Kreenholmi tööliste poolehoidu nõukogude võimule süvendas kahtlemata äärmiselt terav vahekord vabriku juhtkonnaga. Kogu 1940. a. kevadel käis Kreenholmi tööliste järjekordne palgavõitlus. Tööliste üldkoosolek oli juba 1940. a. märtsis esitanud nõudmised, et kõigi tööliste tunnitasu tõstetaks 10 sendi võrra. Vabriku valitsus ei rahuldanud tööliste soovi, töötülide lahendamise komisjon, kellele töölised nõudmised olid edasi andnud, pakkus kompromissi (meestöölistele 2,5-sendilist ja naistöölistele 2-sendilist palgalisa tunnis). Töölised protestisid direktsiooni otsuse vastu ning

---

[6] Saabus päev, lk. 170.
[7] «Põhja Kodu» nr. 80, 17. juulil 1940.
[8] Sealsamas.
[9] «Põhja Kodu» nr. 84, 26. juulil 1940.

jäid oma esialgse nõudmise juurde, põhjendades seda elukalliduse tõusuga. Nad saatsid protestinoodi sotsiaalministrile.[10]

Direktori poolt saadeti töölised 15. juunil «puhkusele» ja pandi vabrik seisma. Alles siis, kui Eesti Töötava Rahva Liidu programmist oli ette näha, et tööliste nõudmine rahuldatakse, otsustas Kreenholmi direktsioon järele anda ning nõustus tõstma töötasu Kulgu saeveskis 8 sendi võrra. Lubati maksta isegi lasteabiraha. Kogu vabriku ulatuses lubati tõsta meestööliste tunnitasu 7 ja naistöölistel 6 sendi võrra.[11] 26. juulil 1940. a. kirjutati alla ja hakkas kehtima tekstiilitööliste ja töösturite vaheline kollektiivleping kogu vabariigi ulatuses, mille kohaselt tekstiilitöölise tunnitasu miinimumiks Narvas määrati nii meestel kui ka naistel 30 senti. Kõrgendatud palka hakkasid töölised tegelikult saama alles pärast vabriku natsionaliseerimist.

Palgavõitluse käik näitas kapitalistide osalist taandumist oma esialgselt kategooriliselt seisukohalt. Selleks sundis neid kahtlemata üldise poliitilise olukorra muutumine.

Kreenholmi põlistel isandatel ei olnud julgust osutada vastupanu vabriku natsionaliseerimisele. Teatavasti kanti Kreenholmi Manufaktuur esimesena Eesti natsionaliseeritavate suurettevõtete nimekirja. Natsionaliseerimisdeklaratsiooni väljakuulutamine toimus 23. juulil 1940. a. miitingul vabriku õuel. Töölised tervitasid Kreenholmi kuulutamist rahva omaks. Arnold Treiberg oma sõnavõtus ütles: «Ma tulin siia otse rongilt. Käisin Eesti töölisdelegatsiooni koosseisus Moskvas. Me nägime oma silmaga, missugust edu on nõukogude inimesed saavutanud. Nad ehitavad ise oma õnnelikku elu. Ja nüüd oleme selle õiguse saanud meiegi. Kreenholm on nüüd meie oma! Aga me peame olema targad, hoolikad ja kokkuhoidlikud peremehed, hoidma masinaid ja töötama ainult kodumaa hüvanguks. Meie ülesanne on ehitada üles noor Nõukogude Eesti!»[12]

Direktorid ei varjanud oma süngeid nägusid, kuid nende viha osutus võimetuks. Mõni päev hiljem olid nad sunnitud vabriku üle andma natsionaliseerimiskomiteele, mille esimeheks oli aktiivne tekstiilitööliste ametiühingutegelane H. Roog[13] ja liikmeteks Kreenholmi töölisvanemad. Arnold Treiberg oma mälestustes meenutab, et kapitalismi tingimusteta kapitulatsiooni sümboliseerivale natsionaliseerimisaktile alla kirjutades olid direktorid «näost kaamed, sulepea ei tahtnud seista värisevate sõrmede vahel»[14].

Peadirektor Andreas Knoop ja rida teisi juhtivaid ametnikke, kelle kõrvaldamist töölised nõudsid nende rahvavaenuliku käitu-

---

[10] «Põhja Kodu» nr. 73, 1. juulil 1940.
[11] Sealsamas, nr. 76, 8. juulil; nr. 80, 18. juulil; nr. 85, 29. juulil 1940.
[12] Saabus päev, lk. 172.
[13] H. Roog sai 1940. a. Eesti NSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi Tekstiilitööstuse Peavalitsuse ülemaks, 1941. a. mõrvati fašistide poolt.
[14] Saabus päev, lk. 172.

mise pärast, olid sunnitud Kreenholmist lahkuma. Tööle jäeti edasi endine tehniline direktor J. Simenson, kes — vähemalt näiliselt — avaldas valmisolekut töötada koos nõukogude võimuga, ning osa insener-tehnilisi töötajaid. Kreenholmi asusid juhtima endised töölised. Vabriku esimeseks komissariks oli H. Roog, hiljem A. Treiberg (kes sai ka esimeseks direktoriks).[15] Ka teistes Narva vabrikutes said direktoriteks endised töölised. Tänu töölishulkade toetusele ja vastutustundele õnnestus natsionaliseerimine teostada kiiresti ja häireteta. Ei Kreenholm ega teised Narva vabrikud kaotanud seetõttu ühtegi töötundi.

Natsionaliseeritud vabriku uueks nimeks, mida ta kannab tänapäevani, sai Riiklik Kreenholmi Manufaktuur.

Vabriku uuel proletaarsel juhtkonnal kujunes töölistega tihe kontakt, mis meenutas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Eesti Töörahva Kommuuni päevi. Vabriku juhtimisel hakkas uus direktsioon kõiki tähtsamaid küsimusi arutama ja lahendama koos reatööliste esindajatega. Majandusaktiivi nõupidamised, tööliste üldkoosolekud ja osakondade koosolekud-tootmisnõupidamised kujunesid natsionaliseeritud Kreenholmis seaduspärasteks nähtusteks ja tootmise kollektiivse juhtimise meetodiks. Direktsiooni ja parteiorganisatsiooni abilisena etendas vabrikus tähtsat osa ametiühing. Ametiühingu tuumiku moodustas endise Narva tekstiilitööstuse kutseühingu aktiiv (A. Põlts, V. Volkov, Rätsep, Kujavski jt.). Kutseühingu liikmete arv oli 1940. a. märtsis 301, juuni keskel 651 (neist Kreenholmis 371). Juba enne nõukogude võimu kehtestamist oli Narva kutseühing lahku löönud oportunistlikust Tekstiilitööliste Kutseühingute Liidust Tallinnas.[16]

Kreenholmi ametiühingu liikmete arv tõusis juba 1941. a. septembris üle 2000 ning uus käitiskomitee valiti 27-liikmeline. Kreenholmi käitiskomitee esimeheks valiti Eesti NSV esimese Ülemnõukogu liige — kommunist August Põlts.[17] Ametiühingu komitee võttis akiivselt osa kõigist ümberkorraldustest vabrikus ning tema kollektiivi elus.

Nõukogude võimu esmajärguliseks ülesandeks oli töölisklassi materiaalse heaolu tõstmine ja tööpuuduse likvideerimine Eestis.

Kapitalistliku töötasusüsteemi likvideerimine algas alates 1. augustist ülevabariigilise töötasude tõstmisega keskmiselt 20% võrra.

Töötasu tõstmine jätkus kogu vabariigis 1940. a. oktoobris, mille tulemusena suurenes ka Kreenholmi tööliste töötasu aasta esimese poolega võrreldes 42% võrra. Tükitöölise keskmine kuutöötasu tõusis 84-lt kroonilt 118 kroonini, ajatööliste töötasu 70-lt 100 kroonini.[18] Tööliste arv ulatus sel ajal juba üle 3200 inimese. Tükitöölisi oli 1940. a. oktoobris 1596, ajatöölisi aga mõnevõrra

[15] «Narva Tööline» nr. 11, 30. aug. 1940.
[16] «Põhja Kodu» nr. 67, 14. juunil 1940.
[17] «Narva Tööline» nr. 15, 9. sept. 1940.
[18] ENSV ORKA, f. R—8, nim. 2, s.-ü. 80, l-d 11—20.

rohkem — 1607.[19] Töötasu silmapaistev tõus aitas kindlustada kõigile töölistele inimväärse äraelamise ja oli tööviljakuse kiire kasvu materiaalseks stiimuliks. Tuleb märkida, et vabrikusse tööle jäetud direktori ja tehniliste jõudude töötasud säilitati, kuid kaotati preemiad, mis ühe kaasaeglase sõnade järgi moodustasid «omaette varanduse».[20]

Kohe pärast võimuküsimuse lahendamist astus natsionaliseeritud Kreenholmi uus juhtkond energilisi samme vana korra igandite väljajuurimiseks vabriku olustikus. Eelkõige vallandati töölt kapitalistide paadunud käsilased — kurikuulsad ketrusvabriku ja kudumisvabriku «töölevõtjad», kes olid aastaid omavolitsenud, taga kiusanud ja vallandanud klassiteadlikumaid töölisi ning altkäemaksu võtnud töölesoovijatelt. Osa vabriku endiste peremeeste truid teenreid andis lubaduse end «parandada» ja jäeti tööle.[21]

Hiljem säärased isikud siiski ei õigustanud nende suhtes osutatud suuremeelsust, esinesid töödistsipliini laostajatena ja nõukogudevastase laimu levitajatena tööliste keskel, nii et neid oldi sunnitud isegi kohtulikult karistama.[22]

Kapitalismi häbiväärse igandina kaotati Kreenholmis juba esimesel nõukogude võimu kuul tööliste läbiotsimise ehk «katsumise» põline traditsioon. «Katsumispukid» viidi vabrikuväravast kolikambrisse, tööliste kasvatamiseks teostati selgitustööd koosolekutel.

Alandavalt ja rõhuvalt oli töölistele mõjunud kapitalistide võimu ajal põliselt püsinud ebavõrdsus vabriku sauna kasutamisel. Töölistele maksis oma sauna kasutamine 10 senti, ametnike sauna kasutamine, kus olid paremad pesemistingimused, 20 senti. Ametnikele oli tööliste sauna kasutamine tasuta.

Tööliste nõudmisel kehtestas Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri juhtkond alates 1. sept. 1940. a. kõigile töölistele vabriku sauna ja pesuköögi tasuta kasutamise.[23] Samuti tühistati häbiväärne feodaalse igandina püsinud korraldus, mille kohaselt töölised pidid kontorist hankima loa selleks, et minna vabriku metsa seeni või marju korjama. Luba nõuti ilmselt selleks, et töölised ei häiriks härraseid direktoreid, kes armastasid samas metsas küttimas käia.

Ka rida teisi kapitalistliku ekspluateerimise ja ebavõrdsuse jäänuseid likvideeriti Kreenholmis tööliste initsiatiivil. Vabriku peaväravast kõrvaldati näiteks Kreenholmi asutaja ja endise pärisisanda Ludvig Knoopi kuju, mis oli seal ähvardavalt valvanud oma palgaorje ligi poole sajandi jooksul. Jälgides Kreenholmi tööliste eeskuju võtsid ka natsionaliseeritud Linavabriku

[19] ENSV ORKA, f. R—8, nim. 2, s.-ü. 80, l-d 11—20.
[20] «Narva Tööline» nr. 11, 30. aug. 1940.
[21] «Põhja Kodu» nr. 87, 2. aug. 1940.
[22] «Narva Tööline» nr. 8, 23. aug. 1940 jm.
[23] «Narva Tööline» nr. 6, 19. aug. 1940.

töölised maha vihatud direktori Peltzeri kuju vabrikuvärava juurest.

Ülaltoodud ümberkorraldused iseloomustavad sotsialistlike tootmissuhete kehtestamise algust Kreenholmis. Nende tulemusena saavutati silmapaistev murrang kogu vabriku olustikus, mida tolleaegne reporter ilmekalt kujutab artiklis «Töörahva Kreenholmis»: «Imposantne kontorihoone, mis kerkib puiestee käänaku tagant, on elanud üle kapitalistliku korra kukutamisel vahest küll kõige põhjalikuma muutuse. Direktorite nõupidamissaalis ja kõige «pühamas» paigas, käitise juhi kabinetis vaatavad nüüd seinalt vastu Lenini... ja teiste suurte rahvajuhtide pildid... Kabinetis, mille ukse taga varem ametnikudki liikusid kikivarbail, on nüüd aset võtnud inimesed, keda enam ei eruta jutulesoovijate tööliste vabrikutolmuga puuderdatud näod.

Esimest korda Kreenholmi ajaloos näevad need seinad inimesi, kelledel seisavad südamelähedal ka tööliskonna mured ja rõõmud ja kes kogu oma töojõu on pühendanud eesmärgile, luua nendes käitisevaremetes uut elu...»[24]

Peamiseks probleemiks, mis pärast nõukogude võimu kehtestamist päevakorrale kerkis ja kiiret lahendamist vajas, oli tõepoolest Kreenholmi Manufaktuuri rekonstrueerimine, tema konserveeritud ja osaliselt lagunenud sisseseade taastamine ja täie võimsusega käikulaskmine.

Nõukogude võimu taaskehtestamise momendil seisid Kreenholmi kombinaadi viiest vabrikust kaks täielikult juba alates 1917.—1918. aastast. Nn. Georgi ketrusvabrikus oli osa masinakomplekte lahutatud osadeks ja viidud üle teistesse vabrikutesse. Kraasimis- ja eelketrusmasinad olid aga veetud välja Lätisse ja Leedusse. Siiski oli võimalik taastada ning käiku lasta osa ketrusmasinaid, kus tööd võis leida ligi 500 inimest. Samuti seisis 1918. a. alates vana ketrusvabriku «uus pool», kuna «vana pool» töötas ühes vahetuses. 1917. a. alates seisis ka uus ketrusvabrik — korpus «E», mis vajas põhjalikku remonti, elektrifitseerimist ja küttesüsteemi korrastamist. Vana kudumisvabriku «vana pool» seisis 1918. a. alates. 1954 teljest olid ligi 300 muutunud kõlbmatuks vanarauaks, «uus pool» töötas 800 teljega kahes vahetuses. Alakoormatusega töötas ka Joala ketrusvabrik. 1940. a. juulis töötas Kreenholmis 1900 töölist. 26. juulil 1940. a., s. o. natsionaliseerimise momendil, Kreenholmi töötava sisseseade hulka ja tootmismahtu näitab tabel lk-l 10.[25]

Päevas töötas vabrik ümber umbes 11 tonni puuvilla.

Võrreldes tabeli andmeid Kreenholmi Manufaktuuri võimusega tema hiilgeperioodil enne I imperialistlikku maailmasõda,

[24] «Narva Tööline» nr. 11, 30. aug. 1940. (Artikli autor on siiski unustanud, et Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Eesti Töörahva Kommuuni päevil Kreenholm kuulus samuti töötavale rahvale.)

[25] EKPA, f. 16. nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 25 (7) (ajakirjanduse andmeil töötas Kreenholmis sel ajal ainult 55 000 värtnat ja 555 telge).

Vabrik	Sisseseade	Päevane toodang
Vana vabriku ketrusosakond	14 016 värtnat	2482 kg
Vana vabriku ettevalmistusosakond	1 300 „	268 „
Joala vabriku ketrusosakond	18 992 „	1396 „
Masinad[26]	86 768 „	3219 „
Kokku:	121 076 värtnat	7365 kg
Kudumisvabrik	1 148 telge	33 700 m

on selge, et eesti kodanluse võimutsemisperioodi lõpul oli sellest kasutatud ainult tühine osa.[27]

Esimene nõupidamine vabriku töömahu laiendamise küsimuses toimus 1940. aasta augustis. Vabriku tööperspektiivide arutamisest võttis osa ka hulgaliselt tööliste esindajaid. Tolleaegne komissar sm. A. Treiberg räägib oma mälestustes, et ta esitas tehnilisele juhtkonnale küsimuse, kui kaua aega võtab Joala vabriku täie koormatusega käikulaskmine. Tehniline direktor J. Simenson arvas selleks minevat 3 kuud. Ketrusvabriku «E» käikulaskmist aga peeti «spetside» poolt võimalikuks alles 2 aasta pärast.[28] Arutati võimalusi ka kudumisvabriku laiendamiseks. Tööliste esindajad, kes taotlesid vabriku kiiret taastamist ja oma seltsimeestele töövõimaluse muretsemist, protesteerisid ägedalt tehnilise personali ükskõiksuse ja loiduse vastu ja otsustasid oma initsiatiivil kiirendada sisseseade remonti.

Vabriku mehaanikaosakonnas moodustati põhiliselt noortöölistest koosnevad remondibrigaadid, igas brigaadis 8—12 inimest, kes said endale kindlad tööülesanded ning ise määrasid lühendatud tähtajad nende täitmiseks.[29] Nendes remondibrigaadides, mille arv kiiresti kasvas ja 1941. a. märtsis ulatus 14-le, võis varemini kui kusagil mujal täheldada uut sotsialistlikku töössesuhtumist, erakordset tööhoogu ja vaimustust, mille juures ei hoolitud pingutuste raskusest ning tehti meelsasti ka ületunnitööd. Eriti hakkas välja paistma oma energia ja töösaavutustega noorte remonditööliste brigaad Allo Aaviste juhtimisel, kes koos oma seltsimeestega Aleksander Mangeli, Joosep Süda, Nikolai Kerloffi, Viktor Marshalovi, Peeter Tamme ja Viktor Kovšiloviga täitis päevaülesandeid pidevalt 180%-liselt, lühendas järjest masinakomplekti korrastamiseks ettenähtud tähtaega ja tegi töö, mil-

[26] Täpsem seletus puudub.
[27] Kreenholmi Manufaktuur, lk. 24.
[28] Saabus päev, lk. 173.
[29] «Narva Tööline» nr. 38, 27. märtsil 1941.

leks algul kulutas 500 tundi, juba paar kuud hiljem ära poole lühema ajaga.[30]

Kreenholmi rajamise 100-ndale aastapäevale pühendatud juubelialbumis märgitakse õigesti, et Aaviste brigaad kujunes esimeseks löökbrigaadiks Kreenholmis. Vabriku «E» ettevalmistusosakonna sisseseade remontimisel töötas ennastsalgavalt Mihhail Martõnovi brigaad. Ka kommunist Oigo noortebrigaad remontis 480 ketrusmasinat ligi kuu aega enne tähtaega. (Selle brigaadi koosseisus töötas siis ka kommunistlik noor Leonid Kujavski, kes pärast Suurt Isamaasõda 1949. a. algatas Eesti NSV-s sotsialistliku võistluse toodangu kõrge kvaliteedi eest). Kreenholmi ja Balti Manufaktuuri tootmisvõimsuse suurendamist soodustas asjaolu, et tooraine ning turu küsimus ei valmistanud nõukogude korra tingimustes muret. 1940. a. teise poole jooksul läksid mõlemad vabrikud, nagu näitab alljärgnev tabel, täielikult üle nõukogude puuvilla kasutamisele.

Puuvilla sissevedu Eestisse 1940. a. (kilogrammides):[31]

Kuu	NSV Liit	Ameerika Ühendriigid	Egiptus	Belgia
Jaanuar	129 238	165 791	80 235	101
Veebruar	29 046	277 048	120 354	2372
Märts	102 759	148 334	74 718	504
Aprill	860 381	10 146	75 647	—
Mai	396 784	46 003	35 950	30 317
Juuni	285 487	20 783	29 407	—
Juuli	375 446	8 711	46 627	—
August	827 556	12 846	33 507	—
September	787 894	24 952	67 537	—
Oktoober	464 162	55 319	—	—
November	776 085	—	—	—
Detsember	1 321 276	—	—	—
Kokku:	6 353 932	769 941	563 982	33 294

Antud tabelist selgub, et ainuüksi Nõukogude Liidu abi kindlustas Eesti tekstiilivabrikute pideva normaalse töö.

Nõukogude puuvill oli märksa puhtam Egiptuse puuvillast. Kui viimase puhastamisel tuli töötada gaasimaskis ja ruumis polnud läbi tolmupilve midagi näha paari sammu kaugusele, siis nõukogude puuvilla puhastamisel võis masinate vahel vabalt liikuda maskita ja kaitseprillideta.[32]

Toodangu turustamise küsimuse aitasid lahendada samuti vennasvabariigid. Kreenholmi vabriku kogutoodangust umbes 50%

[30] Kreenholmi Manufaktuur, lk. 43/44. (Aaviste nimi on siin ekslikult antud ühe *a*-ga, ajalehtedes lõpeb see vahel ka *u*-ga.)
[31] ENSV ORKA, f. R—10, nim. 1, s.-ü. 314, 1940, l-d 2—3.
[32] «Narva Tööline» nr. 11, 30. aug. 1940.

kasutasid Leningradi tekstiilitööstusettevõtted.[33] Vabriku taastamisel osutasid kohalikele töölistele suurt abi Leningradi insenerid, montöörid ja teised spetsialistid. Erakordse intensiivsuse omandasid Kreenholmi rekonstrueerimistööd pärast seda, kui manufaktuur koos rea teiste Eesti NSV suurtööstusettevõtetega läks üleliidulisse alluvusse, Leningradi Tekstiilitööstuse Peavalitsuse süsteemi. Sellega seoses määrati 1940. a. novembris Kreenholmi uueks direktoriks Leningradi tekstiiliala spetsialist — kommunist Konstantin Georgijevitš Kosko, kes kogu oma jõu pühendas vabriku õitsengule viimiseks.[34]

Viie kuu jooksul oli Kreenholmi taastamisel tehtud ära tubli töö. Narva linna I parteikonverentsil 1941. a. jaanuaris tehti esimesi kokkuvõtteid Kreenholmi tootmisvõimsuse kasvu kohta 26. juulist kuni 29. dets. 1940. a. Nende kohaselt töötas aasta lõpul 145% rohkem värtnaid kui natsionaliseerimise momendil, kuna käikulastud kudumistelgede arv oli kasvanud 90% võrra.[35] Vabriku direktori sm. Kosko andmetel töötas 1. jaanuaril 1941. a. 159 000 värtnat ja 1252 kudumistelge kahes vahetuses.[36]

1941. aastal arenes Eesti NSV tööstus juba Nõukogude Liidu III viisaastaku plaani täitmise tähe all. Nõukogude Eesti tööstuse muutumist üleliidulise tootmissüsteemi orgaaniliseks osaks tähistas NSV Liidu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus 24. jaanuarist 1941. a., millega fikseeriti 1941. a. rahvamajandusplaani põhiülesanded Eesti NSV-s: sotsialistliku tööstuse igakülgne arendamine ja rekonstrueerimine, eriti masinaehituse, tekstiili- ja toiduainetetööstuse tootmisvõimsuste täielik ärakasutamine.[37]

NSV Liidu RKN määruse kohaselt tuli Riiklik Kreenholmi Manufaktuur täie võimsusega tööle rakendada juba 1. oktoobriks 1941. a. Tööliste arv pidi 1. oktoobriks 1941. a. uuesti tõusma 10 000-ni. Vabriku taastamiseks määrati üleliidulisest eelarvest 18 miljonit rubla.[38]

Et Narva kosk ja olemasolevad elektrijaamad ei oleks suutnud vabriku energiavajadust rahuldada, siis nägi määrus ette anda Kreenholmile ajutiselt elektrit Leningradi elektrivõrgust 5600 kW ulatuses kuni uue võimsa hüdroelektrijaama valmimiseni, mille projekti asusid kohe koostama nõukogude insenerid Leningradis.

---

[33] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 4.

[34] Kreenholmi Manufaktuur, lk. 43. (Ajalooliselt täpne pole väide, et Kosko oli e s i m e n e nõukogudeaegne direktor.)

[35] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 25 (7).

[36] EKPA, f. 16, toimik 19, side 2 (1941), 1, l. Vrd. ka Kreenholmi Manufaktuur, lk. 43 (andmed mõnevõrra erinevad, kuid vahe pole suur — 158 000 värtnat ja 1288 kudumistelge.

[37] «Советская Эстония» nr. 38, 14. veebr. 1941.

[38] «Narva Tööline» nr. 29, 6. märtsil 1941. (Summa kohta lähevad andmed lahku. 1940. a. projekteeriti kapitaalehituseks 25 miljonit rbl., 1941. a. teistel andmetel («Советская Эстония» nr. 142, 19. juunil 1941) oli see 16,5 miljonit rbl.)

Rekonstrueerimis- ja remonttööd võtsid järjest suurema ulatuse ja 1941. a. esimesel poolel suurendati mehaanikaosakonna tööliste arvu. Tagavaraosade ning materjalide puuduse lahendamiseks pöörduti vennasvabariikide poole. Üleliiduline Puuvillatööstuse Tehnika Peavalitsus (Главтеххлоппром) osutas Kreenholmi ja Balti Manufaktuuri sisseseade taastamisel suurt materiaalset abi — ühiselt said nad 1941. a. esimesel poolel 1 800 000 tagavaraosa ja detaili.[39]

Kreenholmi rekonstrueerimisega ei tegelnud nõukogude korra tingimustes ainult majandusmehed, see toimus parteiorganisatsiooni juhtimisel ja EK(b)P Keskkomitee otsese kontrolli all. 10. aprillil 1941. aastal kuulati EK(b)P Keskkomitee bürool ära Kreenholmi direktori K. Kosko aruanne vabriku taastamise käigu kohta, millest selgus, et mõne kuu jooksul oli partei ja valitsuse määruse elluviimiseks tehtud ära suur töö.[40]

Kui 1941. a. jaanuaris töötas vabrikus 159 000 värtnat ja 1252 telge, siis 1941. a. 10. aprilliks oli käiku lastud juba 236 000 värtnat ja 1456 kudumistelge ning töökorda seatud veel 50 000 värtnat, mille käikulaskmine kvalifitseeritud tööliste ja elektrivalguse puudumise tõttu veidi viibis.[41]

EK(b)P Keskkomitee kohustas direktor K. Koskot 1941. a. aprilli- ja maikuu jooksul palkama täiendavalt 2000 uut töölist ning korraldama nende väljaõppe. Eesrindlike tööliste hulgast tuli ette valmistada vähemalt 100 meistriabi. Tuli suurt tähelepanu pöörata juba töötava sisseseade plaanipärasele remondile, et kindlustada masinate kõrget tootlikkust ja mitmel tööpingil töötajate arvu kasvu, aga ka elektri-transformaatoralajaamade tähtajalisele valmimisele Üleliidulise Elektrijaamade Ministeeriumi ja Tekstiilitööstuse Ministeeriumi abiga.[42]

Nõukogude võimu kehtestamise esimesele aastapäevale võis Kreenholmi taastajate kollektiiv uhkustundega vastu minna.

1941. a. oli käiku lastud üle 20 aasta seisnud ketrusvabrik «E» ja nn. vana vabriku «uus pool» (samuti ketrusvabrik). 20. juuniks 1941. a. anti ekspluatatsiooni kogusummas 260 000 ketrusvärtnat ja 1600 kudumistelge.[43]

Rekonstrueerimistöö edusammud võimaldasid Kreenholmi päevase ketrustoodangu Nõukogu Eesti esimeseks aastapäevaks tõsta 4-kordseks ja kudumistoodangu kahekordseks võrreldes eelmise aasta sama ajaga.[44]

Sügava hoolitsusega suhtus EK(b)P Keskkomitee Kreenholmi tööliste heaolu parandamisse. Direktorit kohustati avama vabri-

[39] «Советская Эстония» nr. 142, 19. juunil 1941.
[40] EKPA, f. 16, toimik 19, s.-ü. 2 (1941), 1-d 1 ja 2.
[41] EKPA, f. 16, toimik 19, side 2 (1941), 1. 1 (pole eraldatud ketrus- ja korrutamisvärtnaid).
[42] Sealsamas, l. 2—3.
[43] «Советская Эстония» nr. 144, 21. juunil 1941.
[44] Sealsamas.

kus kaks vahetustega töötavat sööklat. Et taastatavas vabrikus kodanliku aja igandina puudusid elementaarsed töökaitseabinõud, peeti hädavajalikuks ventilatsiooni ja kaitsevõrede korrastamist.

Kreenholmi rekonstrueerimiskava lahutamatuks osaks, mille teostamisele nõukogude võim pööras suurt tähelepanu, oli laialdane elamute ja mitmesuguste eluarbeliste asutuste ehitamine, sest olemasolevad tööliselamud omasid kogusummas 34 653 m² elamispinda ega suutnud majutada üle 4000 töölise. Vabriku täie võimsusega tööle asumisel aga tuli mõelda umbes 7500 perekonna ja 3500 üksiktöölise majutamisele. Selleks oli tarvis suurendada elamispinda 200 000 m²-ni, milleks oleks esialgsete andmete järgi kulunud 14,4 milj. krooni.[45] Ehitustöödele kavatseti rakendada umbes 1000 töölist. Kultuurilise isetegevuse arendamiseks oli kavas ehitada kolmekordne klubihoone, mis mahutaks kuni 3000 inimest, samuti kavatseti ehitada staadion ja tööliste kooperatiivkauplus.

Et võimaldada naistöölistel korralikku töölkäimist, oli tarvis ehitada 2 lastesõime 250 lapsele ja 2 lasteaeda 220 lapsele, noortööliste väljaõpetamiseks aga vabrikukool 400 õpilase jaoks. Vastavaid summasid taotleti NSV Liidu Tekstiilitööstuse Ministeeriumilt.[46]

Kreenholmi elamu- ja kommunaalehituse plaan, mille väljatöötamine oli alanud juba 1940. a. sügisel, kinnitati lõplikult Narva linna täitevkomitee poolt 26. märtsil 1941. a. Leningradi arhitekti Sergejevi projekti alusel. Lõpliku plaani kohaselt, mis oli mõnevõrra kärbitud esialgsega võrreldes (klubi ehitamine oli esialgu plaanist välja jäetud), kavatseti Kreenholm välja ehitada omaette linnakeseks, kus oleks ka kohaliku nõukogu hoone. 1941.—1945. aastani pidi ehitatama 8 neljakordset kivimaja, 20 kahekordset puumaja, 2 lastesõime, 2 lasteaeda, keskkool 800-le õpilasele ja vabrikukool. Suurematesse majadesse kavatseti ehitada sööklad ja restoranid, juuksuriateljee ja kauplus. Kõigis majades pidi sisse seatama keskküte, igasse korterisse vannituba.[47] Massiline uute tööliste juurdevool oli tekitanud Narvas ajutise korterikriisi. (1941. a. märtsi algul oli täitevkomitee nii Kreenholmis kui ka südalinnas sunnitud läbi viima elamispinna tihendamise 3—4 m²-le iga elaniku kohta).[48] EK(b)P Keskkomitee juhtis partei Narva linnakomitee tähelepanu vajadusele kiirendada elamute, sööklate, lastesõimede, lasteaedade ja vabrikukooli ehitustöid. Uute tööliste jaoks telliti NSV Liidu Metsatööstuse Ministeeriumilt 8000 m² elamispinnaga standardmaju juba 1941. a. suveks.[49] Elamuehitusplaani elluviimist alustati hoogsalt 1941. a. kevadel kahe neljakordse kivimaja ehitustöö-

[45] «Narva Tööline» nr. 38, 2. nov. 1940.
[46] EKPA, f. 16, toimik 19, side 2 (1941), l. 3.
[47] «Narva Tööline» nr. 39, 29. märtsil 1941.
[48] EKPA, f. 16, nim. 1, s.-ü. 7 (1941), l. 46.
[49] EKPA, f. 16, toimik 19, side 2 (1941), l-d 2—3.

dega, mis pidid valmima 7. novembriks 1941. aastal. Narva linna täitevkomitee remontis Kreenholmi töölistele 5000 m² linna elamispinda. Algasid ka filterveevärgi ja kanalisatsiooni ehitustööd ning olemasolevatesse ruumidesse seati sisse sööklad ning lasteaiad.

Kreenholmi Manufaktuuri rekonstrueerimisplaan ning selle teostamise käik 1940. — 1941. aastal on kujukaks näiteks selle kohta, et nõukogude võim alustas sotsialismi ülesehitamist Eesti NSV-s tööstuse materiaalse ja tehnilise baasi tugevdamisest, sotsialistliku tootmise materiaalsete eelduste väljakujundamisest, erilist tähelepanu pühendades töölisklassi heaolu tõstmisele.

*

Üheaegselt tootmise materiaalse baasi kindlustamise ja laiendamisega toimus Eesti tööstuses üleminek uutele, sotsialistlikele töömeetoditele. Siin puudusid eesti töölistel täielikult kogemused, kapitalistlik leivaorjus ei olnud võimaldanud tunda tööst rõõmu ja teha seda loovalt. Vastupidi, põlvest põlve oli tulnud pidada võitlust tööaja pikendamise, töömahu vägivaldse suurendamise ning töötasu kärpimise vastu.

Esmakordselt mitte ainult Kreenholmi, vaid kogu eesti töölisklassi ajaloos kõrgendati 1940. aastal tööliste palku, ilma et neilt rohkem tööd oleks välja pressitud. Loomulikult kutsus see esile tööliste spontaanse tänutunde ja soovi paremini töötada.

Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri komissar ja hiljem direktor A. Treiberg arvas, et eeskätt tuleb vabrik suurema koormusega tööle panna ja masinad korda seada, samuti vabrikusse saabuvaid uusi töölisi välja õpetada ja alles siis sotsialistliku võistlusega algust teha.[50]

Natsionaliseeritud vabriku üle kahe tuhande pealine tööliskollektiiv, kelle keskel leidus arvukalt eeskujulikke oskustöölisi, ennetas aga kõik lootused. 10. augustil 1940. a. toimus Kreenholmi tööliste üldkoosolek, kus töölistele uusi ülesandeid selgitas partei Narva linnakomitee sekretär, vana töölisliikumise tegelane Adolf Pauk. Koosolekust osavõtjad avaldasid rõõmu Eesti NSV vastuvõtmise puhul Nõukogude Liitu ja rõhutades, et sellega on igaveseks tõmmatud ajalooline piir tumeda mineviku ja helge tuleviku vahele, võtsid vastu üksmeelse otsuse asuda stahhaanovlikult tööle.[51]

Esimeseks sammuks otsuse realiseerimisel oli ketrusosakonna tööliste vabatahtlik üleminek tihendatud tööle, s. o. kolme masinapoole teenindamisele endise kahe asemel, mille vastu nad knoopide võimu ajal ägedalt olid protestinud.[52] Sellega võimaldus lasta käiku täiendavalt hulk ketrusmasinaid, millel töötamiseks puudusid kvalifitseeritud ketrajad.

---

[50] «Narva Tööline» nr. 3, 12. aug. 1940.
[51] Sealsamas.
[52] Sealsamas, nr. 4, 14. aug. 1940.

Nõukogude võimu esimestest päevadest alates kujunesid ja tugevnesid päev-päevalt Kreenholmi ja Leningradi tekstiilitööliste vahelised sõprussidemed, etendades tähtsat osa uute töömeetodite rakendamisel. Korduvalt külastasid Kreenholmi eesrindlikud töölised Leningradi suurimat, Kirovi-nimelist tekstiilikombinaati, aga ka vabrikuid «Rabotši» ja «Sovetskaja Zvezda», kus nad tutvusid sotsialistliku tootmise organisatsiooni ja sotsialistlike töömeetoditega. Tekstiilivabriku «Rabotši» eesrindliku töölise A. Naumova eeskujul hakkas ka Kreenholmi kuduja Meeta Luhakõiv esimesena töötama senise kolme asemel kuuel teljel.[53] Tema eeskujule järgnesid teised ja sotsialistlik lööktöömeetod, mis seisnes sel ajal tööprotsessi ratsionaliseerimises olemasoleval tehnilisel baasil, hakkas endale pinda võitma. Sotsialistlikust võistlusest Kreenholmis räägib juubelialbum võrdlemisi ebamääraselt, mistõttu lugejal võib jääda mulje, nagu oleks see alanud alles 1941. a. mais.[54] Tegelikult sai Kreenholmi Manufaktuuri kollektiiv esimese üleskutse sotsialistliku võistluse alustamiseks juba 1940. a. augustis. On huvitav märkida, et seda Leningradi tööliste üleskutset kreenholmlased ei riskinud veel vastu võtta, põhjendades oma keeldumist ebavõrdse olukorraga tehnika osas. Sotsialistliku võistluse initsiaatoriteks Eesti NSV-s said Balti Manufaktuuri töölised, kelle esindajad sõitsid Narva ettepanekuga alustada sotsialistlikku võistlust Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 23. aastapäeva auks.

Ajaloolisel Kreenholmi tööliste koosolekul 10. oktoobril 1940. a. toimus Balti Manufaktuuri delegatsiooni poolt üleskutse pidulik üleandmine. Kreenholmi tööliste enamik kiitis üleskutse vastuvõtmise tormiliselt heaks. Üksikud tagurlikud ja kodanlike eelarvamuste küüsis olevad töölised püüdsid segada koosolekut provokatsiooniliste vahelehüüetega, kuid takistada üleskutse vastuvõtmist neil ei õnnestunud. Sotsialistlikust võistlusest hakkas osa võtma kogu Kreenholmi tööliskollektiiv. Võistlevad ettevõtted pidid täitma ühe kuu jooksul konkreetsed ülesanded tööviljakuse tõstmise, praagi vähendamise, tooraine, materjalide ja kütte kokkuhoiu, toodangu omahinna alandamise ja üldise tootmisprotsessi täiustamise alal. Tähtsaks ülesandeks oli ka võitlus töödistsipliini tõstmise eest, sest koos tööliste arvu suurenemisega sagenesid töödistsipliini rikkumise faktid, eriti uute tööliste keskel.[55]

Esimene sotsialistliku võistluse kampaania andis häid tulemusi. Kohustused nägid ette tõsta Kreenholmis toodangut 15% ja Balti Manufaktuuris 25% võrra. Nii Kreenholmi kui ka Balti Manufaktuuri kollektiivid ületasid endale võetud kohustused tunduvalt, täites oktoobri tootmisplaani ennetähtaegselt. Võistluse lõppedes selgus, et Kreenholmi kollektiiv oli suurendanud too-

---

[53] «Narva Tööline» nr. 18, 8. veebr. 1941.

[54] Kreenholmi Manufaktuur, lk. 44.

[55] 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja meterjale, Tallinn 1960, nr. 254, lk. 316.

dangut 26,4% võrra (11% rohkem kui ette nähtud) ja Balti Manufaktuur 29% võrra (4% võrra rohkem). Rahvamajas toimunud pidulikul aktusel Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 23-nda aastapäeva tähistamiseks anti üle preemiad seitsmekümnele Kreenholmi töölisele ja neljale meistriabile.[56] Esimene kuu tööd sotsialistliku plaanimajanduse alusel, millele kogu Eesti NSV suurtööstus üle läks 1940. aasta viimases kvartalis, kulges suurimates tekstiilivabrikutes edukalt. Sotsialistliku võistluse võitis seekord siiski Balti Manufaktuuri kollektiiv.

Esimene sotsialistlik võistlus ergutas märksa Kreenholmi töölisi töö ümberkorraldamiseks uutel alustel. Vabrikud viidi üle tööle kahes vahetuses, ka hakkas kasvama lööklaste — mitmel tööpingil töötajate arv, ulatudes novembris 33 inimeseni. Parteiorganisatsioonil, ametiühingul ja eesrindlikel töölistel tuli neil päevil teravalt kokku põrgata vana insener-tehnilise personali konservatismi ja umbusuga sotsialistliku võistluse suhtes. Osa insener-tehnilisest personalist väitis, et see on mingi uus konkurentsivorm, mis viivat tööliste olukorra halvenemisele. Insener-tehnilise personali passiivsus oli oluliseks põhjuseks, miks sotsialistlik võistlus Kreenholmis kohe massiliseks ei muutunud.

Teine sotsialistliku võistluse leping sõlmiti Kreenholmi ja Balti Manufaktuuri vahel juba 1940. a. novembris NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste auks. Kreenholmi kollektiiv võttis endale sel puhul sotsialistliku kohustuse täita ennetähtaegselt 20. detsembriks aastaplaan ja toota üle plaani 300 000 m riiet ja 150 000 kg lõnga.[57]

Ka see kohustus täideti eeskujulikult. Kui 1940. a. juulis tootis Kreenholm 7365 kg lõnga ja 33 700 m riiet päevas, siis 29. detsembril 1940. a. oli päevane toodang 19 801 kg lõnga ja 52 420 m riiet[58], mis näitab, et juba poole aasta jooksul nõukogude korra tingimustes kasvas ketrustoodang üle kahe korra, riidetoodang aga ligi 1,7-kordseks.

Kvartalite kaupa oli Kreenholmi toodang 1940. a. jooksul järgmine.[59]

I kv.	570 595,8	kg	lõnga,	2 246 827,3	m riiet,
II kv.	539 437,1	„	„	1 991 698,1	„ „
III kv.	676 213,5	„	„	2 354 740	„ „
IV kv.	1212 506,4	„	„	3 361 807,1	„ „
kokku:	2998 758,8	kg	lõnga,	9 955 072,5	m riiet

Tööliste arv oli vabrikus aasta lõpuks kasvanud 1900-lt 5400-le, s. o. 2,8-kordseks. Võistluse käigus kerkis esile järjest uusi lööktöölisi. 1940. a. detsembris oli tööeesrindlaste arv tõusnud 116-le

[56] «Narva Tööline» nr. 42, 11. nov. 1940.
[57] «Narva Tööline» nr. 44, 16. nov. 1940.
[58] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 25 (7).
[59] Sealsamas.

inimesele. Vilunud kangrud Glafira Lehtsaar ja Veera Kiken läksid kuuelt teljelt üle kaheksale teljele, 3 kangrut aga kuuelt teljelt üheksale teljele. Need olid tänapäevalgi tuntud eesrindlased Jevgenija Frolova, Apolinaria Zverkova ja Ludmilla Kostjuško. Kreenholmi tolleaegsetes tingimustes võis neid tulemusi pidada rekordilisteks.

«Vabrikutes ... on juba tunda kommunistlik mõju tööle,» märkis EK(b)P Narva Linnakomitee sekretär A. Pauk aruandekõnes linna I parteikonverentsil 1941. a. jaanuaris.[60]

Olles sotsialistlikus võistluses Balti Manufaktuuriga omandanud teatud kogemusi ja usku oma jõusse, esitas Kreenholmi kollektiiv 24. detsembril 1941. a. Eesti, Läti ja Leedu NSV tekstiilitöölistele üleskutse alata sotsialistlikku võistlust ÜK(b)P XVIII üleliidulise konverentsi auks. Kreenholmi töölised võtsid endale endistega võrreldes juba suuremaid kohustusi: suurendada ketrusetoodang konverentsi avamise päevaks 19 000 kilogrammini päevas ja riidetoodang 60 000 meetrini päevas, valmistada ette 1000 kvalifitseeritud töölist, remontida 80 000 ketrusvärtnat, varuda järgmiseks hooajaks küte ning avada kahes vahetuses töötav lasteaed ning lastesõim 120 lapsele endise direktori majas.[61]

Võistluse edukamaks organiseerimiseks paluti nõu ja abi ka Leningradi ja Moskva tekstiilitöölistelt. Nende eeskujul alustasid Kreenholmi parteiorganisatsioon ja ametiühing individuaalse võistluse organiseerimist eesrindlike tööliste vahel. Esimestena alustasid 1941. a. veebruaris individuaalset sotsialistlikku võistlust kaks eesrindlikku kangrut — kommunist Veera Kiken (kaheksal teljel) ja Jevgenia Frolova (üheksal teljel). Üleskutse esitaja V. Kiken kohustus täitma päevaseid töönorme mitte alla 105%, andma kõrgekvaliteedilist toodangut ja vähendama praaki, hoidma korras oma teljed ning teatama kõigist vigadest abimeistrile (see oli küll muide kõigi tööliste kohuseks). Eriti väärtuslik oli aga Kikeni kohustus õpetada 1. maiks ühiskondliku töö korras õigeid töövõtteid kahele uuele töölisele. Et varem selliseid kohustusi polnud võetud, tuleb seda võistluslepingut lugeda eesrindlike kogemuste koolide rajamise alguseks Kreenholmis. Kuduja Frolova võttis üleskutse vastu. Võistlus kujunes pingeliseks. V. Kiken pidas sõna, täites normi kuni 112%-liselt ja kududes päevas kuni 60 m riiet.[62] Individuaalsete võistlejate arv kasvas, kuid massiliseks individuaalne võistlus sel perioodil veel ei kujunenud.

Esimesena Kreenholmi vabrikutest asus viimistlus-värvimisosakond 1941. a. märtsis taotlema eesrindliku (stahhaanovliku) töö osakonna nimetust, kuna 61% osakonna töölistest töötas eeskuju-

[60] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 25 (7).
[61] «Советская Эстония» nr. 47, 28. dets. 1940.
[62] «Narva Tööline» nr. 21, 15. veebr. 1941.

likult, teenindades ülenormilist masinate hulka ja laiendades tunduvalt töömahtu. [63]

Esimesi edusamme tegi vabrikus ka ratsionaliseerimisliikumine. Rida kogenud töölisi tegi häid ettepanekuid masinate remondi kiirendamiseks, materjalide kokkuhoidmiseks ja vabriku sisetranspordi mehhaniseerimiseks, mis enamasti nende endi poolt ka ellu viidi.

Kreenholmi kollektiiv, järgides partei ja ühiskondlike organisatsioonide initsiatiivi, ületas partei XVIII konverentsi tähistamiseks kestvas võistluses võetud kohustused. Erialane väljaõpe anti 1500-le töölisele. Lõnga ja riide valmistamise plaan ületati 30% võrra, värtnate arvu vahetuses suurendati 4,6% võrra. Ketrusvabriku «E» taastamine kulges edukalt, mahajäämust esines ainult tellisetehase käikulaskmises. [64]

Sotsialistlikku võistlust järgmise aasta plaani ennetähtaegse täitmise eest alustati 1941. a. aprillis Leningradi Kirovi-nimelise kombinaadi ja Ivanovo milaneesikombinaadi kollektiiviga. Selle võistluse programm sisaldas kõik tähtsamad vabriku kollektiivi ees 1941. aastal seisvad ülesanded uute tootmisvõimsuste käikulaskmise, kaadri ettevalmistamise, elamuehituse ja tööliste kultuurilise ning olustikulise teenindamise alal.[65]

EK(b)P Keskkomitee suunas selle võistluse käigus Kreenholmi parteiorganisatsiooni tähelepanu vajadusele tugevdada poliitilist kasvatustööd tööliste ja insener-tehnilise personali hulgas ja muuta massiliseks põhitööalade tööliste vaheline individuaalne sotsialistlik võistlus.[67] Sõja puhkemise tõttu jäi sotsialistlik võistlus selle Nõukogude Liidu ühe vanima ja eesrindlikuma tekstiilikombinaadiga pooleli.

9. mail 1941. a. algatasid Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri töötajad ülevabariigilise sotsialistliku võistluse, esitades kõigile Eesti NSV töötajatele üleskutse täita Nõukogude Eesti esimese aastapäeva auks ennetähtaegselt 1941. a. esimese poolaasta tootmisplaan. Üleskutse võtsid vastu vabariigi kõigi suuremate töös-tusettevõtete kollektiivid.

Algas ka Kreenholmi vabrikute omavaheline võistlus 1941. a. I poolaasta plaani ennetähtaegse täitmise eest, mis arenes edukalt — plaan täideti ning ületati 21. juuniks 1941. a. — 9 päeva enne tähtaega. Keskmine päevane ketrustoodang sel momendil tõusis 26,5 tonnini, ületades 4-kordselt 1940. a. II kvartali päevatoodangu, päevane riidetoodang aga 61 000 meetrini — ligi 2-kordseks võrreldes 1940. a. II kvartaliga. Meenutagem siinkohal, et kui 1940. aastal tootis Kreenholm ligi 9,96 milj. m riiet ja ligi

[63] «Narva Tööline» nr. 28, 4. märtsil 1941.
[64] Sealsamas, nr. 22, 18. veebr. 1941.
[65] Sealsamas, nr. 43, 8. apr. 1941.
[67] EKPA, f. 16, toimik 19, side 2 (1941), l. 4.

2999 tonni lõnga,[68] siis 1941. aastaks oli Kreenholmi Manufaktuuril täita üleliiduline plaan (18 milj. meetrit kangaid ja 6200 tonni lõnga).[69]

1941. aasta I poolaasta töötulemused näitasid, et kõik eeldused selle plaani täitmiseks olid ka Kreenholmis olemas, kuid Balti Manufaktuuri väiksem ja monoliitsem kollektiiv Juliana Tellmanni juhtimisel püsis vabariigis sotsialistlike töömeetodite juurutamisel esikohal, võites kaks korda vabariiklikus sotsialistlikus võistluses Eesti NSV AÜKN rändpunalipu. Tänu stabiilsemale ja seetõttu ka klassiteadlikumale ning kvalifitseeritumale tööliste koosseisule, hästi organiseeritud tootmisväljaõppele ja eesrindlike kogemuste koolidele saavutati seal 1941. a. esimese viie kuu jooksul toodangu tõus umbes 40% iga töölise kohta.[70]

Ka Kreenholmi kollektiiv töötas tootmisplaani täitmisel edukalt, eesrindlaste arv kasvas järjekindlalt. NSV Liidu RKN määrusega anti Kreenholmi lööktööliste premeerimiseks 1941. a. I poolel 500 000 rbl., mille arvel lubati neile puhkust parimates NSV Liidu ja Eesti NSV kuurortides, ekskursioone Leningradi ja Moskvasse ning rahalisi preemiaid. Rahvusvahelise naistepäeva puhul premeeriti individuaalselt 400 eesrindlikku Narva vabrikute naistöölist, neist 258 Kreenholmist.[71]

Kogu vabriku kollektiiv võttis osa 1. mai tähistamisest. Kreenholm riietas end pidurüüsse. Tööliste sõnade järgi nägi rahvamaja sel puhul välja nagu kunstiateljee. Peavärava juurde asetati 3 suurt diagrammi Kreenholmi saavutuste kohta nõukogude korra tingimustes — tööliste arvu kasvu, värtnate ja telgede arvu kasvu ning vabriku toodangu kasvu kohta. Siia paigutati ka autahvel ligi 40 eesrindliku töölise nime ja töösaavutuste kirjeldusega.

1. mai puhul määrati preemiaid 226-le Kreenholmi eesrindlikule töölisele. Nõukogude Liidu tekstiilitööstuse rahvakomissari erimäärusega anti sel puhul 8-le Kreenholmi töölisele aumärgid «Sotsialistliku võistluse eesrindlane». Need olid «E»-vabriku remondibrigaadi meistriabid Mihhail Martõnov, August Reinard, kudumisosakonna meistriabid Leonti (Leonid) Kujavski ja Leonid Stepanov, vana vabriku tööline Marfa Gurjeva, «E»-vabriku remondibrigaadi brigadir Allo Aaviste ja tööline Joosep Süda ning vana vabriku rõngasketrusosakonna instruktor Lilli Helmes. Neid kõiki autasustati rahalise preemiaga ühe kuu töötasu ulatuses.[72]

1941. a. esimese poolaasta lõpuks kasvas eesrindlike tööliste

---

[68] EKPA, f. 16. nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 25 (7).

[69] ENSV ORKA, f. R—13, nim. 1, s.-ü. 808 (1941), l. 6; «Narva Tööline» nr. 12, 25. jaan. 1941. (Arhiivi andmetel näib see toodangu kogus olevat Balti Manufaktuuri ja Kreenholmi Manufaktuuri ühiseks plaaniliseks ülesandeks, ajaleht aga väidab, et nimetatud hulk toodangut tuli anda üksi Kreenholmil.)

[70] «Советская Эстония» nr. 144, 21. juunil 1941.

[71] «Narva Tööline» nr. 30, 8. märtsil 1941.

[72] «Narva Tööline», nr. 52, 5. mail 1941.

arv Kreenholmis kuni 500-ni, mis moodustas ligi 10% tööliste üldarvust, «E»-vabrikus aga, mis 1. mail pidulikult käiku lasti, oli eesrindlasi 34% kõigist töölistest.[73] See tõendab, et Kreenholmi mitme tuhande liikmelises kollektiivis kujunes vähem kui ühe aasta jooksul tugev, sotsialistlikke töömeetodeid kindlalt valdavate tööliste tuumik, kes uusi töömeetodeid õpetasid ka teistele töölistele.

Kreenholmi tööliste arv, nagu eespool märgitud, kasvas 1940. a. teisel poolel väga kiiresti. Kui 1940. a. juunis-juulis oli tööliste arv 1900—2000 inimest, siis 1. novembriks oli see juba kahekordistunud ja ulatus 3960-le. 1941. a. jaanuaris oli üle 5000, märtsis üle 6500 töölise, kellest üle poole olid naised ja noored, kes polnud varem tööpingil töötanud.[74] Narva kohalikud töötajõu reservid olid ammendatud juba 1940. a. lõpuks. Ajaleht «Narva Tööline» kirjutas 1941. a. algul: «Nüüd pole enam näha kurnatud inimesi, kes päevast päeva külastasid vabriku peakontorit, et paluda tööd. Hoopis vastupidi, kõikjal võib näha kuulutusi, milles teatatakse uute tööliste ja õpilaste vastuvõtmist... Mitte üksi Narvast, vaid kogu Eesti NSV-st voolab Kreenholmi kokku inimesi, kes tahavad töötada... nüüd ei jätku nõuetaval arvul kvalifitseeritud töölisi.»[75]

Vajadus uute tööliste järele kasvas nii kiiresti, et seda isevoolu teel polnud enam võimalik rahuldada. Seoses «E»-vabriku käikulaskmisega oli tarvis 1941. a. aprilli- ja maikuu jooksul palgata 2000 uut töölist.[76] Kreenholmi administratsiooni esindajail tuli sõita Lõuna-Eestisse, Pärnu ja Petserimaale uute tööliste värbamiseks, kuid tulemusi oli sel vähe.[77] Ei ole andmeid, kui palju töölisi saabus Kreenholmi teistest vennasvabariikidest, küll on aga teada, et 1941. a. kevadel pidi saabuma umbes 40 spetsialisti Vene NFSV-st. Samuti oodati aprillis töölisi Leedu NSV-st, kuid nende arvu kohta pole andmeid.[78] On selge, et kvalifitseeritud tekstiilitööliste juurdetõmbamise vajadus vennasvabariikidest kerkis 1941. a. kevadel teravalt päevakorda, sest kohapeal ei suudetud küllaldaselt uusi töölisi ette valmistada ja neid ei tulnud ka isevoolu korras vajalikul määral juurde.

Ei saa öelda, et Kreenholmi juhtkond poleks küllaldase tõsidusega suhtunud uue kaadri ettevalmistamisse. Juba 1940. aasta oktoobris alustasid Narvas tööd laia profiiliga tekstiilitööliste kursused põhitööalade töölistele, samuti kvalifikatsiooni tõstmise kursused meistritele ja abimeistritele. Tallinna tekstiilitehnikumis suurendati õpilaste arv kahekordseks, algasid ettevalmistused ka Narvas tekstiilitehnikumi ja Kreenholmi vabrikuõpilaste kooli

---

[73] «Narva Tööline» nr. 72, 19. juunil 1941.
[74] EKPA, f. 16, toimik 35, side 3 (1940)/41), l. 6.
[75] «Narva Tööline» nr. 3, 7. jaanuaril 1941.
[76] EKPA, f. 16, toimik 19, side 2 (1941), l. 2.
[77] «Narva Tööline» nr. 45, 12. aprillil 1941.
[78] EKPA, f. 16, toimik 34, side 3 (1941), l. 12 ja toimik 35, l. 50.

avamiseks. Lühiajalistel kursustel valmistati vähem kui ühe aasta jooksul ette 2500 uut kangrut ja ketrajat. Suur osa vilunud töölisi oli rakendatud noorte väljaõpetamisele tööpingi taga, mis teatud määral raskendas nende osavõttu lööktööst. Kommunist Veera Kikeni eeskujule järgnesid paljud kudujad ja ketrusosakonna töötajad, näiteks A. Järvepera, Raudmaa, Sakk jt. [79]

Siiski oli uute tööliste nii massiline ja kiiretempoline ettevalmistamine Kreenholmi kollektiivile ilmselt üle jõu käivaks ülesandeks, sest 1941. a. kevadel tuli iga endise töölise kohta juba 2—3 uut töölist. Väljaõppe alal esinevat mahajäämust võis täheldada 1941. a. märtsis-aprillis, kui kvalifitseeritud tööliste puuduse tõttu viibis vabriku «E» käikulaskmine. [80] Sotsialistlikus võistluses Ivanovo tekstiilikombinaadiga oli samuti ette nähtud kohustus noored töölised välja õpetada kiirendatud korras. [81]

Enamik noori töölisi õppis huviga ja kiiresti oma ametit, kuid leidus ometi ka neid, kes, õppinud eriala selgeks, ei hakanud tööle, vaid lahkusid vabrikust ja siirdusid mujale tööd otsima. [82] Mõned nendest pöördusid hiljem küll Kreenholmi tagasi, kuid osa väljaõpetatud tööjõudu läks kaotsi. Vähese vilumusega uued töölised ei suutnud võistelda tööviljakuses vanade kaadritöölistega ning tõrkusid seetõttu üle minemast tükitööle. Kui näiteks 1941. a. märtsis Balti Manufaktuuris 77% töölistest oli üle viidud tükitööle, siis Kreenholmis oli selleks ajaks suudetud tükitööle viia ainult 41% töölisi, 59% olid aga ajatöölised. [83] Seega oli tükitööliste osatähtsus vabriku kollektiivis tunduvalt vähenenud, võrreldes eelmise aasta oktoobrikuuga, millal ligi 50% töölistest olid tükitöölised.

Antud seoses pole ülearune tutvuda ka töötasusüsteemi edasise arenguga vabrikus. Alates 10. novembrist 1940 asuti Kreenholmi Manufaktuuris nagu teisteski üleliidulise tähtsusega Eesti tööstusettevõtetes kehtestama üleliidulisi töönorme ning uut töötasusüsteemi — otsest ja piiramatut tükitöötasu ja ühtseid tööhindeid iga toodanguühiku kohta. Tükitöö alusel edukalt töötavate tööliste palgad tõusid sellega 90—130%, abitööliste ja vähem kvalifitseeritud töölistel kuni 35% võrra. Sellega tekkis märgatav vahe eesrindlike ja normi täitvate tööliste töötasus. Mõningatest erinevustest selles osas räägivad eesrindlaste töötasud.

Näiteks oli kuduja päevane töötasu 1941. a. jaanuaris [84]:

3	teljel	—	10	rbl. 14	kop.
6	„	—	19	„ 24	„
8	„	—	21	„ 30	„
9	„	—	24	„ 30	„

[79] «Narva Tööline» nr. 35, 20. märtsil 1941.
[80] Sealsamas, nr. 60, 22. mail 1941.
[81] EKPA, f. 16, side 2 (1941), toimik 19, l-d 1 ja 2.
[82] «Narva Tööline» nr. 42, 8. aprillil 1941.
[83] 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis, nr. 317, lk. 387.
[84] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 26 (8).

Enamik kudujaid teenindas sel ajal kolme telge, kuid noortel kvalifitseerimata töölistel oli ka sellega raskusi ning nende päevatasu kujunes vastavalt väiksemaks.

Korrutajate põhimass teenis keskmiselt 5 rbl. 50 kop. päevas, eesrindlased nagu Jevdokimova ja Allikvee, kes läksid üle tükitööle — nn. Leningradi normidele, teenisid aga 14 rbl. 60 kop. päevas.[85]

Kraasijate keskmiseks päevatasuks kujunes 3 kr. 96 senti (enne üleminekut Nõukogude rahale).[86] Eesrindlased (näiteks Eduard Tolli ja Andrei Sakale), kes tõstsid teenindatavate kraasmasinate arvu 16-lt 32-le, s. o. 100% võrra, teenisid 7 kr. 99 senti päevas.

Abitööliste töötasu oli tunduvalt väiksem. Näiteks oli vatipakkija päevapalk 3 kr. 47 senti, lööktööline Aleksandra Ivanovskaja, kes täitis kahe inimese töönormi, teenis aga 6 kr. 2 senti päevas.

Ketrusosakonna tööliste töötasu kohta puuduvad kahjuks täpsed andmed. 1941. a. veebruaris läksid 20 Joala vabriku vilunud ketrajat üle tööle kahe masinapoole asemel neljale masinapoolele, mistõttu nende töötasu tõusis 4 rbl. võrra päevas, niisiis pidi nende päevapalk kõikuma 8—10 rbl. ümber.[87]

Uus töötasusüsteem stimuleeris töölisi suurendama toodangu hulka ja tõstma oma töömeisterlikkust. Ühtlasi aga venis töötasu normeerimine küllalt pikale (1941. a. jaanuari lõpul polnud seeveel jõudnud lõpule) ja et see tunduvalt erines senisest šabloonist, ilmnes eriti madala tööviljakusega uute tööliste keskel rahulolematust,[88] mis väljendus töödistsipliini häiretes.

Ometi täitis Kreenholm tervikuna edukalt talle määratud tootmisülesandeid, mis räägib tööliste rõhuva enamiku asjalikust ja ausast tööst. Lööktöö initsiaatoriteks olid kommunistid (A. Bogdanov, V. Kiken, V. Logutkin, A. Mangel, A. Karu, A. Paenurm), kes pidevalt ületasid töönorme kuni kahekordselt.

Juhtivatele kohtadele vabrikus edutati hulgaliselt ka eesrindlikke parteituid töölisi, kes asendasid nõukogude võimusse otseselt vaenulikult suhtuvaid meistreid ja teenistujaid. Enamik kohtadele jäetud vanu spetsialiste töötas korrektselt, kuid omapoolse initsiatiivita, mistõttu osutus vajalikuks nende juurde kinnistada töölistest õpilasi, et uut vahetust meistrite ja meistriabide ning osakonnajuhatajate kohtadele ette valmistada. 1941. a. jaanuariks oli Kreenholmis edutatud 100 töölist (ligi 2% tööliste arvust).[89] Edutatute arv kasvas pidevalt. Nende hulka ilmus järjest rohkem ka naisi. Põlisest Kreenholmi töölisperekonnast põlvnev kudujalööktööline Meeta Luhakõiv valiti esimese eesti naisena NSV Liidu Ülemnõukogu saadikuks. Kui üks vennasvabariigi aja-

[85] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 26 (8).
[86] 1 kroon=1,25 rbl. 1940. a. rahakursi kohaselt.
[87] «Narva Tööline» nr. 19, 11. veebr. 1941.
[88] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 9.
[89] Sealsamas, l. 38 (20).

kirjanik küsis kord Meeta Luhakõivult, milline päev 1940. a. oli tema elus kõige õnnelikum, oli naistööline talle vastanud: «... pean 1940. a. kolme päeva kõige õnnelikumaks. Esimene oli 21. juuni, mis kogu Eesti töötavale rahvale tõi uue ja parema elu. Teine õnnelik päev oli 12. oktoober. Tol päeval Kreenholm sai Balti puuvillavabrikult üleskutse sotsialistlikuks võistluseks ja minule usaldati vastuse üleandmine. Kolmas õnnelik päev oli too, millal mind seati üles kandidaadiks Rahvuste Nõukogusse.» [92]

1941. a. juuni alguseks oli Kreenholmis edutatud 48 endist naistöölist. Näiteks ketrusosakonna tööline Minadora Kujavskaja edutati kaadrite osakonna juhatajaks, naistöölised Linda Nagel ja Tiina Tarkusep osakonnajuhatajaiks, abimeistriteks ja abimeistrite kursuse õpilasteks sai 7 naistöölist (Majorova, Afanasjeva, Bõstrova, Säkk jt.). [90] 38 naistöölist viidi üle kontoritöödele. [91] Nii hulgaline naiste edutamine oli esmakordne Kreenholmi ajaloos.

Kuna meistriabide individuaalne väljaõpe ei rahuldanud kõiki vajadusi, alustasid Kreenholmis 1941. a. veebruaris tööd 7-kuulised abimeistrite kursused, kus erakordse hoole ja huviga asus õppima üle 100 eesrindliku töölise. Et kodanliku diktatuuri ajal ja ka varem oli tee insener-tehnilise personali hulka lihttöölisele peaaegu täielikult suletud, siis olid need kursused kujukaks tõendiks nõukogude korra eelistest. Abimeistrite kursused töötasid õhtuti suurte kogemustega nõukogude spetsialistide osavõtul.

Kõik need abinõud suutsid kindlustada Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri plaani täitmise, kuid ei suutnud vältida teatavat ajutist tööviljakuse langust toodangu hulgas ühe töölise kohta. Sotsialistliku industrialiseerimise aastail oli töölisklassi koosseisu uuenemise kaasnähtuseks ka Nõukogude Liidus tööviljakuse ja töödistsipliini ajutine langus. [93] Seetõttu tuleb seda pidada teatud määral seaduspäraseks nähtuseks.

Töölishulkades uue, nõukoguliku ellu- ja töössesuhtumise kujundamisel omas erakordset tähtsust poliitiline kasvatustöö. Juhtivat osa etendas siin EK(b)P Narva Linnakomitee eesotsas sekretär Adof Paukiga. Poliitilise kasvatustöö raskuspunkt pärast nõukogude korra võitu Narvas oli täiesti õigesti kantud vabrikutesse, töölisklassi kasvatamisele. [94] Nii Kreenholmis kui ka teistes vabrikutes kutsuti pidevalt kokku tööliste üldkoosolekuid partei ja valitsuse otsuste selgitamiseks ning sotsialistliku ülesehitustöö küsimuste lahendamiseks. Koosolekute päevakorras oli alati peale jooksvate küsimuste ka poliitilisi ettekandeid. Suure pidulikkusega tähistati revolutsioonilisi ja riiklikke tähtpäevi, nagu Suure

---

[90] «Советская Эстония» nr. 75, 29. märtsil 1941.
[91] EKPA, f. 16, toimik 30, side 3 (1940)/41), l. 97.
[92] «Narva Tööline» nr. 4, 9. jaan. 1941. (Õige on 10. oktoober.)
[93] NSV Liidu ajalugu. Sotsialismi ajajärk, Tallinn 1959, lk. 295.
[94] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 91 (1941), l. 29 (11).

Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 23. aastapäeva, konstitutsioonipäeva, Kirovi surma-aastapäeva, rahvusvahelist naistepäeva, 1. maid ja nõukogude võimu 1. aastapäeva Eesti NSV-s. Tööliklubides peeti järjekindlalt poliitilisi loenguid.

Kreenholmi töötava rahva puhkeklubi avati suure pidulikkusega 5. okt. 1940 endise ametnike ehk nn. «inglise klubi» ruumes. Partei linnakomitee sekretär A. Pauk oma sõnavõtus märkis: «Kreenholmi töötav rahvas saab kultuurpuhkeklubi, mis peab saama paigaks, kus kasvatatakse inimesi klassiteadlikeks töölisteks.»[95] Esmakordselt kõlas neis ligi sajandivanustes ruumides võimas «Internatsionaal».

Esimesi kokkuvõtteid sotsialistliku ülesehitustöö ja poliitilise kasvatustöö edusammudest tegi Narva linna I parteikonverents, mis tuli kokku 1941. a. 26. jaanuaril ja kujunes Narva töötajaile pidulikuks sündmuseks. Konverentsi tulid tervitama kõigi Narva vabrikute delegatsioonid, kommunistlikud noored ja pioneerid, kolhooside esindajad ja isegi kaugemate vabrikute esindajad, näiteks Türi paberivabrikust.

Kreenholmi tööliste nimel tõi tervitusi konverentsile Meeta Luhakõiv.

EKP Narva Linnakomitee sekretär A. Pauk andis ülevaate parteiorganisatsiooni ajaloost ja rääkis saavutustest töös vabrikute — eriti Kreenholmi — töömahu laiendamisel, tööpuuduse likvideerimisel ja sotsialistlike töövormide juurutamisel, mille algatajateks olid töölised-kommunistid. Sotsialistliku korra eeliste ilmekaks näiteks olid järgmised arvud: 21. juunist kuni 1941. a. jaanuarini oli Narva vabrikutes tööliste arv kasvanud 3896-lt 8660-le, Kreenholmi toodang aga oli kasvanud 2,5-kordseks, löökTööliste arv 116-le.[96] Ametiühingu liikmete arv Narvas oli kasvanud 641-lt 8100-le, kommunistlikke noori (koos kandidaatidega) oli Narvas 550 (neist 46% olid töölised, 50% talupojad, 5% intelligentsi hulgast). Poliitilise kasvatustöö tulemusena oli Narva parteiorganisatsioon kasvanud nõukogude võimu kehtimise kuue kuu jooksul 9-kordseks (13 liikmelt 1940. a. juunis 117-le 1941. a. 1. jaan.).[97] Narva parteiorganisatsiooni kiire kasv oli toimunud peamiselt vabrikutööliste arvel, kes oma tööga olid tõendanud oma ustavust parteile ja nõukogude võimule. 75% kogu parteiorganisatsiooni koosseisust olid töölised. Kommunistide enamik töötas tekstiilivabrikutes, kus nad olid tootmise juhtideks ja löökTöö initsiaatoriteks.[98]

A. Pauk rääkis ka parteiorganisatsiooni võitlusest ideoloogilisel rindel Narva reaktsioonilise kodanluse vastu, kes osutas igati vastupanu nõukogude võimu korraldustele ja püüdis oma mõju säilitada, küll levitades laimavaid kuuldusi nõukogude korra

[95] «Narva Tööline» nr. 27, 7. okt. 1940.
[96] «Narva Tööline» nr. 13, 28. jaan. 1941.
[97] «Narva Tööline» nr. 13, 28. jaan. 1941.
[98] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 23 (5) ja l. 38 (20).

vastu, küll organiseerides «rünnakuid» kauplustele ja kokku ostes kõike, mis võimalik. Erilist aktiivsust oli löödud kodanlus avaldanud NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste eel, suunates oma tegevuse rahva ühtsuse õõnestamisele ja püüdes takistada valimiste edukat läbiviimist Narvas.

Parteiorganisatsiooni juhtimisel aga oli Narvas ja selle ümbruses maal tööl 226 agitaatorit, kes korraldasid 55 selgituskoosolekut rohkem kui 10 000-le osavõtjale, ajades nurja kõik kodanluse õõnestuskatsed.[99] Valimised tähistasid töörahva hiilgavat võitu. Nende tulemusi Kreenholmis hinnates ütles käitiskomitee esimees A. Põlts, et hoolimata sellest, et umbes 2 protsenti valijatest moodustanud kodanlik klikk tegi kõik temast oleneva töötava rahva ühiserinde lõhkumiseks, hääletas 98 protsenti valijatest ülesseatud saadikukandidaatide poolt.[100]

Narva linna I parteikonverentsi iseloomustas bolševistliku enesekriitika õhkkond. Vaatamata saavutatud edusammudele oldi kaugel enesega rahulolu meeleolust, nähti töös esinevaid puudusi ja arutati põhjalikult läbi nende kõrvaldamise võimalused.

Konverentsil märgiti tunnustavalt Kreenholmi parteiorganisatsiooni ja selle sekretär Feodor Afanasjevi poolt tehtud tööd ja seda, et algorganisatsioon oli kasvanud linnas suurimaks, kuid ühtlasi heideti talle põhjendatult ette, et kommunistid pole veel kujunenud kõigil aladel juhtivaks jõuks vabrikus, ei reageeri küllalt kiiresti vaenulikele väljaastumistele ning oma edasises töös peavad palju rohkem tähelepanu pöörama ametiühingu ning komsomoli juhtimisele ja tööle noorsoo ning naiste hulgas. Direktor Kosko oma sõnavõtus tegi samuti ettepaneku pöörata maksimaalset tähelepanu poliitilisele kasvatustööle, tõsta agitatsioonitöö kvaliteeti ja selgitada tööliste hulkadele paremini aktuaalseid, poliitilisi küsimusi.

Konverentsil esinenud EK(b)P Keskkomitee esindaja rõhutas oma sõnavõtus: «Meil on vaja läbi viia suur töö, et lõplikult hävitada need mineviku tumedad jäljed..., Et juhtida kasvatustööd, vaja endal õppida...»[101] Kommunistide poliitilise enesetäiendamise parandamist pidas konverents üheks tähtsamaks parteitöö edu tagatiseks ja seda täiesti õigustatult.

Edaspidise poliitilise kasvatustöö põhisuund fikseeriti EK(b)P Narva linna I parteikonverentsil järgmiselt: «Kogu poliitkasvatustöö süsteemi aluseks kujunegu internatsionaalne kasvatus. Laialdaselt ja igakülgselt (tuleb) selgitada... partei rahvuspoliitikat, pidada otsustavat võitlust igat liiki natsionalismi ja šovinismi avaldustega, väsimatult selgitada kommunistidele, komnoortele ja kõigile töötajatele, et vaenlane püüab kasutada ära seda relva võitluses sotsialistliku ülesehitustöö vastu.»[102]

---

[99] «Narva Tööline» nr. 13, 28. jaan. 1941.
[100] «Narva Tööline» nr. 9, 18. jaan. 1941.
[101] «Narva Tööline» nr. 14, 30. jaan. 1941.
[102] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 44.

Pärast esimest parteikonverentsi arenes võitlus Narvas sotsialismi ja sotsialistliku ideoloogia võidu eest otsustavamalt ja sihikindlamalt.

Tähtsaks etapiks sotsialistliku ülesehitustöö juhtimisel Nõukogude Eestis oli EK(b)P IV kongress 1941. a. veebruaris. Kongress märkis, et vabariigi parteiorganisatsioon, mis pärast põranda alt väljumist oli kasvanud 10-kordseks, suutis edukalt koondada eesti töötava rahva hulki nõukogude võimu organite ümber ning juhtida masside kasvavat poliitilist ja tööalast aktiivsust tööstuse ja transpordi sotsialistlikul ümberkorraldamisel. Kongress rõhutas, et partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonide ees seisavad suured ja vastutusrikkad ülesanded kogu vabariigi rahvamajanduse sotsialistlikul reorganiseerimisel ja kapitalistlike elementide väljatõrjumisel. Parteiorganisatsioonide otseseks ülesandeks oli juhtida sotsialistlikku võistlust ning saavutada selles kommunistide avangardlik osa. EK(b)P IV kongress kiitis heaks tekstiilitööliste initsiatiivi sotsialistliku võistluse arendamiseks vennasvabariikide töölistega.[103]

Samal ajal naelutas EK(b)P IV kongress kinni ka sotsialistlike töövormide ja -meetodite juurutamisel tehtud vead ja juhtis tähelepanu vajadusele väga hoolikalt kasvatada uut sotsialistlikku töössesuhtumist altpoolt, mitte aga püüda istutada seda ülalt.[104]

EK(b)P IV kongressi otsused said edasiste sotsialistlike ümberkorralduste ja kasvatustöö aluseks ka Kreenholmis. Poliitilisele kasvatustööle rakendati üle 40-liikmeline agitaatorite kollektiiv, kelle liikmed töö vaheaegadel selgitasid töölistele aktuaalseid küsimusi nii eesti kui ka vene keeles, tutvustades neile eriti EK(b)P IV kongressi ja XVIII üleliidulise parteikonverentsi otsuseid. Silmapaistvateks agitaatoriteks kujunesid juba tol ajal kommunistid Varšavski, Narvandi, Bolšak ja Goljarenko.[105]

Pidevalt esinesid tööliskoosolekutel kommunistid A. Treiberg, A. Pauk, R. Blokk, V. Raspel, A. Põlts jt.

1941. a. algul alustas tööd EK(b)P Narva komitee partei õhtukool. Seal õppivatele töölistele tehti vabrikute juhtkonna poolt soodustusi töövahetuse muutmiseks, kui see vajalik oli.[106] Poliitkooli tööst võttis Kreenholmist osa umbes 30% organisatsiooni liikmefest, Kalevivabrikust 20%, aga Linavabrikust 64%.[107] See näitab, et osa kommuniste oli liiga koormatud jooksvate tööülesannetega, teoreetiliseks enesetäiendamiseks jäi neil vähe aega.

Kreenholmi klubis hakkas süstemaatiliselt 2 korda nädalas töötama tööliste poliitring, kus hakati õppima partei ajalugu. Töö toimus kahes keeles.

---

[103] «Советская Эстония» nr. 39, 15. veebr. 1941.
[104] «Narva Tööline» nr. 20, 13. veebr. 1941.
[105] Sealsamas, nr. 29, 6. märtsil 1941.
[106] «Narva Tööline» nr. 8, 16. I 1941.
[107] EKPA, f. 16, nim. 16, s.-ü. 90 (1941), l. 27 (7).

Poliitilise kasvatustöö tõhustamiseks rakendatud abinõud näitavad, et Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri parteiorganisatsioon koos ametiühingu ja komsomoliorganisatsiooniga seadis oma töö põhieesmärgiks ühtse nõukoguliku töökollektiivi loomise, kelle sotsialistlik töössesuhtumine kindlustaks tööviljakuse tõusu ja töödistsipliini tugevdamise.

Kuigi klassivaenlane harva avalikult välja astus, võis tema tegevuse jälgi Kreenholmis esimesel nõukogude võimu aastal leida sageli. See väljendus insener-tehniliste töötajate halvustavas suhtumises sotsialistlikesse töömeetoditesse, tööliste üleolevas ja tihti õelas kohtlemises ametnike poolt, eelkõige aga töödistsipliini laostamise katsetes. Kasutades kurjasti osa uute tööliste vähest teadlikkust ja töövilumuse puudumist, tegi klassivaenlane vaikselt, aga visalt õõnestustööd uue korra vastu, laimates ja kahjustades seda, kuidas aga suutis.

Kreenholmi parteiorganisatsioon oli teadlik kollektiivi risustavate elementide olemasolust ja võitles nende vastu. Ametiühingu käitiskomitee esimees A. Põlts iseloomustas Narva linna I parteikonverentsil Kreenholmi tööliste sotsiaalset koosseisu järgmiselt: «Poole aasta jooksul on võetud tööle üle 4000 inimese. Meil polnud võimalust teostada ranget kontrolli tööliste palkamise üle, mille tagajärjel meie tööliste hulka puges palju kahjulikku elementi: kaitseliitlasi, endisi piirivalvureid, spioone, vargaid jne. Kõik need inimesed on nõukogude korra vaenlased, teostavad vabrikus suurt õõnestustööd.» [108]

Seetõttu tuli rõõbiti poliitilise kasvatustöö ja veenmismeetodi rakendamisega kasutada ka karmimaid võitlusvahendeid kollektiivile vaenulike elementide vastu.

Esimesed häired töödistsipliinis olid ilmnenud juba 1940. a. sügisel. Ühest tootmisnõupidamisest osavõtnud Leningradi spetsialist imestas selle üle ning seadis kreenholmlastele eeskujuks teistes Nõukogude Liidu vabrikutes kehtivat distsipliini, väites: «Tööline peab austama korda nagu sõdur.» [109] Võitlus uue, teadliku töödistsipliini loomise ja kindlustamise eest kujunes järkjärgult partei ja kõigi ühiskondlike organisatsioonide keskseks ülesandeks. See oli seda vajalikum, et koos tööliste arvu kiire kasvuga kasvas kuust kuusse ühelt poolt eesrindlaste, teiselt poolt aga puudujate arv. Oktoobris puudus ajuti 10% ketrusosakonna töölistest. Mõnel esmaspäeval puudus töölt kuni 40—50 töölist. [110] Töödistsipliini rikkumise fakte ilmnes peamiselt uute noortööliste keskel. Eriti arvukaid tööluuse võis täheldada alates 1940. a. detsembrist seoses uutele töönormidele ja tükitöötasule ning hiljem ka 48-tunnilisele töönädalale üleminekuga.

16. jaan. 1941. a. toimus Kreenholmis suure tähtsusega majandusaktiivi nõupidamine sotsialistliku tootmise organiseerimise

[108] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 9.
[109] «Narva Tööline» nr. 16, 11. sept. 1940.
[110] Sealsamas, nr. 33, 21. okt. 1940.

parandamise küsimustes. Nõupidamisel otsustati üle minna kõigis osakondades tööle kindla graafiku järgi ja vähemalt kord kuus kutsuda kokku tootmisnõupidamisi, kus osakonnajuhatajad annaksid töölistele aru töö käigust ja puuduste kõrvaldamisest. Kõik nõupidamisest osavõtjad kohustusid paljastama distsipliinirikkumisi ja nõudma loodrite töölt kõrvaldamist.[111] Nõupidamisel kiideti üksmeelselt heaks partei ja valitsuse otsus, mille kohaselt tuli, arvestades erakorralist rahvusvahelist olukorda ja maa kaitsevõime tugevdamise vajadust, alates 25. jaanuarist üle minna 48-tunnilisele töönädalale, s. o. loobuda 6-tunnilisest tööpäevast laupäeviti ja puhkepäevade eel. Kõik eesrindlikud töölised suhtusid sellesse otsusesse positiivselt. Vana ketrusvabriku lööktööline Anette Pajuste, kes kodanlikul ajal oli kannatanud tööpuuduse all, ütles: «Teadliku töölisena saan ma aru, et praegusel erakordsel ajal see liigne kaks tundi kodumaa hüvanguks ja kaitsevõime tõstmiseks on tühine, võrreldes nende kannatustega, kes kapitalistlikes riikides pommide all kannatavad nälga, viletsust ja suurt puudust.» Tema seisukohaga ühines niidepanemise osakonna tööline Aliide Pärle, kes samuti varem oli tööpuudust kannatanud, kinnitades: «... ma olen valmis, kui olukord seda nõuab, töötama iga päev ka kümme tundi.»[112] Nende eesrindlike tööliste järgi joondus suurem osa kollektiivist. Nõukogudevastane element aga ässitas ebateadlikke töölisi nõukogude korra vastu: tööle sunnitavat ilma täiendava töötasuta, mis tööliste olukorda halvendavat. Neil õnnestuski ajutiselt teatud segadust tekitada, kuid parteiorganisatsiooni ja ametiühingukomitee energilise tegevusega tehti sellele kiiresti lõpp ning töö kogu Kreenholmis jätkus normaalselt. 1941. a. veebruaris toimunud järjekordne majandusaktiivi nõupidamine konstateeris siiski töödistsipliini puudulikkust ja kutsus eesrindlikke töölisi üles tugevdama selgitustööd distsipliinirikkujate ja loodrite keskel. Kreenholmi partei-, ametiühingu- ning naisaktiiv eesotsas parteiorganisatsiooni sekretäri F. Afanasjeviga esitas kogu kollektiivile üleskutse: «Kõik ühisesse võitlusse töödistsipliini eest!» Õigusega rõhutati üleskutses, et distsipliinirikkujaid on kerge üle meelitada vaenulike elementide poolt, kes püüavad lõhkuda sotsialistlikku ülesehitustööd, ning seetõttu on nendega vaja pidada kõige otsustavamat võitlust.[113] Peaaegu kõigil järgnevatel aktiivi koosolekutel, tootmisnõupidamistel ja tööliste üldkoosolekutel oli püsivalt päevakorras töödistsipliini tõstmise ja praagi vähendamise küsimus.

Ajalehes «Narva Tööline» avaldatud andmed näitasid, et 1940. a. detsembris oli vabrikus põhjuseta puudutud päevi 317, 1941. a. jaanuaris — 627, 1941. a. märtsis — 739.[114]

---

[111] «Narva Tööline» nr. 10, 21. jaan. 1941.
[112] «Narva Tööline» nr. 13, 28. jaan. 1941.
[113] «Narva Tööline» nr. 23, 20. veebr. 1941.
[114] «Narva Tööline» nr. 37, 25. märtsil 1941.

Esines ka omavolilist töö juurest lahkumist, lõunavaheaegade pikendamist ja masinate seismapanekut töö ajal. «Narva Tööline» arvates oli nende pahede põhjuseks Kreenholmi aktiivi nõrk töö. Soovitati parandada selgitustööd ning paremini kasvatada töölistes sotsialistlikku töössesuhtumist.

Selgitustööd jätkati energiliselt. Vestlusi töölistega viisid läbi kommunistid, käitiskomitee liikmed, ametiühingu- ja osakonnakomiteed ning rühmaorganisaatorid. Ühtlasi tuli aga paratamatult distsipliinirikkujate korralekutsumiseks rakendada ka rangemaid abinõusid. 1941. a. maikuus asetati Kreenholmi peaväravasse nn. «must tahvel», kuhu kanti pikemat aega põhjuseta puuduvate tööliste nimed.[115] Kui ka see olukorda ei parandanud, jäi üle ainult üks tee — kollektiiv kuritahtlikest loodritest ja nõukogude korrale vaenulikust elemendist vabastada. 19. juunil 1941. a. vallandati kudumisvabrikus 138 ja Joala vabrikus 84, kokku 222 distsipliinirikkujat.[116] Osa vallandatuist oli tegelikult juba pikemat aega tööst kõrvale hoidunud. See karm otsus, mis langetati parteiorganisatsiooni ja ametiühingu initsiatiivil, oli täiesti õigustatud ja hädavajalik kollektiivi monoliitsuse ja sotsialistliku töödistsipliini edasiseks kindlustamiseks.

Kreenholmi kommunistide avangardlik osa vabrikus kasvas pidevalt, mille tulemuseks oli partei- ja ametiühinguorganisatsiooni kiire kasv. 1941. a. juuniks, s. o. ühe aasta jooksul, neljakordistus kommunistide arv Kreenholmis ja ulatus 40 inimesele.[117] Ametiühingu organisatsiooni kuulus umbes 93,5% kõigist töölistest. Ametiühing tegi ära suure töö töötasu, töökaitse- ja korteriküsimuste lahendamisel ning kultuurmassilise töö organiseerimisel. Peamiseks töövormiks olid koosolekud ja tootmisnõupidamised. Ametiühing hoolitses ka Kreenholmi töötajate kultuurse puhkuse korraldamise eest. Üle 100 Kreenholmi töölise sai esmakordselt võimaluse puhata Eesti NSV, Krimmi ja Kaukaasia parimates kuurortides. Vanad töölised-pensionärid, kelle olukord nõukogude korra ajal suuresti paranes, said võimaluse puhkuseks sanatooriumides. 1941. a. juunis viibis Pärnu sanatooriumis 13 Kreenholmi töölist-pensionäri.[118] Kümned Kreenholmi eesrindlikud töölised said oma perekondadega mugavad korterid endistes ametnike majades. Ühiselamutesse seati sisse telefonid. Vabriku kõigis osakondades korraldati 1941. a. veebruaris arstiteaduslikke loenguid kümne arsti poolt ning viidi läbi tüüfusevastane vaktsineerimine.[119]

1941. a. märtsis toimus Kreenholmis I ametiühingukonverents, kus valiti delegaadid vabariiklikule kongressile. Konverents arutas põhjalikult vabriku siseelu vajadusi ning puudusi. Konverentsil

[115] «Narva Tööline» nr. 60, 22. mail 1941.
[116] Sealsamas, nr. 72, 19. juunil 1941.
[117] EKPA, f. 16, side 3, toimik 29 (1941), l. 92.
[118] «Narva Tööline» nr. 72, 19. juunil 1941.
[119] Sealsamas, nr. 26, 27. veebruaril 1941.

otsustati, lähtudes EK(b)P IV kongressi ja ÜK(b)P XVIII konverentsi resolutsioonidest, energilisemalt laiendada tootmist ja suurendada löökttööliste arvu, korraldada kvalifikatsiooni tõstmise kursusi ja laiendada kultuurilis-poliitiliste ringide tegevust. Erilist tähelepanu tuli aga ametiühingul kui kõige massilisemal tööliste organisatsioonil pühendada vabrikus osakondadevahelise ja individuaalse sotsialistliku võistluse arendamisele ja töödistsipliini kindlustamisele, võideldes selle eest parteiorganisatsiooni abilisena koos kogu aktiiviga — tehniline personal kaasa arvatud.

Ametiühinguorganisatsioon pidi välja töötama ka tööliste ja nende laste tervishoiu parandamise ning kultuurse puhkuse organiseerimise plaani, milles tähtsat osa etendasid puhkelaagrid ja ekskursioonid.[120]

Kreenholmi töötava rahva kultuuri- ja puhkeklubi, mille juhatuses olid aktiivsemad töölised K. Kuusk, G. Grafov, A. Aaviste ja teised, koondas enda ümber 1941. a. veebruariks 700 töölist, kes jagunesid 4 kollektiivi. Poliithariduse kollektiivis töötasid edukalt: poliitring, mille lektoriks oli B. Aaspere, vene keele ring, eesti- ja venekeelne raamatukogu üle 4000 köitega, haridusalaste teadmiste tõstmise ring ja ajakirjanduse lugemislaud. Poliithariduse kollektiiv andis välja seinalehte «Nüüd üles!». Samuti kuulus selle koosseisu Kreenholmi naisaktiiv. Teiseks suure osavõtjate arvuga kollektiiviks oli laulu-, muusika- ja näitekunstikollektiiv, mille koosseisus töötasid eesti ja vene laulukoor ja vene rahvapillide ansambel, eesti- ja venekeelne näitering, keelpilliorkester ning isegi rahvapilli- ja puhkpilliorkestrid. Kolmandas, nn. meelelahutuskollektiivis harrastati malet, kabet, lauatennist, koroona- ja piljardimängu. Neljas kollektiiv, kehakultuurikollektiiv, kellel oli oma palgaline sporditreener, omas väljapaistvat spordimeisterlikkuse taset. Siin tegutsesid võimlemis-, käsipalli-, poksi-, tõste-, maadluse-, jääspordi-, jalgpalli-, kergejõustiku-, veeremängu- ja suusatamisring. Eriti silmapaistev oli viimane, mille liikmed paistsid silma kogu vabariigi ulatuses. Nii sai Kreenholmi mehaanikaosakonna tööline Eesti NSV 1941. a. meistriks 30 km suusatamises.[121] Näitering õppis A. Kitzbergi «Neetud talu» ja A. H. Tammsaare «Kõrboja peremeest».

Kreenholmi klubi materiaalse baasi moodustasid pärast nõukogude võimu kehtestamist likvideeritud mitmesuguste kodanlike organisatsioonide (Noorte Meeste Kristliku Ühingu, Naiskodukaitse, Kaitseliidu) ja endise ametnike klubi vahendid.

Klubi tööks kasutati Kreenholmi rahvamaja, kuid et see kippus kitsaks jääma, siis harjutas osa ringe koolimajas ja kooli võimlas. Päevakorda kerkis uue, moodsa kultuuripalee ehitamise vajadus.

---

[120] «Narva Tööline» nr. 28, 4. märtsil 1941.
[121] «Narva Tööline» nr. 20, 13. veebr. 1941.

Kreenholmi komsomoliorganisatsiooni ajalugu ootab alles põhjalikumat uurimist, sellepärast piirdume siin kõige üldisemate andmetega tema tööst. Narva kommunistlike noorte esimene koosolek, kus moodustati ka EKNÜ linnakomitee, toimus 28. juulil 1940. a. Komitee koosnes eranditult töölisnoortest. Sekretäriks oli Leonid Valter — Kalevivabriku töölise poeg, kaks komitee liiget aga olid Kreenholmist. Komitee otsustas asuda komsomoli algorganisatsioonide loomisele Narva suurkäitistes ja maal.[122]

Kreenholmi komsomoliorganisatsiooni rajamine toimus 1940. a. 5. augustil. Koosolekule oli kokku tulnud üle 100 töölisnoore, kes kuulusid töölisnoorte ühingusse «Kreenholm». Noorte keskel tehti põhjalikku selgitustööd, koosolekul esines Punaarmee poliittööline Kiiser, kes tutvustas noori kommunistlike noorte ülesannetega ja tegevusega Nõukogude Liidus ja kutsus neid üles aktiivselt oma huvide eest võitlema. Kõne sai noorte heakskiidu osaliseks. Töölisnoor V. Rohult vastas sellele sõnadega: «Töölisnoored! Meie ei taha olla vaikiv ununev lehekülg aegade raamatus!»[124] Otsustati üksmeelselt astuda Kreenholmi kommunistlike noorte organisatsiooni. Noored võtsid aktiivselt osa nii tootmistööst kui ka isetegevus- ja poliitringidest. 7. nov. 1941. a. võitis Kreenholmi kommunistlike noorte kollektiiv, võisteldes teiste Narva vabrikute noortega, kunstilise isetegevuse alal Narva vabrikutes esikoha. Esineti ajakohase näidendiga «Vabaduspäike», millele publik vaimustusega kaasa elas.

Kreenholmi kommunistlike noorte seinalehed «Võit» ja «Kommunistlik Töölisnoor» (toimetaja Olga Petuhhova) võistlesid Kalevi- ja Linavabriku seinalehtedega ja osutusid parimateks oma kriitilise sisu ja kujunduse poolest. Seinalehed ilmusid eesti ja vene keeles, pandi välja klubis ja punanurgas.

Kommunistlikud noored lõid terve rea ringe: poliitring asus töötama eesti ja vene keeles, kutsuti ellu käsitööringid poistele ja tütarlastele, elektrikute ring ja sõjanduse-riigikaitse ring. Elavalt tegutsesid ka kommunistlike noorte draamaring, fotoring (parun A. Knoopi teleobjektiiviga fotoaparaadi baasil) ja muusikaring. Ringide tegevust raskendas ruumipuudus, sest alles 1941. a. kevadel õnnestus kommunistlikel noortel saada omaette ruumid.

Kreenholmi kommunistlikud noored võtsid ka agitaatoritena osa valimiskampaaniast NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste puhul, levitasid tööliste hulgas «Narva Töölist». Organisatsiooni suuruse ja kasvu kohta autoril täpsemad andmed puuduvad. On teada, et 1940. a. augusti lõpul, kui toimus Kreenholmi komsomoliorganisatsiooni esimene üldkoosolek, oli koos ligi 100 noort.[125] 1941. a. jaanuaris andis vabriku juhatus komsomoliorganisatsioonile 170 paari suuskade jaoks puitmaterjali, et kindlustada kom-

[122] «Tartu Kommunist» nr. 20, 29. juulil 1940.
[123] «Põhja Kodu» nr. 85, 29. juulil 1940.
[124] «Narva Töölne» nr. 2, 9. aug. 1940.
[125] «Narva Tööline» nr. 42, 29. aug. 1940.

munistlike noorte osavõttu ülelinnalisest suusakrossist.[126] Sellest võib umbkaudselt järeldada, et organisatsioon oli kasvanud ligi kahekordseks.

Kommunistlikud noored täitsid korralikult Kreenholmi parteiorganisatsiooni poolt antud ülesandeid ja olid tema abilisteks. Seetõttu tõusid nad esile tootmistöö eesrindlastena ja aktivistidena vabriku sisseseade remontimisel. Näiteks töötas hästi Kreenholmi algorganisatsiooni sekretäri Boris Koltunovi elektrimontööride brigaad, täites nelja nädala tööülesanded kolme nädalaga. Kreenholmi noorimaks lööktööliseks oli kommunistlik noor — 17-aastane kuduja Maimu Kampus. Kuuel teljel töötas kommunistlik noor Pelageja Kubina ja kaheksal masinapoolel ketraja Linda Poleški.[127]

1. mai eel korraldati Kreenholmi peatänaval ja õuel kevadine puhastusaktsioon, millest võttis osa üle 60 inimese, enamikus kommunistlikud noored.[128]

Tuleb tunnistada, et Kreenholmi komsomoliorganisatsiooni tegevuse igakülgseks iseloomustamiseks kaugeltki ei piisa ülaltoodud faktidest ja seda tuleb täiendavalt uurida. Komsomolitöö ühe puudusena Narvas sel perioodil toodi esile noorte eraldumist rahvuslikesse gruppidesse.[129] Lähemaid andmeid selle kohta Kreenholmist aga ei ole.

Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri naiskomisjon eesotsas Elfriede Kastraga moodustati 1940. a. detsembris ja arendas omalühikese tööaja jooksul võrdlemisi aktiivset tegevust. Naiste organisaatoriks Kreenholmis sai aktiivne vana vabriku tööline Johanna Säkk. Naiskomisjoni peamiseks ülesandeks oli teha poliitilist kasvatustööd Kreenholmi naistööliste hulgas. Aktiivselt võtsid osa naiskomisjoni tööst Aurelie Treiberg, Johanna Säkk, Marie Koljal, Elfriede Kastra, Apollinaria Zverkova, Juta Lebedeva, Lidia Jevdokimova, Olga Taidre, Armanda Venel, Taissia Tamm ja rida teisi.

Tänuväärse allikmaterjalina Kreenholmi naiskomisjoni tegevuse kohta on imekombel säilinud protokollid, millest selgub, kuidas pärast kodanliku Naiskodukaitse Liidu likvideerimist algas töötavate naiste organiseerimine uutel alustel.[130]

Käesoleva artikli raamides võime neisse heita ainult põgusa pilgu.

Kreenholmi naiskomisjoni esimene üldkoosolek toimus 15. dets. 1940, kus ühtlasi määrati ära üldine tegevusprogramm. Töölisnaised otsustasid aktiivselt osa võtta ühiskondlikust tegevusest ja kasutada võimalusi õppimiseks ning poliitiliseks enesetäienda-

---

[126] «Narva Tööline» nr. 13, 28. jaan. 1941.
[127] «Noorte Hääl» nr. 93, 20. apr. 1941.
[128] «Narva Tööline» nr. 46, 17. apr. 1941.
[129] EKPA, f. 16, nim. 16—1, s.-ü. 90 (1941), l. 36 (18).
[130] EKPA, f. 16, side 3, toimik 34 (1941). Aruanded Kreenholmi Manufaktuuri jt. vabrikute naisaktiivi tööst ja sealsamas, toimik 35, naisaktiivi koosolekute protokollid.

miseks. Esimeseks ürituseks oli nääripuu ning kingituspakkide organiseerimine Kreenholmis 250 töölislapsele ja ligi 150 vanakesele-pensionärile, mis õnnestus väga hästi ning tõstis naiskomisjoni autoriteeti.

Naiskomisjoni suurejoonelisemaks ürituseks oli rahvusvahelise naistepäeva pidulik tähistamine 8. märtsil 1941. Naiskomisjoni liikmed viisid kõigis Kreenholmi osakondades ja vahetustes läbi eesti ja vene keeles välkmiitingud, kus selgitati päeva tähtsust ja kõrvutati naistöölise elu kodanlikus Eestis nõukogude naiste perspektiivirikka elu ning tegevusega. Sel puhul toimus ka ülevabrikuline pidulik koosolek, kus Kreenholmi töölisnaisi tervitasid kommunistlikud noored ja Punaarmee esindaja. Käitiskomitee esimees A. Põlts tegi teatavaks direktori käskkirja 258 eesrindliku naistöölise premeerimise kohta ja lisas sel puhul: «Meil Kreenholmis on olnud küll palju direktoreid, nad olid kas inglased või sakslased, kuid ühelgi neist pole tulnud pähe mõtet premeerida naistöölisi.» [131]

Kreenholmi naiskomisjoni ülesandeks oli ka valvata lasteasutuste, pioneerilaagrite, ühiselamute, sööklate, saunade ja pesumajade heakorra järele. Selleks valitud kontrollkomisjonid tegutsesid aktiivselt, paljastades rea väärnähtusi ja võideldes nende kõrvaldamise eest. Naisaktivistid tegid vabrikutes selgitustööd uute korralduste kohta, näit. 8-tunnilise tööpäeva kehtestamise kohta laupäeviti, samuti sauna ja pesumaja tasulisels muutmise puhul, selgitades eriti naistöölistele vabriku isemajandamise põhimõtet ning ühiskonna huvide arvestamise vajadust. Selleks korraldati poliitringis loenguid rahvusvahelisest olukorrast, Lenini elust ja vene töölisliikumise ajaloost. Naistööliste elu Nõukogude Liidus tutvustasid eesrindlikud töölised ekskursioonimuljete põhjal naisaktiivi koosolekutel. Naiskomisjoni väärtuslikuks algatuseks oli ka kursuste korraldamine kirjaoskamatuse likvideerimiseks ja töötavate naiste poliitilise ning üldharidusliku silmaringi laiendamiseks. Esialgu jäi naisaktiiv siiski veel väikesearvuliseks. Kreenholmi üle 3000 naistöölisest võttis selle tööst pidevalt osa ainult 41 naist, Linavabrikust 37 ja Kalevivabrikust 39 naist, kuigi viimastes tööliste arv oli mitu korda väiksem. [132] Põhjusi tuleb siin otsida kõigepealt töökogemuste puudumises, mistõttu «Narva Tööline» õigusega Kreenholmi naiskomisjonile ette heitis kodanlikele naisorganisatsioonidele omaste iganenud töömeetodite kasutamist. Et vabriku naistööliste üldkoosolekuid päevaküsimuste arutamiseks ja poliitiliseks selgitustööks väga harva kokku kutsuti, siis oli olemas teatud oht, et ka nõukogude naiskomisjon muutub «kuldsüdame naisseltsiks». [133] Etteheide naiskomisjoni töövormide osas oli omal kohal, kuid sisuliselt tegi Kreenholmi naisaktiiv umbes pooleaastase tegevuse jooksul ära

[131] EKPA, f. 16, side 3, toimik 35, l. 6.
[132] EKPA, f. 16, side 3, toimik 34 (1941), l. 3.
[133] «Narva Tööline» nr. 40, 1. aprillil 1941.

väärtusliku töö naistööliste poliitilise silmaringi avardamiseks ja nende ühiskondliku aktiivsuse tõstmiseks.

Massiliseks organisatsiooniks Kreenholmis oli MOPR üle 1000 liikmega, kuid see ei jõudnud välja organiseerimisstaadiumist. 1941. a. loodi vabrikus ka Punase Risti organisatsioon, kes 1941. a. mais-juunis organiseeris meditsiiniõdede kursused.

Kokkuvõttes näeme, et Kreenholmi tööliskollektiivis tegeles poliitilise ja kultuurilise kasvatustööga terve rida ühiskondlikke organisatsioone, kes olid parteiorganisatsioonile ustavaks abiliseks võitluses uue sotsialistliku ideoloogia mõju tugevdamise eest tööliskollektiivis. Võitlus uue ja vana vahel kestis lakkamatult terve esimese nõukogude aasta vältel ja isegi teravnes, sedamööda kuidas kodanluse esindajad ja sabarakud järk-järgult oma positsioonidelt vabrikus välja tõrjuti. Et majanduslik ja poliitiline võim kuulus kindlalt tööliisklassile, siis oli võitluse pearindeks ideoloogiline rinne, kus kodanlikud elemendid osutasid meeleheitlikku vastupanu uuele, sotsialistlikule ellu- ja töössesuhtumisele.

Ideoloogilise võitluse tulemuste lõplikku otsustamist takistas Suure Isamaasõja puhkemine, mille tõttu sotsialistlik ülesehitustöö kogu Eesti NSV-s ja ka Narva vabrikutes oli häiritud.

Koos eesti töötava rahvaga asus Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri kollektiiv oma kodulinna kaitsmisele. Esimesteks vabatahtlikeks Narva hävituspataljonis olid Kreenholmi parteiorganisatsiooni liikmed Peedo Luhakõiv, Richard Blokk ja Vassili Žarov ning kommunistlikud noored Voldemar Rätsep, Harri Normak, Jüri Leesalu, Vladimir Tšernõšev ja Vitali Plotnikov.[134]

17. juulil 1941. a. moodustati Narva Linna Sisekaitse Komitee, mille staabiülemaks sai Kreenholmi direktor Konstantin Kosko, kes organiseeris linna ja vabrikute kaitset kuni pealesunnitud evakueerumiseni.[135]

Fašistlik agressioon katkestas sotsialistliku ülesehitustöö esimesed sammud Nõukogude Eestis. Ka sotsialistlikke ümberkorraldusi natsionaliseeritud Kreenholmi Manufaktuuris ei jõutud sel perioodil lõpule viia. Ometi tuleb kõrgelt hinnata esimese nõukogude aasta ümberkorralduste murrangulisi tulemusi Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri tootmisvõimsuste laiendamisel, toodangu suurendamisel ja uue sotsialistliku tööliskollektiivi kujundamisel. Saavutati kodanliku perioodi toodangu keskmise taseme suur ületamine, tööliste arvu rohkem kui kolmekordistumine ning tööliskollektiivi tugeva eesrindliku tuumiku koondumine kommunistliku partei, ametiühinguorganisatsiooni ning komsomoli ümber. Võitluse tulemusena sotsialistlike töömeetodite ja töössesuhtumise eest hakkas maailmavaatelt, rahvuselt, tööstaažilt ja kvalifikatsioonilt väga ebaühtlases tööliskollektiivis juurduma uus, sotsialistlik elulaad.

---

[134] EKPA, f. 16, side 3, toimik 29, l. 18.
[135] Sealsamas, l. 97.

Esimesel nõukogude aastal omandatud sotsialistliku ülesehitustöö kogemused ning kasvatatud kaader olid suureks abiks Riikliku Kreenholmi Manufaktuuri taastamisel ja õitsengule viimisel sõjajärgsel perioodil.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ НА КРЕНГОЛЬМСКОЙ МАНУФАКТУРЕ В 1940—1941 ГГ.

Канд. ист. наук М. Лыхмус

Резюме

История рабочего класса Советской Эстонии до сих пор исследована недостаточно, несмотря на то, что рабочий класс играет решающую роль при строительстве коммунистического общества.

Ряд авторов, которые занимались изучением социалистической революции 1940 года, основное внимание обращали на политическую деятельность эстонского пролетариата, в то время как его хозяйственная деятельность и процесс идеологического роста освещены явно недостаточно. Это объясняется в известной мере недостаточным знанием конкретных материалов по истории эстонских фабрик и заводов.

Изучение социалистических преобразований, произведенных в 1940—1941 году на самом крупном текстильном предприятии Эстонии, на Кренгольмской мануфактуре, до некоторой степени поможет выяснить характерные явления переходного периода от капитализма к социализму в Эстонской ССР и фиксировать первые достижения эстонских текстильщиков на пути построения социализма.

Социалистическая революция в Нарве в июне 1940 г. был осуществлен носителем революционных традиций — нарвским пролетариатом. Авангардную роль при проведении революции сыграли коммунисты и профсоюзный актив Кренгольмской мануфактуры.

После восстановления советской власти и национализации Кренгольмской мануфактуры последовало укрепление руководящей роли рабочих, в короткий срок было достигнуто улучшение материального положения рабочих прежде всего путем повышения заработной платы и искоренения пережитков капитализма из быта фабрики. В связи с ликвидацией эксплуататорских отношений наблюдался большой подъем производственной активности рабочих.

Советский строй и помощь братских республик обеспечили возможность проведения в течение одного года обширной рекон-

струкции фабрики и увеличить производственные мощности настолько, что производство пряжи возросло в 4, а ткани в 2 раза.

Число рабочих фабрики увеличилось за один год более чем в три раза (с 2000 до 6500).

В условиях социалистического планового хозяйства работа государственной Кренгольмской мануфактуры шла успешно, была введена новая система оценки труда и сдельной оплаты, что стимулировало рабочих бороться за повышение производительности труда.

За один год было подготовлено более 2500 новых рабочих по основным профессиям, повысилась квалификация инженерно-технического персонала, на руководящую работу были выдвинуты более чем 100 передовых рабочих и работниц. Основной формой обучения рабочих были краткосрочные курсы и индивидуальное обучение у станка передовиками производства. Если в период буржуазной диктатуры имело место постоянная безработица, то в первый год советской власти обнаружился острый недостаток квалифицированной рабочей силы, в связи с чем пришлось приступить к вербовке рабочих за пределами границы республики. Так как подготовка рабочих несколько отставала от нужд быстро растущего предприятия, то наблюдалось временное падение уровня их квалификации и ухудшение трудовой дисциплины, особенно среди молодежи. Борьба с нарушителями дисциплины постоянно была в центре внимания партийной и общественных организаций фабрики.

Важным фактором при увеличении продукции и улучшении ее качества стало внедрение социалистических методов труда по примеру предприятий братских республик. В государственной Кренгольмской мануфактуре стали внедрять социалистическое соревнование. В начале соревновались с Балтийской мануфактурой, а позднее также с текстильщиками Ленинграда, Латвии, Литвы и города Иваново. Наряду с межреспубликанскими соревнованиями было начато внутрифабричное соревнование между отделами предприятия на звание образцового цеха, а также индивидуальное соревнование между передовиками производства. Инициаторами социалистического соревнования были коммунисты и комсомольцы. В этот период основной формой социалистического труда были ударничество и движение многостаночников. К весне 1941 г. число ударников и многосточников выросло до 500 человек.

Внедрение социалистических методов работы проходило в острой борьбе с враждебными настроениями части старых специалистов и предубеждениями некоторой части отсталых рабочих. Большую положительную роль в этой борьбе сыграла политико-воспитательная работа, проводившаяся партийной организацией Кренгольма и г. Нарвы среди рабочих масс. Основной задачей этой работы было разъяснение трудящимся преимуществ советского строя и национальной политики коммунистической партии, идей пролетарского интернационализма и советского патриотиз-

ма, с учетом того, что свергнутый классовый враг — эстонская буржуазия, оказывала идеологическое сопротивление, используя идеи шовинизма и национализма. При выборе форм политического воспитания масс партийная организация опиралась на опыт братских республик. В результате этой работы укрепился авторитет партийной организации. В течение одного года её ряды выросли в десять раз.

В результате социалистических преобразований в 1940—1941 года в Кренгольме и г. Нарве среди рабочих начал укрепляться новый социалистический образ жизни. Опыт строительства социализма этих лет был широко использован для успешного восстановления Кренгольмской мануфактуры в послевоенный период.

SOCIALIST CHANGES AT THE KREENHOLM MANUFACTORY IN 1940—1941

M. Lõhmus

Summary

The history of the working class of Soviet Estonia has not yet been throughly studied, although it is the working class that plays the decisive role in the construction of the socialist society.

A number of authors investigating the socialist revolution of 1940 have been first and foremost interested in the political activities of the Estonian proletariat, while insufficient attention has been given to its economic activities and the ideological growth. To some extent, this can be explained by the insufficient knowledge of facts and the documents concerning the history of the Estonian plants and factories.

An investigation of the socialist changes at the largest textile mill of Estonia, the Kreenholm Manufactory in 1940—1941, will help to elucidate the characteristic features of the transition period from capitalism to socialism in the Estonian S.S.R., and to find out the first achievements of the Estonian workers on their way to the construction of socialism.

In Narva the Socialist revolution in June, 1940, was effected by its proletariat, carriers of the revolutionary traditions, with the communists and the trade union functionaries in the vanguard.

After the establishment of the Soviet power and the nationalization of the Kreenholm Manufactory, the leading role of the workers was considerably strengthened. In a short period, the workers' living conditions were improved by raising the wages and doing away with the survivals of capitalism from the life of the factory. The liquidation of relations based on exploitation

brought about an enormous rise in the productive activities of the workers.

The Soviet system and the assistance from the sister republics enabled in the period of a single year to complete extensive reconstruction of the factory and to increase its productivity. The output of yarn grew 4 times and that of cloth increased twice. In one year the number of the workers trebled (rising from 2000 to 6500).

Due to the Soviet planned economy, the Kreenholm Manufactory scored great successes. A new piece-work and rating system was introduced, which served to stimulate the drive for higher productivity.

In the period of a single year, over 2500 new skilled workers were trained in the principal trades, the engineering staff raised their qualification, over 100 more progressive workers, both men and women, were promoted to leading positions. The workers were trained mainly at the short-term courses, or at the looms or selfactors under the supervision of front-rank workers. While the period of bourgeois dictatorship was marked by constant unemployment, the first year of the Soviet power witnessed a serious lack of skilled workers, which made it necessary to employ workers from other republics. Due to the fact that the training of the workers lagged behind and could not meet the requirements of the rapidly growing plant, there was a temporary drop in the qualification level, and the working discipline fell, primarily among the yong workers. Struggle for the elimination of breaches of discipline was constantly a paramount concern of the Party and the social organizations of the plant.

An important factor in the increase of output and the improvement of its quality was the introduction of the socialist methods of labour on the example of the factories of the sister republics. The first attempts were made to introduce socialist emulation to the state-owned Kreenholm Manufactory. At first an emulation was begun with the Baltic Manufactory, but later with the textile workers of Latvia, Lithuania, and Ivanovo. Along with these, individual shops within the plant competed for the title of the «model shop», and the best workers were engaged in socialist emulation with one another.

The communists and the Komsomol members were the initiators of the socialist emulation. At that time socialist labour included chiefly the movement of shock workers and «multi-loomers». By the spring of 1941, the number of the workers thus engaged totalled 500.

The introduction of the socialist methods of labour was met with hostile resistance by some old specialists and a fraction of backward workers. The party organizations of the Kreenholm Manufactory and of the town of Narva played an important role in that struggle. The principal aim of this work was to explain to

the labourers the advantages of the socialist system and the national policy of the Communist party, the ideas of proletarian internationalism and socialist patriotism, bearing in mind that the overthrown class enemy — the Estonian bourgeoisie put up ideological resistance, falling back upon the feelings of chauvinism and nationalism. In the choice of the form of the political education of the masses of people, the Party organization derw on the experience of the sister republics. As a result of this work, the authority of the Party organization was immensely strengthened. In one year, the number of its members grew tenfold.

As a result of the socialist changes of 1940—1941 at the Kreenholm Manufactory at Narva, a socialist way of life began to take root among the workers. The experience gained in the construction of socialism in those years was widely turned to account in the successful restoration of the Kreenholm Manufactory during the post-war period.

NÕUKOGUDE EESTI AJALOOLIS-REVOLUTSIOONILINE MAAL

M. Eller

Revolutsioonisündmuste edasiandmine on nõukogude kunstis olnud alati tähtsal kohal. Alles nõukogude kunstnikud hakkasid oma teostes näitama rahvast kui määravat jõudu ühiskonna arengus. Nõukogude kunsti ees seisvaks ülesandeks sai rahva revolutsioonilise võitluse olemuse esiletoomine. Ajaloolis-revolutsioonilisel maalil oli suur osatähtsus ka sotsialismiteele asunud eesti kunsti arengus. Temaatilise, sealhulgas revolutsiooniteemalise maali valdkonnas lahendati kõige raskemad ja keerulisemad probleemid, mis kerkisid võitluses sotsialistliku realismi võidu eest meie kunstis. Revolutsioonilist võitlust kujutavate kompositsioonide loomine aitas meie kunstnikel paremini mõista ühiskonna arenemise seaduspärasusi ja tunnetada kunsti osa rahva ees seisvate suurte ülesannete täitmisel. Käesolevas töös on püütud anda ülevaade Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilise maali tekkimisest ja arengust aastail 1940—1960. Käsitletud on teoseid, mis kujutavad meie revolutsioonilise võitluse sündmusi alates 1905. aastast kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni 1940. aastal.

Nõukogude Eesti revolutsiooniteemalise maali arengut käsitleme kolmes etapis: esimene neist hõlmab aastaid 1940—1944, teise ja kolmanda piir on umbes viiekümnendate aastate keskel.

Ühtegi põhjalikumat ülevaadet Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilisest maalist pole ilmunud. Selleteemaliseks kirjutuseks on küll I. Makarenko artikkel «Eesti rahva revolutsioonilise võitluse teema maalikunstis»,[1] kuid vaadeldava materjali piiratuse ja rea ekslike hinnangute tõttu ei anna ta olulist abi meie revolutsiooniteemalise maali tundmaõppimisel. Seoses Nõukogude Eesti kunsti üldise arenguga on suhteliselt pikemalt puudutatud ka ajaloolis-revolutsioonilist maali B. Bernsteini ja L. Gensi kirjutatud raamatus «Изобразительное искусство Эстонской ССР»[2] ja 1956. aastal Eesti kirjanduse ja kunsti

[1] I. Makarenko, Eesti rahva revolutsioonilise võitluse teema maalikunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 39, 30. IX 1950.

[2] Б. Бернштейн, Л. Генс,, Изобразительное искусство Эстонской ССР, Москва, 1957.

dekaadi puhul väljaantud teoses «Eesti kujutav kunst»[3]. Lühemaid teateid üksikute tööde kohta leidub veel perioodikas, eriti ajalehes «Sirp ja Vasar» ning ajakirjas «Looming» kui ka mitmete kunstnike kohta ilmunud lühimonograafiates.

* * *

Nõukogude võimu taaskehtestamine 1940. aastal avas meie kunstnike ees avarad loomingulised perspektiivid, kuid püstitas ka rea uusi ülesandeid, millede lahendamine nõudis mitmete raskuste ületamist.

Sotsialismiteed sammuva eesti kunsti arengu üheks peaküsimuseks on alati olnud figuraal-temaatiline kompositsioon — ajaloolis-revolutsiooniline ja kaasajateemaline. Selles lõigus lahendati sotsialistliku realismi kõige põhilisemad ja raskemad ülesanded. Nõukogude Eesti maalikunsti arengule avaldas positiivset mõju meie progressiivne kunstipärand, kuid mis puutub revolutsiooniteemalisse maali, siis tuli kunstnikel see tegelikult veel luua, sest otseseid eeskujusid polnud meie kunstis olemas. Sotsialistliku realismi eest peetavas võitluses oli loomulikult väga tähtsaks küsimuseks marksismi-leninismi õpetuse omandamine meie kunstnike poolt, alles seejärel sai võimalikuks rahva revolutsioonilise võitluse tõepärane kujutamine.

Nõukogude kunsti iseloomustab kõige tihedam side rahva elu ja tööga. Ta peegeldab kunstilistes kujundites tõepäraselt nõukogude tegelikkuse tüüpilisi nähtusi. Samuti on nõukogude kunsti kujutamisobjektiks rahva kangelaslik minevik, tema revolutsioonile võitlustee. Sellest tuleneb nõukogude kunsti suur aktuaalsus, elulähedus ja progressiivsus. Tema ülesandeks on kasvatada rahvahulki nõukogude patriotismi vaimus, aidata aktiivselt kaasa kogu rahva ees seisvate ülesannete kiirele lahendamisele. Kõiki neid suuri eesmärke on võimalik saavutada vaid sotsialistliku realismi meetodit rakendades. Seepärast oli ka eesti kunstnike esmaseks ülesandeks selle meetodi tundmaõppimine ja omandamine. Kahtlemata ei olnud see kerge ega vastuoludeta protsess, kuid kunstnike kindel tahe asuda sotsialistliku kunsti teele oli vajalikuks eelduseks selle ülesande edukal lahendamisel.

Nõukogude Eesti temaatilisele maalile on väga paljus eeskujuks olnud vene ja nõukogude kunsti traditsioonid. See oli vajalik ja paratamatu kiirete ülesannete koheseks täitmiseks. Eesti kunstnike õppimine vene ja teiste nõukogude liiduvabariikide kunstnikelt kandis esialgu rohkem järeleaimavat kui loomingulist iseloomu, eriti on see maksev neljakümnendate aastate lõpu kohta. Et selline «järeleaimamine» aga tõesti paratamatu oli, nagu on mõnikord väidetud,[4] ei tundu täiel määral õige olevat. Nii suudeti

[3] Eesti kujutav kunst, Tallinn 1956.
[4] A. Künnap, Eesti maalist eile ja täna. «Kunst» 1958, nr. 1, lk. 8.

küll kiires korras rahuldada arvukaid tellimusi, kuid kunstiliste tulemuste suhtes oli selline praktika paljudel juhtudel kahtlemata väär — eriti kui silmas pidada, et võetud eeskujud ei olnud alati kõige paremini vastavad meie oludele ja neile jäädi tihti lihtsalt peatuma ega mindud edasi oma arenguteed mööda.

Võitluses sotsialistliku realismi eest oli suur tähtsus nõukogude kunsti ideeliste ja esteetiliste aluste propagandal, tutvumisel nõukogude kunsti saavutustega kui ka eesti kunsti progressiivsete traditsioonide jätkamisel. 1940/41. a. perioodikas — ajakirjades «Viisnurk» ja «Looming» ning ajalehes «Sirp ja Vasar» ilmusid pidevalt artiklid marksistlik-leninliku esteetika probleemide, nõukogude kunsti ja arenema hakanud nõukogude eesti kunsti kohta. Nii näiteks avaldati juba 1940. aasta augustis ilmunud «Viisnurga» esimeses numbris M. Gorki artikkel «Sotsialistlikust realismist», M. Neumanni «Nõukogude skulptuur (Lenini monumentaalprogrammist)» ja J. Genssi «Üleliidulise põllumajandusnäituse arhitektuur». «Viisnurk» sai ka tribüüniks, kus eesti kunstnikud avaldasid oma seisukohti kunsti arenguprobleemide suhtes. Suurt tähelepanu pöörati vennasvabariikide kunsti tutvustamisele. Alates «Viisnurgast» nr. 4 (1940) pühendati ajakirja numbreid üksikutele liiduvabariikidele, mille kunsti, kirjanduse ja muusika kohta ilmusid artiklid, kusjuures kunsti tutvustamiseks oli lisatud ka päris suures valikus reproduktsioone. [5]

Tähtis osa meie kunstiarengu suunamisel oli ka sammudel, mis võeti ette kunstielu organiseerimisel. 1940. aasta septembri lõpul asus esimese nõukogudeaegse kunstiorganisatsioonina tööle Kunstnike Kooperatiiv. [6] Peagi muudeti aga senist kunstielu organisatsiooni ja asuti Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu loomise ettevalmistamisele, kuid teatavasti Kunstnike Liidu asutamist siiski lõpule viia ei suudetud ja tegutsema jäi organiseeriv komitee. Liidu loomine sai teoks 4. jaanuaril 1943. aastal Jaroslavlis. [7]

Kunstnike loomingu suunamisel etendasid suurt osa ka konkursid, mis viidi läbi suuremate temaatiliste kompositsioonide saamiseks. Juba 1940. aasta oktoobris kuulutati välja ideekavandite võistlus, mille eesmärgiks oli töölisklubide ja punanurkade kujundamine. [8] Uudseks nähtuseks oli kunstnike brigaadide moodustamine, et edukalt ja kiiremini lahendada suuremaid tellimusi. [9] Esimesed tööd ajaloolis-revolutsioonilisel teemal loodi konkursi tulemusena, mille eesmärgiks oli saada monumentaalses

---

[5] Nr. 4 (1940. a.) oli pühendatud VNFSV-le, nr. 5 Ukraina NSV-le, nr. 1 (1941. a.) Gruusia NSV-le, nr. 3 Armeenia NSV-le ja nr. 4 Aserbaidžaani NSV-le.

[6] ORKA, f. 1634, nim. 1, s.-ü. 2, l. 1.

[7] ORKA, f. 1605, nim. 1, s.-ü. 1, l. 3.

[8] Kroonika. «Sirp ja Vasar» nr. 1, 5. X 1940.

[9] Kunstnike brigaad Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva pidustuste puhuks. «Sirp ja Vasar» nr. 2, 12. X 1940.

laadis teoseid nii maalis kui skulptuuris.[10] Kuid 1940. aastal tuli avalikkuse ette ka varem revolutsioonilise võitluse teemal loodud maale, nagu näiteks J. Greenbergi «Tööliste ülestõus», mis reprodutseeriti «Sirbis ja Vasaras».[11] Ajalehes märgitakse, et teos kuulub Greenbergi kolmekümnendate aastate loomingu hulka ja tema ülesandeks on edasi anda 1905. ja 1917. aasta revolutsioonide meeleolu.[12] Kõik maali osad (ta on triptühhon) on teostatud väga hoogsalt ja elava vormikujundusega. Vasakpoolsel maalil on suure ekspressiivsuse ja dünaamikaga kujutatud ülestõstetud käega agitaatorit kutsumas rahvast võitlusele. Halvasti on agitaatoriga seotud teda kuulavad töölised, kes tunduvad liiga passiivsetena ja vähe individualiseeritutena, ei ole ühtset siduvat mõtet ka tööliste endi vahel. Keskmisel maalil näeme rahvagruppi, kuid siin on inimesed juba märksa rohkem individualiseeritud, näod on ilmekad ja huvitavad, otsustavad ja kindlad. Eriti meeldejääv on esiplaanil asuv figuur oma keskenduses. Parempoolsel maalil kujutatud demonstratsioon punase lipuga on vähem ekspressiivne ja tundub liiga staatilisena. Tervikuna on «Tööliste ülestõusu» vooruseks hoogne, liikuv ja voolav käsitluslaad, tema puuduseks aga vähene kontsentreeritus, kindla ja suunava liikumisrütmi hajumine liialt groteskses vormi.

Novembris 1940. aastal avaldati Eesti NSV esimese kunstivõistluse tulemused. Võistlusele oli saabunud 28 maali (kavandit), 15 graafilist tööd ja 13 skulptuurikavandit. Žürii otsusega määrati maalide osas 6 preemiat, kusjuures nende kuue hulgas oli ka kaks revolutsioonilist võitlust kujutavat tööd — E. Kitse «Võim Internatsionaali . . .» ja E. Kõksi «1905. aasta».[13] Enamik võistlusele saabunud töid oli määratud suurte ruumide kaunistamiseks ja nii tuli neilt nõuda monumentaalset käsitluslaadi. Teoseid analüüsides märkis L. Soonpää, et enamikule neist polnud lähenetud monumentaalmaali seisukohalt, vaid nad tundusid enam-vähem läbitöötatud tahvelmaalidena.[14] Mis puutub ajaloolis-revolutsioonisel teemal loodud kavanditesse, siis tundub see väide õige olevat vaid E. Kõksi töö suhtes, kuna E. Kitse maalil on selgesti tunda monumentaalsuse taotlust. Vaatamata üksikutele puudustele näitasid esimese kunstivõistluse tulemused meie kunstnike kindlat püüdu asuda sotsialistliku realismi teele.

E. Kitse triptühhon «Võim Internatsionaali . . .» oli üheks esimeseks katseks meie revolutsiooniteemalises maalis. Vasakpoolsel maalil kujutab kunstnik tööliste demonstratsiooni punaste lippudega — mõjuvuse mõttes on nimetatud osa aga vähe ülevaatlik

[10] ORKA, f. 1634, nim. 1, s.-ü. 14, l. 5.
[11] «Sirp ja Vasar» nr. 3, 19. X 1940.
[12] J. Greenbergi «Tööliste ülestõus». «Sirp ja Vasar» nr. 3, 19. X 1940.
[13] Eesti NSV esimese kunstivõistluse tulemused. «Sirp ja Vasar» nr. 6, 6. XI 1940.
[14] L. Soonpää, Meie monumentaalkunsti katseid. «Sirp ja Vasar» nr. 7, 18. XI 1940.

E. Kits «Võim Internatsionaali . . .» 1940.

ja ei ole kooskõlas keskmisega, mis oma laadilt on tunduvalt monumentaalsem. Parempoolses osas on näidatud õppiva noorsoo miitingut tõrvikute valgusel. Kõige paremini tundub olevat õnnestunud keskmine osa, millel on sümboolselt kujutatud revolutsiooni võitu ja saavutusi punast lippu kõrgel hoidvate töölise ja kolhoosniku figuuride abil. Kits ei ole oma kavandis kujutanud konkreetseid ajaloolisi sündmusi ja tegelasi, vaid on püüdnud üldistavates kujudes ja stseenides edasi anda revolutsiooni paatost ning ajajärgu ärevat meeleolu. Teose üldkompositsioon näitab kunstniku oskust liita tervikuks kolm erinevat motiivi. Ka annab Kitse revolutsiooniteemal loodud kavand tunnistust kunstniku kiirest reageerimisest kaasaja murrangulistele sündmustele. Kuid kahjuks jäi see huvitav kavand, nagu teisedki võistlusele saadetud tööd, suures formaadis teostamata.[15]

Samal ajal esimese võistluse tulemuste teatavaks tegemisega kuulutati välja kaks uut konkurssi: «I — ideekavandite võistlus töötava rahva klubiruumide, puhkekodude, punaste nurkade jne. kaunistamiseks maali-, skulptuuri-, graafika- ja rakenduskunsti teostega» ja «II — võistlus NSV Liidu ja ENS Vabariigi juhtide portreede alal».[16] Kunstnike loomingut stimuleeris ka otsus anda tellimusi maalidele Balti kunstidekaadiks. Maalide hulgas oli mitmeid revolutsiooniteemalisi teoseid nagu A. Johani «Töörahva ülestõus 21. juunil Tartus» ja E. Kõksi «1905. aasta revolutsioon Eestis».[17] Ajaloolis-revolutsioonilise sisuga maale pidi valmima ka üleliidulise põllumajandusnäituse Balti paviljoni kaunistamiseks ja korraldatava näituse «Tööline ja talupoeg Eesti kunstis» avamiseks.[18] Rea tellimusi andis rahva võitlust käsitlevatel teemadel Riiklik Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseum.[19]

Alanud sõda ja Eesti okupeerimine fašistliku Saksamaa poolt ei lubanud aga paljusid ülesandeid teostada — sotsialistlik ülesehitustöö Nõukogude Eestis katkes ajutiselt. Vaatleme nüüd veel neid töid, mida kas täielikult või osaliselt suudeti lõpetada.

Üheks kõige silmapaistvamaks tööks meie revolutsiooniteemaliste maalide hulgas esimesel nõukogude aastal oli A. Johani «Töörahva ülestõus 21. juunil Tartus», mis aga kahjuks jäi lõpetamata. Johani oli oma loomingus sageli varemgi kujutanud töötavat inimest ja nii oli tema aktiivne reageerimine pöördelistele juunipäevadele täiesti seaduspärane jätk senisele arengusuunale. Oma maali ettevalmistamisel töötas Johani väga hoolikalt, luues mitu kavandit oma idee selgemaks väljatoomiseks ja kompositsioonilise paigutuse leidmiseks. Peategelaste tüüpide otsimisel

---

[15] V. Erm, Elmar Kits, Tallinn 1953, lk. 14.

[16] Kaks uut võistlust kunstnikele. «Sirp ja Vasar» nr. 5, 2. XI 1940.

[17] 50 tellimust eesti kunstnikele dekaadi ettevalmistustööde sarjas. «Sirp ja Vasar» nr. 9, 1. III 1941.

[18] Kunstikroonika. «Sirp ja Vasar» nr. 10, 8. III 1941.

[19] Riiklik Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseum avamise eel. «Sirp ja Vasar» nr. 19, 10. V 1941; ORKA, f. 1634, nim. 1, s.-ü. 2, l. 21.

A. Johani «Töörahva ülestõus 21. juunil 1940. a. Tartus» 1941.

tegi Johani terve rea portree-etüüde. Tuntumad on nendest: «Lipukandja», «Naine valge pearätiga», «Naise pea», kaks «Naist pearätiga» ja «Naine punase rätiga».[20] Ka kompositsioonist enesest on säilinud mitu ettevalmistavat varianti. Johani on oma kavandid teostanud hoogsas temperamentses laadis, koloriit on rõõmus ja värvikas. Kompositsiooni keskseks figuuriks on tervitav tööline, esiplaanil näeme vanemat töölist lippu kandmas, rõõmsaid naisi ja poisikest, tagapool sammuvad tihedais ridades töölised. Eriti suureks saavutuseks võrreldes teiste tolleaegsete rahvahulka kujutavate töödega on Johani oskus individualiseerida maalil kujutatud inimesi elavate iseloomulike joontega; näeme tervet rida erinevaid inimesi, kuid neid seob ühine võitlustee, ühine eesmärk. Kahtlemata tõstab kavandite väärtust ka siin selgesti ilmnev Johani omapära, tema isikupärane kujutamisviis, mis kahjuks mõnede teiste kunstnike revolutsiooniteemalistes töödes vahel kaduma läks. Eks ole siin põhjuseks Johani enese kaasaelamine ja aktiivne osavõtt juunisündmustest.

Sama sündmust mis Johani, kujutas oma kavandil ka K. Liimand, kes pööras rohkem tähelepanu rahvamassi üldisele iseloomustamisele; kuid see töö jäi samuti lõpule viimata.

Revolutsioonisündmusi käsitlevate teoste loomisele aitas tähelepanu juhtivalt kaasa rea artiklite ja mälestuste ilmumine perioodikas. Näiteks avaldati «Viisnurgas» J. Saadi «Mälestusi Oktoobrirevolutsiooni päevist Eestis»[21] ja «Mälestusi 1. detsembri ülestõusu päevist vanglas»[22], K. Ülgeküti «Mälestuskild Saaremaa ülestõusust»[23], A. Looringu «Verised pühapäevad Peterburis ja Tallinnas 1905. aastal»[24] jt. Tähtis oli ka Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumis avatud näitus Eestimaa Kommunistliku Partei ajalugu tutvustavatest materjalidest, millest avaldati ülevaatlik artikkel.[25]

Otseselt oli eesti kunstnikel võimalik tutvuda nõukogude revolutsiooniteemalise maaliga ekskursioonidel Moskvasse ja Leningradi, mis omakorda aitas kaasa meie temaatilise maali arengule. Stimuleerivaks ajaloolis-revolutsioonilise ja ajaloolise temaatika viljelemisel osutus Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi tegevus. Esimesel kunstivõistlusel premeeritud V. Turbi maal «Mahtra sõda» osteti ja tehti ettepanek J. Püttsepale viia läbi parandusi tema poolt loodud Oktoobrirevolutsiooni-aegseid sündmusi käsitlevas kompositsioonis, mille tegemise järel töö ka omandati. Muuseumi ülesandel alustas Püttsepp tööd veel ühe 1905. aasta sündmusi kujutava maali juures. V. Turp kavandas naisbolševikke

---

[20] Andrus Johani (1906—1941). Kataloog, Tartu 1956, lk. 49.
[21] «Viisnurk» 1940, nr. 3.
[22] «Viisnurk» 1940, nr. 4.
[23] «Viisnurk» 1941, nr. 2.
[24] «Viisnurk» 1941, nr. 3.
[25] A. Looring, Näitus EK(b)P Kongressi puhuks, «Viisnurk» 1941, nr. 5/6.

Juliana ja Selma Telmanni ning Leena Parkerit vanglas kujutavat kompositsiooni.[26]

Teatud kokkuvõtte esimese nõukogude aasta kunstist tegid 1941. a. kevadel-suvel toimunud näitused Tartus ja Tallinnas. Täielikku ülevaadet meie kunstnike loomingust need näitused aga anda ei suutnud (eriti temaatilise kompositsiooni alal), sest paljud kunstnikest olid seotud suurte tellimustöödega ja ei esinenud üldse või esinesid näitusel väiksemate töödega. Tartu näituse puhul märgib tolleaegne arvustus, et uus «ühiskondlik ja ideoloogiline lähtekoht ei kajastunud veel kuigi selgesti»[27]. Tallinnas avatud näitusel esines rohkem kunstnikke ja siin oli esitatud ka revolutsiooniteemalisi maale, millest võiks ehk õnnestunuimaks pidada E. Kõksi «Ülestõusu eel».[28]

Kokku võttes Nõukogude Eesti noore kunsti esimesi saavutusi ajaloolis-revolutsioonilise maali alal võib märkida, et aasta jooksul toimunud näitused, eriti aga ideekavandite võistlused näitasid meie kunstnikkonna teadlikkust oma uutest ülesannetest ja püüet nende lahendamisega toime tulla. Kunstnike loomingu põhitaotluseks oli tung uue sisu poole, kuid kunstiliste vahendite tagavara ja vähesed kogemused figuraalse kompositsiooni alal olid veel napid selle uue täielikuks avamiseks. Puudus oskus inimeste individuaalsete joonte esiletoomiseks kompositsioonimaalis. Seepärast polnud ka ajaloolis-revolutsioonilisel teemal loodud teostes tihti konkreetsust, kasutati rohkem sümboolseid lahendusi, kujutatavad töölised ja revolutsionäärid jäid töölisteks ja revolutsionäärideks üldse ega omandanud konkreetseid individuaalseid jooni. Ühe põhjusena, miks kõiki ülesandeid ei suudetud veel edukalt lahendada, tuleb arvestada, et paljud kunstnikud ei olnud oma teadlikkuses vastavale tasemele jõudnud. Märkida võiks ka, et poliitiliselt teadlikumad kunstnikud, kes oleksid ehk suutnud edukalt asuda looma revolutsiooniteemalisi teoseid ja lahendama sellega seoses olevaid probleeme, olid koormatud paljude ühiskondlike ülesannetega ja said suhteliselt vähe tähelepanu pöörata oma loomingule. Siiski pandi juba esimesel nõukogude aastal kindel alus meie ajaloolis-revolutsioonilisele maalile.

Suure Isamaasõja aastail jätkus võitlus sotsialistliku realismi eest eesti kunstis nõukogude tagalas. Otseselt revolutsioonilist võitlust käsitlevaid maale sõjaperioodil ei loodud, kunstnike tähelepanu oli koondatud fašismivastasele võitlusele ja seega ühendusse viidud sündmustega varasemast ajaloost. Nii oligi suurimaks ürituseks näituse korraldamine Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva tähistamiseks. Üldse võtsid eesti kunstnikud tagalas osa

[26] Riiklik Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseum seisab avamise ees. «Sirp ja Vasar» nr. 19, 10. V 1941.

[27] V. Erm, Kunsti kevadnäitus Tartus. «Sirp ja Vasar» nr. 21, 24. V 1941; V. Erm, EN Kunstnike Liidu Org-toimkonna kunsti kevadnäitus Tartus. «Looming» 1941, nr. 5/6.

[28] E. Lassen, Kunsti kevadnäitus Tallinnas. «Sirp ja Vasar» nr. 25, 21. VI 1941.

kümnest kunstinäitusest.[29] Sõjateemaliste ja ajalooliste maalide loomine oli tähtis ka ajaloolis-revolutsioonilise žanri seisukohalt, sest see nõudis ühiste, figuraal-kompositsiooni ette kerkivate ülesannete lahendamist, ja võib öelda, et pingsate otsingute tulemusena saavutatigi edu. Muidugi ei suudetud küllaltki lühikese ajaga valminud teostes veel kõikidele küsimustele vastust leida. Suur osa sel perioodil valminud töid kujutab Jüriöö ülestõusuga seotud sündmusi, paljusid neist iseloomustab sarnaste kujutamisvõtete rakendamine. Dramaatilisust katsuti väljendada masside liikumise üldise dünaamikaga, kasutades joonte ja hele-tumedate pindade vaheldust. Kuid nii mõnigi kord kadus selle üldise dünaamika varju kompositsiooni loogika. Ei osatud tuua välja peamist ega suudetud loobuda vähem tähtsatest detailidest — seetõttu kannatas teose organiseeritus, kompositsioon muutus kaootiliseks ja hajutatuks. Üksikute individualiseeritud inimeste asemel kujutati sageli mingit eesti rahvuslikku tüüpi üldse, mis oli iseloomustatud kõige üldisemate joontega, tihti vaid puhtväliste tunnustega. Koloriidilt olid tööd väheütlevad ja hallid, torkas silma ka puudulik joonistusoskus. Paremaid tulemusi saavutati maalides, kus kunstnike tähelepanu oli pööratud vähestele figuuridele. Kokkuvõttes võib siiski märkida, et Suure Isamaasõja perioodil tehti figuraalkompositsiooni alal ära suur töö, mis võimaldas vabastatud kodumaal edukamalt jätkata võitlust sotsialistliku realismi eest.

Eestisse tagasipöördunud kunstnikud tõid kaasa palju uut ja innustasid taas alustama ühist võitlust sotsialistliku kunsti eest. Kõigi meie kunstnike jõupingutused tuli ühendada. Algas uus periood Nõukogude Eesti kunsti arengus, mis oli küll vastuoluderikas ja palju pingutusi nõudev, kuid neil aastail toimunud viljakad otsingud viisid sotsialistliku realismi täielikule võidule.

* *
*

Meie sõjajärgse kunsti periodiseerimisel ei ole seni jõutud ühisele seisukohale. Seda ajajärku on jagatud kahte ossa, võttes piiriks 1950. aasta, millest alates loetakse sotsialistlik realism lõplikult võitnuks.[30] Viimasel ajal on mitmel juhul loetud piiridaatumiks aga 1956. aastat, mis peab tähistama uute saavutuste algust.[31] B. Bernstein oma artiklis «Eesti kunsti arengu küsimusi» astub välja eelkõige 1950. aasta piiriks võtmise vastu, märkides, et see on vägivaldne ja tegelikkusega vastuolus.[32] Bernsteini arvates on meie sõjajärgse kunsti arengus kolm etappi. Aastaid 1944—1948 iseloomustab rida eripäraseid jooni: maalis oli üle-

[29] Näitused on loetletud ajalehes «Sirp ja Vasar» nr. 7, 25. XI 1944.

[30] Ühe näitena: Декада эстонского искусства и литературы в Москве 1958 года, каталог, Москва 1956, lk. 11.

[31] E. Ratnik, Nõukogude Eesti temaatiline maal. Ettekanne Tartu Riiklikus Kunstimuuseumis 1959.

[32] B. Bernstein, Eesti kunsti arengu küsimusi. «Sirp ja Vasar» nr. 44, 2. XI 1956.

kaalus dekoratiivne lahendusviis, temaatiline maal polnud veel muutunud inimkarakterite ja inimestevaheliste suhete avamise spetsiifiliseks vormiks, kui maal kajastas sel perioodil mingit nähtust siis pigem laiuti kui sügavuti. Teisel perioodil (1948—1953) loodi teoseid, milles nõukogulik elutunnetus oli märgatavalt tugevnenud. Saadi üle formalistlikust käsitluslaadist, täiustus kunstiline meisterlikkus ja kasvas ideelisus. Kuid kunsti arengus ilmnesid sel perioodil ka mõningad vastuolud. Hakkas ilmuma töid, mida tavaliselt nimetatakse illustratiivseteks, vägagi vajalik teema ei leidnud sageli küllalt veenvat lahendust. Vähe pöörati tähelepanu kunstnike loomingulisele individuaalsusele. Umbes 1953. aastal algas uus periood, mille kestel Nõukogude Eesti kunsti tõusujoones kulgev areng jätkus — meie kunstnikud kinnitasid oma loominguliste võitudega, et nad sammuvad kindlalt sotsialistliku realismi teed.[33]

Käesoleva töö eesmärgiks ei ole püüda lahendada meie sõjajärgse kunsti periodiseerimise küsimust. Bernsteini seisukohtadel peatusime pikemalt vaid seepärast, et seal on küllaltki kujukalt näidatud meie maalikunsti arengujooni aastail 1944—1956. Mis puutub ajaloolis-revolutsioonilisse maali, siis siin on kolme perioodi leidmine vaevalt võimalik ka sel juhul, kui me Bernsteini periodiseeringu aluseks võtaksime. Vahetult sõjajärgsetel aastatel loodud revolutsiooniteemaliste teoste arv on väga väike, esimesed silmapaistvad tööd sel alal valmivad alles aastail 1947/48. Peamine osa ajaloolis-revolutsioonilisel teemal loodud maalidest kuulub aastatesse 1948—1953 — seega perioodi, mil Nõukogude Eesti kunstil tuli ületada mitmeid raskusi, eriti temaatilise maali osas. Järgnevad kaks aastat (1953—1955) annavad ajaloolis-revolutsioonilise maali alal vähe, kuid juba viiekümnendate aastate keskel võib ka siin märgata uut kvaliteeti ja sügavamaid kunstilisi otsinguid. Seega tundub kõige õigemana vaadata meie revolutsiooniteemalist maali sõjajärgsel perioodil kahes etapis, kusjuures esimene neist jaguneks ettevalmistavaks, ülesandeid selgitavaks osaks, millal revolutsiooni temaatika leiab veel vähest käsitlemist, ning neid ülesandeid otseselt lahendada püüdvaks perioodiks.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei poolt püstitati sõjajärgsetel aastatel ideoloogia ja kultuuri alal järgmised ülesanded: võidelda energiliselt kodanlike vaadete vastu, lõplikult välja juurida reaktsioonilise kultuuri kahjulik mõju, teha kõik nõukogude kodanikud teadlikeks patriootideks, tõsta veel kõrgemale töötajate kultuuritase.[34]

Kunsti ees seisvate ülesannete täitmiseks tuli liita kõigi kunstnike pingutused. Nii Eestis kui ka Nõukogude tagalas viibinud kunstnikud pidid taas moodustama ühise pere. Esimeseks suure-

[33] B. Bernstein, Eesti kunsti arengu küsimusi. «Sirp ja Vasar» nr. 44, 2. XI 1956.

[34] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, Tallinn 1959, lk. 521.

TÜ RAAMATUKOGU

maks ürituseks, mis püüdis kokkuvõtet teha eesti kunstiloomingust aastail 1941—1944, oli näitus «Eesti kunst Suure Isamaasõja päevil». See avati 6. nov. 1944. a. Tallinna Kunstihoones ja Kadrioru lossis.[35] Täielikku ülevaadet sõjaperioodil loodud töödest ei suutnud näitus siiski veel anda.[36] Nõukogude tagalast tulnud kunstnike loomingu vastu valitses elav huvi, sooviti tutvuda selle uuega, millest nähtus võimalusi meie kunsti rikastamiseks ja mitmekesistamiseks.[37] Eriti tähtis oli uue temaatika võidulepääs, mida iseloomustas elulähedus ja ühiskondlikkus; domineerivaks oli tollal sõjasündmuste kujutamine ja ajalootemaatika, kuid ka nõukogude tagala ja partisanivõitlus. Kiire ja vahetu reageerimine sündmustele nõudis kunstnikelt tihti figuraalsete kompositsioonide loomist, kuid nagu juba eespool märkisime, iseloomustas neid sageli skemaatilisus, vähene tegelaste individualiseerimine; põhjendamatult vähest huvi tunti värviprobleemide vastu. Kuid Isamaasõja-aegse temaatilise kompositsiooniga tutvumine oli siiski kahtlemata positiivseks ja edasiviivaks teguriks nii eesti kunstnikkonnale kui ka kunstipublikule, tõstatades konkreetsel kujul palju uusi, kindlasti lahendamist vajavaid probleeme.

Organisatsioonilises töös oli ülesandeks koondada kunstnikud 1943. a. loodud EN Kunstnike Liidu ümber, et sihikindlalt suunata võitlust sotsialistliku realismi eest ja ületada raskused, mis kerkisid seoses formalismi küsimustega. Järjekindlalt leidsid meie kunsti ees seisnud probleemid arutamist kunstnike kongressidel ja nõupidamistel, kus püüti lahendada otseselt päevakorral olevaid küsimusi kui ka määrata kaugemaid perspektiive.

Seoses Moskvas ettevalmistatava kunstinäitusega, millest pidid osa võtma kõik liiduvabariigid, rõhutati 1945. aasta jaanuaris toimunud eesti kunstnike nõupidamisel Tallinnas, et sellelt näituselt ei tohi puududa ka meie ajaloolis-revolutsiooniline maal.[38] Kuid siiski pöörati revolutsioonisündmusi käsitlevale maalile suhteliselt vähe tähelepanu. Kahtlemata nõudis revolutsiooniteema edukas lahendamine kunstis sügavat ideoloogilist ümberkasvamist ja sotsialistliku realismi meetodi põhjalikku omandamist. Loomulikult ei saanud see toimuda kiires korras, vaid seda võis saavutada vaid küllaltki keerulise ja vastuolulise arengu tulemusena.

Esimesed ajaloolis-revolutsioonilised maalid olid pühendatud 1905.—1907. aasta revolutsiooni sündmustele. Kui 1940/41. aastal loodud teosed olid vahetuks kajastuseks kaasajale, siis nüüd, kui

---

[35] L. Soonpää, Eesti kunst Suure Isamaasõja päevil. «Sirp ja Vasar» nr. 5, 11. XI 1944.

[36] ORKA, f. 1665, nim. 1, s.-ü. 23; näitusel «Eesti kunst Suure Isamaasõja päevil» eksponeeritud tööde nimekirjad.

[37] L. Soonpää, Eesti kunst Suure Isamaasõja päevil. «Sirp ja Vasar» nr. 5, 11. XI 1944.

[38] Kunstikroonikat. «Sirp ja Vasar» nr. 2, 21. X 1944.

Eesti oli lõplikult asunud sotsialistlikule teele, püüdsid kunstnikud oma teostega nagu tähistada eesti töötava rahva revolutsioonilise võitluse algust. XX sajandi alguses oli eesti küla iseloomulikuks tunnuseks vaesus ja poliitiliste õiguste puudumine, valitsevaks kujuks maal oli saksa soost balti parun, kelle poliitilisi ja majanduslikke privileege kaitses innukalt tsaarivalitsus.[39] Talurahva võitluse teravik oli suunatud esmajoones mõisnike vastu. Ja just kokkupõrge talurahva ja mõisa vahel sai meie 1905.—1907. aasta revolutsiooni kujutavate maaliteoste sagedaseks teemaks. Edaspidi omandas tähtsa koha ka tööliste võitluse kajastamine, eriti palju on kunstnikud tähelepanu pööranud 1905. aasta 16. oktoobri sündmustele Tallinnas. Kapitalismi areng teravdas klassivastuolusid ka külas eneses, kuid see võitluse sektor pole meie maalikunstis veel otsest kajastamist leidnud.

Üheks esimeseks talurahva võitlust kujutavaks teoseks oli 1945. aastal valminud M. Bormeistri maal «Mõisa ründamine 1905. aastal». Kunstnik on siin ilmekalt mõisa tumeda ja sünge ning tardunud silueti vastandanud talupoegade kindlas rütmis liikuvatele figuuridele. Kuid nagu enamikule tolle aja kompositsioonidele on ka sellele tööle omane teatav pealiskaudsus ja skemaatilisus, vähene oskus näha ja eraldada olulist.

Koos esimeste temaatiliste maalide ilmumisega kunstinäitustele kerkisid ja leidsid elavat arutamist väga mitmesugused figuraalsed kompositsiooni nii otseselt kui ka kaudselt puudutavad küsimused. Mitmetes artiklites rõhutati, et joonistuslik-lineaarse ja maalilisuse vahekorra küsimus on väga tähtis ka sotsialistliku realismi kunstis. Edasi märgitakse, et tasakaalukas, akadeemiline laad pole sotsialistliku realismi eesmärgiks, tuleb säilitada isikupära, kuid peab loobuma ka äärmisest subjektiivsusest, sest see on vaid vähestele mõistetav.[40] Mitmete üldiselt õigete seisukohtade kõrval esines aga eriti temaatilise maali osas vaateid, mis mõnikord äärmuslikult rakendatutena ei olnud soodsad ajaloolis-revolutsioonilise žanri arengule. Nii näiteks märgiti, et temaatilise kunstiteose ülesehitus ei tingivat paljudel juhtudel üldse muud kui joonistuslike või plastiliste vormielementide rakendamist — värvielement olevat mõningail juhtudel liigne, segav.[41] See väide tollal valitsenud tendentsi kajastusena leidis kordamist paljude teistegi poolt, kuid sageli juba arvesse võtmata tema õigsust vaid teatavatel erandjuhtudel. J. Semper oma artiklis «Eesti nõukogude kunsti iseloomulikke jooni» märgib, et kunstiteostes kasvav jutustava elemendi osatähtsus lähendab kunsti rahvale ja aitab kaasa kunstiteoste mõistmisele. Rahvas otsib kunstis eelkõige jutustavat sisu ja alles siis kõike muud, mida leiab kunstnik

---

[39] H. Moosberg ja M. Lõhmus, Talurahvaliikumine Eestis 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil, Tallinn 1955, lk. 3.

[40] Vt. «Sirp ja Vasar» nr. 9, 3. III, nr. 10, 10. III, nr. 13, 31. III, nr. 16, 21. IV ja nr. 20, 19. V, kõik 1945. a.

[41] Kunstiküsimusi. «Sirp ja Vasar» nr. 9, 3. III 1945.

ja kunstiharrastaja.[42] Selle näite järgi talitamine oleks juba ilmne loobumine rahva kasvatamisest kunsti alal ning tähendaks kujutava kunsti ilmajätmist tema spetsiifilistest väljendusvahenditest. Vähene huvi maalialaste küsimuste vastu ja töödele paljulubavate pealkirjade panemine iseloomustabki mitmeid sel perioodil loodud ajaloolis-revolutsioonilisi maale. Üldiselt oli aga sotsialistliku realismi eest peetav võitlus edukas ja üksikute vigade põhjuseks ei ole siin loomulikult mitte ainult kaks ülalpool illustratsiooniks toodud seisukohta, vaid sotsialistliku realismi eest peetava võitluse keerukus, ülesannete kiire lahendamise vajadusest tingitud vastuolud ja raskused.

Suurt mõju meie kunsti arengule avaldasid partei otsused ideoloogilise töö küsimustes 1946. ja 1948. aastal. Otsustes arendati edasi nõukogude kultuuri põhiprintsiipe: rahva teenimine, kunsti suurte ühiskondlike funktsioonide tunnustamine, kunsti side kaasaja poliitiliste ülesannetega, rahva eluga, kunsti realism.[43] Keskkomitee otsustes on antud niisuguste teoste loomise eest võitlemise programm, mille kõrge ideeline tase on ühendatud täiusliku kunstilise vormiga, neis otsustes on sügavalt kritiseeritud ekslikke, formalistlikke tendentse.

Üha sagedamini avaldati meie ajakirjanduses kriitilisi märkusi ajaloolis-revolutsioooniliste maalide vähesuse üle.[44] 1946. aastal alustas üks meie selle žanri väljapaistvamaid meistreid E. Okas tööd maali «Eesti talurahva ülestõus 1905. aastal» juures. 1946. aasta augustis esitas kunstnik oma töö kavandi näitusele, kuid lõplikult valmis maal alles järgmisel aastal. Võrdluseks, et paremini iseloomustada meie ajaloolis-revolutsioonilises maalis tollal ilmnenud tendentse, vaatleme koos E. Okka eespool nimetatud teosega ka A. Janseni kompositsiooni «Mälestusi 1905. aastast», mis valmis samuti 1947. aastal. Mõlemad teosed on juba ülesehituselt erinevalt lahendatud. Janseni maalil köidavad peatähelepanu dekoratiivselt kujutatud suured tumedad puudegrupid, nende alt avanev vaade heledasti valgustatud maastikule ja alles lõpuks võib märgata puude all seisvat inimeste salka kuulamas kellegi kõnet. Põhimõtteliselt ei saa sellise dekoratiivselt lahendatud, mingit üldist meeleolu loova värvikäsitlusega kujutamisviisi vastu vaielda, kuid käesoleva töö juures on ebaõnnestumine ka sellest seisukohast lähtudes ilmne. Oluline on veel, et siin leiduvad vead on meie temaatilise maali kirjeldatava perioodi kõige iseloomulikumaid. Eriti tähtis oli inimese kujutamise probleem. Eesti kunstis polnud tookord hädaohuks mitte niivõrd naturalism inimese edasiandmisel (nagu see mõnikord esines üleliidulistel

---

[42] J. Semper, Eesti nõukogude kunsti iseloomulikke jooni. «Sirp ja Vasar» nr. 42, 20. X 1945.

[43] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, Tallinn 1959, lk. 534.

[44] Vt. näiteks: B. Lukats, Eesti kunstnikud viisaastaku lävel. «Sirp ja Vasar» nr. 14, 6. IV 1946. a.; B. Lukats, Eelmärkmeid 1947. a. üleliidulise näituse ettevalmistamise puhul. «Sirp ja Vasar» nr. 18, 4. V 1946.

E. Okas «Eesti talupoegade ülestõus 1905. aastal».

näitustel), vaid meil kujutati inimest sageli skemaatiliselt, psühholoogilist seisundit iseloomustamata, ilma individuaalsete joonteta — teoste üldkompositsioonis etendas ta tihti ebaolulist osa.

E. Okka teos «Eesti talupoegade ülestõus 1905. aastal» kujunes tähtsaks saavutuseks eespool nimetatud puuduste ületamisel meie ajaloolis-revolutsioonilises maalis. Teose kompositsiooniline ülesehitus on elav ja dünaamiline. Talupoegade liikumine, nende näoilmed ja tegevus on kujutatud suure jutustava selguse ja konkreetsusega. Võrreldes A. Janseni maaliga esindab E. Okka töö teist suunda meie revolutsiooniteemalises maalis. Siin on suuremat tähelepanu pööratud jutustavale elemendile, kujutamisviis on detailsem ja konkreetsem. Puudusena võiks töö juures märkida valguse-varju liigset killustatust, mis lõhub kompositsiooni üldist terviklikkust ja vähendab teose monumentaalsust. Üksikutest puudustest hoolimata on E. Okka kompositsioon hinnatavaks saavutuseks revolutsioonisündmuste edasiandmisel. Valitsema pääsenud tendentsina ajaloolis-revolutsioonilise teema kujutamisel tuleks märkida ka üha süvenenumat ja põhjalikumat tööd kompositsiooni ettevalmistamisel. Näiteks tutvus Okas oma talupoegade võitlust kujutava maali teostamisel põhjalikult paljude ajalooliste materjalidega.[45] Küllaltki pidevast eeltööst annavad tunnistust ka mitmed kavandid, nagu «1905. aasta ülestõus Läänemaal», «1905. a. ülestõusnud relvi jagamas» jt., samuti rida etüüde talupoegade tüüpide leidmiseks jne.[46]

Võib öelda, et eesti ajaloolis-revolutsioonilist maali iseloomustab esimestel sõjajärgsetel aastatel üha süveneva tendentsina püüe kujutada inimest, avada teose mõte inimestevaheliste suhete edasiandmise teel. Temas ilmnevaks negatiivseks jooneks jäi vähene huvi puhtmaalialaste küsimuste vastu ja deklaratiivne, pealesuruvalt jutustav laad.

Siiski oli ajaloolis-revolutsioonilisel maalil meie kunstis veel suhteliselt väike osatähtsus. 1947. aastal korraldatud näitusel «7 aastat Nõukogude Eesti kunsti» ei olnud ühtki revolutsiooniteemalist maali.[47] Samal aastal Tartus toimunud «Oktoobri kunstinäitusel» oli ainsaks ajaloolis-revolutsiooniliseks maaliks N. Jasnetski «Juulipäevad 1917. a. Peterburis»[48] mis aga kunstiliselt ei olnud õnnestunud.

Võitluses sotsialistliku realismi eest aitas õiget suunda hoida NLKP Keskkomitee otsus «V. Muradeli ooperist «Suur sõprus»» (10. veebr. 1948), milles mõisteti hukka formalistlik suund kunstis.[49] Kuid nagu on märgitud NLKP Keskkomitee otsuses 1958.

---

[45] F. Matt, Evald Okas, Tallinn 1957, lk. 10.

[46] E. Okas'e, R. Sagrits'a, R. Uutmaa tööde näitus Tallinna kunstihoones 26. I—24. II 1947. a., Tallinn 1947; Kunstnikud jutustavad. «Sirp ja Vasar» nr. 35, 30. VIII 1947.

[47] Seitse aastat Nõukogude Eesti kunsti. Kunstinäituse kataloog, Tallinn 1947.

[48] Oktoobri kunstinäitus, Tartu 1947.

[49] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, Tallinn 1959, lk. 533.

aasta 28. maist, sisaldas Keskkomitee otsus ooperi «Suur sõprus» kohta üksikuid ebaõiglasi ja põhjendamatult teravaid hinnanguid, milles avaldusid isikukultuse ajajärgule iseloomulikud negatiivsed jooned.[50] Nii 1948. kui 1946. a. otsuste täitmisel esines ajakirjanduses ja loomingulistes organisatsioonides kohati vigu ja moonutusi, kunstiprobleemide loominguline arutamine asendati mõnikord administreerimisega, kritiseeriti põhjendamatult ühtesid ja ülistati teisi teoseid.[51] Vaatamata üksikutele isikukultusest tingitud negatiivsetele momentidele oli partei otsustel ideoloogilistes küsimustes nõukogude kultuuri arenemisel silmapaistev tähtsus.[52]

Nõukogude Eesti kunstnikud tõhustasid võitlust sotsialistliku realismi eest. Nii rõhutab B. Lukats oma artiklis «Järjekindlalt võidelda formalistlike pärimuste vastu», et vaid sotsialistliku realismi meetodil saab luua väärtuslikke teoseid sotsialistlikust ühiskonnast ja rahva revolutsioonilisest minevikust.[53] 1948. aastast alates omandaski ajaloolis-revolutsiooniline maal järgnevate aastate jooksul küllaltki silmapaistva osa meie kunstis — seda nii arvuliselt kui ka temale osutatud tähelepanult.

Ajaloolis-revolutsioonilist maali iseloomustab vaadeldaval perioodil püüd anda kunstiliste kujundite kaudu veenvalt edasi meie revolutsioonilise mineviku sündmusi ja tegelasi. Edukas võitlus formalismi vastu oli kindlaks tagatiseks väheütlevate, üksteist kordavate tööde ilmumise vastu. Suunavat abi teemade valikul pakkus EN Kunstnike Liidu poolt korraldatud loengute seeria Eesti revolutsioonilise võitluse ajaloost.[54] Hoogu ja indu revolutsiooniteemaliste teoste kiiremaks loomiseks andis EN Kunstnike Liidu ja NSVL Kunstifondi EV osakonna poolt väljakuulutatud vastavateemaline võistlus, mille tulemusena saadud tööd pidid kujunema esimeseks tõsisemaks etapiks meie töörahva kangelasliku võitluse ajaloo jäädvustamisel.[55]

Juba enne revolutsiooniteemaliste teoste võistlust olid mitmed tööd valminud, nagu näiteks I. Makarenko «J. V. Stalin loeb V. I. Lenini kirja asumisel olles 1903. a.» ja V. Loigu «Viktor Kingissepp salatrükikojas». Nimetatud töödest omab tähtsust V. Loigu maal kui järjekordne katse V. Kingissepa kuju jäädvustamisel eesti kunstis. Varem valminud I. Makarenko töö «Viktor Kingissepa viimane ülekuulamine» püüdis tingliku valgustuse ja tegelaste püüdliku ilmestamise abil vastandada väljapaistvat

[50] NLKP Keskkomitee otsus 28. maist 1958 «Vigade parandamisest ooperitele «Suur sõprus», «Bogdan Hmelnitski» ja «Kõigest südamest» antud hinnangus». «Rahva Hääl» nr. 135, 10. VI 1958.

[51] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, Tallinn 1959, lk. 534.

[52] Sealsamas, lk. 535.

[53] B. Lukats, Järjekindlalt võidelda formalistlike pärimuste vastu. «Sirp ja Vasar» nr. 11, 13. III 1948.

[54] Kunstikroonika. «Sirp ja Vasar» nr. 20, 15. V 1948.

[55] Rohkem meisterlikkust ja kõrgeideelisust. «Sirp ja Vasar» nr. 12, 16. X 1948.

revolutsionääri kodanluse esindajatele. Kuid vähese süvenemise tõttu pole kunstnik suutnud püstitatud eesmärki täiel määral saavutada.

6. detsembril 1948. aastal möödus revolutsiooniteemaliste kavandite võistluse tähtaeg. Saabunud oli üle 50 töö. Esimese preemia sai E. Kitse kavand «Massimõrv Tallinna Uuel turul 1905. aastal» (valmis lõplikult 1949. a.), teist preemiat välja ei antud, kolmanda preemia sai I. Makarenko töö «M. S. Kalinin Tallinna veduri- ja vaguniremondi tehases».[56] Kalininile olid pühendatud veel mitmed kavandid, neist märkis žürii parematena E. Okka tööd «M. I. Kalinin marksistlikus ringis» ja S. Škopi «M. Kalinini kohtumine endiste töökaaslastega»[57]. Paljud kavandid kujutasid Kalininit agiteerimas, vestluses tööliste keskel, lendlehti koostamas jne. Üldiselt iseloomustas neid vähene konkreetsus ja nõrk inimeste kujutamise oskus. Kogemuste vähesust näitasid ka kavandid, mis olid pühendatud 1940. aasta sündmustele. Neist oli ehk kõige õnnestunum P. Aaviku «Juunipäevad Tallinnas».

Kõige paremaid tulemusi saavutati 1905. aasta revolutsiooni sündmusi käsitlevates töödes. Peale E. Kitse kujutasid 16. oktoobril toimunud rahva tulistamist veel mitmed teised kunstnikud. B. Lukats iseloomustas neid kavandeid järgmiselt: «Kunstnikud töötasid hoolega, uurisid riietust, rahvast tulistanud sõjaväeosa paigutust, vormi, tulistamissuunda jne. Selline eeltöö on vajalik, kuid pole kaugeltki piisav kunstiteose loomiseks. Määrav on ideeline sisu, vastavus tõelisusele, elu õige peegeldamine. Paljud kavandid ei vasta neile nõuetele, sageli on rahvast kujutatud nõrga, nigela ja jõuetu põgeneva massina, kuna esiplaanil asuvad soldatid on esitatud tugevate ja kindlatena. Nii on küll olemas kahe poole vastandamine, kuid seda on tehtud vale vaatevinklist, näitamata rahvas peituvat jõudu.» [58]

E. Kitse maalis ülalpool kirjeldatud puudusi peaaegu ei esine. Kunstnikul on õnnestunud õigesti ja mitmekülgselt iseloomustada rahva käitumist äreval hetkel, surmaohus, mil ilmnevad inimeste iseloomu mitmesugused jooned — nii kartmatu protestivaim kui ka meeleheide ja kabuhirm. Maal annab revolutsioonilise võitluse sündmusest võltspaatoseta kujutuse, tegelikkust moonutamata. Teose vormikäsitluses on tunda Kitsele võõrast ühetoonilisust ja liigset tagasihoidlikkust, mille põhjusi tuleb nähtavasti otsida tema vastu eelmisel aastal tõstetud süüdistustes formalismis.

Ka tolleaegne kriitika E. Kitse maali kohta oli tunnustav. Nii kirjutab B. Lukats, et kunstnik on rahvast õigesti iseloomusta-

---

[56] B. Lukats, Saame uusi kunstiteoseid revolutsioonilise võitluse teemal. «Sirp ja Vasar» nr. 51, 18. XII 1948.

[57] ORKA, f. 1665, nim. 1, s.-ü. 87, l. 12.

[58] B. Lukats, Saame uusi kunstiteoseid revolutsioonilise võitluse teemal. «Sirp ja Vasar» nr. 51, 18. XII 1948.

nud — relvadeta, ohvreid kandev rahvas taganeb tulistamise sunnil, viies endaga kaasa vastupanutahte, põlguse ja viha tsarismi vastu.[59] Õigesti märgiti mitmeid maali puudusi, nagu esiplaanil seisva naise staatilisust ja poseerivat hoiakut jne.[60] Üldiselt leiti, et Kits on selle maaliga astunud tubli sammu edasi sotsialistliku realismi teel.

Kuid esines ka küsitava väärtusega sõnavõtte. Nii näiteks märgivad A. Bach, A. Pihelga ja E. Roos küll, et «Kits on selles töös loobunud oma senisest mõttetust värvides ilutsemisest», kuid edasi: «on veel säilinud, tervitatava asjalikkuse kõrval, teatavat eskiislikkust ja lõpetamatust. Ei ole täpne ka ajalooline sündmuspaik... edaspidi oleme õigustatud nõudma Kitse veelgi otsustavamat lahtiütlemist formalistlikust pärandist»[61]. Ka J. Soonpää oma sõnavõtus kunstinäituse arutelul heitis Kitsele ette eskiislikkust ja skemaatilisust.[62] E. Einmann süüdistas kunstnikku isegi impressionismis[63] ja sama tegi ka I. Makarenko oma kirjutises «Eesti rahva revolutsioonilise võitluse teema maalikunstis», lisades siia süüdistuse ka Kitse varasemast formalismist veel mittevabanemise kohta.[64]

On selge, et sellised arvustused ei soodustanud kunstniku loomingulise individuaalsuse arengut. Võis tekkida oht hallide, ilmetute tööde ilmumiseks. Unustati kunstiteoselt nõuda vaatajasse kanduvat elamust ja kunstnikult isikupärast väljenduslaadi. Sellised arvustused on üheks näiteks formalismi vastu peetud võitluses ilmnenud negatiivsetest joontest. Muidugi ei olnud E. Kitse töö vigadeta ja temas puuduste leidmine ning nende esiletoomine oleks võinud vaid kasu tuua meie ajaloolis-revolutsioonilise maali arengule, kuid kunstniku selles töös isegi kaduma kippuvate isikupäraste joonte eest kritiseerimine võis loomulikult vaid kahjulik olla.

Ka teine võistlustel premeeritud töö — I. Makarenko «M. I. Kalinin Tallinna veduri- ja vaguniremondi tehases» valmis lõplikult 1949. aastal. Kunstnik on oma maalil kujutanud Kalinini kõnelemas töölistele tehases. Kuulavaid töölisi püüab ta iseloomustada — osa kuulab elava tähelepanuga, mõned on mõttesse süvenenud, üksikud jälgivad vestlust eemalt. Kalinini ümber koondunud inimeste ühtekuuluvuse tunde tekkimist segab liigne detailide rõhutamine ja kindla organiseeriva rütmi puudumine. Üldilmelt on maal liiga sünge. Makarenko töös on tunda reageerimist

---

[59] B. Lukats, Saame uusi kunstiteoseid revolutsioonilise võitluse teemal. «Sirp ja Vasar» nr. 51, 18. XII 1948.

[60] Kunstinäituse arutelu. «Sirp ja Vasar» nr. 4, 28. I 1950.

[61] A. Bach, A. Pihelgas, E. Roos, Märkmeid kujutava kunsti näituselt. «Sirp ja Vasar» nr. 2, 14. I 1950.

[62] Kunstinäituse arutelu. «Sirp ja Vasar» nr. 4, 28. I 1950.

[63] E. Einmann, Suurt murrangut tähistav kunstinäitus. «Sirp ja Vasar» nr. 35, 2. IX 1950.

[64] I. Makarenko, Eesti rahva revolutsioonilise võitluse teema maalikunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 39, 30. IX 1950.

konkreetsuse taotlemise nõudele, kuid vaevalt on usutav, et maalist saab välja lugeda, millest üks või teine tegelane täpselt räägib. Ometi väideti arvustuses, et Makarenko kompositsioonis Kalinin selgitavat tööliste olukorda kapitalistlikes maades üldse, eriti aga Venemaal. [65]

1948. aastal valmisid ka mõned revolutsiooniteemalised maalid, mis polnud võistlusele esitatud. Üheks selliseks oli O. Raunami «Eesti punakaartlased Rakvere lähistel 1918. a.». Mitmete tegelaste kujude abil on kunstnik püüdnud näidata kogu rahva osavõttu võitlusest nõukogude võimu eest. Seda maali on peetud üheks silmapaistvamaks saavutuseks Nõukogude Eesti temaatiliste kompositsioonide hulgas. [66] Teose peamine väärtus tundub olevat hästi tabatud võitlusmeeleolus ja kompositsiooni suhtelises uudsuses, võrreldes teiste revolutsiooniteemaliste maalidega. Tema vooruseks on ka tavalisest tunduvalt värskem, veidi skitseeriv käsitluslaad. Nimetatud omadusi luges I. Makarenko omal ajal maali suurematekspuudusteks. Kuid vaevalt oleks kunstnik töö viimistlemise ja silumisega suutnud teda muuta sügavamaks ja «episoodina tunduvat tegevust ajalooliseks sündmuseks» — nagu nõuab arvustaja. [67]

Esimesele võistlusele ajaloolis-revolutsioonilise maali alal järgnes peagi teine. «Sirbis ja Vasaras» teatatakse sel puhul: «EN Kunstnike Liit ja NSVL Kunstifondi EV osakond kuulutavad välja uue võistluse kavanditele «Revolutsiooniline võitlus Eestis». Tähtsamatest teemadest, mis vajavad jäädvustamist kujutavas kunstis, tuleks nimetada: 1905. a. sündmused Eesti linnades ja maal, 1917. aasta sündmused Eestis, töötava rahva võitlus kodanliku valitsuse ajal Eestis, esimene nõukogude aasta Eestis kuni Suure Isamaasõja puhkemiseni.» [68] Kavandite esitamiseks määrati esialgu 23. aprill, [69] kuid pikendati tähtaega kuni 22. augustini. [70]

Üksikutele revolutsioonilise võitluse sündmustele, mis võiksid kunstnike poolt käsitlemist leida, juhtis tähelepanu J. Sepa artikkel. Ta märkis viimasel ajal suurenenud huvi revolutsioonitemaatika vastu kujutavas kunstis ja soovitas kunstnikel pöörata tähelepanu järgmistele sündmustele: 1) Kreenholmi streik 1872. a.; 2) VSDTP V kongressi ettevalmistamise käigus toimunud Eestimaa organisatsioonide konverents Terijõel 1907. aastal; 3) Sõjaline revolutsioonikomitee eesotsas V. Kingissepaga 1917. a. oktoobris võimu haaramas; 4) Keila lahing 1918. a.; 5) Jaan Sihver Narva all 1918. aastal; 6) 1918. a. 17. detsembri

---

[65] V. Tigane, Igor Makarenko looming. «Sirp ja Vasar» nr. 33, 13. VIII 1949.

[66] Eesti kujutav kunst, Tallinn 1956, lk. 14.

[67] I. Makarenko, Eesti rahva revolutsioonilise võitluse teema maalikunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 39, 30. IX 1950.

[68] Uus kunstivõistlus. «Sirp ja Vasar» nr. 4, 22. I 1949.

[69] Sealsamas.

[70] Kroonika. «Sirp ja Vasar» nr. 45, 5. XI 1949.

O. Raunam «Eesti punakaartlased Rakvere länistel 1918. a.» 1948.

demonstratsioon; 7) sündmused kodanliku Eesti perioodist — 149 protsess jt.; 8) 1940. aasta sündmused jne.[71] Paljud siin nimetatud teemad leidsidki kunstnike poolt hiljem kasutamist.

Teise revolutsiooniteemaliste kavandite võistluse tulemused olid vähem edukad kui esimese omad — seda nii tööde kvaliteedi kui ka arvu (38) poolest.[72] Suhteliselt väiksest aktiivsusest räägib ka võistluste tähtaja korduv edasilükkamine. Esimest preemiat ei pidanud žürii võimalikuks välja anda, teise preemia said E. Okka «V. Kingissepp kõnelemas Russalka mälestussamba juures 1917. a.» ja R. Treumanni ning V. Karruse ühistöö «Töölist meeleavaldus Kadrioru lossi ees 1940. a.». Kolmas preemia anti V. Loigule J. Tombi portree eest.[73]

E. Okka töö (valmis 1950. aastal) on lahendatud dekoratiivses laadis ja annab edasi pidulikku meeleolu, olles seega teatavaks erandiks meie ajaloolis-revolutsioonilises maalis. Vähem õnnestunud oli Treumanni-Karruse «Tööliste meeleavaldus», mis lõplikul kujul jäigi teostamata.

Samal ajal alustasid V. Loik ja V. Väli kompositsiooni «1. mai demonstratsiooni ettevalmistamine 1922. a.», mis valmis Eesti NSV 10. aastapäevaks. Loigu ja Välja maal oli kogu oma valmimisprotsessi kestel pideva tähelepanu objektiks ajakirjanduses, olles ehk omal ajal meie ajaloolis-revolutsioonilistest maalidest leidnud kõige rohkem nimetamist. Tundub, et seda põhjustas hästi valitud teema ja kunstnike innukas püüd leida oma mõttele veenvat lahendust. Elav huvi Loigu ja Välja töö vastu näitas üha kasvavat arusaamist, kuid ka järjest suurenevat nõudlikkust rahva hulgas meie kunstnike loomingulise tegevuse vastu. Kunstnikud kujutavad oma maalil eesti töörahva juhte V. Kingisseppa, J. Tompi ja J. Kreuksi koos seltsimeestega konspiratiivkorteris nõu pidamas demonstratsiooni läbiviimise üle. Vastavalt 1. mai eel valitsenud olukorrale oli kunstnike ülesandeks kujutada väga ärevat õhkkonda, teravat võitlusmeeleolu ja psühholoogilist pinget, tegelaste otsustavat teotahet ja vankumatut sihikindlust. Teose loojad ei kasutanud kahjuks siin aga peaaegu üldse maali peamise mõjuvahendi — värvi kaasabi, nende poolt rakendatud fotolik ja joonistuslik käsitluslaad ning tegelaste väheste õnnestumistega iseloomustus ei suuda arusaadaval kujul edasi anda isegi maali kirjanduslikku sisu. Sellele viimasele puudusele juhiti tähelepanu ka tolleaegse kriitika poolt — nii märgiti, et maalil pole selge, «kas Kingissepp kõneleb või Kreuks loeb».[74] Kunstnikud võtsid mitmesuguseid kriitilisi märkusi kuulda ja nii erinebki näitusele «Kümme aastat Nõukogude

---

[71] J. Sepp, Käsitleda kujutavas kunstis ajaloolis-revolutsioonilisi teemasid. «Sirp ja Vasar» nr. 21, 21. V 1949.

[72] Kroonika. «Sirp ja Vasar» nr. 45, 5. XI 1949.

[73] Sealsamas.

[74] A. Bach, A. Pihelgas, E. Roos, Märkusi kujutava kunsti näituselt. «Sirp ja Vasar», nr. 2, 14. I 1950.

Eesti kujutavat kunsti» (toimus 20. VII—20. VIII 1950) esitatud töö detailide osas eelmisest (mis oli näitusel sama aasta jaanuaris). Kingissepa näoilmet ja parema käe asendit on veidi muudetud, teistsugused on kastile asetatud raamatud ja paberid, vana töölise nägu on muutunud märksa asjalikumaks. Kirjeldatud muudatused ei suutnud aga maali oluliselt parandada, kuid kokkuvõttes on teoses siiski tunda revolutsionääride vankumatut teotahet ja otsustavust võidelda rahva huvide eest. Võrreldes nii mõnegi teise teosega revolutsiooni teemal on Loigu ja Välja maal küll enam-vähem illustratiivseks, kuid üht-teist ka omalt poolt lisavaks teoseks. Vähem õnnestunud on selles mõttes A. Jegorovi «Rahva massimiiting 21. juunil 1940. a. Tallinnas» (1950).

Võime niisiis öelda, et meie ajaloolis-revolutsiooniline maal läks Eesti NSV 10. aastapäevale vastu saavutustega. Tagajärjeks oli olnud võitlus formalismiga kunstis ja mitmete teiste väärnähtuste vastu kultuurielus. Näitusel «Kümme aastat Nõukogude Eesti kujutavat kunsti» oli ajaloolis-revolutsioonilise maali osa suhteliselt suurem kui ühelgi eelnenud, aga ka järgneval ülevaatenäitusel. Koos tänapäevateemaliste figuraal-kompositsioonidega moodustas revolutsiooniteemaline maal enam kui poole väljapanekutest.[75]

Ka järgmistel aastatel jätkus töö ajaloolis-revolutsiooniliste maalide loomisel. E. Kits ja E. Okas alustasid kahte kompositsiooni — «Eesti punakaartlased Lenini ja Stalini juures 1918. a.» ja «Lenin ja Stalin Eestimaa kaardi kohal». O. Raunam oli juba varem alustanud samuti Leninit ja Stalinit ning eesti punakaartlasi kujutavat maali. Neist kolmest kannatas isikukultuse perioodil valitsenud väärseisukohtade all ehk kõige vähem Kitse ja Okka «Eesti punakaartlased . . .», kus küllaltki keeruka ülesande lahendamisel saavutati märgatavat edu. Kompositsioonis on keskse kohal Lenin, kes vestleb grupi punakaartlastega. Lenin on kunstnike poolt maalitud elavalt ja hoogsalt, õnnestumisi on ka Lenini poole pöördunud punakaartlaste kujudes. Hästi on Kits ja Okas edasi suutnud anda interjööri, mille kujutamist tuleb pidada omaette saavutuseks. Ebaõnnestunult esiplaanile asetatud Stalini kuju oma staatilisuse ja hoiaku ilmetusega kahjustab kogu teose kompositsioonilist tervikut.

Mitmed 1952. aasta kunsti ülevaatenäituseks loodavad ajaloolis-revolutsioonilised maalid jäid lõpetamata ja näituse arutelul kurdeti juba figuraalsete kompositsioonide üldise vähesuse

---

[75] Vt. kataloog «Kümme aastat Nõukogude Eesti kujutavat kunsti», Tallinn 1950. Näitusel olid välja pandud järgmised ajaloolis-revolutsioonilised maalid: A. Jegorovi «Rahva massimiiting 21. juunil 1940. a. Tallinnas» (1950), E. Kitse «Massimõrv Tallinna Uuel turul 1905. a.» (1949), V. Loigu ja V. Välja «1. mai demonstratsiooni ettevalmistamine 1922. aastal» (1950), I. Makarenko «M. I. Kalinin Tallinna veduri- ja vaguniremondi tehases» (1949), E. Okka «Viktor Kingissepp kõnelemas Russalka mälestussamba juures 18. juunil 1917. a.» (1950), O. Raunami «Eesti punakaartlased Rakvere lähistel 1918. a.» (1948).

üle.[76] Tundub, et revolutsiooniteemaliste maalide arvuline vähesus oli tingitud senisest liigsest forsseeritusest nende loomisel ja oli seega vaja pikemaajalist süvenemist kokkuvõtte tegemiseks tehtud tööst, et edaspidi luua uut kvaliteeti. Samuti nõudis kunstnike jõudu ja tähelepanu vajadus lahendada aktuaalseid tänapäeva elu käsitlevaid teemasid.

1952.—1953. a. loodud revolutsiooniteemalised maalid jätkavad peamiselt seniseid traditsioone, nagu näiteks J. Püttsepa «Hans Heidemann töölisvanemate nõupidamisel 1. mai eelõhtul 1924. a.». Neil aastail korraldatud temaatiliste kompositsioonide võistlus andis õnnestunud töid võrdlemisi vähe, üksikud revolutsiooniteemal loodud kavandid ei suutnud selle žanri arengut edasi viia.[77] Ka I. Makarenko pannoo «Oktoobripäevad Tallinnas 1917. a.», mis kujutab töötajate miitingut Peetri platsil (praegusel Võidu väljakul) ja L. Kokamäe diplomitöö «Viktor Kingissepp Punakaardi staabis 1917. a.» (1953) ei lisa enam kuigi palju uut meie ajaloolis-revolutsioonilisse maali.

Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilist maali tema esimesel, sõjajärgsel perioodil iseloomustab püüd võimalikult mitmekesiselt edasi anda meie rahva revolutsioonilist võitlusteed, kuid sotsialistliku realismi meetodi sageli veel küllaldase sügavuseta tundmine viis mitmete kunstnike juures väheütlevate, skemaatiliste, liigselt jutustavale sisule tuginevate tööde loomisele. Sellele vaatamata on revolutsiooniteemalise maali saavutustel sõjajärgsel perioodil suur tähtsus meie kunsti arengule, rikastades teda kompositsioonialase meisterlikkusega, eriti aga kõrge ideelisusega.

Revolutsioonilise võitluse teema käsitlemise otseseks ülesandeks oli peegeldada kunstiteostes töötava rahva püüdlusi. Kuid rööbiti selle otsese ülesandega oli ajaloolis-revolutsioonilisel maalil oluline tähtsus kui löögil kunsti apoliitilisusele, olles tõsiseks praktiliseks abinõuks võitluses ideetuse ja formalistlike kallakute vastu. Revolutsiooniteemalisele maalile andsid õige suuna partei otsused ideoloogilise töö küsimustes, mis juhendasid kunstnikke rangelt teostama kunsti parteilisuse printsiipi. Revolutsioonisündmusi kujutavate maalide loomine aitas kunstnikel sügavamini mõista rahva võitlust parema tuleviku eest.

* *
*

Oma sisearengus jõudis nõukogude ühiskond aastail 1953—1958 niisugusesse ajajärku, kus kommunismi ehitamise ülesanded muutusid partei ja rahva otsesteks praktilisteks ülesanneteks. Neil aastail astus partei välja isikukultuse vastu ja

[76] A. Viidalepp. Maalist 1952. a. vabariiklikul näitusel. «Sirp ja Vasar» nr. 47, 22. XI 1952.
[77] ORKA, f. 1665, nim. 1, s.-ü. 176, l. 13.

likvideeris selle tagajärjed kõigil nõukogude ühiskonna elualadel.[78] N. S. Hruštšov oma aruandekõnes Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX kongressil ütles, et meie maal peab «loomingulist tegevust kirjanduse ja kunsti alal kandma kommunismi eest peetava võitluse vaim, see tegevus peab sisendama julgust, kindlaid veendumusi, arendama sotsialistlikku teadlikkust...»[79].

Nõukogude rahva poolt esitatud suured nõudmised kohustasid meie kunstnikke üha sihikindlamalt võitlema meisterlikkuse tõusu eest. Oli selge, et uued suured ülesanded ei võimaldanud rahulduda seniste saavutustega. Nende täitmiseks tuli edasi arendada nõukogude kunsti parimaid traditsioone. Suurt tähtsust omas jagusaamine isikukultuse perioodil valitsenud väärarusaamistest kunstiküsimustes. Loobumine trafaretsetest kompositsioonivõtetest mõjus viljastavalt temaatilise maali arengule. Kunstnikud püüdsid oma loomingus üha rohkem rõhku asetada maali spetsiifiliste vahendite mõju väljatoomisele, liigsest jutustavast kirjanduslikust elemendist loobumine tõstis päevakorrale palju uusi probleeme. Nende edukast lahendamisest sõltus nüüd ka meie ajaloolis-revolutsioonilise maali areng. Loominguprotsess ei tohtinud enam seista teema formuleerimises ja sellele järgnevas sobivama kompositsioonilise paigutuse leidmises, vaid pidi saama kunstniku enda tõekspidamiste väljendamise abinõuks.

Eesti kunstnike loomingus ei etenda ajaloolis-revolutsioonile maal järgnevatel aastatel enam nii suurt osa kui varem. Silmapaistvamad tööd sel alal valmivad alles aastail 1955—1956. Kuid vahepealne aeg ei ole meie revolutsiooniteemalise maali arengus sugugi tähtsusetu — võitlus halluse ja ilmetuse vastu kunstnike töödes, professionaalse meisterlikkuse tõusu ja ideelisuse süvendamise eest kõikidel kunstialadel viis uuele, kõrgemale tasemele ka ajaloolis-revolutsioonilise žanri. Temaatilise maali tase tõusis koos kunsti üldise arenguga. Kunstnikud kujutasid järjest veenvamalt ja suurema meisterlikkusega meie nõukogulikku tänapäeva, kuid kaasaja aktuaalsetele sündmustele reageerides ei unustatud ka rahva revolutsioonilist võitlusteed. Juba 1954. aasta kunstinäituste puhul võis öelda, et vormikäsitluse puudujäägid ei ole enam üldiselt oluliseks takistuseks sisuliste probleemide lahendamisel.[80] Sama aasta vabariikliku näituse puhul tõsteti pärast mitmeaastast vaheaega jälle esile ka kunsti rahvuslikkuse probleem meie maalis.[81]

Temaatilise maali jäämine tagaplaanile oli õigustatud vaid ajutise, lühiajalise nähtusena. See ei tohtinud tähendada kunstnike silmapiiri kitsust ja nende kunstiliste otsingute piiratust.

---

[78] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Tallinn 1959, lk. 553.

[79] N. S. Hruštšov, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee aruanne partei XX kongressile, Tallinn 1956, lk. 127.

[80] V. Erm, Vabariikliku kunstinäituse puhul. «Looming» 1955, nr. 1, lk. 117.

[81] Sealsamas, lk. 119.

Puhtkunstiliste küsimustega tegelemine ei õigustanud sideme kaotamist eluga. Selles mõttes oli kriitikute rahulolematus figuraalsete kompositsioonide vähesuse üle põhjendatud.[82] Arusaadavalt ei kindlusta ainuüksi teema hea valik, kuigi see on teostatud kunstniku isikupäraseid kalduvusi arvesse võttes, veel kunstiteose väärtust, samuti mitte vaid kitsalt professionaalne tehniline oskus. Määravaks peaks siin olema kunstniku võime avada sisu sügavust ja oskus seda vaatajale edasi anda, tema ideeline suunitlus elunähtuste lahtimõtestamisel ning ajaloolis-revolutsioonilise maali puhul eriti ka ajalooliste sündmuste õige mõistmine.

Teatud kokkuvõtte meie kunsti arengust tegi EN Kunstnike Liidu VIII kongress, mis toimus 1955. aasta veebruaris. Kongressil märgiti, et mitmesuguste teemade käsitlemisel peavad kunstnikud senisest rohkem arvestama kujutava kunsti käsutuses olevate vahendite iseärasust. Rõhutati mineviku kunstipärandi tundmaõppimise vajadust, eriti aga meie oma rahvusliku kunsti traditsioonide jätkamist.[83] Kui nüüd ajaloolis-revolutsioonilise maali alal võrrelda näiteks eesti ja läti kunstnike töid, mis on loodud neljakümnendate aastate lõpul ja viiekümnendate aastate algul, siis erinevad lätlaste maalid vaid hoolikama teostuse poolest.[84] Võrreldes aga veidi etteruttavalt Balti liiduvabariikide kunstnike teoseid 1959. aastal toimunud temaatilise maali näitusel, on siin rahvuslikud erijooned selgemini määratavad. Viiekümnendate aastate keskel toimunud muutustest andis tunnistust ka 1955. aasta üleliiduline kunstinäitus, millel väljapandud ajaloolis-revolutsioonilist ainestikku käsitlevaid maale iseloomustasid uute lahendusviiside otsingud ja loobumine deklaratiivsest paatosest ning paraaditsemisest.[85] Varem üleliidulistel näitustel esinenud revolutsiooniteemalisi maale iseloomustas tihti sündmuste näitamine nende välises toreduses ja pidulikkuses. Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilises maalis esines seda nähtust võrdlemisi harva ja kahtlemata nõudis ka revolutsiooniliste sündmuste kujutamine nii mõnigi kord pidulikkust. Meie kriitika poolt korratud üldine seisukoht oli küll põhimõtteliselt õige, kuid siin polnud küllaldase põhjalikkusega järele kaalutud, mida sellega meie oludes kritiseeriti ja kuhupoole pidi niiviisi temaatiline maal püüdma suunduda.

Et märkida veel ühte joont, millele hakati edaspidi üha rohkem tähelepanu pöörama, võtame juhusliku näitena B. Bernsteini artikli «Ilu kunstis», kus ta ütleb: «Maalikunsti peamine

---

[82] Vabariikliku kunstinäituse arutelu. «Sirp ja Vasar» nr. 49, 3. XII 1954.

[83] Eesti nõukogude kunstnike tööst (E. Einmanni aruandekõnest EV Kunstnike Liidu VIII kongressil). «Sirp ja Vasar» nr. 7, 18. II 1955.

[84] Vt. näiteks O. Skulme «V. I. Lenin läti sotsiaaldemokraatide IV kongressil Brüsselis» (1952) ja O. Ābolsi «J. Sverdlov läti küttide keskel Riias» (1951). Latviešu tēlotāja māksla, Rīga 1955, lk. 15 ja 29.

[85] L. Kokamägi, Üleliiduliselt kunstinäituselt. «Sirp ja Vasar» nr. 10, 11. III 1955.

relv on värv.»[86] Nimetatud küsimusele senisest suurema tähelepanu pööramine kindlustas veelgi meie revolutsiooniteemalise maali arengut. Ajaloolis-revolutsioonilise maali nagu kogu meie kunsti arengu seisukohalt oli tähtis ka diskussioon loomingulise individuaalsuse küsimuses. Diskussioonilt jäi kõlama veendumus, et ka suurte ideede väljendamiseks peab kunstnik suutma ise leida veenvat lahendust. Kunstniku loomingulise individuaalsuse juured peituvad tema kui isiksuse kordumatus omapäras.[87]

Kokkuvõttes võime öelda, et viiekümnendate aastate keskel kerkis meie kunsti ette palju probleeme, mis leidsid nii kunstnike kui ka kriitikute poolt elavat arutamist. Uute teede otsingud avaldusid selgesti ka meie revolutsiooniteemalises maalis. Kuid ka kõige paremate ja õigemate otsuste elluviimine nõuab aega ning seetõttu pole võimalik tuua ajaloolis-revolutsioonilise maali alal näidet, kus kõik meie temaatilise kompositsiooni ees seisvad rohked probleemid oleksid täiesti edukalt lahendatud.

Üheks omapäraseks katseks revolutsiooniteema kujutamisel oli L. Muuga «Kohvikus», mille juures kunstnik alustas tööd 1956. aastal — töö nimeks oli siis «Kõhklejad kohvik «Kultases» ». Maal valmis järgmisel aastal, mil ta esitati «Oktoobri eelnäitusele» Tallinnas. Nimetatud näitus oli märkimisväärne selle poolest, et siin esinesid meie kunstnikud jälle mitmete temaatiliste maalidega. Ajaloolis-revolutsioonilise teema seisukohalt tuleks aga rõhutada, et uue otsingud leidsid kajastamist vaid osa teoste juures. Nii näiteks ei suutnud midagi uut pakkuda A. Palmi «M: I. Kalinin «Volta» tehases», ilmselt kuulus see töö juba tollal läbitud etappi ja tema väljapanemine (koos paljude samalaadsete teostega) oli seletatav vaid sooviga suurendada temaatilise maali arvulist osa näitusel.

L. Muuga valis oma maali teemaks 1940. a. juunisündmused Tallinnas. Teose kompositsioon on tunduvalt erinev teiste samal teemal loodud tööde omadest, kunstnik püüab oma ideed arusaadavaks teha siniste-hallide ja punaste-kollaste värvide vastandamise abil, mis aitavad rõhutada maalil kujutatud kahe maailma inimeste erinevat suhtumist juunipöördesse ja nende saatuse edaspidist kujunemist. Muuga maal on hinnatav eelkõige katsena leida senisest erinevat lahendust revolutsiooniliste sündmuste kujutamisel. Ta oli tõendiks, et otsingud meie temaatilise maali valdkonnas olid suundunud uutele teedele. Aastatel 1956—1957 otsustati vaidlus literatuurse illustratiivsuse, ideede õpetliku kuulutamise kahjuks, võitis suund, mis otsis teed oma mõtete avaldamiseks kunstiliste kujundite kaudu.

1956. aastal valmis E. Okkal kaks kompositsiooni, mis väli-

[86] B. Bernstein, Ilu kunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 28, 15. VII 1955.

[87] Nimetatud diskussiooni kajastasid «Sirbis ja Vasaras»: L. Stolovitš, Loomingulisest individuaalsusest kunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 5, 3. II 1956; O. Kangilaski, Loomingulisest individuaalsusest kunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 11, 16. III 1956; E. Põldroos, Veel loomingulisest individuaalsusest kunstis. «Sirp ja Vasar» nr. 13, 30. III 1956.

selt ei erine palju tema varasematest ajaloolis-revolutsioonilistest maalidest, kuid mille käsitluslaad on siiski vabam ja maalilisem. «1905. a. ülestõus Saaremaal» sarnaneb mõnevõrra kunstniku varem loodud maaliga «Eesti talupoegade ülestõus 1905. a.» Tuttavad tunduvad siin nii ülestõusust osavõtjad kui ka neid saatvad valguse refleksid, erinev on vaid riietus — viimases töös on tegelasteks kalurid. Ka revolutsiooni hoo ja energia kujutamine pole siin eriti õnnestunud. Elavalt ja hoogsalt maalitud tausta osa teeb töö huvitavaks ja lubab eeldada püüdu vabama käsitluslaadi poole. Ülestõusnute iseloomustus on küllaltki tabav ja veenev, veidi häirib ainult mõningane vastuolu tausta ning figuuride vahel.

Teine maal, «16. oktoober Tallinnas», on märksa õnnestunum. Kompositsioon on tihedalt täidetud figuuridega, taevast on vähe näha, tähelepanu koondub müürina esilekerkivale rahvamassile. Maali tume koloriit, millesse lõikub lipu sügavpunane laik ja kitsas, helendav taevaviirg, kajastab rahva ähvardavat hoiakut ja seob üksikud inimesed terviklikuks, tihedasti liitunud jõuks. Võrreldes «Saaremaa ülestõusuga» on see töö palju terviklikum — elavalt maalitud taust on siin täiesti vastavuses figuuride käsitlusega. Teose üldist tõsist meeleolu ja karmust rikub aga esiplaanile asetatud poisikese figuur, mis tundub trafaretsena ja muudab teose veidi melodramaatiliseks. Väide, nagu väljendaks eriti see töö Okkale omast monumentaalsuse taotlust,[88] ei tundu olevat õigel kohal, eriti kui peame silmas kunstniku varasemaid töid — «Viktor Kingissepp kõnelemas Russalka mälestussamba juures 1917. a.», «Eesti talupoegade ülestõus 1905. a.» jt.

Niisiis võime märkida, et aastad 1956—1957 olid andnud juba konkreetseid saavutusi ajaloolis-revolutsioonilise maali alal. 1957. a. oli aga ka üldse tähtis mitmete sündmuste poolest meie kunstielus. Sel aastal toimus nimelt Moskvas esimene üleliiduline kunstnike kongress, kus analüüsiti põhjalikult nõukogude kunsti olukorda, vaatluse all olid meie kunstielu ideoloogilised põhiprobleemid, nõukogude kunsti suuna ja stiili küsimused.[89] 1957. a. rõhutas N. S. Hruštšov oma ettekandes «Kirjandus ja kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga» veel kord, et kunsti arenemise küsimusi ei saa vaadelda lahus nendest praktilistest ülesannetest, mida Kommunistlik Partei ja nõukogude rahvas lahendavad meie maa majanduse ja kultuuri edasiarendamiseks, võitluses kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest.[90]

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäevale pühendatud näitust kunstihoones, lisades siia juurde ka Moskvas juubelinäitusel olevad teosed, võis õigusega pidada edukaks kokkuvõtteks meie kunsti arengust. E. Okka juba nimetatud teose

---

[88] [F. Matt], Evald Okase teoste näituse kataloog, Tallinn 1958, lk. 12.
[89] Kunstnike kongressilt Moskvas. «Sirp ja Vasar» nr. 10, 8. III 1957.
[90] N. S. Hruštšov, Kirjandus ja Kunst olgu tihedalt seotud rahva eluga, Tallinn 1957, lk. 3.

«16. oktoober 1905. a. Tallinnas» kõrval oli näitusel teisigi revolutsiooniteemalisi maale, nagu A. Hoidre tempera-tehnikas teostatud «Mõis põleb. 1905. a.» ja «Kohus tegutseb. 1905. a.», kuid vaatleme viimaseid veidi hiljem seoses Balti vabariikide temaatilise maali näitusega, kus nimetatud kahele teosele liitus täiendusena sama ainet käsitlev «Ülestõus algab. 1905. a.». Samal Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäevale pühendatud näitusel oli välja pandud ka P. Aaviku «1905. a. sündmused Vigalas». Selle töö aluseks oli pika aja jooksul küpsenud mõte, mis tekkis kunstnikul juba õpingutel A. Laikmaa juures ja oli seotud viimase venna traagilise hukkumisega 1905. aastal.[91] Vaatamata hoolikale ettevalmistustööle ei ole see eesti talupoja tahtekindlust ja murdumatust kujutav maal õnnestunud. Kunstnik ei ole suutnud luua kujusid, mis vastaksid selle kavatsuse idee suurusele. Tegelased on antud skemaatiliselt ja puiselt, koloriidilt on teos läbi töötamata. Tolleaegse kriitika lootus, et kunstnik suudab edaspidi maali puudused ületada,[92] on jäänud tänapäevani täitumata. P. Aaviku töö näitab ilmekalt, et vägagi huvitav ja vajalik teema ei ole veel kunstiväärtuse mõõdupuuks.

I. Kimmi maal «Viktor Kingissepp» püüab avada revolutsioonilise võitluse juhi kuju tema sisemiste jõudude esiletoomise kaudu ja on seetõttu märkimisväärseks saavutuseks. Kokkuvõttes võib Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäevale pühendatud näitust iseloomustada ka temaatilise maali osas järjekordse etapina meie kunsti arengus. Kõige üldisema märkusena tuleks rõhutada kunstimeisterlikkuse kindlat tõusu. Tunduv oli erinevus neljakümnendatel aastatel ja viiekümnendate aastate alguses loodud töödest, muutused ei olnud ainult välist laadi, vaid näitasid kunstnike maailmavaate edasist arengut ja elunähtuste sügavamat mõistmist. Temaatiline, sealhulgas ajaloolis-revolutsiooniline maal oli jälle omandanud kaaluva osa meie kunstnike loomingus.

Vaadeldes lähemalt paljude ajaloolis-revolutsiooniliste maalide valmimise tähtaegu, võib märgata elavnenud tegevust seoses mitmesuguste tähtpäevadega. Siinjuures tuleb märkida riiklike tellimuste suurt tähtsust ja nende stimuleerivat osa. Seda praktikat, mis annab kunstnikele materiaalsed võimalused pikemaajalist tööd nõudvate teoste loomiseks, peab igati tervitama. Kui arvestame, et eespool vaadeldud ajaloolis-revolutsioonilised maalid on enamikus loodud just seda abi kasutades, tundub asi korras olevat. Nii jõuame aga ühe kõige halvema nähtuse juurde meie revolutsiooniteemalises maalis — nimelt tööde juurde, mis on valminud tellimustena, kuid pole kordagi välja pandud meie näitustel. Selliseid töid leidub kahtlemata paljudes meie asutustes, kuid et nad on enamikus jäänud laiemalt tund-

[91] T. Toomas, Heroiline teema. «Noorte Hääl» nr. 126, 30. V 1957.
[92] A. Künnap, Pingsates otsingutes. «Sirp ja Vasar» nr. 47, 29. XI 1957,

matuks, siis võtame lähema vaatluse alla Eesti NSV TA Ajaloomuuseumi filiaali — Tööliskeldri — jaoks tellitud maalid, mis valmisid peamiselt aastal 1957. Pole muidugi mingit põhjust arvata, et enamik töödest, mis on tellitud asutuste poolt ja ei ole esinenud kunstinäitustel, on kunstiliselt madalal tasemel, kuid Tööliskeldrile tellitute kohta peab küll seda ütlema. Siin leiduvad tööd on tunduvalt madalamal tasemel võrreldes meie maalikunstiga ükskõik millisel perioodil. Kui peame silmas nende teostamise aega ja meie kunsti üldist arengutaset ning maalide loojaid (I. Kimm, N. Kormaõšov, V. Loik, I. Makarenko, R. Sagrits jt.), kes on andnud mitmeid häid ja õnnestunult lahendatud kompositsioone, siis tundub, et oli õigus EN Kunstnike Liidu esimehel A. Alasel, kui ta ütles eesti kunstnike IX kongressil, et temaatiliste maalide loomisele on nii mõnigi kord kaasa aidanud üldine konjunktuur ja majanduslik kasu.[93] Lubamatuna tundub ka meie kunstikriitika huvi puudumine maalide vastu, mis küll pole esitatud kunstinäitustel, kuid on nähtavad väga paljudele muuseumikülastajatele. Eespool mainitud tööde puhul oli ainsaks märkuseks teadaanne, milles öeldi, et Tööliskeldri ekspositsiooni on täiendatud arvukate kunstiteostega, mis selleks otstarbeks on vabariigi kunstnikelt tellitud.[94]

Kunstiteoseks võib neist pidada ehk ainult R. Sagritsa maali «Balti vaksali vallutamine 1924. a.», milles on õnnestunud edasi anda varajase hommiku õhkkonda ja ärevat võitlusmeeleolu. Sagritsa töö kajastas esmakordselt meie maalis 1924. a. 1. detsembri ülestõusu, seetõttu on kahju, et kunstnik pole oma ülesandesse suhtunud küllalt tõsiselt — oli ju proletariaadi võitlus kodanliku korra ajal leidnud üldse vähest käsitlemist kunstnike poolt. V. Loigu «V. Kingissepa mahalaskmine 3. mail 1922. a.» kujutab endast ebaloomuliku valgustusega seadeldist, mille värvikäsitlus on toores ja ebameeldiv. Ilmselt valesti on tegelased joonistatud ka E. Maisaare töös «Põrandaalune kongress». Revolutsioonilist võitlust ja selle tegelasi moonutavalt mõjuvad I. Makarenko «Meie ei vannu alla», mis kujutab kommuniste vanglas päev enne 149 töölistegelase kohtuprotsessi algust novembris 1924. a., ja eriti K. Mihhailovi «Irboska veretöö». Pole mõtet lähemalt peatuda ülejäänud tööde juures, neist on võib-olla ainult I. Kimmi maalil «Siin sammuvad kapitalismi hauakaevajad» suudetud osaliselt edasi anda 1922. a. 1. mai demonstratsioonile omast meeleolu. On kahtlemata selge, et meie ajaloolis-revolutsioonilise maali arengule oli niisuguste tööde valmimine vaid kahjuks ja näitas äärmiselt vastutustundetut suhtumist nii kunstnike kui ka nende poolt, kes sellised tööd vastu võtta lubasid.

Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilise maali tõusuteed

---

[93] Mida arutati kongressil. «Sirp ja Vasar» nr. 22, 31. V 1957.
[94] Revolutsioonilise mineviku teemadel. «Sirp ja Vasar» nr. 6, 7. II 1958.

kulgevat arengut ei suutnud see muidugi mõjutada. 1957. a. valmis E. Okkal V. I. Leninit kujutav teos. Kunstniku maal «Lenini juures» näitab eesti töörahva saadikuid vestluses revolutsiooni juhiga. Lenini kuju on kunstnikul üldiselt hästi õnnestunud. Okas on Leninit näidanud eelkõige kui mõtlejat, tema juurde tulnud töölisi ja talupoegi mõistvat ja neid juhtida oskavat inimest. Mis puutub aga tema kaasvestlejate iseloomustusse, siis on see vähem veenev. Teose soe sinakashallikas koloriit aitab rõhutada toimuva vestluse sõbralikku ja rahulikku iseloomu. Okasele omane teravate valguslaikudega modelleerimine ilmneb siin vaid üksikute esiplaanil asuvate talupoegade juures.

Uute ülesannete lahendamine nõudis vastust küsimusele, millised jooned on kõige iseloomulikumad mitmete sotsialismiteed sammuvate maade kunstile. Sotsialistlik realism on võitleva iseloomuga, tema parteilisus ja poliitiline teravdatus on tihedas seoses ajastu suurte progressiivsete ideedega. Nende paremaks ja sügavamaks väljatoomiseks on tarvis üha rohkem tähelepanu pöörata kunstilise kujundi, kompositsiooni ja koloriidi emotsionaalse kõlajõu tõstmisele. Nõukogude kunsti stiil peab olema kaasaegne, talle on iseloomulik vastukaaluks detailirohkele jutustavale käsitluslaadile üldistuse taotlus, lakoonilisus, rikkam alltekst, tinglikkuse kasutamine. Seejuures püüab iga kunstnik öelda oma sõna. Võttes kaasaegse stiili aluseks eespool nimetatud elemente, on neid oma loomingus ajaloolis-revolutsioonilise maali alal püüdnud rakendada A. Hoidre juba nimetatud kolmes töös «Kohus tegutseb. 1905. a.», «Mõis põleb. 1905. a.» ja «Ülestõus algab. 1905. a.» Kõigile kolmele maalile on iseloomulik siniste ja punaste värvitoonide kontrastne mõju.

Maalil «Kohus tegutseb. 1905. a.» lamavad esiplaanil hukatud talupojad, tagaplaanil on külmade siniste ja valkjashallide toonidega kujutatud kohtumõistjate — mõisniku, pastori ja sandarmite figuurid. Tumesinine taevas ja helkiv lumi rõhutavad maalist õhkuvat külmust ja süngust. Töö on läbi viidud suurte lapidaarsete, teravalt rõhutatud pindadega, mis annavad talle sümboolse ja üldistava iseloomu. Maalil on muidugi ka oma kirjanduslik sisu, mida me 1905. a. revolutsioonilisi sündmusi meelde tuletades võiksime jutustada, kuid mitte see pole Hoidre teose juures oluline, tähtis on siin koloriidi ja kompositsiooniga saavutatud otsene mõju. Jättes vastamata küsimusele, kui võrd sügavat ja suurt elamust kunstniku töö meile edasi suudab anda, tuleb rõhutada peamist eesmärki — rakendada oma idee teenistusse maalikunsti spetsiifilisi vahendeid, mis mitte üksnes moodustavad tema jõu, vaid ka õigustavad tema olemasolu.

Teises maalis «Mõis põleb» taotleb kunstnik põhiliselt samu eesmärke. Rohkem on siin tähelepanu pööratud inimeste psühholoogilisele iseloomustamisele. Otse ees on kujutatud rangeilmelist talupoega, püss käes, tagaplaanil on näha kiiresti liikuvaid inimesi valgustatuna põleva mõisa kumast. Teose vormikäsitlus

on lihtne ja üldistav, värvidest domineerivad siingi eredad sinised, lillakad ja punased toonid. «Ülestõus algab» erineb eelmistest peamiselt selle poolest, et temas on rohkem tegevust ja värvikontrastid pole siin nii tugevad. Hästi tabatud liikumise rütm kujutab veenvalt ülestõusuks valmistuva rahva ootusärevust ja otsustavust tegevuseks.

Viimastel aastatel on meie kunstielus toimunud mitmeid sündmusi, mis veelgi soodustasid temaatilise maali arengut. Üheks selliseks oli 1959. a. Moskvas toimunud sotsialismimaade kunstinäitus, mis aitas ühise eesmärgi poole püüdvate kunstnike jõudusid liita. Meie vabariigi kunstielus omas keskse koha 1959. a. korraldatud Balti vabariikide temaatilise maali näitus. Seal väljapandud ajaloolis-revolutsioonilistest maalidest oli juba juttu, nimetame seepärast veel vaid mõningaid olulisemaid seisukohti, mida näitusele järgnenud konverentsil rõhutati. Leiti, et kuigi Balti vabariikide, kuid ka kõigil teistel meie maa kunstnikel on ühine meetod — sotsialistlik realism — ja ühine eesmärk — luua rahvast innustavaid, teda vaimselt rikastavaid teoseid —, tuleb kõigil sinnapoole püüda oma teid mööda, katsuda leida lahendusi, mis kõige paremini sobivad igale loovale kunstnikule enesele. Märgiti, et üha rohkem koondub kunstnike tähelepanu kaasaja kõige aktuaalsemate küsimuste juurde. Õnnestunud teoste kaudu sai aga selgeks, et suure kunstilise jõu ja üldistusega lahendatud teemad mõjuvad alati kaasaega rikastavalt, loomulikult ka siis, kui nad kujutavad rahva minevikku, tema revolutsioonilist võitlusteed.

Kuigi viimastel aastatel on temaatilises maalis pearõhk asetatud meie tänapäeva igakülgsele kujutamisele, ei ole revolutsioonitemaatika sugugi tagaplaanile jäänud. Eesti NSV 20. aastapäeva tähistamiseks korraldatud näitusel esinesid ajaloolis-revolutsiooniliste teostega mitmed kunstnikud. Nendest esines K. Polli oma maalikavandiga ka sama aasta kevadel toimunud Tartu kunstnike teoste näitusel. Polli kavand suurele kompositsioonile «Demonstratsioon» on lahendatud väga huvitavalt ja õnnestunult. Kunstniku poolt valitud koloriit ja kompositsioon suudavad hästi edasi anda ärevat ning pingelist õhkkonda, üldiselt valitseb teoses dramaatiline meeleolu. Kuid kahjuks jääb suures formaadis valminud maal vaid kavandi kordamiseks ja viimase väärtusi pole siin edasi arendatud. Eesti NSV 20. aastapäevaks valmis ka E. Okka töö «Eesti punakaartlased lahingus 1918. a. (Keila lahing)», milles kunstnik on otsinud uusi väljendusvahendeid, kuid tundub siiski, et varasemad saavutused on selles maalis jäänud ületamata. Kavandina on valminud Ü. Tedre triptühhon, mis kujutab Saaremaa ülestõusu 1919. aastal.

Kokkuvõtet tehes Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilise maali arengust viiekümnendate aastate teisel poolel, tuleb kõigepealt märkida pidevaid otsinguid, püüet väljendusrikkuse ja kunstilise veenvuse poole. Sel perioodil saadakse üle paljudest

A. Hoidre «Mõis põleb. 1905. a.» 1957.

meie kunsti arengut pidurdanud tõketest, ajaloolis-revolutsioonilises maalis pääseb võidule üldistav, lakooniline ja emotsionaalselt mõjuv käsitluslaad.

* *
*

Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsioonilise maali arengut aastail 1940—1960 iseloomustab võitlus sotsialistliku realismi põhimõtete täieliku võidu eest. Kokkuvõttes oli see võitlus edukas — meie revolutsiooniteemalise maali areng kulges tõusujoones. Ületades edukalt mitmeid raskusi saavutas Nõukogude Eesti maalikunst kõrge taseme ja täitis edukalt rahva ja kommunistliku partei poolt püstitatud suuri ülesandeid.

Meie kunstnikud asusid kohe peale nõukogude korra võitu innukalt lahendama kunsti ette kerkinud uusi ülesandeid. Eriti suur osa oli võitluses sotsialistliku kunsti eest täita ajaloolis-revolutsioonilisel maalil. Hoolimata vähestest kogemustest figuraalse kompositsiooni alal ja suhteliselt lühikesest ajast suutsid noore Nõukogude Eesti kunstnikud saavutada juba esimesel aastal märkimisväärset edu ja panna aluse meie revolutsiooniteemalisele maalile.

Suure Isamaasõja periood viis paljud meie kunstnikud tihedasse kontakti vennasvabariikide saavutustega temaatilise maali alal. Teadlikkuse kasv ja kogu rahva ees seisvate raskete katsumuste edukas läbitegemine aitas kaasa meie revolutsiooniteemalise maali arengule, kunstnikud veendusid, et vaid sotsialistliku realismi kunstis on võimalik õigesti kujutada rahva võitlust parema tuleviku eest. Taasvabastatud kodumaal jätkus võitlus sotsialistliku realismi täieliku võidu eest eesti kunstis. Meie maalikunst pidi ületama mitmeid kasvuraskusi ja võitlema isikukultuse perioodil valitsenud mõningate väärarvamuste vastu kunstiküsimustes. Kunstnikud püüdsid luua teoseid, mis oleksid igakülgselt kajastanud rahva revolutsioonilist võitlust, kuid sotsialistliku realismi meetodi tollal veel mõnikord pinnapealne tundmine ei võimaldanud neid kavatsusi igakord täide viia. Vaatamata teatud puudustele omas ajaloolis-revolutsiooniline maal olulist tähtsust võitluses kunsti kõrge ideelisuse eest mitmesuguste formalistlike kallakute vastu. Kommunistliku partei suunav tähelepanu ja isikukultuse perioodil tehtud vigade kõrvaldamine viisid meie maalikunsti uuele tõusule. Võitlus illustratiivsuse ja trafaretsuse vastu aitas kunstnikel üha rohkem rõhku asetada maali spetsiifiliste vahendite mõju kasutamisele; uued suured ülesanded nõudsid kunstnikelt üldistavat ja lakoonilist käsitluslaadi, senisest enam pöörati tähelepanu ka kunstniku isikupära väljatoomisele. Kõik need jooned meie maalikunstis võimaldasid täielikumalt ja paremini kujutada rahva revolutsioonilist võitlusteed ning väljendada sellega seoses olevaid

mõtteid. Nõukogude Eesti ajaloolis-revolutsiooniline maal areneb tihedas kontaktis ülesannetega, mida Kommunistlik Partei ja nõukogude rahvas lahendavad meie maa majanduse ja kultuuri edasiarendamisel, võitluses rahu ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest.

ИСТОРИКО-РЕВОЛЮЦИОННАЯ ЖИВОПИСЬ СОВЕТСКОЙ ЭСТОНИИ

М. Эллер

Резюме

Восстановление советской власти в 1940 г. открыло новые перспективы развития нашего искусства. Одной из новых задач, стоявших перед эстонскими художниками, было изображение революционной борьбы. Уже в первые годы советской власти, несмотря на незначительный опыт в области тематической композиции, были заложены основы нашей историко-революционной живописи. Из наиболее удачных работ этого периода следует назвать эскизы А. Йохани к картине «Восстание трудящихся в Тарту 21 июня» и эскиз Э. Китса к триптихону «С Интернационалом . . .»

К сожалению эти удачные замыслы художников не были осуществлены.

В годы Великой Отечественной войны наши художники, работая в советском тылу, приобрели ценный опыт, который мог быть использован при написании картин на революционные темы только на вновь освобожденной родине, где продолжалась борьба за победу социалистического реализма в искусстве. В конце 40-х годов картины Э. Окаса «Восстание эстонских крестьян в 1905 г.», Э. Китса «Массовый расстрел на Новом Рынке в Таллине 1905 г.» и О. Раунама «Эстонские красногвардейцы под Раквере в 1919 г.», изображающие революционную борьбу, имели важное значение в борьбе против формалистических уклонов и за высокую идейность искусства.

Благодаря направляющему вниманию Коммунистической Партии и преодолению ошибок, допущенных в период культа личности, в середине 50-х годов начался новый подъем в нашем искусстве. Борьба с иллюстративностью и трафаретностью в искусстве способствовала тому, что наши художники стали уделять больше внимания использованию специфических средств воздействия живописи. Новые большие задачи требовали от художников более обобщающей трактовки. Значительно больше стали обращать внимания на творческую индивидуальность художника.

Новые стремления в нашей революционной тематической живописи отражаются в произведениях Л. Мууга «В кафе», в работах А. Хойдре, посвященных революции 1905 года, К. Полли «Демонстрация» и др.

Развитие нашей историко-революционной живописи происходило в борьбе за победу социалистического реализма в эстонском искусстве. Она была успешной. Преодолев многие трудности, революционно-тематическая живопись смогла решить те задачи, которые были поставлены перед нею.

DIE HISTORISCH-REVOLUTIONÄRE MALEREI SOWJETESTLANDS

M. Eller

Zusammenfassung

Mit der Wiedererrichtung der Sowjetmacht im Jahre 1940 wurden unserer Kunst neue Entwicklungsperspektiven eröffnet. Den estnischen Künstlern erwuchsen neue Aufgabenbereiche, wie die Darstellung des revolutionären Kampfes. Trotz geringer Erfahrungen auf dem Gebiet der thematischen Komposition wurden schon in den ersten Jahren der wiedererrichteten Sowjetmacht die Grundlagen unserer historisch-revolutionären Malerei geschaffen. Zu den besten Werken dieser Periode gehören die Skizzen zum Gemälde «Der Aufstand der Werktätigen in Tartu am 21. Juni» von A. Johani und die Skizze zum Triptychon «Die Internationale...» von E. Kits. Leider wurden die vortrefflichen Ideen der obengenannten Künstler nicht ausgeführt.

In den Jahren des Großen Vaterländischen Krieges sammelten unsere Künstler, die im Rücken der Front arbeiteten, wertvolle Erfahrungen, die jedoch erst bei der Behandlung revolutionärer Themen in der wiederbefreiten Heimat, wo der Kampf um den Sieg des sozialistischen Realismus in der Kunst fortgesetzt wurde, in vollem Maße Anwendung fanden. Ende der vierziger Jahre wurden den revolutionären Kampf darstellende Werke geschaffen, wie «Der Aufstand der estnischen Bauern im Jahre 1905» von E. Okas, «Der Massenmord auf dem Neuen Markt zu Tallinn im Jahre 1905» von E. Kits, «Estnische Rotgardisten vor Rakwere im Jahre 1918» von O. Raunam, die im Kampf für den hohen Ideengehalt gegen formalistische Richtungen in der Kunst von wesentlicher Bedeutung waren.

Die richtungweisende Fürsorge der Kommunistischen Partei sowie die Vermeidung der in der Zeit des Personenkultes begangenen Fehler verhalfen unserer Kunst zu einem neuen Aufstieg. Der Kampf gegen alles Illustrative und Schablonenmäßige

befähigte die Künstler, sich in der Aussage mehr und mehr auf die der Malerei spezifischen Mittel zu stützen. Neue, große Aufgaben stellten unsere Künstler vor die Forderung nach einer stärkeren Verallgemeinerung bei der Behandlung des Stoffes. Mehr als bisher wurde die schöpferische Individualität des Künstlers betont. Diese neuen Bestrebungen fanden ihren Niederschlag in Werken, wie: «Im Café» von L. Muuga, in den der Revolution von 1905 gewidmeten Arbeiten A. Hoidres, in der «Demonstration» von K. Polli u. a.

Die Entwicklung unserer historisch-revolutionären Malerei vollzog sich im Kampf für den Sieg des sozialistischen Realismus in der estnischen Kunst. Diesem Kampf war Erfolg beschieden. Nach Überwindung einer Reihe von Schwierigkeiten konnte auch die revolutionsthematische Malerei den ihr gestellten Aufgaben gerecht werden.

EESTI REVOLUTSIOONILISE LIIKUMISE AJALOO UURIMISEST NSV LIIDUS AASTAIL 1918—1937 *

Prof. ajalootead. doktor H. Moosberg

NSV Liidu ajaloo kateeder

Marksistlik ajaloomõte hakkas Eestis kujunema 1905.—1907. aasta revolutsiooni ja sellele järgneval perioodil. Marksistlikult käsitlesid mõningaid eesti ajaloo küsimusi seoses revolutsioonilise võitlusega H. Pöögelmann,[1] V. Kingissepp, V. Buk ja mõned teised. Kuid eesti ajaloo süstemaatilisest uurimisest ei saanud nende juures juttugi olla, selleks polnud reaalseid võimalusi. Ainult Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit lõi eeldused marksistliku ajalooteaduse arenemiseks Eestis. Kuid nõukogude korra mõnekuise eksisteerimise ajal ei jõutud veel midagi suuremat ära teha. Olgu mainitud, et 1917. a. oktoobripäevil avaldati Eesti Ülemaalise Täidesaatva Komitee üleskutse töölistele ja talupoegadele teadete kogumiseks 1905. a. karistussalkadest osavõtjate kohta.[2] 1917. ja 1918. aasta algul ilmusid ainult mõned ajaleheartiklid.[3]

Kodanliku diktatuuri perioodil olid ajaloo uurijateks ja kirjutajateks Eestis peamiselt kodanlikud ajaloolased, kes kas vaikisid surnuks või moonutasid töörahva revolutsioonilise liikumise ajalugu kodanluse huvides. Näiteks kodanlikud ajaloolased ja sotsid tegelesid 1905.—1907. aasta revolutsiooni uurimisega ning kogusid suhteliselt rohkesti materjali, kuid kõik nad püüdsid tõestada, et 1905. aasta oli kodanlikku diktatuuri ettevalmistavaks etapiks. See oli revolutsiooni iseloomu võltsimine, sest 1905.—1907. a. revolutsioon oli oma kandvate ja juhtivate jõudude poolt tegelikult Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni pea-

* Ajaloo-Keeleteaduskonna teaduslikul sessioonil (25. okt. 1960) esitatud ettekande põhjal.

[1] H. Moosberg, Hans Pöögelmann 1905.—1907. a. revolutsioonis. TRÜ Toimetised, 1960, nr. 87, lk. 155—165.

[2] Vt. «Tööline» 1917, 23. X, nr. 84; «Maatamees» 1917, 24. X, nr. 41; «Rahvaleht» 1917, 25. X, nr. 20.

[3] M. Mart, 16. oktoober. «Tööline» 1917, nr. 84; J. Liiv, Mõned mälestused. 1905. a. liikumine Pärnus. «Tööline» 1918, 31. I, nr. 13; M. Mihkelson, Mälestusi revolutsioonile. (Revolutsioonimuuseumi asutamise vajadusest Tallinnas). «Tööline» 1918, 15. II, nr. 26.

prooviks. Eesti kodanluse töörahvavastast võitlust 1918.—1919. a. nimetasid nad «vabadussõjaks» jne.

Ainult mõned üksikud püüdsid väljendada eesrindlikke ajaloomõtteid. Nii näiteks hakkas A. Looring juba üliõpilaspõlves huvi tundma Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo vastu,[4] kuid tema ainekäsitlus polnud marksistlik.

Töörahva huvide eest võitlejad, revolutsiooniliste ideede kandjad olid sunnitud tegutsema sügaval põranda all, sest neid jälitati, paisati vanglatesse ja mõrvati kodanluse poolt. Nad ei saanud kirjutada avalikult oma võitluse ajalugu. Seda tegid nad salaja.[5] Näiteks kirjutas J. Lauristin (J. Madarik) Tallinna vanglas 1925.—1927. a. ajaloolise romaani «Riigikukutajad», milles kujutatakse eesti töölisliikumist, EKP tegevust, eesti töörahva võitlust nõukogude võimu eest aastail 1922—1924. Romaani loeti salaja vangikambrites seni, kuni ühel vabanenud vangil õnnestus see vanglast välja viia ning Leningradi toimetada, kus ta esmakordselt ilmus, ehkki kärbitud kujul.[6]

Valge terrori eest NSV Liitu põgenenud eesti revolutsioonilisest liikumisest osavõtjad leidsid seal mitte ainult sooja sõbraliku vasuvõtu, vaid ka vajalikud tingimused töötamiseks, õppimiseks ning sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri arendamiseks.

Nõukogude valitsus hoolitses tähelepanelikult vähemusrahvaste, nende hulgas ka eestlaste arenemise eest. Nõukogude võimu esimestel aastatel juhtisid tööd vähemusrahvaste seas vastavad Rahvusasjade Rahvakomissariaadi osakonnad oma komissaridega eesotsas. Eesti osakond Moskvas alustas oma tööd 11. mail 1918. a.,[7] selle komissariks oli 1918. a. alates H. Pöögelmann. Eesti asjade osakond moodustati tollal veel Petrogradi nõukogu, nn. Põhja-Kommuuni[8] juurde. Komissariks oli seal J. Anvelt. Samasugused osakonnad moodustati Siberis, Ukrainas ja mujal, kus elas eestlasi. Nende osakondade ülesandeks oli eestlaste majandusliku, poliitilise ja kultuurilise tegevuse juhtimine. Nende taotlusel Rahvahariduse Rahvakomissariaat asutas õppeasutusi, korraldas kursusi, hakati välja andma ajalehti ja ajakirju. Nii näiteks asutati 1918. a. Petrogradis Eesti Töörahva

[4] A. Looring, 1905. a. revolutsioon Läänemaal. «Eesti Kirjandus» 1935, nr. 10—12; A. Looring, Noor Tuglas punaseil aastail. «Looming», 1936, nr. 3; A. Looring, Ants Laikmaa vanemaist ja noorpõlvest. «Eesti Kirjandus» 1936, nr. 4; A. Looring, Demokraatliku mõtte sünd ja Tartu üliõpilaskond. «Akadeemia» 1938, nr. 1. A. Looring hakkas 1940. aastal Tartu nõukogude ülikoolis (õigusteaduskonnas) lugema õiguse ajalugu. Mõrvati fašistide poolt 1942. a. (vt. A. Matsulevitš, Ainult üks episood kuritegude sarjast. «Sirp ja Vasar» 1960, nr. 49).

[5] J. Saat, Kuidas me uurisime Lenini töid kodanlikus Eestis. «Eesti Kommunist» 1960, nr. 4.

[6] J. Madarik, Riigikukutajad, Tallinn 1950, lk. 209—210.

[7] «Klassivõitlus» 1919, nr. 3/4, lk. 15.

[8] Ametlikult nimetati seda Põhjaringkonna Rahvusasjade Komissariaadi Eesti osakonnaks. Vt. «Klassivõitlus» 1919, nr. 3/4, lk. 15.

Ülikool, kus laiad töörahva hulgad said omandada vajalikke teadmisi eesti keeles[9] (hiljem see reorganiseeriti Õpetajate Instituudiks ja 1925. a. nimetati ta Õpetajate Tehnikumiks). 1919. a. asutati Petrogradis Eesti Parteikool ja tööliste fakulteet. 1922. a. hakkas töötama Lääne Vähemusrahvaste Kommunistliku Ülikooli eesti sektor, kodusõja aastail asutati Internatsionaalne Sõjaväekool, kus ka õppis rohkesti eestlasi, 1926. a. moodustati Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi eesti sektor jne.

Tõsist tööd tehti üldhariduslike koolide asutamise alal. Igasse eesti asundusse loodi kool. Anti välja eestikeelseid kooliõpikuid ja muud kirjandust. Järjest rohkem tõlgiti eesti keelde marksismi-leninismi klassikute töid.

1917. a. novembris hakkas Petrogradis ilmuma eestikeelne ajaleht «Edasi», Omskis ilmus pärast kodusõda «Siberi Tööline» (1920—1921), siis «Siberi Teataja» (1923—1928), ajakirjad «Eesti Kool», «Töörahva Kultuur» jt.

Ed. Päll ühes oma suuremas artiklis on näidanud, kui viljakalt tegutsesid eesti kirjanikud ja luuletajad NSV Liidus.[10]

Nõukogudemaale siirdunud rida EKP juhtivaid tegelasi ja eesti revolutsioonilisest liikumisest osavõtjaid, lülitunud aktiivselt maa majanduslikku, poliitilisse ja kultuuriellu, jälgisid tähelepanelikult ka rahva elu kodanlikus Eestis ning tundsid suurt huvi eesti ajaloo, eelkõige revolutsioonilise liikumise ajaloo vastu.

Rööbiti ajalooalaste kirjutistega ilmus rohkesti nende publitsistlikke töid, milledel on tänapäeval suur ajalooline tähtsus. Näiteks 1918. a. kirjutas V. Kingissepp Moskvas raamatu «Kellele iseseisvus, kellele ike». 1920. a. valmis V. Kingissepal (Eestis põranda all) töö «Iseseisvuse ikke all», milles on antud põhjalik ja õige hinnang Eesti kodanliku diktatuuri olemusele. 1918. aastal ilmusid mõned publitsistlikud artiklid ja brošüürid H. Pöögelmanni sulest.[11]

1919. a. hakkas Petrogradis ilmuma kommunistlik ajakiri «Klassivõitlus».[12] «Klassivõitluses» avaldati rööbiti kaasaja majanduslikke, poliitilisi ja kultuurikiisimusi selgitavate materjalidega artikleid ka Eesti ajaloo kohta. Juba ajakirja esimese ilmumisaasta kestel avaldati selles rida ajalooalaseid artikleid. Nii näiteks avaldas A. Vallner Eesti Töörahva Kommuuni teostamise lühikese ülevaate.[13] J. Käspert publitseeris oma mälestused Narva «Kiire» kohta.[14] Samal ajal ilmusid huvitavad «Meie sõjaväelaste kirjad ja mälestused»,[15] H. Pöögelmann kirjutas

[9] «Klassivõitlus» 1919, nr. 3/4, lk. 15; A. Walner, Eesti Töörahva Ülikool. «Kolm aastat», Kogu Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks, Peterburis 1920.

[10] E. Päll, Eesti nõukogude kirjanduse arenemisest NSV Liidus enne 1940. aastat. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 4/5 ja 6.

[11] Vt. H. Pöögelmann, Eesti tulevik, Peterburis 1918.

[12] «Klassivõitlus» oli algul EKP Venemaa Büroo, siis Kominterni Eesti Sektsiooni väljaandeks. Vastutavaks toimetajaks oli H. Pöögelmann.

[13] «Klassivõitlus» 1919, nr. 1—2, 3—4, 5—6, 7 ja 8.

[14] Sealsamas, nr. 1—2, 5—6, 9, 10 ja 12.

[15] Sealsamas, nr. 1—2, 3—4, 5—6, 7, 8, 9, 10 ja 12.

artikli «2 aastat rahvuspoliitikat Eestis»,[16] milles paljastas, kuidas kodanlus võimutses Eestis välisinterventide abil.

H. Pöögelmann tegeles ajalooküsimustega, nagu eespool märgitud, juba 1905. aastast alates ja oli eesti revolutsioonilisest liikumisest ise aktiivselt osa võtnud, seetõttu osutus ta kõige teadlikumaks ajaloolaseks-marksistiks eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo küsimustes. Tema juhtimisel toimuski vastav ajaloouurimine NSV Liidus.

«Klassivõitluses» avaldati ka M. I. Kalinini mälestused Tallinnast[17], millest leiame huvitavaid andmeid revolutsioonilise liikumise kohta Eestis XX sajandi algusaastail. J. Anvelt kirjutas artikli «Oktoobrirevolutsioon ja maaküsimus Eestis».[18] J. Rabtšinski avaldas oma mälestused «Oktoobripäevad Eestis».[19]

Tollal ilmus «Klassivõitluses» kaks J. Jürgensi artiklit: «Liivimaa talurahva vabastamine»[20] ja «Tallinn seitsesada aastat tagasi»[21]. Mõlemad kannavad rohkem kirjeldavat iseloomu ning ei pretendeeri põhjalikkusele, kuid nende autor lähtus proletariaadi klassivõitluse positsioonidest.

Ajalooalaseid artikleid ja materjale avaldati ka tollal ilmuvas ajakirjas «Noored Kommunaarid».[22] Sellest leiame mõningaid mälestusi ja lühiartikleid peamiselt eesti noorte elust ja võitlusest. Nii näiteks Arnold Juhkum kirjutas Tallinna noorte kommunistlikust ühingust[23], Erna Raudkepp avaldas «Mälestused esimesest üle-eestimaalisest noorte proletaarlaste kongressist».[24] Kommunistlikust noorte liikumisest Eestis on kilde mitmes numbris.[25] Eriti tuleb märkida, et «Noored Kommunaarid» tegid suurt tööd eesti noorte kasvatamisel Nõukogudemaal.[26]

Järgnevail aastail avaldati «Klassivõitluses» rohkesti artik-

---

[16] «Klassivõitlus» 1919, nr. 11. Ilmus samal ajal eri brošüürina.
[17] Sealsamas, nr. 12.
[18] Sealsamas, nr. 11.
[19] Sealsamas.
[20] Sealsamas, nr. 5—6, 7 ja 8.
[21] Sealsamas, nr. 11.
[22] Ajakiri «Noored Kommunaarid» ilmus aastail 1920—1922 Leningradis VNKÜ KK Eesti Sektsioonide Keskbüroo häälekandjana.
[23] A. Juhkum, Mälestused Tallinna noorte kommunistlikust ühingust. «Noored Kommunaarid» 1921, nr. 9, lk. 5—6.
[24] Sealsamas, nr. 5—6, lk. 8—9. Sellessamas numbris on killuke «Valgest Eestist», milles kõneldakse noorproletaarlaste liikumisest kodanlikus Eestis.
[25] Vt. Eesti noorproletaarlaste kommunistlik liikumine. «Noored Kommunaarid» 1920, nr. 2—3, lk. 19—21; A. K., Valge Eesti kodanlus noorte liikumist hävitamas. «Noored Kommunaarid» 1920, nr. [illegible]
[26] Vt. V. Noor, Eesti noored organiseerimisel. «Noored Kommunaarid» 1920, nr. 2—3, lk. 10—11. Venemaa Noorte Kommunistliku Ühingu organiseerimistööst kõneldakse artiklis «Eesti noorproletaarlaste kommunistline liikumine» («Noored Kommunaarid» 1921, nr. 4). Artiklis «E. T. Ülikooli noored Kroonlinna päevil» (sealsamas, 1921, nr. 10—11, lk. 6—7) jutustatakse sellest, kuidas eesti noored, kes õppisid Eesti Töörahva Ülikoolis Petrogradis, käisid koos teiste Nõukogude noortega Kroonlinna kontrrevolutsioonilist mässu maha surumas. Ülekubermangulisest eesti noorte kommunaaride konverentsist Petrogradis leiame ülevaate «Noorte Kommunaaride» veergudel (1922, nr. 1 (14), lk. 13) jne.

leid, mälestusi ja ajaloolisi dokumente revolutsioonilise liikumise ajaloo kohta Eestis, eriti alates 1925. aastast, millal alustas oma tööd Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo komisjon. 1920.—1924. a. avaldatud materjalidest olgu mainitud J. Käsperti artiklit «VSD Töölispartei tegevusest Eestis 1912. a. kuni Veebruari revolutsioonini»[27]. Kodanliku Eesti timukategudest eesti töörahva kallal kirjutasid J. Linder («Kuidas Eestimaal töörahvast kägistati»)[28] ja H. Pöögelmann («Ühest surmakambrist», «Valged verekoerad ja meile kaasairvitajad», «Eesti valgete järjekordne rüüstamine», «Izborsk», «Viktor Kingissepp», «J. Kreuks» jt.).[29] Neil kirjutistel ei ole ainult ajalooline tunnetuslik tähtsus, vaid ka suur kasvatuslik mõju, sest nad õpetavad kogu hingest vihkama neid, kes piinasid ja mõrvasid J. Schütsi, J. Kupperi, V. Kingissepa, J. Kreuksi, J. Leineri ja sadu teisi, kes julgesid organiseerida ja kutsuda töörahvast võitlusele oma kurnajate — eesti kodanluse vastu. Kodanliku Eesti kaitsepolitsei julmadest mõnitamistest ja peksmistest jutustavad «Klassivõitluse» veergudel valge terrori eest Nõukogudemaale põgenenud seltsimehed A. Heilberg, I. Adamson, A. Subi, J. Abner, Sagitarius (Maurer) jt.[30]

Reas artiklites ja mälestustes kirjutatakse eesti töörahva kangelaslikust väljaastumisest 1924. a. 1. detsembril.[31]

«Klassivõitlus» ei jätnud valgustamata ühtki kodanlikus Eestis toimunud suuremat sündmust, mis oli seotud töörahva elu ja võitlusega. Me leiame sealt EKP lendlehti, kongresside ja nõupidamiste otsuseid ja teisi tähtsaid dokumente.[32]

1925. a. ilmusid «Klassivõitluses» O. Rästase kirjutised «Eesti töölisklassi organiseeritud jõud» ja ««Kiirest» Tööliseni»»[33], J. Käsperti «Teerajajate päevilt» (Narva «Kiire» tegevuse ajaloost)[34]. Siis avaldati ka arhiividokumendid tsaarivalitsuse arhiividest pealkirja all ««Narva Kiir» ja tema kägistajad»[35], samuti dokumente a. 1905—1907 ajalehtede «Edasi», «Kiir» ja «Tööline» kohta.[36] Samal aastal ilmus H. Pöögelmanni artikkel

---

[27] «Klassivõitlus» 1921, nr. 1—2.

[28] Sealsamas, 1920, nr. 3—5.

[29] Sealsamas, 1920, nr. 6—11; 1921, nr. 3—4, 5—6, 9—10; 1922, nr. 4—6. Mõned neist H. Pöögelmanni artiklitest on Petrogradis ilmunud eri brošüürina, näiteks «Valged verekoerad» 1921. a. Brošüüris «Izborsk» (1921) avaldati röövbiti H. Pöögelmanni artiklitega ka muid materjale.

[30] «Klassivõitlus» 1922, nr. 1—2, 4—6; 1927, nr. 79 jt.

[31] Sealsamas, 1925, nr. 48—50, 51—52, 61—62, 69—70; 1926, nr. 78 jt.

[32] «Klassivõitlus» 1920, nr. 6—11; 1921, nr. 1—2; 1925, nr. 56. «Klassivõitluse» enamikus numbrites oli spetsiaalne rubriik muutuvate pealkirjadega: «Valgest Eestist», «Sündmused Valges Eestis», «Valge Eesti elupäevad». Nendes anti lühike kroonika põhisündmuste kohta, mis on väärtuslikuks allikaks kodanliku diktatuuri perioodi uurimisel.

[33] Sealsamas, 1925, nr. 50—51, 59—60.

[34] Sealsamas.

[35] Sealsamas, 1925, nr. 59—60, 61—62, 63—64, 65—66, 67—68.

[36] Sealsamas, nr. 71—72; 1926, nr. 78.

«v. Sievers»[37], milles ta näitas, kuidas kodanlikus Eestis võimul olevad töörahva timukad eksisteerisid koos 1905. a. timukaga.

Kuni 1925. a. «Klassivõitluses» ilmunud materjalid olid ainult killukesteks eesti revolutsioonilise liikumise ajaloost. EKP ajaloo komisjoni juhtimisel korraldati 1925.—1928. a. eesti revolutsioonilisest liikumisest osavõtjatega kollektiivseid arutlusi, kus tuletati meelde konkreetseid sündmusi ja kontrolliti vastastikku üksteise mälestusi, mis üles kirjutati. Riiklikest arhiividest, eriti Politseidepartemangu fondist, leiti väga palju andmeid Oktoobrirevolutsiooni-eelse revolutsioonilise liikumise kohta Eestis, uuriti läbi ka vanemad ajalehed ning sealt saadud materjalid võimaldasid täpsustada mõningaid sündmusi. 1925. a. EKP ajaloo komisjon eesotsas H. Pöögelmanniga osutas peamist tähelepanu 1905. a. revolutsiooni ajaloo uurimisele, kuna selle revolutsiooni 20. aastapäevaks taheti välja anda artiklite kogumikku.

Kogutud materjalide alusel kirjutasidki EKP juhtivad tegelased H. Pöögelmann[41], J. Anvelt[42], O. Rästas[43], R. Vakmann[44] artiklid 1905. a. revolutsiooni kohta, mis ilmusid 1926. a. kogumikus «1905. aasta Eestis»[45]. Kogumikus avaldatud artiklites kirjeldati ja analüüsiti ainult 1905. aasta sündmusi, s. o. revolutsiooni tõusu perioodi. Autorid, lähtudes marksistlik-leninlikust teooriast, näitasid tõetruult eesti töörahva võitlust esimeses kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis Venemaal. Peale nende põhiartiklite avaldati kogumikus veel mõned mälestused ja dokumendid sündmuste kohta Eestis.[46] Kogumik oli tõeliseks saavutuseks eesti töörahva revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimises. Kuid materjalide puudus ja lünklikkus, mis mõneski osas, eriti mälestuste osas, kandis subjektivismi pitserit, samuti oskuse ja aja puudus põhjalikumaks uurimiseks, ei võimaldanud autoritel

---

[37] «Edasi» 1925, 21. nov. Muuseas, ajalehes «Edasi» ilmus pidevalt üksikuid artikleid ja teateid sündmuste kohta Eestis ning ka ajalooalaseid artikleid, näiteks J. Liivi «Inimese ja seltskonna arenemise ajaloost» («Edasi» 1919, 17. I, nr. 8), P. L. «Punavõe Eesti kütidiviisi ajaloost» («Edasi» 1926, 15. I, nr. 12) jt. Sedasama peab ütlema ka ajakirja «Säde» kohta (ilmus a. 1924—1929).

[41] H. Pöögelmann, Haripunktil. — 1905. aasta Eestis, Leningrad 1926, lk. 83—101.

[42] J. Anvelt, 1905. a. revolutsioonilisest liikumisest Eestis. — 1905. aasta Eestis, lk. 17—59.

[43] O. Rästas, Oktoobrisündmused 1905. aastal Eestimaal. — 1905. aasta Eestis, lk. 60—81.

[44] R. Vakman, Venemaa Sotsiaaldemokraatilise partei tegevus Tallinnas 1905. a. — 1905. aasta Eestis, lk. 102—124.

[45] 1905. aasta Eestis. EKP ajaloo komisjoni toimetised nr. 1, Leningrad 1926.

[46] Mälestusi on avaldanud: Ed. Otto, Noorsoo liikumisest Tartus 1902—1905. a.; N. Tšudovski, Lehekülg mälestusi Tartust; A. Mandli, Revolutsioon külakoolis; M. Juhanson, Mõned mälestused. Põltsamaalt; Mälestaja, Mälestused Kose-Uuemõisast; Jul. T., Mälestused Kuusalust ja J. Rauk, Mälestused Saaremaa liikumisest 1905. a. — Karjamõisa lahing. Peale nende on välja antud lühike sündmuste kronoloogia ja avaldatud mõned dokumendid sündmuste kohta.

käsitleda revolutsiooni käiku, selle kandvaid jõude põhjalikumalt ning tingisid ka mõningaid vigu artiklites. Näiteks eitati VSDTP Tallinna Komitee asutamist 1904. a., ei teatud midagi revolutsioonilisest tööst sõjaväes, ei jõutud käsitleda revolutsiooni taandumisperioodi jms. Tuleb arvestada, et tolle aja eesti revolutsioonilise liikumise uurijate hulgas ei olnud ühtegi eriteadlast ajaloolast-marksisti, mis raskendas tööd. See asjaolu rõhutab aga eespool mainitud autorite teeneid eesti töörahva võitluse ajaloo uurimisel.[47]

Mainitud kogumikuga andis EKP ajaloo komisjon ka vastulöögi neile moonutatud seisukohtadele, millega tollal esines 1905. a. revolutsiooni ja selle eeltingimuste kohta J. Palvadre.[48] J. Palvadre ei saanud aru klassijõudude vahekordadest Eestis enne revolutsiooni ja revolutsiooni ajal. Ta ei mõistnud tööliskassi ja talurahva liidu vajadust, partei juhtivat osa revolutsioonis jne. Ka revolutsiooni iseloomu mõistis ta menševistlikult. Kogu revolutsiooni sündmustikku käsitles ta lähtudes väikekodanlikelt positsioonidelt.[49] Just sellepärast hindaski eesti kodanlik ajaloolane P. Treiberg (hiljem P. Tarvel) J. Palvadre raamatukest «objektiivseks», kuid EKP ajaloo komisjoni kogumikku nimetas ta selle võitleva marksistliku iseloomu pärast «tendentslikuks», ehkki oli sunnitud tunnistama, et viimane sisaldab endas uut, huvitavat materjali.[50]

1926. aastaks oli materjal kogutud mitte ainult 1905. a. kohta, vaid ka eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo teiste perioodide kohta, ning samal aastal ilmusid EKP ajaloo komisjoni toimetised nr. 2 pealkirjaga «Proletaarne Revolutsioon Eestis» nr. 1. Selle sissejuhatuses märkis H. Pöögelmann õigusega, et «Eesti töörahval puudub ta liikumise ajalugu veel praegu täielikult».[51] Samas esitas H. Pöögelmann ajalookirjutajatele nõudmise, et need suhtuksid kasutatavasse materjali kriitiliselt, et nad ei hindaks minevikku kaasaja mõõdupuuga. See tõestab, et H. Pöögelmann, juhtides eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimist, lähtus leninlikest ajaloo käsitlemise printsiipidest.

---

[47] Mitte ainult eestlaste hulgas, vaid kogu Nõukogude Liidus oli spetsialiste ajaloolasi-marksiste äärmiselt vähe, nende ettevalmistamine algas alles 20-ndatel aastatel. Kuid revolutsioonilise liikumise ja Kommunistliku Partei ajalugu oli vaja kirjutada, oli tarvis kokku koguda rikkalik materjal sotsialistliku revolutsiooni eest peetava võitluse kohta. Seda tegid eelkõige need, kes ise nendest võitlustest osa võtsid. Tolleaegsete ajakirjade «Пролетарская революция» ja «Каторга и ссылка» veergudel leiame väga palju konkreetset materjali, mille põhjal hiljem võis kirjutada ajalugu.

[48] Я. Пальвадре, 1905 год в Эстонии, Ленинград 1925.

[49] J. Palvadre, P. Peterson, V. Vöölmann jt. asusid pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni eesti bolševike juhtivate tegelaste vastasesse opositsiooni. EKP moodustamise järel astusid nad välja laimavate, mitte millegagi põhjendatud süüdistustega EKP KK liikmete H. Pöögelmanni, J. Anveldi jt. vastu.

[50] P. Treiberg, Nõukogude-Venes ilmunud kirjandus Eesti ajaloo alal. «Ajalooline Ajakiri» 1927, nr. 4, lk. 229—235.

[51] «Proletaarne Revolutsioon Eestis», Leningrad 1926, nr. 1, lk. 1.

«Proletaarne Revolutsioon Eestis» nr. 1 sisaldab väärtuslikke materjale revolutsioonilise liikumise ajaloo kohta, näiteks «Tööliste liikumine Narvas aastail 1895—1906», «Politseidepartemangu arhiivi teated Narva töölisliikumise kohta», «1905. aasta lendlehed» jm.

«Proletaarne Revolutsioon Eestis» kujundati tegelikult perioodiliseks väljaandeks. Selle teine number[52] oli pühendatud Punaväe ja Punakaardi ajaloole, mille valmistas ette varem moodustatud Eesti Punaväe ajaloo keskkomisjon H. Tummeltau juhtimisel. Komisjon korraldas samuti kui EKP ajaloo komisjon Punakaardist ja Punaväest osavõtjate nõupidamisi, kogus mälestusi ja arhiividokumente. Nende põhjal kirjutasid J. Anvelt, H. Tummeltau, O. Rästas, K. Tikk ja R. Rimm rea artikleid Eesti töörahva Punakaardi ja Punaväe võitluste ajaloost.[53]

Kolmandas numbris leiame artikleid ja materjale 1905. aasta revolutsiooni eelse ja revolutsiooni aegse perioodi kohta, samuti artikleid kodusõja ajaloo küsimuste kohta.[54]

Neljas ja kuues number tervikuna ja üheteistkümnes number osaliselt on pühendatud Eesti Punaväe loomisele ja ta võitlustele kodusõjas.[55]

Viies number sisaldab pikemaid artikleid 1917. a. Veebruarirevolutsiooni kohta Tartus ja Narvas. Saaremaa ülestõusu 10. aastapäeva puhul avaldas «Proletaarne Revolutsioon Eestis» rea artikleid selle eesti töörahva kangelasliku väljaastumise ajaloo kohta.[56]

20-ndate aastate lõpp on eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimises olnud suhteliselt intensiivne periood. 1928. a. ilmus H. Pöögelmanni poolt koostatud «Klassivõitluse ajalugu»[57]. Selles anti lühike ülevaade revolutsioonilisest liikumisest nii Venemaal kui ka Eestis. Et partei ajalugu, samuti ka töötava rahva massilise revolutsioonilise liikumise ajalugu oli siis veel väga vähe teaduslikult uuritud, esines paratamatult H. Pöögelmanni töös mõningaid puudusi ja vigu. Kuid tollal täitis ta oma ülesande. Hiljem on H. Pöögelmann ise sellele tööle andnud eitava hinnangu.[58] H. Pöögelmann avaldas 1928.—1933. a. rea artikleid, mis olid kirjutatud mitmesuguste allikmaterjalide põhjal, näiteks «Veebruarirevolutsioon Tallinnas»[59], «Eesti tööliste-liikumise alg-

---

[52] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 1 (2).

[53] Eesti punaväe ajaloo keskkomisjon avaldas üleskutse «Endistele Eesti punakaartlastele, punaväelastele ja partisanidele», milles kutsuti neid oma mälestusi kirja panema ja dokumente kokku koguma, vt. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 1 (2), lk. 1.

[54] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1927, nr. 2 (3).

[55] Sealsamas, 1928, nr. 3 (4), nr. 6 ja 1931, nr. 11.

[56] Sealsamas, 1929, nr. 7.

[57] H. Pöögelmann, Klassivõitluse ajalugu, Leningrad 1928.

[58] H. Pöögelmann, Kirjandusest. «Klassivõitlus» 1932, nr. 145—146.

[59] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1928, nr. 4 (5).

aegult»[60], «Eesti töörahva verine pühapäev»[61], «Interventsiooni hädaohu vastu»[62], «Marx ja marksism Eestis».[63]

Need ja teised H. Pöögelmanni kirjutised tõestavad, et ta tundis suurt huvi eesti ajaloo mitmesuguste küsimuste vastu ning nende hindamisel lähtus alati proletariaadi klassivõitluse positsioonidelt. Nii näiteks, käsitledes eesti kodanluse tekkimist, rõhutab ta õigesti, et mõningad eeldused kodanluse tekkimiseks hakkasid kujunema juba XIX sajandi esimesel poolel, s. o. pärast 1816. ja 1819. aasta talurahvaseaduste kehtestamist, et rahvuslik liikumine oli kodanlik liikumine ja et C. R. Jakobson oli tekkiva eesti kodanluse esindaja, kes suhtus tööliskiassi parteisse vaenulikult.[64] Seda viimast on mõned meie tänapäeva ajaloolased H. Pöögelmannile pahaks pannud. Näiteks K. Laigna kirjutas, et H. Pöögelmann ei olevat rahvusliku liikumise olemust küllalt mõistnud, sest ta «rõhutab neid jooni Jakobsoni tegevuses, mis teda eraldasid sotsiaaldemokraatiast, mitte aga neid, mis teda lahutasid reaktsioonilisest kodanlusest». K. Laigna põhjendab naiivselt sellist H. Pöögelmanni seisukohta materjali mittetundmisega.[65] Need, kes tundsid H. Pöögelmanni, teavad, et ta ei teinud järeldusi ilma konkreetset materjali uurimata. On selge, et see, kes rõhutab ainult C. R. Jakobsoni võitlust reaktsiooni vastu ja vaikib tema kodanlikust klassiolemusest, on libisenud marksistlikult ajalookäsituselt kodanlikule ajalookäsitusele. Seda ei saa ütelda H. Pöögelmanni kohta, küll aga K. Laigna kohta.

Eriti rohkesti on H. Pöögelmann kirjutanud fašiseeruvast eesti kodanlusest. Ta andis tööliskiassi partei seisukohtadest lähtudes teravad hinnangud eesti kodanluse poliitikale, ta paljastas kodanlike tegelaste võimuletüürimise keerdkäigud.[66] Suure meisterlikkusega arutas ta lahti need sõlmed, mis kodanlus tegi selleks, et varjata oma kuritegusid rahva eest.

Artiklis «Marurahvuslased revolutsiooni paranduse kallal» paljastas H. Pöögelmann seda, kuidas eesti kodanlikud tegelased Soots, Oiderma, M. Lepp püüdsid 1905. a. 16. oktoobri veretöö 30. aastapäeva ära kasutada selleks, et tõestada, nagu oleks 1905. a. võitlused kandnud ainult rahvusliku võitluse iseloomu. Need tegelased lootsid, kirjutas H. Pöögelmann, et «1905. aasta kangelasliku revolutsiooni võitluse mälestus peab kaitsevalliks, nurgakiviks saama Pätsi-Laidoneri fašistliku diktatuuri hoonele»[67]. H. Pöögelmann näitas õigesti, et rahvuslik võitlus 1905.—1907. a.

---

[60] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1933, nr. 13.
[61] «Klassivõitlus» 1930, nr. 123—126.
[62] Sealsamas, 1932, nr. 141—142.
[63] Sealsamas, 1933, nr. 153.
[64] H. Pöögelmann, Eesti tööliste-liikumise algaegult. «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1933, nr. 13, lk. 10.
[65] K. Laigna, Hans Pöögelmann ajaloolasena. Eesti NSV TA Toimetused. Ühiskonnateaduste seeria, 1958, nr. 3, lk. 188.
[66] «Klassivõitlus» 1934—1936, nr. 168, 171, 173, 176, 185 jt.
[67] Sealsamas, 1935, nr. 11 (188), lk. 18.

revolutsiooni perioodil oli osa eesti töörahva revolutsioonilisest liikumisest ja kodanlusel pole mingisugust õigust võtta 1905. a. revolutsiooni pärandit endale, sest tegelikult neid eesti töörahva revolutsioonilisi väljaastumisi juhtis bolševike partei.[68]

Kodanliku Eesti töörahva elust, olukorrast ja võitlusest kirjutasid ka teised, näit. O. Rästas «Sekendorffist Narva lahinguni,[69], «Tööliste majandusliku võitluse teravnemine Eestis ja kodanluse majanduslik seisukord»[70], «Ametiühingute ülesannetest kapitalismi praeguse kriisi ajajärgul Eestis»[71]. Majanduslikust olukorrast Eestis kirjutas J. Reesen[72], kuid need kirjutised olid äärmiselt lünklikud, sest nende autor ei olnud küllaldaselt omandanud marksistliku majandusteaduse aluseid ning ei saanud alati kasutada kodanliku Eesti konkreetseid andmeid. Näiteks ei rahulda meid J. Reeseni suurem artikkel «Eestimaa Kommunistliku Partei seisukoht maa- ja talurahva küsimuses Eestis»[73], sest selles on palju juttu, kuid vähe sisu. 1933. a. avaldas J. Reesen brošüüri «Revolutsiooni kandvate jõudude hindamisest Eestis». Teema iseenesest oli tollal väga aktuaalne, kuid autor ei osutunud suuteliseks lahendama käsitletavat probleemi. Brošüüris esineb tõe moonutusi ja suuri vigu. Näiteks aastaid 1917—1920 käsitles autor ühtse perioodina. See oli erinevate ajalooliste nähtuste, s. o. Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu, nõukogude võimu kindlustamise, Eesti Töörahva Kommuuni võidu, kodusõja võitluste lubamatu ühendamine perioodiks, mida ta nimetas kodanlikuks demokraatlikuks revolutsiooniks. J. Reesen nimetas eesti kodanluse kontrrevolutsiooni demokraatiaks.[74] Ta läks vaikides mööda sellest, kuidas Eesti kodanlus välisimperialistide huvides reetis oma kodumaa huve, kuidas ta välisimperialistide sõjalise abiga surus maha töörahva revolutsiooni.

«Klassivõitlus» ja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» avaldasid ka mõned arvustused kodanliku Eesti ideoloogide poolt kirjutatud «teoste» kohta. Näiteks R. Vakmann oma artiklis «Enamluse uurimine Valges Eestis» kritiseeris E. Laamani ja J. Ernitsa raamatut «Enamlus Eestis 1917—1918 ja enamlaste vabadussõjaaegne tegevus sise-Eestis».[75] R. Vakmann näitas, et see «teos» on algusest kuni lõpuni laim eesti töörahva vastu, et selle autorid moonutavad igal sammul tõde eesti bolševike võitlusest töörahva võimu eest.[76]

---

[68] «Klassivõitlus» 1935, nr. 11 (188), lk. 19—24.
[69] Sealsamas, 1928, nr. 102.
[70] Sealsamas, 1929, nr. 111.
[71] Sealsamas, 1934, nr. 6 (165).
[72] Sealsamas, 1927, nr. 86—87; 1928, 92—93, 94—95, 102; 1930, nr. 115—116.
[73] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1929, nr. 7 ja 8, 1930, nr. 9.
[74] «Klassivõitlus» 1934, nr. 7—8 (166—167).
[75] Tallinn 1930.
[76] «Proletaarne Revolutsioon Eestis» 1930, nr. 9.

Ajalooline tähtsus on ka neil kriitilistel artiklitel ja brošüüridel, mis lükkasid ümber nn. rahvusdemokratismis, s. o. väikekodanliku kallaku või EKP-vastase opositsiooni[77] väärad seisukohad Eesti ajaloo küsimuste kohta. See opositsioon J. Palvadre, P. Petersoni, V. Vöölmanni ja A. Valneriga eesotsas süüdistas EKP juhtivaid tegelasi selles, et nende eksliku, poliitika tõttu olevat eesti töörahvas saanud 1918. aastal kaotuse osaliseks. Mainitud opositsiooni kandjad olid nii või teisiti kodanliku ideoloogia kammitsais. Nad tundsid marksismi-leninismi teooriat puudulikult, ei osanud seda rakendada loovalt eesti töörahva revolutsioonilise võitluse ajaloo käsitlemisel. Sattudes dogmatismi teele, hakkasid nad otseteed moonutama nii EKP tegevust kui ka revolutsioonilise liikumise ajalugu. EKP juhtivad tegelased püüdsid selgitada opositsiooni ekslikke seisukohti, kuid selle «aktivistid» ei võtnud midagi kuulda ning jätkasid eesti töötajate hulgas opositsiooni pooldajate värbamist ebatervete võtetega, s. o. lubamatu laimuga EKP poliitika ja juhtivate tegelaste vastu. Viimased ei astunud algul avalikult välja opositsiooni vastu. 1925. aastal aga esitasid eesti töötajad «Klassivõitlusele» küsimused: «Miks EKP juhtivad tegelased ei ole vastanud nende «arvustustele», mis on tehtud mõnede parteiliikmete poolt?», «Miks seni ei ole antud lühikest ülevaadet sellest, kuidas tekkis nüüdne opositsioon?»[78] «Klassivõitluses» vastati, et EKP tegelased ei ole jõudnud seda senini teha, sest eesti bolševike organisatsioonide ajalugu oli veel vähe uuritud, et ainult viimasel ajal EKP ajalookomisjon on asunud tõsiselt tööle, kogudes vajalikku materjali.[79] Lähemas tulevikus lubati avaldada põhjalikum selgitus opositsiooni väärade süüdistuste kohta.

Opositsioon formuleeris oma põhiseisukohad allkirjata kirjutises «Meie lahkuminekud», mida levitati NSV Liidu eestlaste hulgas illegaalselt. Brošüür «Meie lahkuminekud» oli eesti revolutsioonilise liikumise ja EKP tegevuse moonutamise kreedoks. Sellele opositsiooni kreedole vastaski J. Anvelt pikema artikliga ««Meie lahkuminekud» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised unenäod»».[80] J. Anvelt märkis, et selle artikliga tahab autor näidata vastasrinnale EKP suuremat viga, mis seisab selles, et ta juhtivad liikmed pole andnud seni opositsiooni süüdistustele väärikat vastulööki, pole näidanud partei liikmetele ja eesti töölisklassile nende laimukirjade tõelist olemust, nende veevalamist eesti kodanluse veskile. Nimelt avaldasid opositsioonimehed tollal (s. o. 1925. a.) nende juhtida olevas ajalehes «Edasi» (ilmus Leningradis) niisuguseid kirjutisi, mida eesti kodanlus kasutas

---

[77] Selle opositsiooni mehi nimetati ka «fontannikuteks», mis tuli sellest, et nende asukoht oli enamasti Leningradis Fontanka kanali ääres (maja 27).

[78] «Klassivõitlus» 1925, nr. 71—72, lk. 33.

[79] Sealsamas.

[80] Sealsamas, 1928, nr. 92—93, 94—95, 96—97, 98—99. Samal aastal ilmus J. Anveldi mainitud artikkel eri brošüürina Leningradis.

ära võitluses EKP ja eesti töörahva revolutsioonilise liikumise vastu. [81]

Eesti kodanlus ja sotsid kiitsid opositsioonimehi ja seadsid neid eeskujuks, vastandades neid EKP «fanaatilistele» ja «kaelakohtulikele kurjategijatele» kui «kaineid» ja «asjalikke» kommuniste. [82]

Järgnevalt selgitas J. Anvelt eesti töörahva revolutsioonilise liikumise ajaloo võltsimist opositsiooni poolt. See võltsimine on lahutamatult seotud EKP juhtivate tegelaste laimamisega. Nii näiteks tehti opositsioonimeeste poolt dogmaatiline järeldus: et H. Pöögelmann töötas 1905. a. kodanliku ajalehe «Teataja» toimetuses, siis järelikult ei võinud ta olla marksist ja bolševik, vaid kodanlane. Ka 1906.—1907. a. Tartus ilmunud ajalehe «Hommik» kaastöölisena olevat H. Pöögelmann seisnud väikekodanlikel positsioonidel, sest «Hommik» ei olnud parteiline ajaleht. [83]

Tegelikult H. Pöögelmann, asudes novembris 1905. a. tööle «Teataja» toimetusse, hakkas kohe võitlema selle ajalehe VSDTP Tallinna Komitee häälekandjaks muutmise eest. Tema poolt «Teatajas» avaldatud artiklid olid kirjutatud Tallinna Komitee nimel ja kandsid bolševistlikku iseloomu. [84]

«Hommik» oli demokraatlik legaalne ajaleht. Ta tegelikuks toimetajaks oli H. Pöögelmann, ehkki ametlikuks toimetajaks oli sots J. Jans. [85] «Hommikus» avaldati palju H. Pöögelmanni artikleid eesti töölisliikumisest, talurahvaküsimusest, kodanluse poliitikast, Riigiduuma valimistest ja teistest küsimustest. Kõik ta kirjutised olid võitlevad, bolševistlikud, kuid sõnastuses pidi ta olema ettevaatlik, sest tuli arvestada, et ajaleht ilmus legaalselt. Mõne teravama väljenduse tõttu oleksid võimud võinud ta sulgeda.

Opositsiooni juhid püüdsid V. Vöölmanni näidata kui 1905. aasta bolševikku, konkreetsed andmed aga näitavad, et siis ta veel bolševik ei olnud. Vöölmann oli 1907. aastal lühikest aega VSDTP Tallinna Komitee liige. [86]

Terijõe konverentsist, kus ägedas võitluses menševike vastu võitsid bolševikud, ei tahtnud opositsionäärid midagi teada, sest seda juhtis bolševik H. Pöögelmann. [87]

---

[81] «Klassivõitlus» 1928, nr. 92—93, lk. 30.

[82] Sealsamas, lk. 31.

[83] Sealsamas, lk. 32.

[84] Vt. H. Moosberg, H. Pöögelmann 1905.—1907. a. revolutsioonis. TRÜ Toimetised, 1960, nr. 87, lk. 155—158.

[85] Sealsamas, lk. 160—161.

[86] «Klassivõitlus» 1928, nr. 92—93, lk. 36. V. Vöölmann arreteeriti 1908. a. jaanuaris, vabanes 1917. a. Võttis osa võitlusest nõukogude võimu eest, kuid temal esines sagedasti kõikumisi.

[87] Sealsamas, lk. 36—39.

Samasugusteks moonutusteks on ka teised süüdistused, näiteks J. Anvelti ja J. Käsperti nimetamine likvidaatoriteks jne. Tuginedes faktidele lükkas J. Anvelt kõik need laimujutud ümber.

Sellest hoolimata ka pärast J. Anvelti selgitava töö ilmumist ei arvestanud opositsioon ajaloolist tõde ning jätkas oma lõhestavat tegevust.

1932. a. avaldas V. Vöölmann oma raamatukese 1905. aasta kohta Eestis.[88] See on kirjutatud äärmiselt madalal teaduslikul tasemel ning kordab J. Palvadre seisukohti. Sellele raamatukesele on sissejuhatuse kirjutanud rühm eestlasi, milles nad tervitavad eesti töölisklassi eesti bolševike organisatsioonide eksisteerimise 30. aastapäeva puhul. See tähendab, et V. Vöölmann ja ta mõttekaaslased püüdsid tõestada, et Eestis tekkis bolševike organisatsioon 1902. a. ja nimelt Tartus. Lenini osast bolševike partei rajamisel ei kõnelda peaaegu sõnagi. Ei mõisteta, et bolševism kui revolutsiooniline suund VSDTP-s kujunes välja ägedas võitluses vene ja rahvusvahelise oportunismi vastu. Konkreetselt toimus VSDTP lõhenemine kaheks vooluks partei II kongressil 1903. a., kus tegelikult loodi leninlik partei. Põhiliste programmiliste küsimuste arutamisel said leninlased enamuse — siit tuleneb ka nimetus bolševism. Oportunistid said hääletamisel vähemuse, mistõttu neid hakati nimetama menševikeks. Juba seepärast ei saanud olla Eestis bolševike organisatsiooni 1902. a. Kui aga vaatleme Tartu sotsiaaldemokraatlikku ringi 1902. a., siis olid selle organisatsioonilised raamid ebakindlad ning ka ideeliselt veel välja kujunemata. Tartus kujunes VSDTP grupp välja 1903. a. peamiselt üliõpilastest. Kuid ka siin ei olnud märgatavaid lahkhelisid bolševike ja menševike vahel. Need tekivad alles 1905. aastal. Kuna VSDTP ridadesse astusid peamiselt demokraatlikult meelestatud üliõpilased, kes pärinesid enamasti väikekodanlikest ringkondadest, siis 1905.—1907. a. revolutsiooni perioodil domineerisid VSDTP Tartu organisatsioonis menševikud. Seda tõsiasja ei tunnistanud V. Vöölmann. Selline ajaloo võltsimine kutsus esile õigustatud pahameele EKP ridades ja 1933. a. kirjutasid mõned EKP juhtivad tegelased «Kirja Eestist», mis hiljem avaldati eri brošüürina.[89] Kirjas mõistetakse hukka kõik V. Vöölmanni moonutused.

1933. aastal esines H. Pöögelmann Leningradis Eesti töölisliikumise ajaloo tundmaõppimise ringis põhjaliku ettekandega «Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. aastal», mis oli avaldatud ka eri brošüürina.[90] Brošüüris selgitas H. Pöögelmann 1905. a. revolutsioonilisi sündmusi ja bolševike juhtivat osa selles ning näitas, kuidas opositsioon on moonutanud revolutsiooni arengut ja selle jõude.

EKP juhtivad tegelased avaldasid artikleid eesti revolutsioo-

---

[88] В. Вельман, 1905 год в Эстонии, Ленинград 1932.
[89] Enamluse ajaloo võltsimise vastu (Kiri Eestist), M.-L. 1934.
[90] Leningrad 1933.

nilise liikumise ajaloo kohta mitte ainult eestikeelsetes ajakirjades, vaid ka venekeelsetes.[91] R. Vakmann kirjutas näiteks retsensiooni J. Palvadre brošüüri kohta.[92]

Fašistide võimuletulekuga Eestis töörahva olukord järjekindlalt halvenes. Võimumehed hooplesid, et EKP on Eestis hävitatud, kuid rida dokumente, mis on avaldatud ka «Klassivõitluses», tõestavad, et EKP tegutses edasi ja organiseeris fašismivastast ühist väerinda. Näiteks EKP Jaan Kreuksi nim. Rajoonikomitee illegaalses lendlehes kutsutakse töörahvast üles tugevdama võitlust fašismi vastu.[93] EKP organiseeris 1934. a. oktoobris konverentsi, millel olid kongressi õigused. Konverents võttis vastu resolutsiooni Eestimaa olukorra ja EKP ülesannete kohta.[94] Ka EKNÜ Tallinna Komitee avaldas üleskutse «Kogu Eesti töötavale noorsoole».[95] Väga vajalik on ajaloolastele «Klassivõitluses» ilmunud «Ülevaade Eestis põranda all ilmunud kirjandusest».[96]

EKP tegelaste teeneks on ka Nõukogude Liidu ja üldise ajaloo küsimuste valgustamine «Klassivõitluse» ja teiste ajakirjade veergudel (või avaldatuna eri brošüüris). Nii näiteks avaldas H. Pöögelmann brošüüri Pariisi Kommuuni 50. aastapäeva puhul.[97] Selle koostamisel tugines H. Pöögelmann marksismi-leninismi klassikute teostele. Koostades seda brošüüri, arvestas autor selle propagandistlikku tähtsust revolutsioonilise ideoloogia kasvatamisel. Kirjeldades prantsuse kodanluse terrorit proletariaadi vastu Kommuuni mahasurumisel, tõmbas H. Pöögelmann paralleele XX sajandi kapitalistliku maailma töörahva timukatega: «Thiers on omale väärilised järelkäijad leidnud, kes oma õpetajale häbi ei tee: Horthyd, Mannerheimid, Nosked ja vähemas kaliibris meie omad «vennad» — Hellatid, Astid, kindral Tõnissonid...».[98]

1925. aastal ilmus H. Pöögelmanni brošüür «Ferdinand Lassalle». 1926. aastal artiklis K. Kautzky kohta paljastas H. Pöögelmann tema renegaatluse.[99] Olles tihedalt seotud III Internatsionaaliga, avaldas ta ülevaateid selle tegevuse kohta.[100]

Ka ajakirjas «Leegid»[101] ilmus rida ajaloolisi artikleid ja

---

[91] Näiteks «Пролетарская революция» 1923, nr. 12.
[92] «Пролетарская революция» 1928, nr. 11—12 (82—83).
[93] «Klassivõitlus» 1934, nr. 4 (163).
[94] Sealsamas, 1935, nr. 3 (174), 7—8 (178—179).
[95] Sealsamas, 1935, nr. 1 (172).
[96] Sealsamas, 1935, nr. 2 (173).
[97] H. Pöögelmann, 1871—1921. Pariisi Kommuuna 50-ks aastapäevaks, Peterburis 1922.
[98] Sealsamas, lk. 46.
[99] H. Pöögelmann, Rahvasteliidu ristirüütel Karl Kautzky. «Klassivõitlus» 1926, nr. 76—77.
[100] H. Pöögelmann, Kommunistiline (III) Internatsionaal, Petrograd 1919.
[101] «Leegid» oli ajalehtede «Edasi» ja «Säde» kirjanduslik, teaduslik ja tehniline lisa, hakkas ilmuma 1929. a. jaanuaris; ilmus kuni 1936. a.

eriti kriitilisi ülevaateid ja märkusi kirjanduslike teoste kohta.[102]

1936. a. ühendati ajakirjad «Klassivõitlus», «Leegid» ja «Naistööline ja Naiskolhoosnik». Nende asemel hakkas ilmuma uus ajakiri «Kommunismi Teel». Ka selles ilmusid mõned ajalooalased artiklid. Nii näiteks artiklis «Jooni eesti rahvuskultuuri arengust» paljastab H. Pöögelmann eesti kodanluse pingutusi kujutada oma diktatuuri muistsete eestlaste riikliku iseseisvuse jätkuna. Lähtudes marksismi-leninismi teooriast ning tuginedes Läti Hindreku kroonika andmetele, näitas H. Pöögelmann, et XIII sajandil ei olnud eeslastel mingisugust riiklust ja «rahvusterviklust».[103] Eesti kodanluse poliitikat fašistliku diktatuuri perioodil iseloomustas H. Pöögelmann artiklites «Sealt kus nüüd vabadus lindprii»[104] ja «Kuidas pettevõrgud purunevad»[105].

Tollal avaldati ka mõned ajalooalased populaarteaduslikud artiklid, näiteks H. Moosbergi «Alg-aja kommunistliku ühiskonna ajaloost»[106] ja «Orjade ülestõus vana Rooma riigis»[107].

Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine katkestati seoses vigadega, mis tehti 1936.—1938. a. Nõukogude Liidus rahvusküsimuses. Vähemusrahvaste, nende hulgas ka eesti õppeasutused, ajakirjad ja kirjastused suleti, kõik juhtivad tegelased arreteeriti, nende kohta esitati valekaebusi, nagu oleksid nad kapitalistlike riikide agendid. Hiljem nad rehabiliteeriti ja vead parandati.

On vastuvaieldamatult selge, et Nõukogude Liidus toimunud eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine ning rohkearvulised kaasaegsete sündmuste kirjeldused mitmete NSV Liidus ilmunud eesti ajakirjade ja ajalehtede veergudel aastail 1918—1937 on väärtuslikuks panuseks Nõukogude Eesti ajalooteadusse.

Terviklikku Eesti revolutsioonilise liikumise marksistlikku ajalugu ei jõutud tollal veel kirjutada, kuid mälestuste ja muude dokumentaalmaterjalide kogumine ning mõningate artiklite avaldamine on meile, nõukogude eesti ajaloolastele, suureks abiks nii üksikküsimuste monograafilisel uurimisel kui ka kogu Eesti NSV ajaloo kirjutamisel. Kogu sellel materjalil on ka suur tunnetuslik-kasvatuslik tähtsus, eriti oma võitleva iseloomu tõttu. Autorite mõned seisukohad võivad olla ebaõiged ning ka iganenud, kuid sellest aitab meid üle kriitiline suhtumine ajaloo allikmaterjalidesse.

---

[102] Näiteks «Leegid» 1933, nr. 11, H. Pöögelmanni artikkel «Sotsiaalfašistide osa fašismi võidus Eestis»; «Leegid» 1934, nr. 11, «Ühest varalangenud klassivõitlejast» (V. Klementi kohta); «Leegid» 1935, nr. 2, A. Rüütli «Soomusrongi lahingud Isborski liinil»; sealsamas, nr. 8, N. Jürissoni «Ajalooliste tugipunktide otsimisel» (A. Jakobsoni teose «Andruksonide suguvõsa» kohta) jt.

[103] H. P. (H. Pöögelmann), Jooni eesti rahvuskultuuri arengust. «Kommunismi Teel» 1937, nr. 9, lk. 46.

[104] «Kommunismi Teel» 1936, nr. 3.

[105] Sealsamas, nr. 7.

[106] Sealsamas, nr. 2.

[107] Sealsamas, nr. 7.

Eespool kirjutatu näitab, et NSV Liidus tehtud töö tollal, kui Eestis võimutses kodanlik diktatuur, on Nõukogude Eesti ajalooteaduse arenemise lahutamatuks lüliks.

ОБ ИЗУЧЕНИИ В СССР ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ ЭСТОНИИ (1918—1937 гг.)*

Проф. докт. истор. наук Х. Мосберг

Резюме

Первые отдельные марксистские исторические мысли были высказаны деятелями революционного движения в Эстонии Х. Пеэгельманом, В. Кингиссеппом, В. Пуком и др., начиная с 1905 года, в основном на страницах демократической периодической печати. Но для более последовательного изучения вопросов истории Эстонии у них не было никаких возможностей.

В период буржуазной диктатуры история Эстонии была фактически монополией буржуазных историков, которые в своих классовых интересах или замалчивали, или извращали историю революционного движения эстонских трудящихся. Носителей революционных идей преследовали, бросали в тюрьмы и убивали, поэтому они вынуждены были действовать в глубоком подполье. Однако даже в таких условиях борцы за рабочее дело стремились осмыслить историческую борьбу эстонских трудящихся. Так в 1920 г. в подполье В. Кингиссепп написал книгу «Под игом независимости», в которой дана подробная характеристика антинародной сущности буржуазной диктатуры в Эстонии. И. Лауристин (И. Мадарик), сидя в тюрьме, написал в 1925—1927 годах исторический роман «Ниспровергатели государственного строя», в котором показывается руководящая роль КПЭ в борьбе эстонских трудящихся за свое освобождение в 1922—1924 годах. Обе эти книги были впервые напечатаны в СССР.

Многие участники революционной борьбы эстонских трудящихся вынуждены были бежать из буржуазной Эстонии. В СССР они нашли не только радушный прием, но и нужные условия работы и развития своей национальной по форме, социалистической по содержанию культуры.

Для эстонских трудящихся в первой половине 20-х годов создавались в Петрограде учебные заведения, расширялось издание газет и журналов. Многие деятели эстонского революционного движения, наряду со своей публицистической деятельностью, стали изучать и вопросы истории революционного движения.

---

* Переработанный доклад, реферат был прочитан на научной конференции историко-филологического факультета ТГУ 25 октября 1960.

Когда с 1919 года в Петрограде стал выходить эстонский коммунистический журнал «Классивыйтлус» («Классовая борьба»), то на его страницах, наряду с освещением экономической, политической и культурной жизни в СССР, стали печататься статьи и материалы об истории революционного движения в Эстонии. Так, уже в первых номерах журнала И. Кясперт опубликовал свои воспоминания о газете «Кийр», выходившей в 1912—1914 г. в Нарве, А. Вальнер напечатал «Краткий обзор о деятельности Эстонской Трудовой Коммуны», Я. Анвельт и И. Рабчинский писали об Октябрьской революции в Эстонии, Х. Пеэгельман о политике эстонской буржуазии и др. В последующие годы в журнале «Классовая борьба» было напечатано значительное количество статей о тех участниках рабочего движения, которые были замучены в тюрьмах и расстреляны в буржуазной Эстонии. Интересными являются и воспоминания тех эстонских трудящихся, которым удалось вырваться из рук палачей буржуазного правительства.

После героического восстания 1 декабря 1924 года в Эстонии печатались статьи и об этом важном моменте истории революционного движения.

Особенно интенсивно изучением истории революционного движения в Эстонии стал заниматься ряд руководящих эстонских деятелей с 1925 года, когда в Ленинграде была создана историческая комиссия КПЭ. Комиссия произвела учет всех оставшихся в живых участников революционного движения в Эстонии и в период 1925—1928 гг. созывала неоднократно их совещания для записей и обсуждения воспоминаний. Наряду с этим извлекались и нужные данные из архивов.

На основе собранных материалов Х. Пеэгельман, Я. Анвельт, О. Рястас, Р. Вакман написали ряд статей о революции 1905 года, которые были напечатаны в сборнике «1905 год в Эстонии» (вышел в 1926 г.). С 1926 года стал выходить журнал «Пролетаарне революутсиоон Ээстис» («Пролетарская революция в Эстонии»), который систематически печатал статьи и материалы об истории революционного движения в Эстонии, о эстонской Красной гвардии и эстонских частей Красной Армии и др. вопросах.

Всей этой интенсивной работой по изучению истории революционного движения в Эстонии руководил Х. Пеэгельман, который редактировал как журнал «Классовая борьба», так и журнал «Пролетарская революция в Эстонии»; он возглавлял Историческую комиссию КПЭ и сам писал значительное количество статей. Он учил молодежь относиться к историческим источникам критически, требовал, чтобы прошлое оценивалось исходя из марксистско-ленинской теории.

Х. Пеэгельман, Я Анвельт, Р. Вакман и другие дали также решительный отпор мелкобуржуазному уклону во главе с Я. Пальвадре и В. Вельманом, которые извращали историю ре-

волюционного движения и выступали с клеветническими утверждениями против руководителей КПЭ.

Несмотря на то, что вышеуказанные авторы не были по специальности историки, проделанная ими работа является весьма ценным вкладом в историческую науку Советской Эстонии.

ZUR ERFORSCHUNG DER GESCHICHTE DER REVOLUTIONÄREN BEWEGUNG ESTLANDS IN DER UDSSR 1918—1937

H. Moosberg

Zusammenfassung

Die ersten vereinzelten von den führenden Persönlichkeiten der revolutionären Bewegung in Estland H. Pöögelmann, V. Kingissepp, W. Buck u. a. geäußerten marxistischen Grundgedanken zur Geschichte ihres Landes, wurden ab 1905 hauptsächlich in den Spalten der demokratischen Zeitungen und Zeitschriften veröffentlicht. Ein systematisches Studium der mit der Geschichte Estlands verbundenen Probleme war unmöglich.

In der Periode der bürgerlichen Diktatur war die Geschichte Estlands faktisch das Monopol der bourgeoisen Historiker, die, ihre Klasseninteressen wahrend, die Geschichte der revolutionären estnischen Werktätigen entweder mit Stillschweigen übergingen oder sie entstellten.

Da die Anhänger der revolutionären Ideen verfolgt, ins Gefängnis geworfen und umgebracht wurden, waren sie gezwungen, in tiefer Illegalität zu arbeiten. Jedoch auch unter diesen schweren Bedingungen waren die Kämpfer für die Sache der Arbeiter bestrebt, den historischen Kampf der estnischen Werktätigen richtig zu erfassen. So schrieb im Jahre 1920 V. Kingissepp in der Illegalität das Buch «Unter dem Joch der Unabhängigkeit», wo eine eingehende Charakteristik des volksfeindlichen Wesens der bürgerlichen Diktatur Estland gegeben wird. J. Lauristin (J. Madarik) schrieb im Gefängnis in den Jahren 1925—1927 den historischen Roman «Die Umstürzler», in dem die führende Rolle der Kommunistischen Partei Estlands im Kampf der estnischen Werktätigen für ihre Befreiung in den Jahren 1922—1924 geschildert wird. Diese beiden Bücher wurden erstmalig in der UdSSR gedruckt.

Viele Teilnehmer des revolutionären Kampfes der estnischen Werktätigen waren gezwungen, das bürgerliche Estland zu verlassen. In der Sowjetunion fanden sie nicht nur einen herzlichen Empfang, sondern auch die nötigen Arbeitsbedingungen zur

Entwicklung ihrer der Form nach nationalen, dem Inhalt nach sozialistischen Kultur.

In der ersten Hälfte der zwanziger Jahre wurden für die Werktätigen Estlands in Petrograd mehrere Lehranstalten gegründet, die Verbreitung von Zeitungen und Zeitschriften nahm ständig zu. Eine Reihe von führenden Persönlichkeiten der estnischen revolutionären Bewegung fing sich neben der publizistischen Tätigkeit auch mit Problemen der Geschichte der revolutionären Bewegung zu beschäftigen an.

Als im Jahre 1919 die estnische kommunistische Zeitschrift «Klassivõitlus» («Der Klassenkampf») zu erscheinen begann, wurde in ihren Spalten nicht nur das wirtschaftliche, politische und kulturelle Leben in der UdSSR behandelt, sondern es wurden auch Artikel und Materialien zur Geschichte der revolutionären Bewegung in Estland gedruckt. So erschienen schon in den ersten Nummern der Zeitschrift I. Käsperts Erinnerungen an die Zeitung «Kiir», die in den Jahren 1912—1914 in Narwa erschienen war, A. Walner veröffentlichte seinen Artikel «Kurzer Überblick über die Tätigkeit der Estnischen Arbeiterkommune», J. Anwelt und L. Rjabtschinski schrieben über die Oktoberrevolution in Estland, H. Pöögelman über die Politik der estnischen Bourgeoisie u. a. In den folgenden Jahren erschien in der Zeitschrift «Der Klassenkampf» eine ganze Reihe von Artikeln über jene Teilnehmer der Arbeiterbewegung, die im bürgerlichen Estland in Gefängnissen zu Tode gequält und erschossen worden waren. Von großem Interesse sind auch die Memoiren jener estnischen Werktätigen, denen es gelungen war, sich aus den Händen der Henker der bürgerlichen Regierung zu befreien.

Nach dem heldenhaften Aufstand am 1. Dezember 1924 in Estland erschienen Artikel auch zu diesem wichtigen Moment in der Geschichte der revolutionären Bewegung.

Ab 1925 fing sich eine Reihe von estnischen führenden Persönlichkeiten besonders intensiv mit der Geschichte der revolutionären Bewegung in Estland zu beschäftigen an, als in Leningrad ein Ausschuß der Kommunistischen Partei Estlands für Geschichte gebildet wurde. Dieser Ausschuß registrierte alle überlebenden Teilnehmer der revolutionären Bewegung in Estland, und in der Zeit von 1925 bis 1928 wurden zu wiederholten Malen Versammlungen abgehalten, wo ihre Memoiren und deren Niederschrift besprochen wurden. Zugleich wurden auch nötige Angaben aus den Archiven gesammelt.

Auf Grund des gesammelten Materials schrieben H. Pöögelmann, J. Anwelt, O. Rästas und P. Wakmann eine Reihe von Artikeln über die Revolution vom Jahre 1905, die im Sammelband «Das Jahr 1905 in Estland» (erschienen im Jahre 1926) veröffentlicht wurden. Ab 1926 fing die Zeitschrift «Proletaarne revolutsioon Eestis» («Die proletarische Revolution in Estland») zu erscheinen an, wo Artikel und Materialien zur Geschichte der revo-

lutionären Bewegung in Estland gedruckt und Fragen, betreffend die estnische Rote Garde, die estnischen Truppenteile der Roten Armee u. a., systematisch behandelt wurden.

Die ganze intensive Arbeit zur Erforschung der Geschichte der revolutionären Bewegung in Estland wurde von H. Pöögelmann geleitet, der bei der Herausgabe beider Zeitschriften, sowohl «Der Klassenkampf» als auch «Die proletarische Revolution in Estland», als Redakteur tätig war. Er stand an der Spitze des Ausschusses der Kommunistischen Partei Estlands für Geschichte und verfaßte auch selbst eine große Anzahl von Artikeln. Er lehrte die Jugend, sich kritisch zu den Geschichtsquellen zu verhalten und verlangte, daß die Vergangenheit vom Standpunkt der marxistisch-leninschen Theorie aus eingeschätzt werde.

H. Pöögelmann, J. Anwelt, R. Wakmann u. a. erteilten auch der kleinbürgerlichen Richtung mit J. Palwadre und W. Wöölmann an der Spitze, die die Geschichte der revolutionären Bewegung falsch auslegten und mit verleumderischen Behauptungen gegen die führenden Persönlichkeiten der Kommunistischen Partei Estlands auftraten, eine scharfe Abfuhr.

Obgleich die obengenannten Verfasser ihrer Spezialität nach keine Historiker waren, bildet ihre Arbeit einen wertvollen Beitrag zur Geschichte Sowjetestlands.

PROGRESSIIVSEST ÜLIÕPILASLIIKUMISEST TARTUS ESIMESE MAAILMASÕJA JÄRGSE REVOLUTSIOONILISE KRIISI AASTAIL (1920—1925)

V. Joakimov

Käesolevas uurimuses on püütud esmakordselt anda süstemaatiline ülevaade neist sündmustest ja nähtustest, mis iseloomustavad Tartu revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilaste liikumist kodanluse võimutsemise algaastail.

Kodanliku Eesti ajaloolased ja käesoleval ajal piiritagune eesti emigrantlik ladvik ning sellele truud sulemehed, võltsides ning vaikides teadlikult maha fakte ja sündmusi, on püüdnud ja püüavad «selgeks teha», et ühtses Eesti Vabariigis ei olevat olnud mingit kodanlusele opositsioonilist liikumist Tartu üliõpilaskonnas, oli vaid käputäis kommuniste, kes püüdsid arendada oma «kihutustööd» üliõpilaste hulgas. Alljärgnev käsitlus, põhjenedes olulises osas arhiivimaterjalidel, aga ka liikumisest osavõtnute nii trükis avaldatud kui ka suulistel mälestustel, püüab anda omapoolse panuse selle võltsingu kummutamiseks.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja tulemusena kehtestati Eestis kodanluse diktatuur. Juba kodusõja ajal sattus Eesti majanduslikku sõltuvusse imperialistlikest suurriikidest. See sõltuvus süvenes hiljem veelgi. Kuid majanduslik sõltuvus ning hirm revolutsioonilise töölisliikumise ees tingisid kodanluse poliitilise sõltuvuse. Sõjajärgseil aastail tabas Eestit, nagu kogu kapitalistlikku Euroopat, revolutsiooniline kriis. Kisti ju Eesti majandus kodanluse võimuletulekuga lahti Venemaa majandusest, mille loomulikuks koostisosaks ta oli. Kapitalistliku maailmaturuga liitunud Eesti majandust tabas aga aastail 1923—1924 kriis, mis mõjutas negatiivselt eesti töörahva olukorda ja kutsus esile rahulolematuse. 1920. aastal vastuvõetud põhiseadusega anti formaalselt rida demokraatlikke vabadusi ja õigusi. Kuid lubatud vabadused jäid sõnadeks, sest kehtis edasi 1918. aasta novembris kehtestatud sõjaseisukord. Kommunistliku partei tegevus «demokraatlikus» Eesti vabariigis oli keelatud. Riigi surveaparaat poliitilise politsei, Kaitseliidu jms. näol kandis hoolt selle eest, et vaid kahe aasta jooksul (1921.—1923. a.) suleti 16 töölis-

ajalehte,[1] tööliste koosolekud keelati või aeti laiali, kommunistide üle mõisteti kohut sõjaaja seaduste kohaselt.

EKP tegevuse peatingimuseks sai illegaalse ja legaalse töö ühendamine. Et tugevdada sidemeid linna ja maa töörahvaga, selgitada töölisklassi ja kommunistide ees seisvaid ülesandeid,[2] kasutas partei ära töörahva legaalsed organisatsioonid: ametiühingud, tööliste spordiühingud, haigekassad, rahvahariduse- ja noorsooseltsid jms.

Nagu varemgi, osutas kommunistlik partei suurt tähelepanu üliõpilas- ja koolinoorsoole. Õppivad töölisnoored tuli välja viia kodanluse propaganda mõjuorbiidist. Nimelt neil esimese maailmasõja järgseil revolutsioonilise kriisi aastail, millal eesti kodanlus oli lääne imperialistide toetusel maha surunud töölisklassi relvastatud võitluse Nõukogude Eesti eest, ilmnes selgelt tema püüd tõmmata õppivaid noori oma sõiduvette, selleks et kindlustada oma jalgealust. Tartu Ülikoolis ja keskkoolides loodi kodanlikke noorsooseltse, kus Edgar Kanti taolised kodanlikud noorukid ülistasid Schopenhaueri ja Nietzsche filosoofiat, kutsudes noori tegelema vaid «oma asjadega».

Kodanluse sellisele poliitikale, mille eesmärgiks oli noorsoo eraldamine poliitilisest elust, seega ka revolutsioonilisest vabadusvõitlusest, vastandas EKP oma poliitika — õppiva ja töölisnoorsoo revolutsioonilisele liikumisele kaasatõmbamise poliitika. Selle poliitika realiseerimiseks üliõpilaste hulgas asus EKP 1921. aasta sügisel Tartu Ülikoolis looma üliõpilaste legaalset organisatsiooni. Eeldused selleks kujunesid sobivaiks. Sellal astus ülikooli grupp mitmete keskkoolide EKNÜ organisatsioonide[3] liikmeid, kes moodustasid EKNÜ põrandaaluse üliõpilaste kollektiivi tuumiku. Sinna kuulusid: Anton Vahtmann (Vaarandi),[4] Mihkel Tulp, Oskar Sepre,[5] Albert Lipstal jt. Neil kujunes tihe kontakt Tartu Ametiühingute Kesknõukogu juhtivate tegelaste Rudolf Pälsoni, Hans Heidemanni, Voldemar Sassi ja teistega, kellega koos võeti osa Tartu tööliste ja Tartumaa kehvikute võitlusest.

1922. aastal astusid ülikooli Olga Künnapuu[6], Arnold Veimer[7]

---

[1] Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1957, lk. 430.

[2] Need ülesanded formuleeriti EKP KK poolt 1920. a. veebruaris väljaantud manifestis Tartu rahu kohta. Peaülesandeks seati kodanliku riigi purustamine, sest vastasel juhul ei vabaneta viletsusest ja palgaorjuse ikkest. Püstitati ka lähemad ülesanded: poliitiliste vangide amnesteerimine, sõjaseisukorra tühistamine maal, demokraatlike vabaduste tagamine ning tihedate majanduslike suhete kehtestamine Nõukogude Venemaaga.

[3] EKNÜ loomine algas 1921. a. suvel EKNÜ organiseerimiskomitee asutamisega, mis töötas illegaalselt EKP juhtimisel. 1921. a. sügisel valiti EKNÜ Ajutine Keskkomitee. EKP suunas kommunistlikku noorsooliikumist organiseerima ja juhtima J. Kreuksi, J. Lauristini, V. Klementi, O. Lauristini, A. Resevi, R. Pälsoni jt.

[4] Anton Vaarandi töötab ajakirja «Looming» toimetajana.

[5] Oskar Sepre töötab ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudis.

[6] Olga Lauristin (Künnapuu) töötab Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete arendamise Eesti Ühingu esimehena.

[7] Arnold Veimer töötab ENSV Rahvamajanduse Nõukogu esimehena.

jt. noorkommunistid. Üha enam kasvas tarvidus legaalse üliõpilasorganisatsiooni järele. 1922. a. sügisel otsustati registreerida ülikooli juures Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts.[8]

Seltsi asutamiskoosolek toimus 29. oktoobril 1922. a. Asutamise momendil astus sellesse ligemale 20 üliõpilast, nende hulgas: Olga Künnapuu, Oskar Sepre, Anton Vahtmann, Arnold Veimer, Albert Lipstal, Mihkel Tulp, Salme Vusvu, Karl Siilivask (sen.), Edmund Sakkeus,[9] Meeri Rikko, Aleksander Kruusamägi, Anton Poltimäe, Andres Must, Friedrich Niggol, Hans Schmidt jt.[10]

Põhikirja kohaselt pidi selts tutvustama üliõpilaste laiu hulki sotsiaal-filosoofiliste mõttevooludega ja kasvatama neist «ühiskondlisi isikuid». Selle eesmärgi saavutamiseks nähti ette avalike referaatide, kõnede, diskussioonide ja kursuste korraldamine, lugemislaua ning raamatukogu asutamine. Seltsi liikmeteks võisid olla nii üliõpilased kui ka vabakuulajad. Kõrgemaks instantsiks oli peakoosolek, kõrgemaks täidesaatvaks võimuks aga 5-liikmeline juhatus, kes valiti peakoosolekul õppeaasta esimese semestri algul üheks aastaks. Igal õppeaastal valitav revideeriv kolleegium oli ühtlasi ka kohtuinstantsiks, tegeldes liikmete nimekirjast mahakustutamisega. Seltsil olid juriidilise isiku õigused. Lipu värvidena olid ette nähtud punane-roheline.[11]

PÜS-i kodukord määras, et seltsi liige ei võinud liikmeks olla üheski organisatsioonis, «mille põhimõtted seltsi omadele vastu käivad, väljaarvatud juhud, kus juhatus seda seltsi huves lubab». PÜS ei tunnistanud ka seltsidevahelisi traditsioone ja omavahelises suhtlemises kasutati sõnu «seltsimees» või «seltsiline». Põhikiri nägi veel ette nn. «alaliste külaliste»[12] instituudi, kelleks loeti iga isik, keda üks liige soovitab.[13]

Seega nähtub, et põhikiri ei sisaldanud kodanluse seisukohalt midagi riigivastast või ülikooli raamidest väljuvat, mida kinnitas

---

[8] Asutatavale seltsile nime andmisel otsustati pöörduda õppejõu prof. Gustav Suitsu poole, kes oma esseerliku mineviku tõttu ning sellepärast, et tp., lugedes Lääne-Euroopa kirjanduse ajalugu, vahel kritiseeris tõusikkodanlust, oli tuntud vabameelse õppejõuna. Seltsi asutamise tõelistest motiividest Suitsu ei informeeritud. Suits soovitas nimeks panna Sotsiaal-Fifosoofiline Üliõpilaste Selts. 1923. a. lõpul aga tegi H. Heidemann ettepaneku nimetada selts Proletaarseks Üliõpilaste Seltsiks. Et üliõpilaskonna Edustuse valimistel esineti tavaliselt proletaarsete üliõpilaste grupina ja see nimetus vastab palju enam seltsi tegelikele eesmärkidele, siis kasutan edaspidi nimetust Proletaarne Üliõpilaste Selts ehk PÜS.

[9] Edmund Sakkeus töötab ENSV Prokuratuuris.

[10] ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), 2110, nim. 1, s.-ü. 2, l. 4.

[11] Tegelikult, nagu mäletab A. Vaarandi, oma lippu ei olnudki. Oli küll selline mõte, et seltsi faktilise suunitluse maskeerimiseks tuleks punasele pinnale rohelised tähed peale kanda, kuid seda ei teostatud. Tegelikult tunnistati vaid punast lippu.

[12] Nii nimetati Tartu noori proletaarlasi ja keskkooliõpilasi, kes PÜS-i tegevusest pidevalt osa võtsid.

[13] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l-d 2, 3, 15—16.

ka kaasaegne «Postimees»: «... põhikiri otseselt midagi riigivastast ei sisaldanud, mispärast see ka ülikooli nõukogu poolt registreerimist leidis.»[14] Tegelikult aga, nagu allpool näeme, olid PÜS-i ülesanded palju laialdasemad. PÜS pidi oma tõelisi eesmärke varjama, sest vastasel juhul poleks ülikooli valitsus teda kinnitanud ja proletaarseid üliõpilasi oleks poliitiline politsei hakanud taga kiusama.

2. novembril esitasid 13 PÜS-i asutamiskoosolekust osavõtnud üliõpilast avalduse allkirjadega ja põhikirja ülikooli valitsusele kinnitamiseks. Järgmisel päeval PÜS kinnitatigi ülikooli juures tegutseva Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsina.

1922. a. 10. novembri koosolekul valiti seltsi juhatus ja revideeriv kolleegium. Juhatusse kuulusid: A. Vahtmann (esimees), O. Sepre, A. Veimer, M. Rikko, E. Sakkeus; revideerivasse kolleegiumi: F. Niggol, M. Tulp, A. Lipstal.[15]

Kõik liikmed ei olnud muidugi kommunistlikud noored, kuid peaaegu kõik, nagu mäletab Oskar Sepre, olid pahempoolse maailmavaatega inimesed.[16]

PÜS-il tuli tegutseda rasketes tingimustes. Enamiku üliõpilastest moodustasid ju proletariaadi revolutsioonilisse liikumisse vaenulikult suhtuvad kodanluse ja väikekodanluse võsud, kes olid ühinenud arvukatesse üliõpilasseltsidesse ja -korporatsioonidesse. Näiteks kirjutas keegi stud. agr. A. Tomson, kes muide lühemat aega PÜS-is oli,[17] oma kirjas seltsi juhatusele 1923. a. oktoobris: «Arvan siiski paremaks, kui üliõpilased poliitika tegemisest eemale hoiaksid ja teiste maade proletaarlastega vähem tegemist teeks. Selle niisuguse politika tegemisel võivad ka vahest õige kurvad lõpud olla ...»[18]

Sellistes tingimustes oli eriti oluline väärtus PÜS-i tegevuse õigetele ideelistele alustele seadmise juhenditel, mida andis EKP KK ülesandel PÜS-i kommunistlikele noortele Tartu kommunistide põrandaalune organisaator Hans Heidemann.

Näiteks, paljastades poliitilisest võitlusest eraldumise tendentsi, kirjutas ta: «Täiesti lubamata on leigus mõnede proletaarsete üliõpilaste seas. Mõni sms. on kätte õppinud, kuidas vabandada passiivsust. «Palju õppida», «aega vähe» jne. Kuulutage siis lehes, et otsite inimest, kel mõni tund õhtuti aega on. Häbi asi! Kui mõni nüüd ennem doktoriks või mõneks muuks diplomi meheks saab, siis ei ole sellega tööliskiass midagi veel võitnud. Nüüd on kibe võitluse ajajärk ja mõnigi diplom võib rahulikult viibida. Tööliste valitsuse ajal jatkub selleks ka aega. Maha kodanlik unine olek! Tegevusse!» Edasi annab ta juhendeid revolutsioonilistele üliõpilastele: «Ülikooli on juurde tulnud palju pro-

[14] «Postimees» nr. 286, 22. (09.) okt. 1925.
[15] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 4.
[16] O. Sepre, Mälestusi aastatest 1920—1925. Ülesmäge, Tallinn 1958, lk. 28.
[17] ENSV ORKA, f. 927, s.-ü. 6, l. 230.
[18] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 86.

letaarseid üliõpilasi. Nende koondamise peale tuleb tublisti rõhku panna... Jatkake veel kibedamini tegevust! Julgelt ja mehiselt! Looge elavam side tööliste organisatsioonidega ja töölistega. Töölisühisuste ruumid ei ole lukus proletaarsetele üliõpilastele. Siis õpite ka üliõpilaskonnas meie klassi võitlusridade organiseerimise tööd elavamalt tegema. Massilisele kihutustööle proletaarsete üliõpilaste poolt samuti rõhku panna, korraldage mõni suurem avalik koosolek või miiting.»[19]

H. Heidemann oli seltsi aktiivsemate liikmetega alatises ühenduses kuni oma arreteerimiseni 18. septembril 1924. a., samuti käis ta ka ise mõnikord seltsi koosolekutel.[20]

Selliselt muutus PÜS EKP juhtimisel peatselt poliitiliselt kindlaks organisatsiooniks ning ta mõju õppivale noorsoole kasvas. Seda soodustas ka paljude PÜS-i liikmete kuulumine Eestimaa Töörahva Pärtei[21] ridadesse. Viimane oli EKP juhtimisel tegutsev revolutsiooniline legaalne töölispartei, mille kaudu juhiti kõiki Töörahva Ühisesse Väerindesse kuuluvaid organisatsioone ja ka PÜS-i.

Lähtudes kommunistliku partei poolt kavandatud juhtnööridest, planeeris PÜS oma konkreetset tegevust järgmiselt:

1) tegevus «liikmete endi arendamiseks» referaatide pidamise, raamatukogu soetamise, ajakirjanduse muretsemise jms. teel, ning

2) tegevus «väljaspool», s. o. üliõpilaskonnas, koolinoorsoo ja tööliste hulgas.

Märgiti, et üliõpilaskonna hulgas tehtavas töös on peamise tähtsusega proletaarsete üliõpilaste koondamine ja nende huvide kaitsmine.

«Tegevus koolinoorsoos koosneb koolinoorsoo revolutsioonilise osa toetamisest ja juhtimisest kontaktis teiste proletaarsete noorsoo organisatsioonidega. Töölisliikumisest tuleb osa võtta kontsert-miitingute, ringreiside ja kõnekoosolekute korraldamisega.»[22]

Nagu allpool näeme, olid mõlemad tegevussuunad tegelikult teineteisest tihedalt läbi põimunud.

PÜS hakkas organiseerima oma tööd rea komisjonide kaudu, nagu juriidilise, statistika-, referaat- ja redaktsioonikomisjoni kaudu. Statistikakomisjonile telliti ajalehed «Tööliste Lipp», «Töö», «Meie Noor-Tööline», «Ühendus», «Vaba Maa», «Päevaleht», «Eesti Statistika», «Üliõpilasleht». Nendest koguti süste-

---

[19] ENSV ORKA, f. 927, s.-ü. 6, l-d 4—5.

[20] Sealsamas.

[21] 1920. a. algul loodud poolmenševistlik Eesti Iseseisev Sotsialistlik Töölispartei (EISTP) muutus revolutsiooniliseks legaalseks töölisparteiks, kui sinna suunati EKP poolt kommunistid A. Murro, J. Saat, J. Kamberg, O. Künnapuu jt., kes paljastasid EISTP liidrite reeturlikku ja kahepaikset poliitikat. Liidrid isoleeriti ja 1923. aastast EISTP nimetas enda ümber Eestimaa Töörahva Parteiks (ENSV ajalugu, Tallinn 1957, lk. 442 ja 443).

[22] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 11.

maatiliselt poliitilisse ja kirjanduslikku ellu puutuvaid teateid.[23] Plaanis oli tellida väljaandeid Nõukogude Liidust ja Saksamaalt. Kuid et rahaline olukord seda ei võimaldanud, pöörduti tasuta väljaannete saamiseks «Die Rote Fahne», «Правда», «Экономическая Жизнь», «Красная Нива,», «Красная Новь» toimetuste poole.[24]

Käesolevas töös ei ole võimalik anda PÜS-i komisjonide tegevuse sügavamat käsitlust memuaarsete materjalide ebapiisavuse tõttu.

Sellal pandi alus ka raamatukogule. Raamatukogu komplekteerimiseks pöörduti muuhulgas NSV Liidu Täievolilise Esinduse poole Eestis palvega saata Esinduse raamatukogus sisalduvate raamatute kataloog. «Kirjandus tööstuse, kaubanduse, põllumajanduse ja pedagoogika alalt huvitaks meid kõige enam,» kirjutasid üliõpilased.[25]

Peale sellealaste sidemete Nõukogude Liiduga oli PÜS-il kontakt ka Prantsusmaaga. Juhatuse ülesandel kirjutas E. Sakkeus 1923. a. märtsis Prantsusmaa Kommunistliku Partei häälekandja «L'Humanité» toimetusele kirja, milles palus saata Jaures'i töid Prantsuse revolutsiooni kohta.[26] Oli loomisel side ka Läti progressiivsete üliõpilastega. Sealne Progressiivsete Üliõpilaste Liit otsustas korraldada konverentsi, millest palus osa võtma ka PÜS-i esindajaid.[27]

Seltsi põhiliseks töövormiks kujunesid diskussiooniõhtud. Kommunistlikku kirjandust saadi Tallinna Ametiühingute Kesknõukogult, töölisajalehtede ja -ajakirjade toimetustelt, põrandaaluse EKP tegelastelt. Tutvuti Marxi, Engelsi ja Lenini teostega ja teiste marksistlike töödega. Saadud kirjanduse alusel peeti rohke kuulajaskonna ees referaate. Teemad olid mitmesugused, näiteks 18. oktoobril 1922. a. peetud üldkoosolekul esines referaadiga «Sotsialismi teaduslik põhjendamine» Edmund Sakkeus. Renè Favre pidas referaadi teemal «Marksismi poliitiline doktriin».[28] Oskar Sepre kõneles niisugustel teemadel, nagu «Töölisklassi taktika võimu valdamisel» (30. okt. 1923) ja «Majanduse kriisi süvenemine Eestis». Robert Cher rääkis teemal «Esperanto», Albert Lipstal — «Einsteini teooria», Artur Valter — «Rahvusküsimus» jne.[29] Ettekandele või referaadile järgnesid sõnavõtud ühiskondlike küsimuste valdkonnast, kus teooriat püüti seostada praktikaga, momendiülesannetega. Seltsi kirjandusrühma korraldusel peeti ka kirjandusõhtuid. PÜS-il oli küllaltki oluline mõju Juhan Sütiste arengule, kes astus seltsi liikmeks 1923. a. sügisel. Võib

[23] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 3, l. 26.
[24] Sealsamas.
[25] ENSV OKRA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 29.
[26] E. Sakkeuse mälestused.
[27] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 37.
[28] Sealsamas, l-d 3, 8.
[29] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l-d 134, 135.

arvata, et just siin, proletaarsete üliõpilaste hulgas olles, omandas ta teoreetilisi teadmisi klassivõitlusest ja sotsialismist. Nii hankis A. Vahtmann J. Sütistele aastakäigu nn. «paksu ajakirja» — «Красная Новь», kus avaldasid oma teoseid M. Gorki, V. Majakovski, A. Tolstoi jt. Nende teoseid lugedes tegi J. Sütiste esimesed sammud sotsialistliku realismiga tutvumisel. Pärast ajakirja läbilugemist olevat Sütiste öelnud: «See on hoopis teistsugune kraam kui meil! Ma hingasin nagu värsket õhku.» [30] Kuid J. Sütiste tutvumist marksismiga PÜS-is ei tule üle hinnata, see jäi siiski pinnapealseks.

Osavõtt seltsi koosolekutest oli väga elav, sest paljud üliõpilased tundsid huvi sotsiaalsete küsimuste vastu. See aga kutsus esile repressiivsed abinõud ülikooli administratsiooni poolt. Näiteks tulid need ilmsiks seoses kahe PÜS-i poolt korraldatud usuvastase koosolekuga. Nii loeme seltsi erakorralise peakoosoleku protokollist 12. märtsil 1923. a., et on korraldatud kaks usuõppevastast koosolekut. Esimene neist toimus ülikooli peahoone auditooriumis nr. 5, sest aula oli antud Noorte Meeste Kristliku Ühingu kätte. Rääkisid prof. Jaan Sarv, dots. Treiberg [31] ja prof. Gustav Suits, viimane neist teemal «Uskumatuse usust». Samal ajal esines Georg Meri Noorte Meeste Kristliku Ühingu poolt korraldatud aulakoosolekul, astudes PÜS-i «ketserluse» vastu välja.[32] Kujunes midagi võitlusetaolist ateismi ja religiooni pooldajate vahel. Vaatamata «vaenlase» ülekaalukatele jõududele, seisid proletaarsed üliõpilased kindlalt oma positsioonidel. Protokollist loeme: «... Ruum kuulajaid täis kiilutud. Otsustati läbi viia teine koosolek. Anti palve aula saamiseks. Eriskummaline tundus, et põhjust nimetamata keelduti. Lõpuks saadi luba Aia tän. 46... Rahvast oli rohkesti.»[33] Kuid et koosolek oli lubatud vaid üliõpilastele, «Postimehe» kuulutuses aga jäi sõna «üliõpilastele» välja, siis hakati sellest kohe kinni. A. Vahtmann käis mitu korda prorektori juures aru andmas.[34]

Ülikooli koridoridest kästi maha võtta PÜS-i plakatid, põhjuseks olevat olnud asjaolu, et need takistavat liikumist. Teadaandeid ülespanemiseks ei tahetud registreerida. Kaugemale ülikooli valitsus siiski minna ei julgenud. Koosolekud toimusid siiski ja endiselt rohkearvulise kuulajaskonna ees. Nii on teateid 2. nov. 1924. a. toimunud Anatole France'ile pühendatud mälestusõhtust ülikooli aulas, kus esines prof. G. Suits.[35] 30. nov. 1924. a. oli ette

---

[30] O. Kruus, Juhan Sütiste ja Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts. «Rahva Hääl» nr. 113, 15. mail 1958.

[31] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 8.

[32] Edmund Sakkeuse mälestused.

[33] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 8.

[34] Anton Vaarandi mälestused.

[35] Nagu kaasaegsed mäletavad, sidus Suits oma erikursustes Barbusse'i, France'i, Heine, Moliere'i jt. kohta küllaltki oskuslikult käsitletavat materjali kaasaegse ühiskonnaga, tuues selliselt kriitilises valguses esile viimase pahesid (A. Vaarandi mälestused).

nähtud Valeri Brjussovile pühendatud mälestusõhtu, kus pidi esinema õppejõud Boriss Pravdin.[36] Kahjuks ei ole teada, kas see üritus toimus.

Ka seltsi liikmed esinesid taolistel laiematel koosolekutel referaatidega. Robert Cher esines näiteks antiikfilosoofia teemadel. Ruum oli jälle rahvast täis. Esimene osa loengust oli tutvustav, teises osas aga R. Cher hakkas tõmbama ajaloolisi paralleele Sokratese ja sofistide ning kaasaja vahel, tulles lõpuks «lopsakalt välja sotsialistliku korra kaitsjaks».[37] Eespool mainitud A. France'i mälestusõhtul aga esines äsja A. France'i kohta erikursuse ärakuulanud PÜS-i liige J. Sütiste avasõnaga. Säilinud on avasõna konspekt, kus J. Sütiste, rõhutades A. France'i lähedust töötavale rahvale, kirjutab: «See suurim prantsuse kirjanduslise skeptitsismi esitai intellekt on alati kaasa tunnud sellele ühiskonna klassile, kes võruna pigistavast materiaalsest ülejõust piirat.»[38]

Ülikooli töös tekkisid sotsfillidel kokkupuuted ka teiste üliõpilasorganisatsioonidega. Legaalse töö võimaluste laiendamiseks üliõpilasnoorsoo hulgas astus rida PÜS-i liikmeid EÜS «Ühendusse». «Ühendus» oma puhtkodanliku sotsliku suunaga üliõpilaste organisatsioonina tundis mõnevõrra rohkem huvi ühiskondlike küsimuste vastu kui teised üliõpilasseltsid ja korporatsioonid, sest sinna olid koondunud peamiselt ühiskonnateadustega tegelevad üliõpilased, nende hulgas arvukalt juriste. Arvestades seda tegurit sotsliku maailmavaate, nn. reformistliku sotsialismi paljastamise ning vastukaaluks proletaarse maailmavaate propageerimise võimalikkuse seisukohalt, teiselt poolt aga «Ühenduse» varjusurmataolist olekut 1923. a. paiku (tegevliikmeid oli palju, umbes 50 inimest, kuid koos käisid vähesed), otsustasid proletaarsed üliõpilased «Ühenduse» «üle võtta», s. o. muuta ta pahempoolseks, marksistlik-leninliku teooria pinnal seisvaks organisatsiooniks. Heaks eelduseks oli see, et «Ühenduses» oli juba olemas pahempoolne tiib. EKP kohalik põrandaalune keskus kiitis selle mõtte heaks. «Ühendusse» astusid A. Vahtmann, O. Sepre, O. Künnapuu, A. Valter, J. Martinson (Mardi),[39] E. Sakkeus. «Ühenduse» põhiliseks töövormiks, nagu PÜS-ilgi, olid referaatkoosolekud, kus arutati maailmavaatelisi küsimusi. Kuid diskussioonide tulemused olid mõlemas seltsis muidugi erinevad. Seisis ju PÜS revolutsioonilise klassivõitluse, «Ühendus» aga reformismi pinnal. Proletaarsete üliõpilaste ees «Ühenduses» seisis seega raske ülesanne — oma esinemistes pidid nad mitmesuguste «süütute» teemade sildi all propageerima marksistlikku maailmavaadet.

---

[36] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 38.
[37] A. Vaarandi mälestused.
[38] O. Kruus, op. cit.
[39] Johannes Mardi töötab praegu advokaadina Tallinnas.

Näiteks A. Vahtmann esines referaatidega sellistel teemadel, nagu valgustusaja filosoofid, tahtejõu kasvatamisest jms.[40]

Seega võib väita, et «Ühenduses» kujunes välja puhtkommunistlik tiib.

Kuid «Ühendust» tervikuna siiski «üle võtta» ei õnnestunud. Seltsi sotslik ladvik eesotsas vilistlaskogu esimehe Johan Jansiga alustas vastukampaaniat eesmärgiga «enamlasi» «Ühendusest» välja tõrjuda. Jans esines korduvalt nii suusõnaliselt kui ka ajakirjanduses manitsuskõnedega, nagu «Diktatuurimehed seltse ähvardamas» jne.[41] Siiski paljud ühenduslased sümpatiseerisid PÜS-ile, näiteks Albert Valdes, Jaan Sarv, Anton Hansen-Tammsaare, Eduard Sorgsepp, Villem Jauram jt. Kui 1925. ja 1926. aastail toimus kaks kohtuprotsessi PÜS-i liikmete üle, saatis «Ühendus» seltsi juhtkonna teadmata kaitsjad protsessidest osa võtma. Näiteks esines mõlemal korral ühenduslane advokaat Villem Jauraum.[42] Ühenduslane E. Sorgsepp aga varjas PÜS-i liiget A. Valterit oma korteris pärast viimase vanglast lahtisaamist. «Ühenduse» realiikmete meelsusest annab tunnistust ka järgmine fakt: kui tuntud viiulikunstnik-kommunist Eduard Sõrmus andis 1922. a. veebruaris rea kontserte, saatis «Ühendus» talle lillekorvi.[43]

Peale «Ühenduse» tundis PÜS huvi ka EÜS «Veljesto» vastu. «Veljesto» oli kodanlik-natsionalistlik, pisut liberaalse kallakuga üliõpilaste organisatsioon. Proletaarsete üliõpilaste huvi «Veljesto» vastu võiks samuti seletada viimase spetsiifikaga — sinna olid samuti koondunud enamikus ühiskonnateadustest huvitatud üliõpilased.

Revolutsioonilise kuulsuse omandasid proletaarsed üliõpilased õieti siis, kui otsustati osa võtta üliõpilaskonna Edustuse[44] valimistest 1923. aastal iseseisva nimekirjaga. Valimised võimaldasid PÜS-il oma seisukohti laiemalt propageerida ning esitada nõudmisi proletaarsete üliõpilaste majandusliku olukorra parandamiseks, mis tegelikult oli nende üks põhiülesandeid. Seltsi poolt Edustuse valimisteks väljaantud lendlehes «Proletaarliste üliõpilaste nimekirjas nr. 3» kirjutati: «Üliõpilaskond pole klass, mida ühendavad enam-vähem ühised huvid. Juba keskharidus on praeguses ühiskonnas jõukate eesõigus, seda enam aga kõrgem haridus. Klassiline kuuluvus määrab aga ära ideoloogia, iga üksiku püüded ning huvid. Sellest tingit ka üliõpilaskonna enamuse kodanline ideoloogia, mille järelduseks shovinism, püüd mõnutsemisele ja karjerism. Ent meieaja ühiskond on esile too-

---

[40] E. Sakkeuse ja A. Vaarandi mälestused.

[41] A. Vaarandi mälestused.

[42] TRÜ juriskonsult Villem Jaurami mälestused.

[43] Kirjandusteadlase Max Laossoni mälestused.

[44] Ülikooli vana traditsiooni järgi peeti üliõpilaskonda iseseisvaks organisatsiooniks. Selleks tuli valida oma esindus, nn. parlament. Nii loodi Edustus valimiste teel salajase hääletamisega. Oma esindajaid võisid sinna saata kõik üliõpilaste rühmad, seltsid jne.

nud uue üliõpilastüübi — see on maast madalast puudustega võitlev, nälgiv ja tagakiusatav proletaarline üliõpilane. Nii omane kui kodanlasele, nii võeras on proletaarlisele üliõpilasele rahvuslane vaen, «kõrgema seltskonna» traditsioonid ja sihitu mõnutsemine.» Ja edasi rõhutatakse: «Igas kapitalistlikus riigis on kaks üliõpilaskonda. Nii lahkuminevad, kui nende huvid, nii lahkuminevad nende arusaamised.»[45] Kritiseerides senise Edustuse tegevust, esitatakse oma nõudmised. Nõutakse «üliõpilaste ühiselumaja» andmist korterikriisi all kannatavatele üliõpilastele. «... Supiköök ärgu näljutagu, nagu senini... Tarbekorral toetatagu supiköögi ungarlaste tortide arvel. Lugemislauale mitte ainult kodu- ja väljamaa parempoolsed ajalehed, vaid kõigi voolude häälekandjad. Väljamaalt tellimise juures ärgu unustatagu alati Venemaad. «Üliõpilasleht» ärgu trükkigu ainult seda ära, mis Ülikooli Valitsusele ja mõjukaile ringkondadele meeldib. Sõnavabadus «Üliõpilaslehes»! Mitte ainult oma majanduslise seisukorra parandamine, vaid võitlus kodanlise ideoloogia ja kõigega, mis ülikoolis mäda. Võitlus kasvava shovinismi vastu. «Üliõpilasleht» on saanud shovinistide häälekandjaks, kust peale hõimujoru ja äärmise rahvuslise propaganda muud ei kuulegi. Proletaarlisele üliõpilasele on võeras rahvuslik vaen. Kõigile rahvustele ülikoolis ühesugused õigused. Võitlus põranda all pesitseva ja paremaid aegu ootava fashismi vastu! Maha vanad balti burshi ja värsked Eesti tõusikkodanluse traditsioonid! Kadugu kitsendused eksamitel, mis takistavad põhjaliku hariduse omandamist ja muutuvad üliõpilaste vaimliseks enesetapmiseks...» Ja lõpuks: «Proletaarlised üliõpilased asugu ühendusse töölisorganisatsioonidega ja nendega käsikäes otsekohesesse võitlusse kodanlusega. Ainult proletariaadi vabanemine loob inimväärilise elamisvõimaluse proletaarlisele üliõpilasele...»[46] Lendleht, mis sisaldab tegelikult proletaarsete üliõpilaste võitlusprogrammi, ei vaja kommentaare!

Edustuse valimised olid tegelikult formaalsed. Et iga korporatsiooni või seltsi liige oli kohustatud hääletama oma organisatsiooni poolt, siis oli juba ette teada, mitu häält antud korporatsioon või selts saab. Oskar Sepre kirjutab, et «selle üle oli sisse seatud tugev kontroll ja hääletajate «masseerimine», mis tegi isegi salajase hääletamise paroodiaks.»[47] Kuid PÜS-i kandidaatide F. Niggoli, O. Sepre, S. Vusvu jt. poolt antud häälte arv ületas ligi kolmekordselt tema liikmete arvu (umbes 20-liikmeline PÜS sai 61 häält!). Valimised näitasid ühelt poolt, et PÜS-il oli üliõpilaste hulgas suhteliselt suurem poolehoid kui ühelgi teisel korporatsioonil või seltsil, seda hoolimata igasugustest takistustest ja repressioonidest. Näiteks Edustuse valimiste puhul 1923. aastal laskis PÜS trükkida lendlehed ja suured plakatid. Kuid ülikooli

[45] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 3, l. 9.
[46] Sealsamas.
[47] O. Sepre, Mälestusi, lk. 30.

valitsus ei lubanud neid nende revolutsioonilise sisu pärast üles riputada, põhjendades seda sellega, et ta «ei sanktsioneeri sarnaseid mõtteid kui ka väljendust» [48]. Väljaspool ülikooli võimutsesid aga juba poliitiline politsei ja igasugused keelud.

Kuigi PÜS-i esindajate tegevus Edustuses oli tagasihoidlik seal valitsevate tingimuste tõttu, suutsid aktiivsemad seltsi saadikud seal mõndagi ära teha. Näiteks O. Sepre ettepanekul võeti vastu otsus tellida kõigi voolude ajalehed. Ka astus O. Sepre Edustuses välja Pühajärve mõisa üleandmise vastu üliõpilastele, sest isegi kui ta «tooks suure kasugi, esiteks viiks see edustuse oma otsekohestest ülesannetest kõrvale, muutes ta ettevõtjaks, kes januneb kasu järgi, teiseks, see oleks ainult üksikute rikkamate eesõiguseks seal suvitada, kuna suuremal hulgal see aineliselt võimata ja edustus, kui terve üliõpilaskonna huvide kaitsja, ei tohiks üksikuile soodustada eesõigustusi.»[49]

Muidugi teadsid proletaarsed üliõpilased, et Edustus ei ole kogu üliõpilaskonna huvide kaitsja, kuid siinkohal ei saadud liiga teravaks minna kas või juba oma edasieksisteerimise huvides.

Nagu näeme, osutasid proletaarsed üliõpilased esinemistes ja lendlehtedes suurt tähelepanu kehvemate üliõpilaste majandusliku seisukorra parandamisele. Peab ütlema, et võitlus proletaarsetele üliõpilastele õppimisvõimaluste loomise eest läbib punase joonena kogu PÜS-i tegevust. Juba 1922. aastal üleskutses Edustuse valimiste puhul («Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi nimekiri nr. 8»)[50] rõhutati, et tuleb kohe vähendada õppemaksu ja suurendada õppemaksust vabastatute protsenti «kuni õppemaksu täieliku ärajäämiseni kõigile». Nõudes kehvematele üliõpilastele toetuslaenu andmist, deklareeriti: «Toetuslaenu küsimus ei tohi muu kribu-krabu kõrval unarusse jääda, vaid selle eest oldagu alati esimesen järjekorran valvel ja võitlusen. Toetuslaen on ólulisim abinõu ülikooli kõigile kättesaadavaks tegemiseks!»[51]

1923. aastal kõne all olnud uue Edustuse valimise raames aga alustasid proletaarsed üliõpilased juba ulatuslikku kampaaniat kehvematele üliõpilastele riikliku toetuse saamiseks. Valimisteks koostatud üleskutses käsitleti küsimust selliselt: «Edustus kavatseb üliõpilaskonna maksu seadusandlisel teel sunduslikuks teha, mille järeldusena varsti näeme uute exmatrikuleerit maksujõuetute nimekirju ülikooli seinu ehtimas.»[52] Näidatakse ka ära, kuhu kogutud summad on läinud: 45% Edustuse 1923. a. eelarvest (ligi 300 000 marka) kulus üksikute välismaasõitudeks ja külaliste vastuvõtmiseks. Ainuüksi Ungari üliõpilaste vastuvõtt läks maksma ligi 100 000 marka.

---

[48] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 34.
[49] Sealsamas, l. 8.
[50] E. Sakkeuse mälestuste põhjal koostas selle üleskutse PÜS-i liige adv. Johannes Mardi.
[51] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 5.
[52] Sealsamas, s.-ü. 3, l. 9.

Kritiseerides alljärgnevalt Edustuse tegevust ning näidates, et ta on sisuliselt vaid kodanluse klassi huvide väljendaja ülikoolis, rõhutatakse: «Proletaarliste üliõpilaste rühm tunnustab kogu üliõpilaskonna keskkorraldust ainult niivõrd, kuivõrd see võitleb kehvemate üliõpilaste olukorra parandamise eest.» Resümeerides kampaania eesmärke, lõpeb üleskutse sõnadega: «Proletaarliste üliõpilaste tähtsamaks ülesandeks on oma majanduslise seisukorra parandamine ning võimaluste loomine proletaarlastele ülikooli pääsemiseks.»[53]

Kampaania käigus PÜS-i juriidiline komisjon koostas ja esitas nii Edustusele kui ka ETP Riigikogu rühma kaudu Riigikogule «Eesti Vabariigi Proletaarliste Üliõpilaste Riiklise Toetuse Seaduse eelnõu». Selle põhjal nähti ette toetuse andmine proletaarsetele üliõpilastele ja vabakuulajaile, kes esitavad peale sooviavalduse ka töölisorganisatsiooni tõendi ainelise ja perekondliku seisukorra kohta. Vabakuulajad saavad toetust vaid kolme aasta jooksul. Kui nad selle ajaga keskkooli ei lõpeta, katkestatakse toetuse andmine. Toetuse tarvilikkuse määrab ära üheksaliikmeline komisjon, kus on võrdselt esindajaid Ülikooli Nõukogust, üliõpilaskonnast ja Eestimaa Töölisühingute Üldliidust.

Maksimaalseks toetuse summaks oli ette nähtud elatusminimum, mille määrab Töölisühingute Üldliit, ning toetust antakse juhul, kui pole mingit muud sissetulekut.[54]

Kuidas sotsfillid seda eelnõu ise motiveerisid? Kirjas ETP Riigikogu rühmale öeldakse: «... Eelnõu ülesanne on nõutada toetust ainult kehvadele üliõpilastele. Seni oli lugu just nii, et stipendiumid langesid jõukate ja tutvustega varustatute kätte, kel juhuslikult summad pummeldamiseks puudusid. Ka ei saa oletada, et praeguses ülikoolis proletaarlasil enamuski oleks — järelikult ei või toetusseadus silmas pidada tervet üliõpilaskonda. Proletaarlane, kes vajab toetust, peab ülikoolis rahuldavalt töötama ja peab tõeste olema proletaarlane. Ilma esimese tingimuseta oleks võimatu ülikoolis elamine aastakümnete jooksul, ilma teise tingimuseta hakkaks riik toetama rikkaid. Kuid esimesel aastal ei tunne veel fakulteet üliõpilase töökust ega võimisi ja selle tõttu tuleb anda üks aasta toetust ilma fakulteedi otsuseta. Vabakuulajaiks võetakse ülikooli neid, kes lõpetanud keskkooli (ühtluskooli 9) klassi. See on harilikult kõige vaesem kiht, kel võimata keskkooli lõpetada ja kes tõttab ülikooli vabamasse õhkkonda, tehes kolmekordset tööd — ülikoolis, keskkooli kursuse kallal ja raha teenides. Siia kuuluvad ka poliitilistel jt. põhjustel keskkooli vanemaist klassidest väljapukseerit isikud, kes samuti harilikult raskes ainelises seisukorras. Selle tõttu tulebki vabakuulajaile võimalus anda keskkooli eksternina lõpetada, mille pääle (ühtlasi ülikoolis töötades) oma kolm aastat kulub. Otsusta-

[53] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 3, l. 9.
[54] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 22.

mine selle üle, kes on proletaarlane ja kes mitte, on jäetud proletaarliste organisatsioonide kätte.» Põhjendades Töölisühingute Üldliidu esindajate vajalikkust toetust määravas komisjonis, kirjutati: «Komisjoni enamus on neist, keda ei huvita toetuseandmine proletaarlasile üliõpilasile. Siit võrsub tarve anda proletaarlaste esitajaile veto õigus, sel juhusel, kui komisjon katsub ... tagamõttega keelduda toetuse andmisest mõnele proletaarlasele, ehk soodustada riiklist toetust rikkaile ...

Üldse on nii selle kui ka järgnevate eelnõude sihiks tuua ülikooli klassivõitlus ja koondada kogu proletaarline kiht üliõpilaskonnas võitluseks oma olukorra parandamiseks.»[55] Nii deklareeriti muidugi mitteametlikult. Loomulikult oli selline seaduseelnõu kodanlusele vastuvõetamatu. Kodanlikud kriitikud nimetasid eelnõu «eeskujulikult utoopiliseks» ja «oma erinõudmistega kirjaoskamatuks».[56] Ajakirjandus aga reageeris sellele laimu ja ähvardustega proletaarsete üliõpilaste aadressil.

Riigikogus võtsid eelnõu toetamiseks ning kodanlike üliõpilaste parasiitlike elukommete paljastamiseks sõna ETP rühma saadikud Rudolf Pälson, Hans Heidemann, peale nende väljaspool rühma olevad Hendrik Allik, Johannes Reesen ja Aleksander Janson. Rudolf Pälson märkis: «... kodanline noorsugu läheb ülikooli mitte selleks, et loovat tööd teha või ühte või teise teaduslikku küsimusse süveneda, vaid nagu kodanlised häälekandjad seda ise seletavad, käib kodanline noorsugu ülikoolis selleks, et oma uurimistöid teha restoraanides ... ja selleks, et oma käestäraläinud sisemusele ülikoolis lehkavat ja väljapaistvat koort ümber luua ... Seal on need, kelle vanematel on vabrikud ja ärid ... nendel üliõpilastel on võimalik prassida ja lõbusõitudel käia ja nende käes on eduskonna summad tarvitada. Proletaarlised üliõpilased peavad aga kõigesuuremate viletsustega rappima.»[57]

Hans Heidemann märkis: «Iga proletaarline üliõpilane, kui tema läheb ülikooli, ei jää tema mitte tööliskiassist eemale ja on järjelikult tööliste organisatsiooni liige. Tööliste organisatsioonid ja tööliste parteid on need, kelle kaudu proletaarlised üliõpilased oma elulisi, hädalisi nõudmisi avaldavad.»[58] «Üks juhtumine, kui ... määrati stipendiumi kellegile Anton Wachtman'ile (Anton Vaarandi — V. J.), kuid siis kui selgus, et ta proletaarlaste üliõpilaste organisatsiooni liige on, kustutati nimekirjast maha.»[59]

Iseloomustades kodanluse suhtumist eelnõusse, märkis Hendrik Allik: «Meie saame väga hästi aru, et teie selle seaduseelnõu vastu võtmata jätate, sest et see seadus kodanlusele sisuliselt vastuvõtmatu on ... Meie teame, et kogu kommunistlik liikumine

---

[55] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 81.
[56] Sealsamas, l. 27.
[57] II Riigikogu, II istungjärk, protokoll nr. 43 (23), vg. 1483.
[58] II Riigikogu, II istungjärk, protokoll nr. 40 (20), vg. 1220.
[59] II Riigikogu, II istungjärk, protokoll nr. 43 (23), vg. 1483.

selle peale on rajatud, et laialiste rahvahulkade seisukord vilets on ja teie seda ei paranda. Kui teie seda viletsat seisukorda parandaksite, siis võidaksite teie iseenesest mõistetavalt nende poolehoiu. Aga vaadake, selles see asi on, et teie seda ei tee ja meie paljastame seda, et teie ei taha seda teha.»[60]

Kuid kõik see oli Riigikogu kodanlikule enamusele nagu vesi hane selga. Eelnõu lükati tagasi juba esimesel lugemisel. «Üliõpilaslehes» ei ilmunud eelnõu kohta ridagi,[61] kuigi sinna saadeti trükkimiseks tekst koos artikliga. Küsimus vaikiti lihtsalt maha. Kogu see kampaania aga näitas noorsoole kodanluse hariduspoliitikat õiges valguses.

Proletaarsed üliõpilased aitasid Tartus ja selle ümbruses EKP-le aktiivselt kaasa rahvahulkade koondamisel Töörahva Ühisesse Väerindesse (TÜV), levitades EKP lendlehti, korraldades koosolekuid, kontsert-miitinguid jne. Näiteks paistsid lendlehtede levitamisel silma A. Vahtmann ja S. Vusvu.

1923. a. 1. maiks oli PÜS-il planeeritud mitu kõnekoosolekut seoses lähenevate omavalitsuse asutuste ja II Riigikogu valimistega. Nii esines Arnold Veimer Tartus ja Anton Vahtmann Jõgeval, kus ta propageeris TÜV 12 nõudmist. Kui Vahtmann hakkas rääkima TÜV sellest nõudmisest, kus nõuti kõigi relvade andmist töörahva kätte, püüdsid teda segada ja kogunenud rahvahulka laiali ajada kohalikud kodanlikud tegelased ja nende käsilased, nn. Pitka-mehed.[62] Nende hüüded: «Kus noorhärra siis oli oma nõudmistega, kui meie võitlesime (on mõeldud kodusõda — V. J..),» ei leidnud aga mingit poolehoidu. Kohal viibivad mõisatöölised astusid otsustavalt vahele.[63]

Maaelanikkonna hulgas tehti üldse palju tööd. Peaaegu igal laupäeval sõitis Arnold Veimer maale koosolekuid pidama, pagasiks töölisajakirjandus. O. Sepre käis sel otstarbel Lõuna-Tartumaal Kambja, Vastse-Kuuste, Vana-Kuuste, Kastre-Võnnu, Ahja ümbruses.[64]

Kohale mindi tavaliselt varem, et saada kohalikelt töölistelt ja kehvikutelt informatsiooni väärnähtustest ja reaktsiooni võimutsemisest kohapeal. Seetõttu olid ka ettekanded elavad ja sisukad. Peaaegu igal koosolekul istus aga 1—2 politseinikku. Üldse kõiki üritusi, mida PÜS tahtis korraldada väljaspool ülikooli seinu, püüdis politsei nii või teisiti takistada. 1923. a. novembris kavatseti pidada kontsert-miiting, millelt saadav tulu pidi minema puu-

[60] II Riigikogu, II istungjärk, protokollid nr. 21—61, 1923.
[61] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 3, l-d 26, 27.
[62] 1922. a. asutas Saksa okupatsiooni aegse Bürgerwehr'i (politseiorganisatsioon) esimees J. Pitka nn. rahvuslik-vabameelse partei. II Riigikogu valimistel 1923. a. blokeerus see partei ülejäänud kümne kodanluse partei ehk erakonnaga, moodustades selliselt vastasrinde TÜV-le. Nn. rahvuslik-vabameelse partei liikmeid hüütigi Pitka-meesteks ehk Pitka käsilasteks.
[63] A. Vaarandi mälestused.
[64] O. Sepre, Noorpõlve mälestusi. Karastumine, Tallinn 1958, lk. 12.

dust kannatavate üliõpilaste heaks.[65] Et Tartus ruume ei saadud, otsustati kontsert-miiting korraldada Valgas. Kuulutused olid juba välja pandud, kui politsei keelas ürituse ära. Selts sai kahju ligi 3000 marka.[66] Kontsert-miitingu kava oli muide vägagi julgelt koostatud. Näiteks olid ette nähtud kõned teemadel: «Kodanline ja proletaarne intelligents», «Kunst ja proletariaat», «Revolutsiooni väljavaated», orkestripaladest: «Varšavjanka», «Internatsionaal» jt.[67]

Arvestades proletaarsete üliõpilaste aktiivsust TÜV võidu heaks korraldatud valimiseelses kampaanias, kutsus Tartu Töölisühingute Kesknõukogu PÜS-i osa võtma TÜV valimiskomitee tööst.

Osavõtu kõrval valimiskomisjonide tööst võttis PÜS oma aktiivsemate liikmete kaudu osa agitatsioonitööst otseselt tööliste kodudes. TÜV Tartu valimiskomiteelt 1923. a. novembri lõpus seltsile saadetud kutses märgiti: «Tartu linnavolikogu valimised on ukse ees. Töörahval puudub oma ajaleht, mis selgitaks meie ülesandeid praegusel silmapilgul. Selle aset peab täitma meie üleskutse valimistele, mis peab tungima igasse hurtsikusse, majasse ja korterisse. Et seda läbi viia, on tarvis, et osa võtaksid kõik tööliste organisatsioonide tegevamad liikmed . . .», ja edasi kutsutakse PÜS-i liikmeid üleskutsete «laialilaotajate» koosolekule.[68]

Rida seltsi liikmeid (Robert Cher jt.) esitati TÜV kandidaatideks Tartu linnavolikokku, mis annab tunnistust proletaarsete üliõpilaste suurest autoriteedist Tartu tööliste hulgas.

PÜS-i töö soodustas TÜV edu Riigikogu, eriti linnaomavalitsuse valimistel.

Revolutsioonilised üliõpilased võtsid osa ka tööliste ametiühingute ja teiste töölisorganisatsioonide tegevusest. Näiteks seltsi juhatuse koosolekul otsustati osa võtta Tartu töölisühingute juhatuste esindajate koosolekust 10. oktoobril 1923, kuhu üliõpilaste esindajana pidi minema Aleksander Selli.[69] Robert Cher omakorda tervitas Tööliste Esperanto Seltsi koosolekul seda seltsi proletaarsete üliõpilaste poolt.[70] A. Selli võttis osa ka Tartu Nahatööliste Ametiühingu aastapäeva tähistamisest 2. detsembril 1923. a.[71]

Revolutsioonilised üliõpilased aitasid organiseerida ka tööliste meeleavaldusi kodanluse vastu. Näiteks olid seltsi liikmed aktiivsed osavõtjad 1923. a. 1. mai puhul korraldatud meeleavaldusest Tartus. Rongkäigu korraldas Tartu Töölisühingute Kesknõukogu

---

[65] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 105.
[66] Sealsamas, s.-ü. 1, l. 14.
[67] Sealsamas, s.-ü. 3, l. 7.
[68] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 113.
[69] Sealsamas, s.-ü. 1, l. 28.
[70] Sealsamas, l. 37.
[71] Sealsamas, l. 33.

linnast Tähtvere parki. Et kodanlus otseselt ei tahtnud selliseid demonstratsioone ära keelata, kuulutas ta 1. mai kevadepühaks. Et ära tõmmata tähelepanu töölisrongkäigult, toodi tänavatele sõjaväeosad ja kodanlikud organisatsioonid. Kui töölisrongkäik oli siirdumas Tähtvere parki, tormas sellele mäenõlval vastu ratsaväeosa. See oli provokatsioon, sest teati täpselt, millal rongkäik parki jõuab. Rongkäik nihkus paremale teepoolele, et väeosa mööda lasta. Selle asemel aga, et mööduda, juhtisid ohvitserid oma hobused otse inimeste peale. Kuid sõdurid ilmselt ei rutanud inimeste laialiajamisega. See asjaolu ärritas ohvitsere veelgi enam. Üks neist, rittmeister Reeman, juhtis hobuse plakatikandja töölise Kuhlbergi peale, püüdes mõõgaga loosungit purustada.[72] Mitu inimest sai vigastada hobuste all. Ratsaväeosa oli sunnitud kiiresti lahkuma, sest juba kõlasid vihased protestihüüded ja otsiti tänavakive.

ETP Riigikogu rühm esitas valitsusele arupärimise ettepaneku «Tartus 1. mail tööliste rongkäigul sõjaväe poolt toimepandud vägivalla kohta». Märgiti, et see ei olnud tavaline väeosade «jalutuskäik», vaid siin püüti provotseerida tööliste ja üliõpilaste vastuhakku, et oleks alus arveteõiendamiseks rongkäiguga. Aleksander Jansoni sõnavõtust Riigikogus selgub ka üliõpilaste osa rongkäigu läbiviimisel. Ta toob esile kaks asjaolu, mis sundisid kodanlust korraldama sõjaväe «vasturongkäiku»: 1) varasemad selletaolised rongkäigud on Tartus alati rahulikult möödunud. Nüüd aga, mil Tartu Töölisühingute Kesknõukogus on kommunistid enamuses, tuleb rongkäiku terroriseerida; 2) rongkäigust võtsid osa ka üliõpilased. A. Janson märkis: «Küll on raskusi tehtud, et proletaarlaste lapsed ei saaks keskkooli lõpetada ega omale kutseõigusi omandada, kuid siiski härrade Bauer'ite (tolleaegne haridusminister — V. J.) isamaalise higistamise peale vaatamata poevad tahmanägude lapsed ülikooli ja jäävad sealjuures proletaarlasteks, võtavad töölisliikumisest osa. Härra sõjaminister aga ei või lubada seda... Tarvis neid hirmutada, tarvis neilt isu ära võtta töölisliikumisest osavõtmiseks.»[73]

Ja kuigi meil pole teada üliõpilaste osavõtu nimeline ja arvuline külg demonstratsioonidest, on teada, et ka 1924. aastal, vaatamata toimepandud repressioonidele rea PÜS-i liikmete suhtes, võttis 1. mai meeleavaldusest osa üliõpilasi.[74]

PÜS-il oli kontakt ka töölisajakirjandusega. Nii tegi O. Sepre PÜS-i juhatuse koosolekul 21. veebruaril 1923. a. ettepaneku toetada 2000 margaga TÜV häälekandjat «Tööline».[75] Omakorda PÜS palus «Töölise» tegevtoimetajat J. Lauristini saata Nõu-

[72] II Riigikogu, I istungjärk, protokollid nr. 1—20, 1923. Protokoll nr. 4, vg. 163.
[73] II Riigikogu, I istungjärk, protokoll nr. 11, vg. 361.
[74] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 17.
[75] Sealsamas, l. 24.

kogude Liidus ilmuvaid ajakirju statistiliseks bibliograafeerimiseks.[76]

9. veebruaril 1923. a. toimunud seltsi juhatuse koosolekul otsustasid üliõpilased tõlkida võõrkeeltest töölisajakirjandust ja -kirjandust. Selleks otsustati pöörduda tähtsamate töölisorganisatsioonide — Eestimaa Töölisühingute Üldliidu, Tallinna ja Tartu Ametiühingute Kesknõukogude, Maatööliste Liidu, Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei, EISTP poole, et välja selgitada kirjandus, mida oleks töörahva huvides vaja kõigepealt tõlkida.[77] Kahjuks ei jõutud seda üritust teostada.

Oluliseks lõiguks proletaarsete üliõpilaste tegevuses väljaspool ülikooli oli töö proletaarse koolinoorsoo seas, mis koosnes «koolinoorsoo revolutsioonilise osa toetamisest ja juhtimisest kontaktis teiste proletaarliste noorsoo organisatsioonidega».[78] Kohalikud Tartu koolinoored võtsid seltsi tööst, ta koosolekutest osa «alaliste külalistena» — 1923. a. II semestril oli neid 25 inimest.[79] PÜS-i ees seisis tähtis ülesanne — organiseerida seltsile juurde uusi liikmeid. Üle kogu maa olid määratud organisaatorid, kes, pidades sidet koolinoortega «organiseerivad sotsfilide tulevasi liikmeid».[80] Nii pidi Arnold Veimer uusi liikmeid «juurde võtma» Harjumaalt, Valgast, Võrust; O. Sepre, R. Cher ja S. Vusvu Tallinnast ja Viljandimaalt; A. Selli Virumaalt; A. Vahtmann Petserist; A. Valter Pärnust; H. Nael ja Jürgen Tartust.[81] Seda tööd jõuti teha siiski võrdlemisi põgusalt.

1923. aastal kerkis teravalt päevakorda küsimus usuõpetuse õpetamise sisseviimise kohta koolidesse. Valitsus andis kiriklike ringkondade survel selle küsimuse rahvahääletusele. EKP orienteerus kiirelt olukorras ning vastulöögina sellele aktile algatas võitluskampaania usuõpetuse koolidesse sisseviimise vastu. Progressiivsed töölisnoored ja üliõpilased suunati Tartust maale agiteerima usuõpetuse koolidesse sisseviimise vastu. Ja kuigi 1923. a. veebruaris toimunud rahvahääletusel toetas usuõpetuse vabatahtliku õppeainena koolidesse sisseviimist vaid 48% hääleõiguslike kodanike üldarvust, sai klerikaalide nõudmine siiski enamuse, sest paljud hääleõiguslikud kodanikud ei võtnud hääletamisest üldse osa.[82] Selle kampaania käigus 1923. aastal organiseeriti ametiühingute noortekomisjonide[83] initsiatiivil noorsoo

[76] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 4, l. 8.
[77] Sealsamas, s.-ü. 1, l. 22.
[78] Sealsamas, l. 11.
[79] Sealsamas, s.-ü. 3, l-d 26, 27.
[80] Sealsamas.
[81] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 28.
[82] Vt. H. Saarniit, Kirik kodanlike natsionalistide klassihuvide teenistuses aastail 1920—1940. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn 1956, lk. 265.
[83] Tartu ametiühingute noortekomisjoni liikmed olid Richard Mikker, Leonhard Raudjalg, Linda Kurg, Arnold Puha, Johannes Miller, Aleksander Arst, Elmar Kauer.

poliitilised kursused nn. ilmaliku leeri nime all. Kursused olid mõeldud vastukaaluks kiriklikule leerile. Järjekordselt näitasid oma organiseerivat kätt siin proletaarsed üliõpilased. 9. veebruaril 1923. a. toimunud seltsi juhatuse koosolekul otsustati: «Tööl. Üh. Kesknõukogu poolt korraldatava «Ilmaliku Leeri» heaks kordaminekuks otsustab juhatus seda toetada oma jõududega.»[84] Oskar Sepre valiti selleks Kesknõukogu juhatusega läbirääkimisi pidama. Ja 21. veebruaril 1923. a. toimunud PÜS-i juhatuse koosolekul võib O. Sepre juba teatada, et ilmaliku leeri juriidilise külje «võtab Kesknõukogu oma hoolde, kuna tegeline korraldus jääb meie hoolde» [85]. Sisuliselt seisnesid kursused mitmesuguseid teadusalasid käsitlevate loengusarjade läbiviimises. Loengutega esinesid O. Sepre, A. Veimer, O. Künnapuu, A. Selli, A. Valter. Töölisliikumise ja noorte hulgas tehtava töö küsimusi käsitlesid H. Heidemann ja R. Pälson. Eriti populaarne oli O. Sepre filosoofia-alane 6-nädalane loengutesari, mille käigus töötati läbi K. Marxi «Kapital» ja teised tööd. A. Veimeri loengud olid pühendatud majandusteaduslikele küsimustele, nagu tootlike jõudude ja tootmissuhete vahekord jms. Mihkel Tulp aga pidas loenguid inimese tekkest, ühiskonna ajaloolisest arenemisest. Usuprobleemide näitlik arutamine toimus «papi Jansoni» (A. Janson) juhtimisel. [86]

Leerist võttis osa umbes 40 inimest, põhiliselt töölisnoored. Loengud toimusid õhtuti, pärast tööd, à 4—5 tundi. Kõik see näitab, et noortel valitses asja vastu suur huvi.

Tekib küsimus, kust sai PÜS selliseks ulatuslikuks tegutsemiseks sissetulekuid. Kodanlikel korporatsioonidel ja seltsidel ülikooli juures olid vilistlaskogud, millede liikmed, teenides tavaliselt heapalgalistel kohtadel, maksid suurt vilistlasmaksu. Sellele lisandusid annetused. Kuid sotsfillidel puudus selline toetus. Oldi pidevas rahalises kitsikuses. Seetõttu ei saadud ruume üürida. Seltsi kantselei ja asjaajamine olid üliõpilaste kortereis, näiteks vahepeal asus see Roosi tn. 45a—12, siis Viljandi tn. 10 jne. Koosolekuid peeti samuti üliõpilaste juures. Suuremate ürituste jaoks püüti saada ülikooli auditooriume või aulat, kuid hiljem keelati nende kasutamine mitmesuguste ettekäänete all ära. Ei saadud tellida ka ajakirju ja ajalehti oma lugemislauale.

Sellises olukorras tuldi mõttele asutada Toetajate Kogu. Selleks alustati 1923. a. oktoobris eeltöid. Koostati Toetajate Kogu põhikiri ning seltsi liikmele Olga Künnapuule tehti ülesandeks põhikiri kinnitada ja alustada Toetajate Kogu liikmete registreerimist Tallinnas.[87] Ettepanekud Kogu liikmeks astumiseks tehti tähtsamatele EKP tegelastele H. Allikule, P. Keerdole, H. Heidemannile, R. Pälsonile, A. Jansonile, J. Reesenile, J. Tombile, J. Lau-

[84] ENSV, ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 23.
[85] Sealsamas, l. 24.
[86] Tartu tehase «Tehnik» töötaja sm. Kütiku mälestused.
[87] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 78.

ristinile jt. Ettepanekulehes Toetajate Kogu liikmeks astumiseks põhjendasid proletaarsed üliõpilased oma sammu selliselt: ««Toetajate Kogu» asutamine on tingitud eeskätt seltsi raskest ainelisest olukorrast. Kogu seltsi tegevus ja kõik kavatsused, nagu — proletaarliste üliõpilaste huvide kaitse, propaganda üliõpilaskonnas ja koolinoorsoos, raamatukogu muretsemine, kontsert-miitingute ja kõnekoosolekute korraldamine üliõpilastele, töölistele ja koolinoorsoole — kannatavad selle all. Kodanlised üliõpilasseltsid, kel päälegi igasugune laialdasem tegevusala puudub, saavad ainelistest raskustest üle vilistlaskogude toetuse abil. «Sotsfilil» peaaegu puuduvad ülikooli lõpetanud liikmed ja needki vähesed, kel korda läheb ülikool lõpetada, on valitseva surve tõttu ainelises kitsikuses ja ei suuda üksi seltsi küllaldaselt toetada. Ka ei taha «Sotsfil» kodanliste üliõpilasseltside eeskujul eralduda muust maailmast ja piirduda oma «T. K.» loomisel diplomeerit haritlastega.

Neil põhjustel otsustas «Sotsfil» asutada «T. K.» proletariaadi teadlikumatest ja aktiivsematest jõududest ja töölisorganisatsioonidest...»[88]

Seega siis kaks eesmärki: 1) ainelise toetuse kindlustamine seltsile ja 2) Toetajate Kogu liikmete kaudu sidemete tihendamine töölisklassi ja kogu töölisliikumisega.

22. nov. 1923. a. toimus Tallinnas «Tööliste Keldris» PÜS-i Toetajate Kogu asutamiskoosolek, millest seltsi esindajana võttis osa O. Sepre.[89] Põhikirja järgi võisid Kogu liikmeks olla «PÜS-i vanemad liikmed ja ülikoolist väljaastumise tõttu seltsist lahkunud liikmed, töölisliikumise tegelased ja kõik proletaarlased, kes isiklikust tööjõust elavad...», aga samuti töölisorganisatsioonid. Üldkoosoleku kutsub kokku juhatus võimalikult töölisühingute või muude töörahva kongresside ajal ja viimastega ühes linnas. Üldkoosolek kuulab ära PÜS-i aruande ja määrab ära liikmete aineliste kohustuste miinimumi igale liikmele eraldi.[90]

Seega nähtub põhikirjast, et Toetajate Kogu, asudes Tallinnas, pidi ideoloogiliselt suunama seltsi tegevust. Peamiseks põhjuseks, mis tingis Toetajate Kogu asutamise Tallinnas, oli asjaolu, et Tallinn oli proletariaadi peamiseks kontsentreerumiskohaks, siin asusid kesksed töölisorganisatsioonid, siin töötasid ka Kogu liikmeks astunud tähtsamad põrandaaluse EKP tegelased. Teisest küljest aga, nagu nägime, pidi PÜS andma aru töölisorganisatsioonidele ja töölisliikumise tegelastele, mis jällegi sidus seltsi töölisliikumisega.

Kuid seltsi aineline olukord jääb ka nüüd viletsaks, sest Toetajate Kogul pole mitte alati õnnestunud üliõpilaste vajadusi rahuldada. Oma kirjas PÜS-ile kirjutab seoses ülikoolist lahkumisega Kogu liikmeks astunud O. Künnapuu: «Tunnen kaasa Teie rahavalule... kuid pean kahjuks Teie illusiooni parlamendi

---

[88] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 80.
[89] Sealsamas, l. 108.
[90] Sealsamas, l. 28.

meeste (ETP Riigikogu rühma saadikud — V. J.) suurest rahakotist hävitama. Need mehed imevad näljakäppa nagu iga teine. Palgast, mis vabariik maksab ja mis mitte suur ei ole, peavad nad rühma kassa täitma, ise elama, kõiki töölisorganisatsioone ja ettevõtteid toetama, töölismaja ostma, poliitilisi vange toitma jne. jne. 20 päeva enne kuu lõppu on kõigil taskud tühjad . . .»[91]

* *
*

TÜV suur võit Riigikogu valimistel 1923. a. kevadel, eriti aga linnavolikogude valimistel 1923. a. lõpul (Tartus anti TÜV poolt 25% häältest) põhjustas viha ja paanikat kodanluse ridades. Kodanliku valitsuse survel tühistati seadusevastaselt valimised Tallinnas. Kuid kodanlus teadis, et uued valimised annavad TÜV-le veelgi rohkem hääli, seetõttu paiskas ta uue terrorilaine töörahva ja ta organisatsioonide vastu. 21. jaanuaril 1924. a. rüüstati üle maa ligi 300 töölisorganisatsiooni. Arreteeriti töölisorganisatsioonide aktiiv, TÜV saadikud Riigikogus ning linna- ja maavolikogudes.

Kannatasid ka PÜS-i read. Juba 1923. a. lõpus arreteeriti A. Veimer ja A. Valter, püüda aga — O. Sepre ja O. Künnapuu. Läbiotsimisel O. Sepre juures leiti «mitmesugust kommunistlikku materjali», näit. Bela Kuni raamat «Was wollen die Kommunisten», Karl Liebknechti «Die Junge Garde» jm., VSDTP IX kongressi venekeelseid stenogramme, Kominterni ajakiri nr. 22, samuti kõnede plaanid teemadele: proletariaadi diktatuur ja demokraatia, poliitiline revolutsioon, võimu võtmine parlamendi kaudu.[92]

Arreteeritud seltsimeestele otsustati osutada ainelist ja juriidilist abi. Näiteks A. Veimeri ja A. Valteri vangistamise puhul laskis PÜS 1923. a. detsembris välja üleskutse oma liikmetele, kus neid paluti organiseerida toetussummade kogumine annetuslehega. Üleskutses märgiti: «Mõlemate vangistamine on olnud suureks kaotuseks. Olles ilmekamaina ning tahte jõulisemaina tegelasina on nad töölisliikumises suutnud omandada lugupidamisväärse autoriteedi kindla taktitunde ning hää poliitilise mõtlemisvõime . . . Sellepärast on tekkinud vajadus nende seisukorda rahaliste annetuste abil kergendada . . .»[93] 1924. a. veebruaris otsustati neile «toidurahaks määrata» 500 marka.[94] 1924. a. maikuuks oli kõigi vangistatud seltsi liikmete jaoks korjatud 4000 marka.[95]

Endistele ÜENPÜ Tartu osakonna liikmetele, aktiivsetele

---

[91] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 88.
[92] II Riigikogu, III istungjärk, protokollid nr. 62—97, 1924. Protokoll nr. 87 (26), vg. 1462.
[93] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 2, l. 132.
[94] Sealsamas, s.-ü. 1, l. 35.
[95] Sealsamas, l. 17.

kommunistlikele noortele ja töölisliikumise tegelastele O. Tuulele ja J. Osjametsale otsustati 1924. a. veebruaris saata vanglasse pakk 500 marga väärtuses.[96]

Üldse korraldab PÜS 1923. a. lõpust midagi kampaaniataolist vangistatud seltsi liikmete ja poliitvangide rahaliseks toetamiseks. Peale selle otsustati arreteeritud seltsi liikmeid toetada ka juriidiliselt, selleks otsustati «astuda samme ülikooli valitsuse ja asjatundjate juures, et kergendada vangistatud sm-te protsessi . . .»[97]

Samal ajal aga nii O. Sepre kui ka A. Veimer mitte ainult ei loobunud igasugusest kaitsest, vaid tahtsid protsessil esineda kui töölisorganisatsioonide liikmed. Seoses sellega võime lugeda PÜS-i liikme Salme Vusvu ühest kirjast (27. 10. 1924) järgmist: «... Arnold Veimer ise ei tahtnud endale kaitsjat, mis ka arusaadav. Mis on abi advokaadist proletaarlasel kodanlikus riigis?

... Kas Sotsfil lõpuks oma seltsimeeste päästmiseks öelda ei taha, et Sepre ja Veimer olid «demokraatlise» vabariigi ideelised poolehoidjad. Mina isiklikult arvasin hääks, kui antakse meie seltsimeestele kiitustunnistus ylikooli valitsuselt nende õppetöö edasijõudmise kohta ja Proletaarliselt Yliõpilasseltsilt, kui tugevamate liikmete yle. Kuid Sepre vaatas asja peale teisiti. ... Esmaks ei taha ta protsessis olla kui yliõpilane, vaid proletaarlane, töölisorganisatsiooni liige. Teiseks, arvas Sotsfili mitte protsessiga segada, kartes kahjutoovat mõju. Sama loodan ka Veimerilt . . .»[98]

Suurte arreteerimislainete tulemusena toimus 1924. a. novembris nn. «149 protsess». 46 kaebealuse hulgas, kes mõisteti eluks ajaks sunnitööle, olid kommunistid Paul Keerdo, Olga Künnapuu, Joosep Saat, Oskar Sepre, Arnold Veimer jt. Kõiki neid süüdistati selles, et nad tegid «kihutustööd töörahva ühise väerinna kasuks, kommunistide kasuks ja Eestimaa töörahva partei kasuks . . .»[99] Konkreetselt Sepret süüdistati selles, et ta ETP partei Tartu osakonna liikmena viis läbi agitatsiooni, rännates külast külla ja «pidades kommunistlikke kõnesid» Kodijärve, Puurmani, Härjanurme vallas ja mujal.[100]

Jaan Tomp aga, kes oli ka Toetajate Kogu liige, anti väljakohtu alla ning tapeti 14. novembril 1924. a.

Pärast 27. novembril lõppenud nn. «149 protsessi» kirjutasid kodanlikud ajalehed rahuldustundega lõppenud «kommunistlikust hädaohust».

Kuid kodanluse terror ei lämmatanud töölisliikumist. Vastupidi — viimane laienes järjest, avaldudes lõpuks 1924. a. 1. det-

---

[96] ENSV ORKA, f. 2110, s.-ü. 1, l. 35.
[97] Sealsamas, l. 38.
[98] Sealsamas, s.-ü. 3, l. 2, 3.
[99] II Riigikogu, III istungjärk, protokollid nr. 62—97, 1924. Protokoll nr. 87 (26), vg. 1463.
[100] II Riigikogu, III istungjärk, protokoll nr. 87 (26), vg. 1462—1463.

sembri relvastatud ülestõusus. Töörahva revolutsioonilise aktiivsuse kasvu soodustasid ühelt poolt ta olukorra järsk halvenemine seoses majanduskriisiga, mis jõudis kulminatsioonipunkti 1924. a. teisel poolel. Teiselt poolt aga tõstis töörahva viha viimse piirini kodanluse arveteõiendamine revolutsioonilise töölisliikumise juhtivate tegelastega.

Suured lahingud kodanlusega olid alles ees.

Meile on teada ka PÜS-i ja ta Toetajate Kogu mõnede liikmete osavõtt 1. detsembri relvastatud ülestõusu ettevalmistamisest Tartus. Sellega tegeles kuni oma arreteerimiseni 18. septembril 1924. a. ETP Tartu osakonna juht, PÜS-i Toetajate Kogu liige Hans Heidemann. Ta oli sunnitud töötama põranda all. See tingis aga sidepidajate vajaduse, kelledena tegutsesid töölisnoored ja üliõpilased, sealhulgas PÜS-i liige Salme Vusvu, üliõpilane Abramson ja teised.[101] Proletaarsed üliõpilased Voldemar Telling ja Paul Jürgen aga võtsid vahetult osa põrandaaluste lööksalkade moodustamisest, «riigivastaste» üleskutsete paljundamisest ja levitamisest, tegutsedes koos Tartu töölisnoorte Elmar Naela, Jaan Osjametsa, Eduard ja Johannes Treierite ja paljude teistega.

Need ja veel paljud teised faktid tõendavad veel kord, et proletaarsed üliõpilased koos Tartu organiseeritud töölisnoortega, olles tihedates sidemetes Tartu põrandaaluse parteikeskuse juhtide H. Heidemanni, V. Sassi ja teistega, aitasid EKP-le kaasa tema poliitika realiseerimisel linna ja maa töörahva laiades kihtides. Kuid 1. detsembri 1924. a. töörahva relvastatud ülestõus suruti metsikult maha. Algas üldine pealetung säilinud revolutsioonilistele töölisorganisatsioonidele. Ohjeldamatu terrori ja natsionalistliku demagoogia otseseks jätkuks oli nn. «77 protsess», mis toimus 1925. a. juulikuus Tartus sõjaringkonnakohtus ning kus mõisteti kohut H. Heidemanni ja teiste väljapaistvate EKP tegelaste üle. Protsessi oli kohtualustena kaasa tõmmatud ka proletaarseid üliõpilasi, näiteks eespool mainitud Voldemar Telling ja Paul Jürgen.

Tegelikult oli «punane kindral» (nii nimetas kodanlus Heidemanni) juba enne seda tagaselja surma mõistetud ja «kommunistide suurprotsess Tartus», nagu kodanlikud häälekandjad seda nimetasid, oli vaid sildiks. 25. juulil 1925. a. väljakuulutatud kohtuotsuse põhjal mõisteti teiste hulgas V. Telling eluksajaks sunnitööle ja P. Jürgen 8 aastaks sunnitööle.[102]

Üksteisele järgnenud arreteerimiste tõttu vahetult pärast töörahva relvastatud väljaastumist 1. detsembril 1924. a. vähenes ka PÜS-i liikmeskond rohkem kui poole võrra. Selts suleti ülikooli nõukogu otsusega 5. detsembril 1924. a. Otsust motiveeriti nii: «... kuna sotsiaal-filosoofilise seltsi mitmed liikmed võtsid

---

[101] Tartu Aparaaditehase ökonomisti sm. Visnapuu mälestused.
[102] ENSV ÕRKA, f. 927, s.-ü. 203, II, l-d 76—87.

osa riigivastasest tegevusest ja Nõukogu ei saa vastutust endale võtta seltsi tegevuse pärast, otsustatakse selts sulgeda.»[103]

Kodanlik ajakirjandus tõstis sel puhul häält. «Vaba Maa» kirjutas, et sotsiaal-filosoofilisel ühingul kui noorte organisatsioonil oli eesmärk arendada üliõpilaskonnas kommunistlikku kihutustööd ja võita aktiivseid tegelasi kommunismile.[104] «Postimees» «selgitas»: «Nagu selgus, oli sotsiaal-filosoofiline üliõpilaste selts ellu kutsutud ja tegutsenud selleks, et koondada ja ette valmistada õppivat noorsugu väljaastumiseks Eestis maksva riigikorra vägivaldseks kukutamiseks . . .»[105] Suurimat viha tekitas kodanluses asjaolu, et PÜS oskas oma revolutsioonilist tegevust osavalt varjata legaalsuse sildiga. Selle tõttu ei õnnestunud seltsi illegaalset tegevust avastada tüki aja jooksul. «Vaba Maa» kirjutas sel puhul: «Sarnane avalik ühendus on palju kardetavam põrandaalusest, sest oma kahesuguse põhikirjaga veavad nad politseid ninapidi.»[106] «Postimees» kirus: «. . . hästi tarvitatud maski taha olid peidetud kominterni ülesandel akadeemilised inimesed selleks, et kihutustööd kanda ka ülikooli seinte vahele ja seal ette valmistada nõukogude valitsusele meelepäraseid massi juhte.»[107]

Viis aktiivsemat PÜS-i liiget anti sõjaministri käskkirja nr. 358 alusel 16. juulist 1925. a. sõjaringkonnakohtu alla. Seda selleks, et «riigivastastele» üliõpilastele määrata karm karistus ning sellega eesrindlikku üliõpilasnoorust eemale hirmutada sotsialismist. Need olid: Robert Scher, Anton Vahtmann, Harald Nael, Albert Lipstal ja Mihkel Tulp. Neid süüdistati selles, et «nad 1923. ja 1924. aastal meelega ühinesid Eestis tegutseva organisatsiooniga nimetusega «Töörahva Ühine Väerind», mis keskkohast Tallinnast juhitud ja osakaupa keskkohale alluvate üksustena üle vabariigi territooriumi laiali paigutatud olid, mille ühingu juhtiv organisatsioon nimetusega Eesti kommunistlik partei . . . ühes keskkomiteega põranda all asus ja kuhu kuulusid mitmesugused organisatsioonid — muuseas ka Tartu Ülikooli juures asuv sotsiaal-filosoofiline üliõpilaste selts ja missugune organisatsioon nendele süüalustele, teadvalt koondunud oli Eestis maksva riigikorra väevõimuga kukutamiseks ja kommunistlise partei ainuvalitsuse maksmapanemiseks «proletariaadi diktatuuri» nime all, kusuures tähendatud organisatsiooni sihi edendamiseks:

Cher — olles Tartu ülikooli juures asuva sotsiaal-filosoofilise üliõpilaste seltsi liige ja juhtiv tegelane ning Tartu linna volikogu «ühise väerinna» rühma kandidaat, Eesti kommunistlise partei põrandaalustelt tegelastelt saadud

---

[103] «Postimees» nr. 42, 12. veebr. 1926.
[104] «Vaba Maa» nr. 246, 23. okt. 1925.
[105] «Postimees» nr. 286, 22. (09.) okt. 1925.
[106] «Vaba Maa» nr. 35, 11. veebr. 1926.
[107] «Postimees» nr. 288, 24. (11.) okt. 1925.

juhtnööride järele Tartus õppiva noorsoo seas «Töörahva ühise väerinna» kasuks riigivastast kihutustööd tegi;

Tulp, Nael ja Lipstal — olles ... Eestimaa töörahva partei Tartu osakonna liikmed Eesti kommunistlise partei põrandaalustelt tegelastelt saadud juhtnööride järele Tartu õppiva noorsoo seas «ühise väerinna» kasuks riigivastast kihutustööd tegid;

Vachtmann — ... a) Tartus õppiva noorsoo seas «ühise väerinna» kasuks riigivastast kihutustööd tegi, b) Jõgeval riigivastast kihutustööd tegi ja c) ühes E. kommunistlise partei põrandaaluse tegelase Hans Heidemanniga Tartus «ühist väerinda» organiseeris ja kommunistlisi kihutuskoosolekuid pidas.»[108]

Siinkohal esitatud väljavõte süüdistusaktist näitab, kuivõrd nõrgalt suudeti argumenteerida neid kaalukaid väiteid ning kui imestamisväärselt sarnased on igaühele eraldi esitatud süüdistused. Need asjaolud olid üheks põhjuseks, miks, nagu allpool näeme, otsus tühistati.

Kohtuprotsess PÜS-i liikmete üle toimus 22.—24. oktoobrini 1925. aastal sõjaringkonnakohtus Tartus. Prokuratuuri poolt ülesantud tunnistajaiks olid politseiametnikud (näit. poliitilise politsei Tartu jaoskonna ülem Bachmann), avantüristid (näit. keegi Rammann, keda enne seda oli karistatud varguse eest kaks korda sõjaringkonna- ja kolm korda tsiviilkohtu poolt).[109] Millist tähtsust kodanlus asjale omistas, näitab kas või sõjakohtu koosseis, kus eesistujaks oli kurikuulus kapten Helk, kes oli selleks ka «77 protsessi» päevil 1925. a. juulis, kus mõisteti surma H. Heidemann. Kaebealuste poolt oli esitatud rida tunnistajaid, teiste hulgas ka prof. G. Suits.[110] Kuid kõiki kaebealuste poolt esitatud tunnistajaid ei kutsutud ettekäändel, et «tunnistajate seletused määramata laadi on ja asja kohta ei käi». Ja kuigi kaitsjatena esinesid tublilt advokaadid Jauram, Sepp ja Olesk, oli üliõpilaste saatus juba ette ära määratud. Kohtuotsusega mõisteti Robert Cher ja Anton Vahtmann 8 aastaks, Mihkel Tulp, Harald Nael ja Albert Lipstal 6 aastaks sunnitööle.[111] Sunnitööle mõistetud proletaarsed üliõpilased esitasid advokaatide ettepanekul (mõtte algatas Villem Jauram) Riigikohtule kassatsioonikaebuse. Viimane, arvestades kohtuotsuses paljude elementaarsete kohtueeskirjade rikkumist, oli sunnitud kaebuse rahuldama ja otsuse tühistama.

Nimelt nõuti tollal kodanlikus kohtus kohtuistungi protokolli ja motiveeritud kohtuotsust. Kuid sõjaminister Soots pani sellele

---

[108] ENSV ORKA, f. 927, s.-ü. 6, l. 5.

[109] «Postimees» nr. 287, 23. okt. ja nr. 288, 24. okt. 1925.

[110] G. Suits andis neile PÜS-i liikmeile hea iseloomustuse kui üliõpilastele. Eriti kriipsutas ta alla A. Vaarandi ja R. Scheri kõrget õppeedukust, Scheri lisaks sellele aga hindas kiitvalt kui agarat esperantisti.

[111] ENSV ORKA, f. 927, s.-ü. 6, l. 80.

veto peale ja nii vormistati otsused motiivita ning istungeid ei protokollitud. Selle asemel oli iga otsuse juures küsimusleht, kus esinesid sellised küsimused: 1) kas kaebealune on süüdi või ei, 2) missugune karistus talle määrata. Nüüd oli küsimuslehel selline küsimus: 1) kas A. Vahtmann koos R. Cheri, M. Tulp'i, H. Naela ja A. Lipstaliga on süüdi selles ja selles. Vastus sellele küsimusele ei puudutanud mitte ainult A. Vahtmanni. Sellega olid automaatselt ju kõik süüdi! Kui nüüd vormistati ka R. Cheri kohta selline küsimusleht, oli vastus juba enne valmis, sest A. Vahtmanni kohta käiv käis ka R. Cheri ja ülejäänute kohta. Protsessis oli aga keelatud selline küsimuste koondamine, mis võimaldaski saata kaebuse Riigikohtule.[112]

Järgnes uute «süütõendite» fabritseerimine poliitilise politsei poolt. Uus protsess algas Tartu sõjaringkonnakohtus «uuendatud» koosseisuga 10. veebruaril 1926. a.

14. veebruaril kuulutati välja kohtuotsus. R. Cher, A. Vahtmann, M. Tulp, H. Nael ja A. Lipstal mõisteti 6 aastaks sunnitööle.[113]

* *
*

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodil, millal töölisliikumine omandas suurima ulatuse kodanluse võimutsemise aastail üldse, kehastas revolutsioonilist üliõpilasliikumist Proletaarne Üliõpilaste Selts. PÜS-i tegevus arenes töölisliikumise tõusu tingimustes, ajal, kui kodanluse võim polnud veel lõplikult kindlustunud. See olukord kajastus ka PÜS-i iseloomus ja ta tegevuses.

Olles loodud ning tegutsedes otseselt põrandaaluse EKP juhtnööride järgi, ei olnud PÜS organisatsiooniks, mis tegeles a i n u ü k s i oma liikmetesse puutuvate asjade ja ülikoolis õppivate proletaarsete üliõpilaste koondamise ning nende huvide kaitsmisega (mis muide, nagu nägime, oli üheks põhiülesandeks), vaid mis eriti hinnatav, selts oma liikmete kaudu võttis osa ametiühingute, nende noortekomisjonide ja töölisorganisatsioonide tööst. Juba EKNÜ põrandaaluse üliõpilaskollektiivi päevil ja hiljem, olles avalikult ja ametlikult Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi liikmed, olid A. Vahtmann, O. Sepre, A. Veimer, O. Künnapuu jt. igapäevased külalised ametiühingute ja teiste töölisorganisatsioonide koosolekutel, esinedes seal kõnede ja ettekannetega. Nii tegeles Oskar Sepre Tartu ametiühingutes, nende noortekomisjonides, Arnold Veimeril aga tuli suurem osa aega pühendada revolutsiooniliste tööliste koondamisele EKP ümber, ta oli EKP Võru, Valga ja Petseri rakkude organisaator. Olga Künnapuu asus 1923. a. sügisel Tallinnas ametiühingute naiskomisjoni liikmena organiseerima töötavate naiste kongressi.

[112] Villem Jaurami mälestused.
[113] ENSV ORKA, f. 927, s.-ü. 6, l. 130.

Paljud PÜS-i aktivistid olid ETP Tartu osakonna liikmed, olles tihedalt seotud põrandaaluse EKP Tartu organisatsiooniga.

Hinnangu andmisel PÜS-ile tuleb aga silmas pidada ka küsimuse teist külge. Nimelt Proletaarne Üliõpilaste Selts oli ka Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts, s. t. legaalne üliõpilaste organisatsioon ning pidi täitma sellest ja tema liikmete kuuluvusest üliõpilaste hulka tulenevaid kohustusi.

Proletaarse Üliõpilaste Seltsi tegevus oli eredaimaks leheküljeks kogu kodanliku diktatuuri perioodi progressiivses üliõpilasliikumises. Talle andis ilme ajajärk, mil ta tegutses — sõjajärgse revolutsioonilise kriisi ajajärk.

PÜS-i tegevus oli teatud mõttes programmilise tähendusega kogu järgnevale progressiivsele üliõpilasliikumisele kodanlikus Eestis. Temast osavõtnud inimesed kuuluvad Eesti revolutsioonilise kaardiväe koosseisu.

О ПРОГРЕССИВНОМ СТУДЕНЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ В ТАРТУ В ГОДЫ РЕВОЛЮЦИОННОГО КРИЗИСА ПОСЛЕ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1920—1925)

В. Иоакимов

Резюме

В период послевоенного кризиса, когда рабочее движение в буржуазной Эстонии приняло самый широкий размах, центром эстонского прогрессивного студенческого движения в Тарту явилось Общество Пролетарских Студентов (ОПС). Членами этого общества, зарегистрированного в конце 1922 г. при Тартуском университете под названием Социально-философского студенческого общества, была молодежь левого мировоззрения (в том числе комсомольцы): Антон Вахтман (Вааранди), Оскар Сепре, Арнольд Веймер, Ольга Кюннаруу (Лауристин), Михкель Тулп, Сальме Вусву, Карл Сийливаск (*сен.*), Эдмунд Саккеус и др. В уставе ОПС, санкционированном дирекцией университета, была предусмотрена сравнительно «невинная» программа действия: познакомить студентов с социально-философскими течениями, воспитать «общественных деятелей» путем проведения рефератов, дискуссий и т. д.

В связи с тем, что общество стало действовать под руководством подпольной Коммунистической партии Эстонии (КПЭ), сфера его деятельности значительно расширилась.

Главной формой работы ОПС были дискуссионные собрания, которые проводились как для своих членов, так и для широкого круга студентов, заинтересованных в социальных проблемах. На

собраниях обсуждались вопросы марксистско-ленинского мировоззрения, марксистской философии, экономики, религии и др. Напр., студенты выступали с лекциями на такие темы, как «Научное обоснование социализма» (Саккеус), «Углубление экономического кризиса в Эстонии» (Сепре) и др.

Общество обеспечивалось литературой Таллинским Центральным Советом Профсоюзов, причем читальня получала бесплатно периодику из Советского Союза («Правда», «Экономическая жизнь» и др.).

Несмотря на чинимые администрацией университета всевозможные препятствия ОПС все же проводила свои мероприятия и привлекала многолюдную аудиторию.

Через всю деятельность ОПС красной нитью проходит борьба за сплочение пролетарских студентов университета, в противовес буржуазному большинству студенчества, которое было объединено в многочисленные общества и корпорации. Оно боролось также за улучшение материальных условий пролетарского студенчества и за создание им нормальных условий учебы. Эта борьба велась как путем выступлений, так и путем распространения листовок, которые печатались и распространялись особенно в период предвыборной кампании центрального студенческого органа — Эдустус. В своих требованиях общество пошло еще дальше — оно предъявило Государственному собранию через фракцию Рабочей Партии Эстонии (РПЭ) проект закона о назначении государственных пособий пролетарским студентам. Несмотря на то, что проект был отклонен, эта кампания имела большое значение — она помогла разоблачить враждебную народу политику буржуазии. Наряду с деятельностью в стенах университета пролетарские студенты проводили революционную агитацию среди рабочих, принимали участие в работе профсоюзов и их молодежной комиссии, а также в работе других рабочих организации. Активисты ОПС в 1923 г. под руководством КПЭ помогали сплотить народные массы в Единый фронт трудящихся (ЕФТ), принимали участие в предвыборной кампании в Государственное собрание, агитируя за платформу ЕФТ, а также в предвыборной кампании в городское самоуправление.

Студенты (Вахтман, Веймер, Вусву и др.) распространяли листовки КПЭ, проводили собрания в Тарту и в его окрестностях, принимали участие в работе выборной кампании ЕФТ в Тарту и вели агитационную работу непосредственно дома у рабочих.

Агитационная работа ОПС способствовала успеху ЕФТ в Государственном собрании, особенно на выборах в Тартускую городскую думу. Революционные студенты помогали организовывать демонстрации рабочих против буржуазии; заслуживает также внимания их участие в первомайской демонстрации рабочих в 1923 г.

Вместе с молодежной комиссией Тартуского Центрального Совета Рабочих Союзов, ОПС организовала в 1923 г. курсы по

политическому воспитанию, т. н. гражданскую конфирмацию, где студенты Сепре, Вальтер, Веймер, Тульп и др. выступали перед рабочей молодежью со многими лекциями на научные темы.

В отличие от буржуазных студенческих обществ членами ОПС не состояли те, которые раньше окончили университет. Последние оказывали буржуазным обществам значительную материальную помощь. Для того, чтобы улучшить тяжелое материальное положение ОПС и укрепить его связи с рабочим движением, в конце 1923 г. была основана особая группа поддерживающих ОПС, куда входили видные деятели КПЭ — Х. Хейдеманн, Х. Аллик, Я. Томп, Р. Пяльсон, И. Лауристин и др.

Рост рабочего движения, которое достигло кульминационного пункта I декабря 1924 г. во время вооруженного восстания трудящихся, обусловил усиление репрессий со стороны напуганной буржуазии. Рабочие организации закрывались, начались массовые аресты деятелей рабочего движения, над которыми был инсценирован ряд судебных процессов. На скамьях подсудимых сидели и пролетарские студенты. Так было во время пресловутого «процесса 149» в ноябре 1924 г., когда вместе с другими были приговорены к пожизненной каторге активисты ОПС, члены РПЭ А. Веймер и О. Кюннапуу. На «процессе 77» в июле 1925 г. был приговорен к смертной казни Х. Хейдеманн и к каторге среди других члены ОПС В. Теллинг и П. Юрген. ОПС само было закрыто решением университетского правления от 5 декабря 1924 г., т. е. непосредственно после кровавого подавления декабрьского восстания. Пять активнейших членов (А. Вахтман, Р. Шэр, М. Тульп и др.) были приговорены к каторге на судебных процессах, состоявшихся в октябре 1925 и в феврале 1926 г.

Деятельность ОПС свидетельствует о том, что эстонской буржуазии не удалось полностью превратить Тартуский университет в учреждение, осуществляюшее враждебную трудящимся политику.

ZUR PROGRESSIVEN STUDENTENBEWEGUNG IN TARTU IN DEN JAHREN DER REVOLUTIONÄREN KRISE NACH DEM ERSTEN WELTKRIEG (1920—1925)

V. Joakimov

Zusammenfassung

In den Jahren der revolutionären Krise, die dem ersten Weltkrieg folgte, als die Arbeiterbewegung im bürgerlichen Estland die größten Ausmaße annahm, wurde der Proletarische Studentenverein zum Mittelpunkt der estnischen progressiven Studentenbewegung in Tartu. Zu den Mitgliedern dieses am Ende des Jahres

1922 an der Universität Tartu unter dem Namen «Sozial-philosophischer Studentenverein» registrierten Vereins gehörten die linksgerichteten jungen Studenten (darunter auch Komsomolzen) Anton Wachtmann (Waarandi), Oskar Sepre, Arnold Weimer, Olga Künnapuu (Lauristin), Mihkel Tulp, Salme Wuswu, Karl Siilivask (sen.), Edmund Sakkeus u. a.

In dem von der Direktion der Universität sanktionierten Statut dieses Proletarischen Studentenvereins war ein recht «unschuldiges» Ziel der Tätigkeit vorgesehen, und zwar das Kennenlernen der sozial-politischen Richtungen und das Heranbilden von «Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens» durch öffentliche Referate, Diskussionen usw.

Da jedoch der Verein seine Tätigkeit unter der Leitung der illegalen Kommunistischen Partei Estlands aufnahm, erweiterte sich sein Tätigkeitsbereich um ein bedeutendes.

Diskussionsversammlungen wurden zur Hauptarbeitsform des Proletarischen Studentenvereins. Diese Versammlungen wurden nicht nur für die eigenen Mitglieder, sondern auch für weite Studentenkreise, die sich für soziale Probleme interessierten, veranstaltet. Auf den Versammlungen wurden Probleme der marxistisch-leninistischen Weltanschauung, der marxistischen Philosophie, der Ökonomik, der Religion u. d. ä. erörtert. So z. B. behandelten die Studenten in ihren Vorträgen folgende Themen: «Die wissenschaftliche Begründung des Sozialismus» (Sakkeus), «Die Erweiterung der wirtschaftlichen Krise in Estland» (Sepre) usw.

Der Verein wurde vom Zentralrat der Talliner Gewerkschaften mit Literatur versehen, wobei der Lesesaal kostenlos die in der Sowjetunion periodisch erscheinenden Zeitschriften und Zeitungen erhielt («Правда», «Экономическая жизнь» и. а.).

Trotz aller von der Administration der Universität in den Weg gelegten Hindernisse, gelang es dem Proletarischen Studentenverein doch, seine Veranstaltungen unter zahlreicher Beteiligung durchzuführen. Wie ein roter Faden zieht sich durch die Tätigkeit dieses Vereins der Kampf für den Zusammenschluß der proletarischen Studenten als Gegengewicht zu der überwiegenden Mehrheit der bürgerlichen Studentenschaft, die in zahlreichen Vereinen und Korporationen vereinigt war; auch der Kampf für die Verbesserung der materiellen Lage der proletarischen Studentenschaft, für die Schaffung von normalen Bedingungen zum Studium. Auf öffentlichen Versammlungen traten die Mitglieder des Proletarischen Studentenvereins auf, und während der Wahlkampagnen des zentralen Organs der Studentenschaft «Edustus» wurden besonders intensiv Flugblätter gedruckt und verbreitet. Noch weitere Schritte wurden unternommen. Und zwar wurde durch die Fraktion der Arbeiterpartei Estlands der Staatsversammlung ein Gesetzvorschlag über staatliche Stipendien für proletarische Studenten unterbreitet. Obgleich derselbe nicht angenommen wurde,

war diese Aktion doch von großer Bedeutung, da sie dazu beitrug, die volksfeindliche Politik der Bourgeoisie aufzudecken.

Neben der Arbeit innerhalb der Mauern der Universität entfalteten die proletarischen Studenten ihre revolutionäre agitatorische Tätigkeit auch unter den Arbeitern, indem sie an der Arbeit der Gewerkschaften, ihrer Jugendausschüsse aber auch anderer Arbeiterorganisationen teilnahmen. Im Jahre 1923 waren die Aktivisten des Proletarischen Studentenvereins bemüht, unter der Leitung der Kommunistischen Partei Estlands die Volksmassen in die Einheitsfront der Werktätigen zusammenzuschließen. Sie beteiligten sich auch an der Wahlkampagne zur Staatsversammlung und Munizipalität, wobei sie die Plattform der Einheitsfront der Werktätigen propagierten. Die Studenten verbreiteten Flugblätter der Kommunistischen Partei Estlands, veranstalteten Versammlungen in Tartu und in der Umgebung der Stadt (Wachtmann, Weimer, Wuswu u. a.), sie beteiligten sich an der Arbeit der Wahlkomission der Einheitsfront der Werktätigen in Tartu und an der Agitationsarbeit bei den Arbeitern zu Hause. Die Aufklärungsarbeit des Proletarischen Studentenvereins trug wesentlich dazu bei, daß die Einheitsfront der Werktätigen bei den Wahlen der Staatsversammlung und besonders bei der Wahl des Tartuer Stadtrats erfolgreich war.

Die revolutionären Studenten waren den Arbeitern bei der Organisierung von Kundgebungen gegen die Bourgeoisie behilflich, beachtenswert ist ihre Teilnahme an der Maidemonstration der Arbeiter im Jahre 1923.

Zusammen mit dem Jugendausschuß des Zentralrats der Tartuer Arbeitervereine veranstaltete der Proletarische Studentenverein Kurse für die politische Erziehung der Jugend, auch eine Jugendweihe, wo die Studenten Sepre, Walter, Weimer, Tulp und andere der Arbeiterjugend Vorträge über verschiedene wissenschaftliche Themen hielten.

Im Gegensatz zu den bürgerlichen Studentenvereinen gab es im Proletarischen Studentenverein keine Nichtstudenten («Philister»), und infolgedessen war der Verein finanziell ganz auf sich gestellt. Um die schwere materielle Lage des Vereins zu bessern und die Verbindung mit der Arbeiterbewegung noch enger zu gestalten, wurde Ende des Jahres 1923 eine den Verein unterstützende Gruppe («Toetajate Kogu») ins Leben gerufen, der die hervorragenden Funktionäre der Kommunistischen Partei Estlands H. Heidemann, H. Allik, J. Tomp, R. Pälson, J. Lauristin u. a. angehörten.

Die immer größere Ausmaße annehmende Arbeiterbewegung, die am 1. Dezember 1924 in einem bewaffneten Aufstand der Werktätigen gipfelte, veranlaßte die eingeschüchterte Bourgeoisie scharfe Repressivmaßnahmen zu ergreifen. Arbeiterorganisationen wurden geschlossen, Aktivisten der Arbeiterbewegung wurden massenweise verhaftet, wobei eine Reihe von Prozessen insze-

niert wurde. Auf der «Anklagebank» saßen auch proletarische Studenten, wie im berüchtigten «Prozeß der 149» im November 1924, wo unter anderen die Aktivisten des Proletarischen Studentenvereins, die Mitglieder der Kommunistischen Partei Estlands A. Weimer und O. Künnapuu zu lebenslänglicher Zwangsarbeit verurteilt wurden. Im «Prozeß der 77» im Juli 1925 wurde H. Heidemann zu Tode und unter anderen die Mitglieder des Proletarischen Studentenvereins W. Telling und P. Jürgen zu Zwangsarbeit verurteilt.

Der Proletarische Studentenverein wurde auf Beschluß der Universitätsverwaltung vom 5. Dezember 1924, d. h. unmittelbar nach der blutigen Niederwerfung des Dezemberaufstands, geschlossen. Fünf der aktivsten Vereinsmitglieder (A. Wachtmann, J. Scher, M. Tulp u. a.) wurden in den Prozessen vom Oktober 1925 und Februar 1926 zu Zwangsarbeit verurteilt.

Die Tätigkeit des Proletarischen Studentenvereins zeugt davon, daß es der Bourgeoisie nicht gelang, die ganze Universität Tartu zu einem blinden Werkzeug ihrer volksfeindlichen Politik zu machen.

EESTI TÖÖLISKLASSI STREIGIVÕITLUS 1918. AASTA LÕPUL JA 1919. AASTAL

Dots. ajalootead. kand. K. Siilivask

NSV Liidu ajaloo kateeder

Tööliskiassi streigivõitlus kapitalistide ja kodanliku riigi vastu Eestis kodusõja ja interventsiooni perioodil moodustas ühe tähtsama osa eesti töörahva üldisest (sõjalisest, majanduslikust, poliitilisest ja ideoloogilisest) võitlusest nõukogude võimu eest. Valgete vägede tagalas, kodanliku terrori ja diktatuuri tingimustes, eriti 1919. a., kujunes just EKP juhtimisel toimunud tööliskiassi streigivõitlus kõige efektiivsemaks abinõuks, mis aitas mobiliseerida tööstustööliste hulki, eelkõige Tallinnas, aktiivsele poliitilisele võitlusele kapitalistide, kodanliku diktatuuri ja nõukogudevastase interventsioonisõja vastu. Tööliste streigivõitlus tabas real juhtudel valusalt ka kodanluse sõjalisi huve, kuivõrd streigid raskendasid Eesti kodanliku armee sõjavarustuse tootmist, selle remonti ja toimetamist rindele.

Käesolevas artiklis tehakse esmakordselt katset anda enamvähem süstemaatiline ülevaade eesti tööliskiassi streigivõitlusest kodusõja ja interventsiooni perioodil, kuna senises ajaloolises kirjanduses[1] on seda küsimust käsitletud vaid seoses selle ajajärgu üldsündmustega. Küsimuse käsitlemisel on silmas peetud aga ka üldist sõjalist, poliitilist ja majanduslikku olukorda, ilma milleta streigivõitluse isoleeritud käsitlus ei ole mõistetav. Artikli põhiliseks allikmaterjaliks on olnud arhiivimaterjalid.

Saksa imperialistliku okupatsiooni tulemusena katkesid Eesti traditsioonilised majanduslikud sidemed Venemaaga. Ajutiselt katkes ka Eesti suurtööstusettevõtete krediteerimine, mida seni olid põhiliselt teinud Vene suurpangad ja aktsiaseltsid. Selle tõttu Eesti ala tööstusettevõtted jäid tooraineteta, turgudeta ja krediidita. Saksa okupatsioonivõimud, teostades oma röövpoliitikat, vedasid kohapealt välja nii tooraineid kui ka tööstusseadmeid.

[1] Vt. V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn 1953; Ü. Taigro, Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu ja rahu eest kodusõja aastail (1918—1920). Tallinn 1957; P. Vihalem, Eesti kodanlus imperialistide teenistuses, Tallinn 1960.

Piiratud rahalist krediiti hakati andma alles 1918. a. suvel ja sedagi peamiselt neile ettevõtetele (tekstiilitööstus), mille toodangut sai kasutada Saksa armee varustamiseks.

Okupantide peremehetsemise tulemuseks oli Eesti tööstuse laostumine ja kiire allakäik. Sünge pildi tööstuse osas toimunud langusest annab Eestimaa Vabrikantide Ühingu 19. novembri märgukiri kodanlikule Ajutisele Valitsusele.[2] Märgukirjas osutatakse, et 1917. a. algul oli Eestimaa Vabrikantide Ühingusse kuulunud 35 tööstusettevõttes umbes 40 000 töölist, kellest 1918. a. novembriks on järele jäänud vaid 9000. Märgitakse, et paljud vabrikud töötavad 1/4 koormusega, 4 päeva nädalas, et osagi töölistest alles hoida ja ettevõtteid säilitada. Märgukirjas rõhutatakse, et selline tööstuse raske olukord võib ka tõsiseid poliitilisi tagajärgi tuua, sest töölised püüavad ise olukorrast välja pääseda vägivalla teel, s. o. kehtestada revolutsioonilisel teel oma võim.

Tööstuse elustamiseks taotlesid vabrikandid kodanlikult Ajutiselt Valitsuselt, et see 1) võtaks tarvitusele abinõud toorainete muretsemiseks ja valmistoodangu väljaveoks, 2) organiseeriks küttematerjalide ja õlide sissevedu, 3) annaks tööstusettevõtetele riiklikku krediiti, 4) parandaks äärmiselt raskeid toitlusolusid ning reguleeriks riiklike seadustega tööliste ja vabrikantide vahekorda.[3]

Kuid kodanlik Ajutine Valitsus ei olnud suuteline tööstuse ega tööliste toitlus- ja palgaolusid mainimisväärselt parandama. Need jäid äärmiselt viletsateks kogu interventsioonisõja vältel. Tööstus jäi virelema ka 1919. aastal, millal kogu Eesti territoorium langes interventide ja valgekaartlaste võimu alla. 1919. a. esimestel kuudel kogus kodanliku valitsuse töö ja hoolekande ministeerium, mida juhtisid sotsid, ankeetlehtede alusel andmeid tööstuse olukorra kohta Eestis. 1919. a. märtsis saadigi andmed kokku, mis näitasid, et tööstuse olukord oli endiselt katastroofiline. Saadud andmete alusel konstateeriti, et kui aastatel 1916—1917 tööstustööliste arv Eestis (andmed puudusid Saaremaa ja Valga linna kohta, mis üldist pilti ei muuda) oli 51 739, siis 1919. a märtsiks oli see langenud 14 752-le, seega 3/4 ehk täpsemalt 71,5% võrra.[4]

Üksikute suurettevõtete kaupa oli tööliste arvu langus järgmine:

	Tööliste arv	
	enne Saksa okupatsiooni	1919. a. märtsis
1. Vaguniehitustehas «Dvigatel»	1793	619
2. Fr. Krulli Masinaehitustehas	733	206

[2] Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), fond 73, nimistu 1, säilitamisühik 2, lehed 1—10.
[3] ENSV ORKA, f. 73, nim. 1, s.-ü. 2, l-d 7—9.
[4] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1095, l. 1.

3.	Wiegandi Masinaehitustehas	679	126
4.	Elektrimootoritehas «Volta»	1510	22
5.	Põhja-Lääne (Beckeri) Laevaehitustehas	3481	69
6.	Vene-Balti Laevatehas	7325	383
7.	Noblessneri Allveelaevatehas	1257	646
8.	Kreenholmi Manufaktuur	8500	2588
9.	Narva Linavabrik	1500	1300
10.	Balti Puuvillavabrik	2150	899
11.	Kärdla Kalevivabrik	448	—
12.	Narva Kalevivabrik	2000	856
13.	Sindi Kalevivabrik	300	899
14.	Lutheri Mööblivabrik	1500	330
15.	Tallinna Tselluloositehas	1029	685
16.	Johanseni Paberivabrik	371	202
17.	Türi Paberivabrik	350	183
18.	Kunda Tsementitehas	1050	152
19.	Aseri Tsementitehas	440	83
20.	Mayeri Keemiatehas	283	264[5]

Eriti suur oli langus metallitööliste osas — 90,1%. Tekstiilitööstuses (lina- ja kalevitööstus) oli langus väiksem, sest ta sai osalt kasutada kohalikke toorainеid (lina, vill). Tööliste arvu langus oli eriti suur Eesti masinaehituskeskuses Tallinnas. Tööliste arv langes siin 28 648-lt 5180-le, s. o. ligi $^5/_6$ võrra. Virumaal (koos Narvaga) langes tööliste arv 13 552-lt 4488-le, s. o. 66,9%. Väikelinnades ja maakondades, kus oli olemas vaid peamiselt kohaliku turu tarbeid rahuldav väike- ja kesktööstus, oli tööliste arvu langus väiksem: Tartus umbes 50%, Viljandimaal 45% ja Järvamaal 34%.[6]

Tööstuse langus ja sellega seotud töölisklassi arvu langus Eestis tõid kaasa raskeid poliitilisi tagajärgi. See tingis töölisklassi kontsentratsiooni ja revolutsioonilise võitlusvõime langemise, tema poliitilise mõju tunduva vähenemise, mis kergendas kodanluse võimulejäämist. 1919. a. suvest alates tööstuse olukord mõnevõrra paranes, sest toorainete ja kütte sissevedu veidi suurenes ning kasvasid (koos kodanliku armee ja ta liitlaste arvulise kasvuga) sõjatellimused. Kuid tööstuse elavnemine oli siiski minimaalne ja tööliste arvu mainimisväärne tõus ilmnes alles pärast interventsioonisõja lõppu.

Tööstuse laostumine põhjustas massilise tööpuuduse. 1918. a. novembris oli ainuüksi Tallinna ja Tartu tööbörsi büroodes registreeritud üle 10 000 töötatöölise.[7] Tegelikult oli töötatöölisi veelgi rohkem. Paljud töötud ennast ei registreerinud, sest tööbörside kaudu tööd peaaegu ei saadud. Ka 1919. aastal, vaatamata arvukatele mobilisatsioonidele kodanlikku armeesse, jäi töö-

[5] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1005, l-d 25—30.
[6] Sealsamas, l. 5 jj.
[7] Sealsamas, l. 7.

puudus püsima. 1919. a. aprillis oli ainuüksi Tallinnas ametlikult registreeritud 4381 töötatöölist.[8] Üle riigi aga arvestati töötatööliste arvu 14 000-le.[9] 1919. a. juunis oli üle riigi registreeritud 10 084 töötatöölist.[10] Ja isegi veel 1919. a. novembris on ametlikult registreeritud 2485 töötatöölist.[11]

Ainukeseks efektiivseks abinõuks, millega kodanlik valitsus suutis sellal tööpuudust vähendada, oli mobiliseerimine armeesse, mille tõttu interventsioonisõja lõpuks töötute arv väheneb, kuid ei kao ka siis mitte.

Tööstuse laostumine ja massiline tööpuudus tõi kaasa töölisklassi vaesumise, tema majandusliku olukorra äärmise halvenemise. Juba Saksa okupatsiooni kuudel, millal kehtis äärmiselt madal tööpalk ja madalad toitlusnormid, olid töölised oma säästud ja isegi paljud hädatarvilikud tarbeesemed (riided jne.) maha müünud, et mitte nälga surra. Kuid Kodanliku Ajutise Valitsuse võimu ajal nende olukord ei paranenud. Vabrikandid, kasutades massilise tööpuuduse olukorda, püüdsid jätkata tööliste halastamatut ekspluateerimist ega tahtnud tõsta isegi okupatsiooniaegseid palganorme.

1918. a. 16. jaanuaril kehtestas nõukogude valitsus Eestis uued ühtsed palgatariifid (Tallinna kohta), mille kohaselt kvalifitseeritud töölise keskmiseks päevapalgaks määrati 18 rubla ja kvalifikatsioonita (õppimata) töölise päevapalgaks 15 rubla. Saksa okupatsioonivõimud kehtestasid uued palganormid — kvalifitseeritud töölisele 4 rubla ehk 8 marka päevas (Vene rubla ja Saksa marga kurss määrati kindlaks üks kahe vastu) ja õppimata töölisele 2,5 rubla ehk 5 marka päevas. Okupatsioonikuudel toimunud streikide tulemusena (peamiselt septembris 1918) saavutasid töölised minimaalse palkade tõstmise ja seati sisse nn. perekonna abirahad olenevalt töölise perekonnaliikmete arvust. Kuid ka okupatsiooni lõpul ulatus tööliste keskmine päevapalk vaid 6—12 margale päevas.[12]

Seepärast on mõistetav, miks pärast revolutsiooni puhkemist Saksamaal, mis sündmuste käigule Eestis avaldas suurt mõju, ja revolutsioonilise käärimise tekkimist kohalikes Saksa vägedes, eesti töölisklass astus üksmeelselt välja saksa okupantide vastu. 8. novembril puhkes Tallinnas tööliste üldstreik, mis levis ka Eesti raudteele. 8.—12. novembrini kestnud Tallinna üldstreigist võttis kodanliku töö ja hoolekande ministeeriumi andmeil osa 6585 töölist ja streigi tulemusena läks kaduma 18 755 tööpäeva.[13] See streik oli otseselt suunatud okupatsioonivõimude ja elukalliduse vastu.

---

[8] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1225, l-d 2—9.
[9] Eesti Vabadussõda, 2. köide, lk. 36.
[10] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1224, l. 3 jj.
[11] Sealsamas, s.-ü. 1225, l-d 16 ja 22.
[12] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1005, l. 12.
[13] Sealsamas, l. 21 ja 22.

Kuid eesti töölisklass avaldas kohe oma klassisuhtumist ka kodanliku Ajutise Valitsuse suhtes, kes alustas tegevust 11. novembril. Viimase vastu organiseeriti EKP juhtimisel 12. novembril võimas tööliste demonstratsioon. Ja ainult Saksa vägede väljaastumine kodanliku Ajutise Valitsuse kaitseks ning relvastamata tööliste demonstratsiooni laialiajamine nende poolt päästis kodanliku valitsuse kukutamisest tema tegevuse teisel päeval.

Eesti töölisklass, eriti Tallinna töölised, asusid novembris kohe, vastukaaluks kodanlikule Ajutisele Valitsusele, organiseerima oma töörahva võimu. Selleks moodustati Tallinnas Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu, mis juba 19. novembril 1918. a. tuli kokku ja võttis vastu otsuse, kus nõuti nõukogude võimu kehtestamist kogu Eesti territooriumil, kodanliku Ajutise Valitsuse likvideerimist, Saksa okupatsioonivägede lahkumist ning igasuguste interventsioonikatsete lõpetamist Eesti suhtes.

Ühtlasi, kasutades okupatsioonivõimude nõrgenemist ja seda, et kodanliku Ajutise Valitsuse võim oli alles organiseerimisjärgus ning nõrk, asusid eesti töölised taastama ka teisi töölisklassi massiorganisatsioone, eelkõige ametiühinguid. Juba 1918. a. novembris taastati enamik okupatsioonivõimude poolt laialisaadetud ametiühinguid. Viimased, tegutsedes illegaalse EKP juhtimisel, asusid kohe koondama töölisi võitlusele oma olukorra parandamise eest.

11.—13. novmebrini toimus majanduslik streik Krulli Masinaehitustehases, mille tulemuseks oli palkade osaline tõstmine. Streikijate arvu kohta ei ole toodud andmeid, kuid neid võis olla umbes 200, sest niipalju töölisi oli sellal ettevõttes tööl. 19.—21. novembrini toimus Tallinna trükitööliste streik, millest töö ja hoolekande ministeeriumi andmetel võttis osa 197 töölist.[14] Teistel andmetel aga oli streikijaid umbes 300.[15] Streik oli põhiliselt majanduslik ja tema tulemusena saavutati trükitööliste palkade tõstmine 25% võrra, kuid samal ajal nõudsid töölised ka, et EKP poolt väljaantav töölisklassi häälekandja «Kommunist» võiks legaalselt ilmuda.[16]

20.—22. novembril 1918. a. puhkes EKP üleskutsel Tallinnas kodanliku Maapäeva kokkutuleku vastu suunatud poliitiline streik, millest võtsid osa suuremad Tallinna tööstusettevõtted kokku 3942 töölisega. Streigi tulemusena läks kaduma 8870 tööpäeva.[17] Streigi ajal toimusid ka tööliste kodanlusevastased demonstratsioonid, mis aga relvastatud Kaitseliidu poolt vägivaldselt laiali aeti.

Valmistades ette kodanliku Ajutise Valitsuse kukutamist Eestis, asus EKP Keskkomitee ja tema juhtimisel ühtlasi Tal-

[14] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1005, l. 21 jj.
[15] Vt. P. Vihalem, viidatud teos, lk. 166.
[16] Sealsamas.
[17] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1005, l-d 21 ja 22.

linna Tööliste Nõukogu ning ametiühingud tööliste organiseerimisele majanduslikule võitlusele kapitalistide vastu. Majandusliku võitluse teel tõmmati poliitilisse võitlusse kodanluse vastu kaasa kõiki töölisi, ka neid, kes poliitiliselt olid väheteadlikumad. Seega tööliskiassi majanduslik võitlus moodustas sellal ühe osa töörahva üldisest võitlusest nõukogude võimu eest, mis oleks lahendanud kõik töörahva nõudmised.

Üksikud järeleandmised majanduslikul alal, mis saavutati rea streikide teel novembris, ei muutnud mainimisväärselt tööliskiassi üldist majanduslikku olukorda. Seepärast püstitas EKP 1918. a. novembris Tallinna tööliste ette ühise nõudmise — asuda võitlusse 1918. a. 16. jaanuari nõukogude palgatariifi taastamise eest. Selle nõudmisega ühinesid kõik Tallinna ametiühingud ja tähtsamate tööstusettevõtete töölised. Nõudmine esitatigi novembri lõpul Eestimaa Vabrikantide Ühingule. 29. novembril toimusid selles küsimuses kodanliku Ajutise Valitsuse töö ja hoolekande ministeeriumis läbirääkimised vabrikantide ühingu ja töölisesindajate vahel. Siin töölisesindajad tõstsid ühtlasi üles ka nõudmise, et vabrikandid peaksid okupatsioonikuude eest tagantjärele välja maksma selle palgavahe, mis tekkis nõukogude palgatariifi asendamise tulemusena okupatsiooniaegse palgatariifiga. Kokkuleppele ei jõutud.

3. detsembril 1918. a. esitas vabrikantide ühing oma vastumärgukirja, kus, viidates tööstuse äärmiselt raskele olukorrale ja krediitide puudumisele, keelduti 1918. a. 16. jaanuari palgatariifi kehtestamisest, kuid lubati teha töölistele väiksemaid järeleandmisi. Nii lubati alates 1. dets. 1918 tõsta kõigi kategooriate tööliste palka 2 marga ning alaealiste tööliste ja kvalifitseerimata tööliste palku 1 marga võrra päevas.[18] Seega vabrikandid, püüdes säilitada oma kasumeid, keeldusid tööliste nõudmisi endise palgatariifi kehtestamise osas täitmast. Nad soovitasid oma märgukirjas valitsusel olukorda lahendada sel teel, et muretseda töölistele kindlate hindadega toidu- ja tarbeaineid.[19]

Kuna oli selge, et vabrikantidega kokkuleppele ei jõua, siis katkestasid töölisesindajad 4. detsembril 1918 läbirääkimised ja otsustasid tööliste õigustatud nõudmised ellu viia üldstreigi väljakuulutamise teel.

Uue üldstreigi puhkemine Tallinnas ähvardas kodanlust kõige kriitilisemal momendil. 28. novembril oli Punaarmee vabastanud Narva ja 29. novembril kuulutati siin välja iseseisev Eesti Nõukogude Vabariik — Eesti Töörahva Kommuun. Järgnevat Punaarmee pealetungi toetasid laiad töörahvahulgad. Toimusid tööliste ülestõusud Purtse-Jõesuus (2. detsembril), Aseri töölisasulas (11. detsembril), Tartus (20. detsembril) ja paljudes teistes kohtades. Ka Tallinnas valmistusid töölised EKP juhtimisel rel-

[18] ENSV ORKA, f. 200, nim. 1, s.-ü. 2, l. 10 jj.
[19] Sealsamas.

vastatud ülestõusuks kodanliku valitsuse vastu. Üldstreigi lahtipuhkemine oleks aga võinud saada tõukeks üldisele relvastatud ülestõusule Tallinnas.

Sellises kriitilises olukorras otsustas kodanlik Ajutine Valitsus, lähtudes kodanluse üldistest poliitilistest huvidest, tööliste nõudmised rahuldada, et nende äärmist meelepaha ära hoida, ja andis välja spetsiaalse seaduse, millega kohustati vabrikante 1918. a. 16. jaanuari nõukogudeaegset palgatariifi uuesti sisse viima.[20] Selle tulemusena tõusid tööliste palgad keskmiselt 15—18 margale päevas.

See oli kahtlemata Tallinna töölisklassi oluline majanduslik võit. Ühtlasi oli see erakordne nähtus, kus kodanlik valitsus oma kriitilise seisundi tõttu rahuldas tööliste nõudmised täielikult. Kunagi hiljem ei teinud kodanlus ja kodanlik valitsus nii ulatuslikke järeleandmisi. Osalisi järeleandmisi tuli töölistele hiljem mõningatel juhtudel siiski teha. Teiselt poolt nõrgendas see aga teatud määral töölisklassi üldist pealetungi kodanlusele Tallinnas, sest mõned ebateadlikumad tööliste kihid piirdusid majanduslike nõudmistega.

Kodanlus hakkas ennast julgemini tundma siis, kui 12. detsembril ilmus Tallinna sadamasse Inglise sõjalaevastik. Töölisklassi relvastatud väljaastumisele mõjus see asjaolu negatiivselt, sest ei teatud, kas Inglise karistussalgad tulevad laevadelt maale või mitte. Inglise intervendid võeti töölisklassi poolt vastu äärmise meelepahaga. Sel puhul korraldas Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu, mille saadikutest 90% olid kommunistid ja nende poolehoidjad, suure protestimiitingu «Estonia» kontserdisaalis. Koosoleku poolt vastuvõetud otsuses öeldi, et kodanlik valitsus viib maa majanduse laostumisele ja tahab eesti töörahvale interventide abiga samasugust verepulma valmistada nagu soome töörahvale 1918. a. märtsis. Otsuses asuti seisukohale, et Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu «kui ainukene õige töörahva esitus, peab viibimata võimu oma kätte võtma».[21]

Kuid et ei olnud teada, millise positsiooni võtab Inglise laevastik ülestõusu korral Tallinnas, siis organiseerisid EKP Keskkomitee ja Tallinna Nõukogu 17. detsembril vaid protestistreigi ja rahuliku demonstratsiooni inglise interventide ja kodanliku valitsuse vastu. Kui suur oli streigist osavõtnute arv, selle kohta puuduvad ametlikud andmed, kuid on teada, et enamik Tallinna tehaste töölisi streigist ja demonstratsioonist osa võtsid. Kuid julgustatud Inglise laevastiku kohalolekust, paiskas valitsus demonstrantide vastu relvastatud kaitseliitlaste salgad. Demonstratsioonile avati tuli, mille tagajärjel sai surma 2 töölist ja mõned said haavata.[22]

---

[20] «Riigi Teataja» 1918, nr. 5.

[21] «Sotsiaaldemokraat» nr. 28, 17. dets. 1918.

[22] Vt. «Sotsiaaldemokraat» nr. 29, 18. dets. 1918 ja «Proletaarne Revolutsioon Eestis» nr. 2, 1925, lk. 26.

Ühtlasi läks kodanlik valitsus 17. detsembrist alates üle otsustavale vastupealetungile töörahva vastu. Seati sisse spetsiaalne sisekaitseülema amet, kellele anti erakorralised volitused. Valitsuse ja sisekaitseülema korraldustega keelati kõik koosolekud, demonstratsioonid ja aeti laiali Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu. Algasid töölisaktivistide massilised arreteerimised ja demokraatlikule pimesikumängimisele, nagu tabavalt väljendas V. Kingissepp, tehti järsk lõpp.

Iseloomuliku episoodi kodanluse vastupealetungis töölisklassile moodustas 17. detsembril alanud riigi auto- ja remonttöökodade streigi mahasurumine. Töölised alustasid 17. detsembril streiki, nõudes, et neile makstaks tagantjärele välja töötasu streigipäevade eest 8.—11. novembrini ja sellele järgnenud päevade eest, millal töölised takistasid autode Saksamaale vedamist.[23] Antud juhul oli see töölistele vaid streigi ajendiks, sest tegelikuks põhjuseks ja eesmärgiks oli siin moodustatava valgekaartliku soomusrongi ja soomusautode rindele saatmise takistamine. Töölised, nende hulgas eriti aktiivselt Rätsep, Mikalevitš, Kirdstein ja Tulerin, ei täitnud soomusrongi kordaseadmise korraldust ega lasknud teda töökojast välja viia. Alles relvastatud sõjaväelaste kohaletuleku tõttu saadi soomusrong välja viia.[24]

Streigi mahasurumiseks vallandati 18. detsembril kõik töölised, kuigi kehtiva tööseadusandluse seisukohalt kehtis kahenädalane etteütlemise aeg. Hiljem võeti enamik töölistest tagasi, kuid ülalmainitud 4 aktiivsemat töölist, streigi initsiaatorit, jäeti värava taha. Ühtlasi hoiatati töölisi, et nad töötavad sõjaväeasutuses ja vastavalt sõjavägede ülemjuhataja päevakäsule nr. 7 alluvad sõjaväelisele korrale.[25]

Analoogilise streigijuhtumi kohta umbes samast ajast on andmeid ka Tallinna sadamatöökodades, kus pärajasti oli remondis kodanlik suurtükilaev «Lembitu». Kodanlike mereväejõudude organiseerija J. Pitka kirjutab, et tal õnnestus automaatidega relvastatud sõdurite abil nii sadamatehastes kui ka autogaraažis ja «Lembitul» kõige aktiivsemaid töölisi arreteerida ja hiljem «likvideerida». Teised töölised sunniti tööle vägivalla ähvardusel.[26] Tööliste vastupanust kodanliku valitsuse tegevusele, eriti tema sõjatellimuste täitmisele ja sellega seotud sabotaažist räägitakse kodanluse enda allikates küllaltki palju.[27]

1919. a. jaanuaris, kui intervendid ja valgekaartlased saavutasid Punaarmee väeosade üle rindel ülekaalu ja läksid üle neile edukale vastupealetungile, algas juba kogu Eesti territooriumil massiline valge terror, mille ohvriks langesid sajad töörahva esindajad. Massilised hukkamised algasid mitte ainult nn.

---

[23] ENSV ORKA, f. 2000, s.-ü. 1141, l. 2.
[24] Sealsamas, l-d 6 ja 9.
[25] Sealsamas, l. 6.
[26] «Päevaleht» nr. 190, 22. juulil 1921.
[27] Vt. P. Vihalem, viidatud teos, lk. 232 jj.

lahingutegevuse piirkonnas, s. o. endisel Eesti Töörahva Kommuuni territooriumil, vaid ka sügaval tagalas — Tallinnas, Pärnus, Haapsalus ja mujal. Metsikult suruti maha ka Saaremaa töörahva ülestõus 1919. a. veebruaris. Iseloomustades kodanluse määratsemist, kirjutas V. Kingissepp: «Valge terrori vereojade ees kahvatas ja kadus igasuguse demokraatliku korra varigi.»[28]

1918. a. novembrist detsembrikuu lõpuni oli eesti töölisklass pidanud pealetungilahinguid kodanliku valitsuse vastu ja saavutanud viimaselt rea tõsiseid järeleandmisi. 17. detsembrist alates läks aga kodanlus Inglise laevastiku toetusel üle vastupealetungile töölisklassi vastu tagalas ja 7. jaanuaril mitut liiki interventide toetusel ka rindel. Nüüdsest peale tuli eesti töölisklassil pidada valgete vägede tagalas juba kaitselahinguid valge terrori äärmiselt rasketes tingimustes.

Valge terrori kuudel võis töölisklassi revolutsiooniline võitlus toimuda peamiselt sügaval põranda all, illegaalselt, sest legaalse tegevuse võimalused olid äärmiselt piiratud. Töölisklassi legaalsetest organisatsioonidest säilis 1919. a. algul siiski enamik 1918. a. viimastel kuudel taastatud ametiühingutest, kuigi paljud nende aktivistidest arreteeriti ja mõrvati. Nende tegevust juhtis peamiselt Tallinna ametiühingute poolt loodud Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu, mis oli illegaalse EKP mõju all ja tegutses tema juhtimisel. 1919. a. jaanuaris tegutses Ametiühingute Kesknõukogu juhtimisel Eestis 22 ametiühingut: metallitööliste, puutööliste, keemiatööliste, paberitööstuse tööliste, ehitustööliste, kivitööliste, rätsepate, nahatööliste, tekstiilitööliste, sadamatööliste, maalrite, toiduainetetööstuse tööliste, kino ja teatri töötajate, raamatutööstusettevõtete tööliste, elektrimontööride, autojuhtide, maja- ja äriteenijate, juuksetööstuse töötajate, kontori- ja kantseleitöötajate, masinistide, orkestrantide ja ajalehemüüjate ametiühingud,[29] mis hõlmasid juba peaaegu kõiki linnatöörahva kihte.

Valge terrori kuudel teostas kodanlus mitte ainult poliitilist terrorit töölisklassi suhtes, vaid ettevõtjad püüdsid töölisklassi õigusetut seisundit kasutada ka ekspluateerimise tugevdamiseks ja aktiivsemate tööliste vallandamiseks. Üheks vahendiks sel teel oli tööliste üleviimine tükitööle, millega ettevõtjad ka kindlast palgatariifist mööda hiilisid. Seoses sellega asus Ametiühingute Kesknõukogu 16. jaanuaril 1919. a. seisukohale, et tükitööd võib lubada ainult seal, kus see oli olemas enne nõukogudeaegse palgatariifi kehtestamist.[30] Veidi hiljem, kui selgus, et ettevõtjad kõikjal kasutavad tükitööd tööliste palkade kunstlikuks allasurumiseks, asus Ametiühingute Kesknõukogu 6. veebruaril seisukohale, et tükitöö tuleb täielikult keelata ja tuleb võidelda kõigi abinõudega selle vastu.[31]

[28] V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 54.
[29] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1175, l. 8.
[30] Sealsamas, l. 10.
[31] Sealsamas, l. 15.

Kapitalistid ja kodanlik valitsus aga püüdsid tööliste ekspluateerimist kõigiti suurendada. Nii viidi valitsusele alluvas sõjaministeeriumi varustusvalitsuse rätsepatöökojas sisse tükitöö, kusjuures tükitöö hinnad olid väga madalad. Õmblustööliste ametiühing pöördus nüüd sõjaministeeriumi poole palvega tööliste olukorda parandada. Kuid sellele vastati sõjaministeeriumi poolt ülemjuhataja kindral Laidoneri nõusolekul, et töölistel tuleb end sõja tõttu pingutada, kusjuures sõjaväe ettevõtetes teenivatele töölistele pole lubatud koosolekud ega ka tööliste vanemate nõukogu.[32]

1919. a. veebruaris teostas üldise tööliste vallandamise Krulli masinaehitustehase juhtkond, tuues ettekäändeks tellimuste ja raha puudumise, kusjuures saadeti laiali ka tehase töölisvanemate nõukogu. Kuid juba mõne päeva pärast algas tööliste uuesti tööle võtmine, mis näitas, et vabrikuvalitsus tahtis vaid likvideerida töölisvanemate nõukogu ja vabaneda aktiivsetest töölistest. Arutades tekkinud olukorda, võttis Ametiühingute Kesknõukogu vastu otsuse, milles 1) tunnistas Krulli Masinaehitustehase töölisvanemate nõukogu mittelikvideerituks ja 2) nõudis, et tööliste tööle võtmine peab toimuma ainult töölisvanemate nõukogu kaudu.[33]

1919. a. veebruaris algas kodanlik valitsus puhastusaktsiooni sõjaministeeriumile allutatud sadamatehastes. Kodanliku valitsuse merejõudude ülemjuhataja käskkirjaga määrati sadamatehaste juhatajaks 19. veebruaril insener Saukas. Viimane, toetudes merejõudude ülemjuhataja päevakäsule 1919. a. 18. veebruarist, tagandas kõik seni tööliste poolt demokraatlikus korras tööle valitud insenerid ja meistrid, meistrite abid ja ametnikud. Viimased jäeti küll ajutiselt oma kohtadele tööülesandeid täitma, kuni vastavad ametikohad täidetakse määramise korras isiklike avalduste põhjal.[34] Selle sammu eesmärgiks oli tööliste seniste õiguste likvideerimine tehase omavalitsuse või sisemise korralduse osas. Sadamatehaste töölisnõukogu avaldas Saukase tegevuse puhul kõige valjemat protesti ja pöördus toetuse saamiseks ka kodanliku töö ja hoolekande ministeeriumi poole.[35] Kuid protestidele vaatamata jätkas kodanlus oma tegevust.

Märtsis vallandati Saukase ettepanekul sadamas 10 ujuvdoki töölist süüdistatuna varguses ja poliitiliselt kahtlastena. Tööliste palvel moodustas Ametiühingute Kesknõukogu uurimiskomisjoni, mis lükkas süüdistused varguses kui täiesti alusetud tagasi. Samuti ei leitud mingeid otseseid poliitilisi süütõendeid. Et süüdistused osutusid põhjendamatuteks, siis tuli otsus vallandamise kohta tühistada, kuid tagasivõetud töölised paigutati siiski ujuvdokist ümber teistele töödele.[36]

Kuid asi ei lõpe sellega. Aprillis suunas merejõudude ülem-

[32] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1175, l-d 20—23.
[33] Sealsamas, s.-ü. 1172, l. 1.
[34] Sealsamas, s.-ü. 1175, l. 33.
[35] Sealsamas, l. 9.
[36] Sealsamas, l-d 23 ja 25.

juhataja staap oma spetsiaalse esindaja sadamatehastesse uurima poliitiliselt kahtlaste tööliste tegevust. Vastava materjali alusel, mis selle ametniku poolt esitati sõjaväe prokurörile, vallandati sõjaministeeriumi ja merejõudude ülemjuhataja korralduste alusel 31 ja mobiliseeriti armeesse 21 töölist. [37]

See akt näitas selgesti, kuidas suhtus kodanlik valitsus töölistesse ja missuguste meetoditega, kasutades sõjaolukorda, püüdis ta igasugust revolutsioonilist liikumist maha suruda. Mobiliseerimise kõrval oli sellal raskeks tööliste karistamise abinõuks ka vallandamine, sest massilise tööpuuduse olukorras oli raske uuesti tööd leida.

Valge terrori tingimustes vaibus 1919. a. esimeses kvartalis tööliste streigiliikumine peaaegu täielikult. Sellest perioodist on teada vaid üks streik Tallinnas Tselluloosivabrikus 13. märtsil. Streigist võttis osa 625 töölist ja ta kandis protesti iseloomu kodanliku terrori ja tööliste viletsa majandusliku olukorra vastu. [38] Isoleeritud üksikstreigina ei andnud see streik mingeid tulemusi, kuid väljendas samal ajal tööliste teravat meelepaha kodanluse vastu.

Ametiühingud ja Ametiühingute Kesknõukogu tegelesid aktiivselt ka töötatööliste organiseerimisega. Ametiühingute Kesknõukogu häälekandja «Töö Hääl» andmetel ulatus töötute arv Tallinnas veebruari lõpus koguni 14 000-le. [39] 3. veebruaril 1919. aastal korraldas Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu Tallinna töötatööliste koosoleku, mille poolt vastuvõetud resolutsioonis nõuti, et kodanlik Ajutine Valitsus astuks efektiivseid samme tehaste töölerakendamiseks ja tööpuuduse likvideerimiseks, kaotaks ületunnitöö, organiseeriks töötuile ühiskondlikke töid ja seaks sisse töötatöölistele riiklikud abirahad. [40] Kuid kodanlik valitsus jäi tööliste nõudmiste suhtes kurdiks.

15. aprillil toimus «Estonia» kontserdisaalis uus Tallinna töötatööliste koosolek, millest võttis osa üle 1000 töötu. Ametiühingute Kesknõukogu ettekandest selgus, et vaatamata energilistele nõudmistele korraldada ühiskondlikke töid, seada sisse tööturtele abirahad, organiseerida neile maksuta sööklad, vallandada ettevõtetest jõukad inimesed, kes sinna pugesid mobilisatsioonist pääsemiseks, pole valitsus midagi teinud. Märgiti ka, et valitsus ei võta midagi ette vabrikantide lokaudipoliitika vastu, kusjuures normaalset kaheksatunnilist tööpäeva ettevõtjad pikendavad ületunnitöödega.

Töötatööliste koosolek võttis vastu terava resolutsiooni, milles konstateeriti, et oma «viiekuuse kestvuse vältel ei ole Eesti kodanlik valitsus töötatööliste äärmise häda kergendamiseks mitte

---

[37] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1175, l. 33 jj.
[38] Sealsamas, s.-ü. 1005, l. 21.
[39] «Töö Hääl» nr. 1, 28. veebr. 1919.
[40] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1175, l. 27.

midagi ära teinud».[41] Valitsuse poolt vabrikantidele antud abirahad, mis kulutati tööliskontrolli rakendamiseta, on läinud nende taskutesse ega ole tööpuudust vähendanud, mille tõttu kodanlus «külluses elab ning tal kukrud ja kõhud paisuvad», kuna töötatöölised kirjeldamata viletsust kannatavad, olles «herraste vabariigi vaeslasteks niisama nagu nad Seckendorffi valitsuse ajal olid!»[42] Samas märgitakse, et ettevõtjad sokutavad riigitööstusettevõtetesse mobilisatsioonist pääsemiseks tööle lellepoegi ja sugulasi, kes töölisliikumise streigimurdjateks hakkavad.

Töötatööliste koosolek taotles oma otsuses lisaks juba varem esitatud nõudmistele, et tööpuuduse leevendamiseks ületunnitöö kaotataks; varakad inimesed tehastest vallandataks; tööle võetaks vaid ametiühingute kaudu ja viimastele allutataks ka tööbörsid; tööliskontrolli kehtestamist, eelkõige valitsuse abirahaga tegutsevates ettevõtetes; tööliste riiklikku kindlustamist tööpuuduse vastu linnas ja maal; uue palgatariifi kehtestamist kõigis tööstusharudes. Sellesama otsuse lõpul aga avaldati kindlat veendumust, et valitsev kodanlik klass ei ole huvitatud töötute viletsuse vähendamisest ja ainult järjekindel klassivõitlus parandab töölisklassi olukorda ning «hävitab ülekohtuse kodanliku korra. Meie nõuame tööd ja leiba!»[43]

Koosoleku lõpp kujunes lausa kodanliku valitsuse vastu suunatud demonstratsiooniks, kus läbirääkimistel tõsteti üles ka küsimus, kas on ka ametiühingutes küllalt mõeldud «abiandmise peale neile perekondadele, kelle toitjad «Rahumäe polku» saadetud»,[44] s. o. kodanluse poolt tapetud on.

Loomulikult ei arvestanud kodanlik valitsus ka nüüd töötatööliste nõudmisi. Ei teinud selles suunas midagi ka Tallinna kodanlik linnavalitsus. 17. aprillil tegi ametiühingute nõukogu linnavalitsusele ettepaneku viimase summade arvel avada töötatöölistele tasuta söökla, millele aga peagi järgnes linnapealt eitav vastus.[45]

Kodanlik valitsus tegutses tööpuuduse «likvideerimiseks» vaid mobilisatsioonide, töölisjuhtide mõrvamise, vangistamise ja koonduslaagritesse paigutamise teel. 1919. a. kevadel toimus rida suuremaid mobilisatsioone kodanlikku armeesse, mille tulemusena armee kiiresti kasvas.

Kui 1919. a. 16. veebruaril kodanlikus armees, välja arvatud soome intervendid, Balti pataljon, vene valgekaartlik Põhja-Korpus ja läti polk (kokku umbes 6000 meest), oli 24 783 meest, oli seal juunis 1919. a. aga juba 74 000 meest.[46]

---

[41] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1175, l. 50.
[42] Sealsamas, l. 51.
[43] Sealsamas, l. 52.
[44] Sealsamas.
[45] Sealsamas, l-d 54, 56.
[46] EVS, 2. kd., lk. 52.

Tööpuudus aga ei kadunud ikkagi. Tööliste palgaolud olid uuesti tunduvalt halvenenud rahakursi pideva languse ja elukalliduse tõusu tõttu. Kodanliku valitsuse kõige tähtsamaks sissetulekuallikaks välislaenude, rekvisitsioonide ja maksude kõrval oli rahatrükipress. Viimane produtseeris üha suuremas ulatuses kursis kiiresti langevat paberraha, millega maksti sõjaväele, ametnikele ja töölistele. Eesti Asutava Kogu istungil 1919. a. aprillis rahaminister Kukk isegi kaebas, et trükikoda ei suuda nii palju rahapabereid produtseerida, kui neid tuleb välja anda!

Seepärast tõusis elukallidus 1919. a. esimestel kuudel 200—300% võrra. Tööliste palgad aga olid kindlaks määratud 1918. a. detsembris. Seepärast töötas Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu välja uue palgatariifi ja kollektiivlepingu projekti, mis kinnitati 27. märtsil nimetusega kollektiivlepingu projekt «Eestimaa vabrikantide ühingu, riigi- ja eratööstuse ettevõtete ning üksikute tööandjate ja Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu vahel». Selles nõuti 8-tunnilist tööpäeva (ületunnitööde eest nõuti 2 korda suuremat tasu, millest 50% pidi minema töötute heaks), tasuta meditsiinilist abi, tasuta tööriietust, pesemisvõimalusi töökohtadel jne.[47] Uus kollektiivleping tuli sõlmida palgatariifi alusel, mille kohaselt, olenevalt 4-st kategooriast, tööliste keskmine päevapalk pidi olema 28—34 marka päevas.[48] Sellise päevasissetuleku arvestamise aluseks võeti 5-liikmeline töölisperekond, mille minimaalsissetulek vastavalt kehtivale elukallidusele pidi olema 868,96 marka kuus.[49]

Kollektiivlepingu projekt ja uus palgatariif esitati 14. aprillil Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu poolt Eestimaa Vabrikantide Ühingule, kes aga ei pidanud võimalikuks neid vastu võtta. Oma märgukirjas töö ja hoolekande ministeeriumile vabrikandid vastasid, et ametiühingute uued nõudmised ei ole neile vastuvõetavad, sest tööstus hingitseb vaid riigi poolt antud laenude ja tellimuste varal. Valitsusega sõlmitud tellimislepingud aga jätavad järele vaid väikse kasumiprotsendi ja seepärast sõltub palkade tõstmine nagu ka toiduainetega varustamine riigivalitsusest.[50]

Kuna vabrikandid vastasid keeldumisega, siis vastavalt projektis ettenähtud kahenädalase tähtaja möödumisele pöördus Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu aprilli lõpul töö ja hoolekande ministeeriumi kaudu valitsuse poole, et viimane oma seisukoha võtaks. Valitsusele teatati, et kui uut palgatariifi ei kehtestata, siis kuulutatakse välja üldstreik.[51]

Seega mai alguseks 1919. a. küpses suur konflikt kapitalistide, kodanliku valitsuse ja Tallinna töölisklassi vahel. Töölisklassi

[47] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1038, l-d 30—35.
[48] Sealsamas, l-d 36—45.
[49] Sealsamas, l. 28 jj.
[50] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 978, l-d 1—4.
[51] Sealsamas, l. 52.

väljaastumist juhtis EKP Keskkomitee Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu kaudu. Tööliste majanduslikke nõudmisi kasutas EKP kui vahendit töölisklassi kõige laiemate hulkade mobiliseerimiseks võitlusele kodanliku diktatuuri ja interventsioonisõja vastu.

Pärast avaliku valge terrori nõrgenemist oli poliitiline olukord kodanliku Eesti Asutava Kogu valimiste perioodil vabamaks muutunud, sest valimiskampaania käigus, püüdes võita masside poolehoidu, tõotasid kodanlikud ja väikekodanlikud parteid terrori kõrvaldada ja kehtestada Asutava Kogu kaudu tõelise «demokraatliku korra». Vähemteadlikud töörahva kihid olidki selle demagoogia õnge läinud, andes oma hääled sotsidele ja tööerakonnale. EKP ülesandeks oli nüüd uues situatsioonis selle kodanliku võltspropaganda paljastamine, et näidata Asutava Kogu tõelist reaktsioonilist, kodanlikku nägu.

Mai algul algaski Tallinnas eesti töölisklassi revolutsioonilise liikumise uus tõus, mis oli vahetult seotud võitlusega uue palgatariifi eest ja 1. mai sündmustega.

Vaatamata sõjatingimustele valmistus Tallinna töölisklass ka nüüd 1. mai tähistamiseks. Püüdes 1. mailt ära võtta valitsusevastast iseloomu, tegid esseerid 26. aprillil Asutavas Kogus ettepaneku tunnistada 1. mai riiklikuks pühaks ja lubada töölistel, vaatamata sõjaolukorrale, korraldada sel päeval demonstratsioone.[52] 1. mai riiklikuks pühaks tunnistamist toetasid ka sotsid, kuid selle erinevusega, et demonstratsioone ei korraldataks, s. o. et töölistele antaks võimalus 1. maid pühitseda ainult kodus. Asutava Kogu kodanlik enamus keeldus seda küsimust üldse arutamast ja päevakorda võtmast.[53]

Kodanlik valitsus aga eesotsas K. Pätsiga otsustas sotside tungival taotlusel siiski 1. mai kroonupühaks muuta, et niikuinii tulevat streik legaliseerida ja sellelt tema valitsusevastane iseloom ära võtta. Samal ajal rakendati kõik abinõud selleks, et takistada töölisi tänavale tulemast. Kaitseliidu ülem Alver avaldas 30. aprillil teadaande, milles öeldi, et 1. mai on rahvuslik püha ja kõik tööd sel päeval jäetakse seisma. Kuid samas teadaandes keelati igasugused meeleavaldused tänavatel ja avalikkudes kohtades. Kõiki meeleavaldustele õhutajaid ja neist osavõtjaid ähvardati karistada sõjaseisukorrale vastava valjusega.[54] Eesti sotside keskkomitee avaldas samal päeval töölistele üleskutse, milles kuulutas 1. mai demonstratsiooni provokaatorite kätetööks ja kutsus töölisi üles sellest osa võtma.[55] «Töö Hääle» 1. mai number konfiskeeriti juba 29. aprilli hommikul, sest selles kutsuti üles tähistama töörahva võitluspäeva[56]

---

[52] Asutava Kogu protokollid, 1. istungjärk, vg. 121.
[53] Sealsamas, vg. 124.
[54] «Sotsiaaldemokraat» nr. 96, 30. apr. 1919.
[55] Sealsamas.
[56] «Töö Hääl» nr. 6, 5. juunil 1919.

Kuid Tallinna töölisklassile ei mõjunud ähvardamine ega sotside manitsused. 1. mai hommikul ilmusid tuhanded Tallinna töölised oma traditsioonilisele meeleavaldusele. Demonstrantide kohal lehvisid punased lipud. Välja tulid töölised isegi Tallinna raudteetehastest, kus senini domineeris sotside mõju. Demonstrandid kogunesid Suur-Karja tänavale töölismaja ette ja Peetri platsile (praegune Võidu väljak).

Kodanlus kartis, et soldatid võivad demonstrantidega ühineda, ja pani nad seepärast kasarmutesse luku taha. Rahuliku töölisdemonstratsiooni vastu käsutati Kaitseliidu, kooliõpilaste ja soomusronglaste eriti usaldusväärsed salgad. Tänavatele toodi kuulipildujad. Lööksalgad sööstsid piki Harju tänavat Raekoja suunas liikuva töölisdemonstratsiooni kallale. Lasti käiku püssid, püssipärad ja nuudid. Tööliste käest rebiti ära lipud. Osa demonstrante arreteeriti. Töölismaja uksed murti lahti ja ka siit «konfiskeeriti» punased lipud. [57]

Kodanlus surus seega töölisdemonstratsiooni Tallinnas metsikult maha. Kuid moraalseks võitjaks osutus siiski eesti töölisklass. Asutav Kogu paljastas ennast Tallinna tööliste silmis nüüd kui kodanlik vägivallavalitsus ja 1. maist sai «... mitte nigel kroonupüha, mitte rahvuslik püha, vaid töölisklassi protestipäev ja «kõige demokraatlisema vabariigi» avalik vägivald töölisklassi kallal»[58].

Kodanlik vägivald süvendas eesti töölisklassis valitsusvastast meeleolu. Massilise valge terrori järel oli 1. mai demonstratsioon esimene suurem Tallinna töölisklassi avalik valitsusevastane väljaastumine. See sai ühtlasi sissejuhatuseks järgnevale võimsale streigiliikumisele, mis algas Tallinna trükitööliste streigiga 2. mail.

Aprilli lõpul esitasid trükitöölised uue kollektiivse töölepingu projekti, nõudes palga tõstmist ja liikuva palgaskaala sisseseadmist. Kui trükikodade omanikud keeldusid neid nõudmisi täitmast, teatas trükitööliste ametiühing 29. aprillil, et trükitöölised 30. aprillil 1. mai pühitsemiseks töö seisma jätavad ega alga seda enne, kui nende nõudmised rahuldatakse. [59]

2. mail alanud streigist võtsid osa kõigi Tallinna trükikodade töölised, arvult 242 inimest. Streik tabas kodanlikku valitsust valusasti, sest seisma jäi ajalehtede, «Riigi Teataja» ja isegi riigi raha trükkimine. Asutava Kogu juhatus oma järelepärimises Ajutisele Valitsusele pidi märkima, et selline olukord võib «... riikliselt hädaohtlikuks minna, kui streik pikale venib. Ajalehtede puudumisel tekivad üleüldise seisukorra kohta ärevad kuulujutud. Sarnane seisukord võib väerinda erutada ja sõjameeste meeleolu peale halvavalt mõjuda, ühtlasi aga ka väe seljataga avaliku

---

[57] Vt. ENSV ORKA, f. 15, nim. 2, s.-ü. 896: EKP KK lendleht, 2. mail 1919.
[58] V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 128.
[59] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1038, l-d 4 ja 8.

korra ja rahuliku meeleolu alalhoidmist raskeks teha».[60] Rahaminister aga palus kõige energilisemaid abinõusid tarvitusele võtta, «... sest et rahatrükkimise seisak ... kõige raskemaid vapustusi esile kutsuda võib»[61].

Kodanluse olukorda komplitseeris veelgi ähvardava üldstreigi liginemine. Juba 7. mail toimus Krulli tehases protestistreik, millest võttis osa 168 tööliist.[62] 2. mail Ametiühingute Kesknõukogu teatas valitsusele, et vabrikandid ei ole tööliste nõudmisi uue palgatariifi suhtes rahuldanud ja kui seda ei tee valitsus seadusandlikus korras, siis algab Tallinnas 10. mail üldstreik.[63] 6. mail teatasid tööliste esindajad töö ja hoolekande ministeeriumi poolt kokkukutsutud vabrikantide ja ametiühingute esindajate segakomisjoni koosolekul, et nad ei saa teha tööliste huve kahjustavaid järeleandmisi ega lasta enam venitada läbirääkimisi.[64]

Eesti kodanlus aga valmistas sellal koos lääne imperialistidega ette Judenitši esimest sõjakäiku Petrogradi vastu. Tuli saavutada, maksku mis maksab, «rahu ja kindel kord» tagalas, sest ähvardav üldstreik võis haarata ka raudteed ja üldse takistada sõjakäigu edu. Rahu tagalas oli tähtis ka välispoliitiliselt — «iseseisvuse» tunnustamise ja välislaenude saamiseks. Streigid oleksid võinud need lootused nurja ajada, sest valitsus oleks paistnud siis lääne imperialistidele ebakindlana.

Üldstreigi ähvardusel likvideeris kodanlus kõigepealt kiiresti valitsuskriisi ja lõi vana Ajutise Valitsuse asemele uue — sotside ja tööerakonna valitsuse eesotsas O. Strandmanniga. See, tulnud kokku 9. mail, asus siis ka kohe arutama ligineva streigi ärahoidmise võimalusi. Selleks otsustati:

1) olla tarviduse korral nõus kõigi sõjaliselt tähtsate ettevõtete militariseerimisega, milleks luua vastav komisjon;

2) kohustada seda komisjoni uurima ametiühingute kesknõukogu tegevust;

3) luua komisjon riigiettevõtetes töötavate tööliste palganormide tõstmiseks ja

4) kui vaja, lubada siseministril sekvesteerida trükikojad.[65]

Kodanlik valitsus ja sõjaväevõimud asusid streigi ärahoidmiseks repressioonide ja provokatsioonide teele. Eriti aktiivne oli selles mõttes valgete vägede ülemjuhatus. 9. mai õhtul ilmus kindral Laidoneri telegramm nr. 2000, mis oli adresseeritud posti- ja telegraafiülemale, pea- ja teedeministrile ning sadamatehaste ülemale. Selles keelati streigid kõigis sõjaväevõimudele alluvates riiklikes ja sõjaväelistes asutustes. Streikijad lubati võtta vastutusele sõjaseaduse alusel.[66]

---

[60] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1038, l. 20.
[61] Sealsamas, l. 13.
[62] «Sotsiaaldemokraat» nr. 177, 22. aug. 1919.
[63] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1038, l. 20.
[64] Sealsamas, s.-ü. 978, l. 84.
[65] ENSV ORKA, f. 31, nim. 1, s.-ü. 15, l. 1.
[66] Sealsamas, s.-ü. 158, l. 36.

Valitsus püüdis streiki ära hoida juhtiva keskuse — Ametiühingute Kesknõukogu likvideerimisega. Ööl vastu 10. maid arreteeriti rida juhtivaid tegelasi Ametiühingute Kesknõukogust (arvult 8), kes pidid moodustama streigi juhtimise keskkomitee. Samuti arreteeriti mõned kohalike streigikomiteede juhid.[67] Oma tegevuse õigustamiseks ja Ametiühingute Kesknõukogu diskrediteerimiseks avaldas uus valitsus 11. mail teadaande, milles teatati, et riigikaitse huvides võtab valitsus tarvitusele kõik «seaduslikud» abinõud, et sõjapidamist kahjustavat streiki ära hoida. Öeldi, et just sellist streiki on organiseerinud Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu, kelle ühendus ja «... rahaline abisaamine väliselt vaenlaselt on selgeks tehtud».[68] See provokatsioon pidi varjama arreteerimise põhjusi ja aitama streiki ära koida.

Kuid see kodanluse kavatsus ei läinud korda. EKP Keskkomitee organiseerimisel trükiti ja levitati 24 tunni jooksul lendleht, milles kutsuti Tallinna töölisi üldstreigile oma õigustatud majanduslike nõudmiste rahuldamise ja arreteeritud seltsimeeste vabastamise eest.[69]

Seoses valitsuse 11. mai provokatsioonilise teadaandega avaldas EKP Keskkomitee 11. mail uue lendlehe — «M a h a k e l m i d e v a l i t s u s!» Selles kirjutati, et arreteerimise tõeliseks põhjuseks oli taotlus ära hoida streiki ja õiendada arveid salajastel kohtuprotsessidel ametiühingute revolutsiooniliste juhtidega.[70] Et peapõhjus seisnes valgete pealetungis rindel, seda EKP Keskkomitee veel ei teadnud.

Vaatamata valitsuse provokatsioonidele ja ähvardustele järgnesid Tallinna töölised kommunistliku partei üleskutsele. Üldstreik Tallinnas algas 12. mail 1919. a. ja kestis 14. maini. Ametlike andmete alusel streikisid Balti Puuvillavabriku, Krulli, Noblessneri, «Dvigateli», Tselluloositehase, Siegeli, Vene-Balti Laevatehaste ja kahe nahatööstuse töölised, kokku 2839 töölist.[71] Tegelik streikijate üldarv oli suurem, sest samal ajal streikisid edasi ka Tallinna trükitöölised (242 inimest), samuti streikisid Lutheri[72] töölised (umbes 200 töölist) ja osaliselt Bekkeri laevaehitustehase ja raudteetehaste töölised.[73] Seega ulatus streikijate üldarv umbes 3500-le.

Uus valitsus saatis Tallinna sadamatehaste streikivate tööliste vastu mereväe dessantsalkade mehed, kes käisid majast majja, arreteerides streikivaid töölisi. Jätkus ka Ametiühingute Kesknõukogu ja kohalike streigikomiteede juhtide arreteerimine. Viimaste hulgast arreteeriti üldse 18 seltsimeest.[74]

---

[67] «Töö Hääl» nr. 8, 5. juunil 1919.
[68] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 978, l. 84.
[69] EKP KK ja Tallinna Komitee lendleht, 10. mail 1919.
[70] EKP KK lendleht, 11. mail 1919.
[71] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1005, l-d 21—22.
[72] Sealsamas, s.-ü. 978, l. 64.
[73] «Töö Hääl» nr. 8, 5. juunil 1919.
[74] Sealsamas.

Seega asus uus «demokraatlik» valitsus ja Asutav Kogu tööliste streike jõuga maha suruma ja töölisorganisatsioone rüüstama.

Kõrvuti repressioonidega rakendas valitsus streigi lõpetamiseks ka järeleandmiste ja tööliste lõhestamise poliitikat. Valitsuse komisjon, mis pidi välja töötama riigiettevõtete palgatariifi, võttis aluseks töölise 3-liikmelise perekonna, mille normaalväljaminekuks loeti 647 marka kuus (endine elatusmiinimum oli 405 marka). Et nii suurt palkade tõstmist (60%) peeti võimatuks, hakati valitsuse otsusega 16. maist 1919. a. riigiettevõtetes, samuti eraettevõtetes riigi tellimusi täitvatele töölistele maksma 25%-list palgalisa. Samuti seati sisse lisatoetusraha lasterikastele perekondadele.[75] Eraettevõtete osas valitsuse määrus ei kehtinud, kuid aja jooksul olid eraettevõtjad samuti nõus kehtestama 25%-lise palgalisa ning 1919. a. juuli lõpuks oli Johanseni Paberivabrik Tallinnas ainuke, kus see ei olnud kehtestatud.[76]

Trükitööliste streigiga tekkinud olukorra lahendamiseks lõi valitsus spetsiaalse riikliku komisjoni, mis asus töölistega läbirääkimistesse, taotledes kõigepealt, et jätkuks riigi rahade ja «Riigi Teataja» trükkimine. Sellele nõudmisele vastas trükitööliste ametiühingu streigikomitee, et töölised nõustuvad sellega vaid juhul, kui

1) tööliste nõudmised, palgatariif kaasa arvatud, rahuldatakse;
2) riik omandab nendeks töödeks vastava trükikoja.

Kuid trükikodade omanikud omalt poolt ei kavatsenud sugugi tööliste nõudmistele vastu tulla. Et olukord muutus valitsusele iga päevaga ohtlikumaks, otsustas ta minna erakorraliste abinõude rakendamisele. Valitsus võttis vastu otsuse, millega 6 tähtsamat Tallinna trükikoda sekvesteeriti, s. o. võeti riigi majandamisele, ja anti siseministeeriumi juhtimisele.[77] Viimane sõlmis nüüd trükitöölistega uue kollektiivlepingu ja rahuldas põhiliselt tööliste nõudmised.[78] Seega erakorralist olukorda ja trükitööliste streigi ohtlikkust arvesse võttes kodanlik valitsus oli sunnitud trükitööliste nõudmised rahuldama. Sekvesteerimise tulemusena võttis riik Tallinna trükikojad oma kontrolli alla ja piiras trükikodade omanike õigusi. Ometi läks peaaegu kogu puhaskasu ka nüüd trükikodade omanikele. Kuid sekvesteerimine oli ajutine nähtus ja 1920. aastal läks trükikodade juhtimine uuesti täielikult omanike kätte tagasi.[79]

12.—13. mai streigi ettevalmistamisel tehti ka rida vigu. Ametiühingute Kesknõukogu uskus veel kergemeelselt Asutava Kogu poolt tõotatud streigivabadusse ega moodustanud varuks illegaal-

[75] ENSV ORKA, f. 31, nim. 1, s.-ü. 15, l. 5; f. 2000, nim. 1, s.-ü. 978, l-d 82—85.
[76] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1005, l. 19.
[77] Sealsamas, s.-ü. 1038, l. 23.
[78] Sealsamas, l. 61 jj.
[79] Sealsamas, l. 149.

set streigikomiteed. See raskendas oluliselt streigi läbiviimist. Samuti ei arutatud läbi reas tehastes uue palgatariifi nõudmisi tööliste üldkoosolekutel, mille tõttu streigi eesmärk ei olnud kõigile töölistele selge.

Analüüsides streigi tulemusi, märkis «Kommunisti» lendleht nr. 1, et võitluse tõttu Ametiühingute Kesknõukogu liikmete vabastamise eest muutus 12.—13. mai streik majanduslikust streigist valitsusevastaseks poliitiliseks streigiks. Valitsus aga paljastati kui kelmide valitsus, kes avalikus teadaandes kuulutas arreteerimise põhjuseks koostöö «välisvaenlasega», kuid kelle kohtuvõimud esitasid arreteeritutele hoopiski süüdistuse tsaariaegse karistusseaduse 125. paragrahvi põhjal — osavõtmise eest töölisühingust, kes kihutab elanikkonna huvisid kahjustavale streigile.[80]

Eesti töölisklassile sai selgeks, et ka nüüd, Asutava Kogu ja uue valitsuse ajal pole neil õigust streikida, sest streigid riivavad kodanluse sõjalisi ja majanduslikke huve.

Eesti töölisklass andis väärika vastulöögi ka Ametiühingute Kesknõukogu vastu sepitsetud provokatsioonile. 15. mail tuli kokku Tallinna ametiühingute juhatuste esindajate koosolek. Koos oli 126 esindajat 21 ametiühingust. Arutades Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu arreteerimise küsimust, tunnistati kõigi häältega viie erapooletuks jäädes k o g u k e s k n õ u k o g u t e g e v u s õ i g e k s ja tema vastu tõstetud süüdistus provokatsiooniliseks. Vastuvõetud protestiresolutsioonis öeldi:

«1) Vangistatud seltsimeeste asemele uusi mitte valida ja tunnistada, et need smd. türmis istudes oma ametikohust täidavad.

2) Protesti avaldada vangistamise ja seltsimeestele kohtuvõimude poolt ette pandud, kui ka valitsuse poolt avaldatud vale süüdistuste vastu.

3) Tunnistada seda sõjakäiguks Eesti töölisklassi streigivabaduse vastu.

Kindlasti protesteerida tsaari karistusseaduse paragrahvide uuesti tarvitusele võtmise vastu, mis streigivabadust kitsendab.»[81]

Samal koosolekul tehti otsuseks kõigis ametiühingutes nendes küsimustes üldkoosolekud läbi viia ja seisukoht võtta. Koosolek otsustas ühtlasi sotside häälekandja «Sotsiaaldemokraat» boikoti alla panna tema vale ja laimu pärast eesti töölisklassi vastu.

Kelmide valitsus püüdis asja summutada ja vabastas vaikselt paari nädala jooksul üksteise järel kõik Ametiühingute Kesknõukogu arreteeritud liikmed. 6. juunil võis kesknõukogu vanas koosseisus oma tegevust jätkata. Tema ja kohalike ametiühingute juhatuste uus koosolek 6. juunil võis juba konstateerida, et Tallinna proletariaat on 15. mai otsused täielikult heaks kiitnud. Otsuses

[80] «Kommunisti» lendleht nr. 1, 14. mail 1919.
[81] «Töö Hääl» nr. 8, 5. juunil 1919.

märgiti, et Tallinna proletariaat ei ole rahul 25%-lise palgalisaga ja nõuab Ametiühingute Kesknõukogu palgatariifi kehtestamist. Seepärast otsustati võitlust uue palgatariifi kehtestamise eest jätkata kõigi jõudude ja vahenditega, kaasa arvatud streik.[82]

Nii jäi Ametiühingute Kesknõukogu poolt esitatud võitlusprogramm eesti töölisklassi edasise võitluse aluseks. 27. juunil algasid streiki uue palgatariifi kehtestamise eest seni sotside mõju all olnud Tallinna raudteetehaste ja depoo töölised.

27. juunil jätsid töö seisma 1200 raudteetehaste ja depoo töölist, nõudes lisaleiba ning priipileteid raudteesõiduks.[83] 28. juunil aga esitavad needsamad töölised Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu poolt väljatöötatud palgatariifi kehtestamise ja kollektiivlepingu sõlmimise nõudmise. Samal päeval ühinevad streikijatega vana depoo ja puulao töölised, kokku 100 meest. 30. juunil aga ühines streigiga umbes 200 Nõmme kindluse raudteetehaste töölist, nii et streikijate arv tõusis nüüd 1500-le.[84]

Raudteetehased olid esmajärgulise sõjalise tähtsusega ja oli karta, et streik võib levida kogu raudteele. Seepärast asus valitsus rangete repressioonide abil streiki maha suruma. Nimelt otsustati raudteetehased militariseerida ja kuulutada siin töötavad töölised mobiliseerituteks. 28. juuni pärastlõunal võtsid sõjaväed Balti raudteejaama ja tehaste hooned oma kontrolli alla.[85] Kodanliku armee juhatus andiski korralduse 30. juuni hommikul streik lõpetada, ähvardades töölisi sõjaseadusega. Et ähvardused ei mõjunud, siis avaldati 1. juulil ajalehtedes Tallinna garnisoni ülema Larka päevakäsk kõigi mobilisatsiooni alla kuuluvate meeste mobilisatsioonipunkti ilmumise kohta 1. juulil.[86]

Kuid ka see ähvardus ei mõjunud enamikule töölistest. 1. juulil kell 13 asusid sõjaväe kaitse all tööle vaid 144 töölist.[87] Samal päeval pöördus Ametiühingute Kesknõukogu energilise protestiga valitsuse poole, nõudes mobilisatsioonikäsu tühistamist.[88]

2. juuli hommikul ilmus küll suurem osa töölistest tööle, kuid nad töötasid, nagu märgib töökaitse komissar oma ettekandes, mitteintensiivselt ja nende meeleolu oli rõhutud.[89] Samal päeval Tallinna garnisoni ülema telefonogrammilise korralduse kohaselt suunati kõik 1. juulil tööle mitteilmunud töölised mobilisatsioonipunkti.[90] 3. juulil ilmusidki töölised mobilisatsioonipunkti, kus 1254 töölisest kuulus mobilisatsiooni alla 417 meest.[91] Osa nendest aga langes mobilisatsiooni alt välja tervislikel põhjustel. Ka

[82] «Töö Hääl» nr. 9, 13. juunil 1919.
[83] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 979, l. 122.
[84] Sealsamas, l. 123.
[85] Sealsamas, s.-ü. 763, l. 4.
[86] «Päevaleht» nr. 133, 1. juulil 1919.
[87] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 763, l. 123 jj.
[88] Sealsamas, s.-ü. 1175, l. 58.
[89] Sealsamas, s.-ü. 763, l. 123 jj.
[90] Sealsamas, l. 10.
[91] Sealsamas, s.-ü. 979, l. 125.

mobiliseeritud mehed suunati sõjaministeeriumi korralduse kohaselt samale tööle tagasi.

Asudes tööliste majanduslike streikide keelamisele ja mahasurumisele, paljastasid uus «demokraatlik» valitsus ja sotsid end järjekordselt kapitalistide truude teenritena, interventsioonisõja aktiivsete teostajatena. Töölisklassile sai üha selgemaks uue «demokraatia» kodanlik olemus ja sotside juudanägu.

Tööliste revolutsioonilise võitluse tõusule vastas valitsus Ametiühingute Kesknõukogu liikmete arreteerimisega ööl vastu 4. juulit. Vangistamine toimus nii metsikult, et kesknõukogu liige Saarits eelistas teise korra aknast alla hüpata, et mitte jääda piinajate kätte. Ta suri saadud vigastuste tagajärjel.[92]

Tallinna töölisklass vastas sellele protestistreigiga. Streigi juhtimiseks loodi illegaalne streigikomitee, kes pöördus üleskutsega Tallinna töölisklassi poole alata esmaspäeval, 7. juulil üldstreiki. Üleskutses öeldi:

«Meie nõuame arreteeritud seltsimeeste vabastamist.

Meie nõuame mobilisatsiooni käsu tagasivõtmist raudtee, vabriku ja depoode kohta.

Meie nõuame kesknõukogu palgatariifi maksmapanemist.

Meie nõuame tööd ja leiba!»[93]

Streigist võtsid osa suuremad Tallinna ettevõtted: «Dvigatel», Noblessner, Wiegand, Mayer ja Tselluloositehas. Ametlike andmete järgi võttis streigist osa 1625 töölist. Streik kestis keskmiselt kolm päeva, ent üksikud ettevõtted streikisid kuni 5 päeva.[94] Tegelikult oli streikijaid rohkem, sest on andmeid osalise streigi kohta Krulli ja Peetri laevatehases, raudteetehastes.[95]

Streigi puuduseks oli see, et ta ei muutunud veel täiesti üldiseks, kuid tema súrvel olid ametivõimud ometi sunnitud arreteeritud kesknõukogu liikmed pärast ülekuulamist vabastama.

«Kommunisti» lendleht, analüüsides streigi käiku, märkis, et tulevikus tuleb kõik streigid ette valmistada üldstreikidena ja kui nad ära keelatakse, siis rakendada sabotaaži ja itaalia streiki põhimõttel: poole palga eest pool tööd.[96]

14. juulist on teada streigikatse sadamatehastes, kus grupp töölisi tegi selleks intensiivset selgitustööd, mille tulemusena peaaegu kõigis osakondades jäi töö seisma. Töölisi, kes seda teha ei tahtnud, sunniti tööd katkestama teiste tööliste poolt. Kuid asjakäiku segas kiiresti vahele merejõudude ülemjuhataja Pitka, kes saatis siia relvastatud mereväelased ja tema korraldusel vallandati sadamatehastest kõige aktiivsemad töölised, kes «sõjaväevarustuse töid seisma panna» püüdnud.[97]

---

[92] V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 140.
[93] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 763, l. 11.
[94] Sealsamas, s.-ü. 1005, l. 22.
[95] Sealsamas, s.-ü. 768, l. 12.
[96] «Kommunisti» lendleht nr. 5, 11. juulil 1919.
[97] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1003, l. 37.

1919. a. juulis pöördus Kommunistlik Internatsionaal üleskutsega kogu maailma proletariaadi poole korraldada 21. juulil üldine protestistreik sõjalise interventsiooni vastu Venemaal. Sel puhul toimus Tallinnas streik 21.—22. juulini. Streigist võtsid osa kõik «Dvigateli», «Tselluloosi», Peetri laevatehase, Wiegandi, Krulli tehaste ja osaliselt Balti Puuvillavabriku töölised, kokku 1722 töölist.[98] Teistel andmetel streikis 1821 töölist.[99]

1919. a. juuni-juuli poliitilised streigid ja nende vägivaldne mahasurumine paljastas uue valitsuse tegeliku näo täielikult. See osutus alatuks provokaatorite valitsuseks. Eriti ränga poliitilise lüüasaamise osaliseks said tööliste hulgas sotsid. Seoses «Sotsiaaldemokraadi» boikoti väljakuulutamisega langes tema lugejate arv 1919. a. juuliks paari kuu jooksul 23 000-lt 8000-le. Kõigis Tallinna suuremates ettevõtetes lahkusid töölised sotside parteiorganisatsioonidest ja need laostusid siin täiesti.[100]

1919. a. peamine streigiliikumine toimus Tallinnas, kus töölisklass oli organiseeritum ja teadlikum. Narva töölistel, kes asusid rindelähedases tsoonis, oli streigivõitlus faktiliselt keelatud. Perifeeria tööliste nõrgema organiseerituse ja väiksema teadlikkuse tõttu oli aga nende majanduslik olukord tunduvalt halvem. Töö ja hoolekande ministeeriumi poolt kogutud andmetel olid 1919. a. märtsis tööliste keskmised kuupalgad järgmised:[101]

	kuutöölistel		päevatöölistel	
Tallinnas	437	marka	391	marka
Harju maakonnas	439	„	297	„
Viru maakonnas (koos Narvaga)	409	„	146	„
Tartu linnas	297	„	283	„
Lääne maakonnas	304	„	144	„
Järva maakonnas	279	„	134	„

Seega vähem arenenud tööstusega maakondades olid üldreeglina tööliste palgad madalamad, nende majanduslik olukord viletsam. 1919. a. mais said Mõisaküla linavabriku töölised vaid 8—9 marka päevas.[102] Nõrga organiseerituse ja teadlikkuse tõttu ei suudetud siin olukorda oluliselt parandada ka streigivõitluse teel. Väljaspool Tallinna toimus streike 1919. a. suvel suhteliselt vähe. Nendest suurimaks oli ühepäevane 190 Tartu trükitöölise streik 13. juunil. Streigi tulemusena saavutasid Tartu trükitöölised, kes tegutsesid Tallinna trükitööliste eeskujul, palkade tõstmise ja kollektiivlepingu sõlmimise ettevõtjatega, mis oma iseloomult oli analoogiline Tallinna trükitööliste kollektiivlepinguga.[103] Samal päeval on streikinud ka Võru trükitöölised.[104]

---

[98] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1120, l-d 44 ja 49.
[99] Sealsamas, s.-ü. 1005, l. 22.
[100] «Kommunisti» lendleht nr. 5, 11. juulil 1919.
[101] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 988, l. 150.
[102] Sealsamas, s.-ü. 991, l. 134.
[103] Sealsamas, s.-ü. 1038, l-d 64—67.
[104] Vt. P. Vihalem, lk. 547.

Juunis ja juulis streikisid aktiivselt Jõõpre turbatööstuse töölised Pärnumaal. Nende palga-, toitlus- ja sanitaarolud olid äärmiselt halvad. Töölised nõudsid, et nende päevapalk 12 margalt tõstetaks 24 margale. Streik algas 11. juunil, kuigi töödejuhataja ähvardas töölisi kindral Laidoneri ja sõjakohtuga.[105] Streigist võttis osa 146 töölist, s. o. kõik turbatööstuse töölised. Streik katkestati ajutiselt, sest valitsusvõimud lubasid kohale saata komisjoni uurima tööliste olukorda. Vastav komisjon ilmuski kohale 25. juunil, ent see otsustas päevapalku tõsta vaid 16 margale ja viia sisse tükitöö.[106]

Töölistele sai täiesti selgeks, et ka valitsus ei taha nende rasket olukorda parandada. Seepärast hakkasid tööliste illusioonid uue valitsuse suhtes ka siin kaduma. Oma kirjas sotside liidrile K. Astile Jõõpre töölisvanemad küsisid õigustatult: «Kas siis tõesti on meil niisugune demokraatline vabariik, millel eesmärgiks võimalikult töölisi alla suruda?»[107]

Jõõpre tööliste nõudmisi arutas 27. juunil 1919. a. ka Pärnumaa Ametiühingute Kesknõukogu, kes tunnistas need õigeks ja protesteeris nende mittetäitmise vastu.[108]

Tööliste terava rahulolematuse tõttu puhkes streik Jõõpres uuesti 26. juulil, sest ka töö ja hoolekande ministeeriumi komisjon ei täitnud tööliste nõudmisi — kaotada tükitöö ja tõsta palku. Kuid streik tulemusi ei andnud. Mõnepäevase streigi järel anti aktiivsematele töölistele lõpparve. 62 töölist lahkus töölt, kuna tööle jäi esialgu 88 töölist, kes olid nõus töötama endistes tingimustes. Kuid hiljem lahkus põllutöödele 48 töölist ning juuli lõpul jäi siin tööle vaid 32 töölist.[109]

Streik toimus juunis ka Kunda turbatööstuses Virumaal, kus peanõudmiseks oli palkade tõstmine. Streikis 170 töölist. Siinne ettevõtte juhatus aga ei tahtnud üldse astuda töölistega läbirääkimistesse ja kuulutas nad vallandatuteks. Streik ja terav konflikt lõppesid sellega, et Virumaa maakonnavalitsus võttis Kunda turbatööstuse üle ja reguleeris tööliste palku, mõningal määral neid tõstes.[110]

1919. a. augustis oli eesti töölisklassi ja ametiühingute peatähelepanu pööratud Eestimaa Ametiühingute I kongressi ettevalmistamisele, mis pidi läbi arutama eesti töölisklassi edasise poliitilise ja majandusliku võitluse päevaprobleemid ning võtma vastu seisukoha rahu küsimuses. Sellel küsimusel, mida nõukogude ajaloõteadlased on juba üksikasjaliselt käsitlenud,* käesolevas

[105] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 980, l. 6.
[106] Sealsamas.
[107] Sealsamas, l. 3.
[108] Sealsamas, l. 9.
[109] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1009, l. 24.
[110] Sealsamas, s.-ü. 1005, l. 23.

* Vt. P. Vihalem, viidatud teos, lk. 560—579; V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, lk. 143—151; J. Saat, Kolmkümmend aastat Irboska veretööst. «Eesti Bolševik» 1949, nr. 17.

artiklis ei peatuta. Kuid kongressi laialiajamine, tema juhtide arreteerimine ja järgnev Eestist väljasaatmine said uue protestistreigi ajendiks.

Protestiks kongressi vägivaldse lõpetamise ja ametiühingute delegaatide ning Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu uue koosseisu arreteerimise vastu algas reas Tallinna tehastes protestistreik. 1. septembril algasid streiki Krulli, Wiegandi, «Dvigateli» ja Peetri laevaehitustehase töölised. 2. septembril lisandusid neile Balti Puuvillavabriku ja paari väiksema ettevõtte töölised. Streikijate üldarv tõusis 2326-le töölisele ja streik kestis enamikus streikivatest ettevõtetest 3 päeva, 1.—3. septembrini.[111] Juba 1. septembri varahommikul valisid Peetri laevaehitustehase töölised 3-liikmelise saatkonna, et valitsuselt järele pärida, mis on tehtud kongressi arreteeritud delegaatidega.[112] 2. septembril nõudsid sama tehase 541 töölist kategooriliselt väljasaadetute kohest tagasitoomist.[113] Samasuguseid nõudmisi esitasid kõik streikivad töölised.

See protestistreik ei hoidnud aga ära ametiühingutegelaste Eesti piiridest väljasaatmist ega Irboska mõrva. Kongressil valitud uue Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu hävitamine mõjus teatud määral pidurdavalt ka EKP tegevusele, kes kaotas keskse legaalse staabi töölisliikumise suunamiseks. Kuid kasutades kõiki järelejäänud legaalseid ja eriti illegaalseid võimalusi, tegi EKP septembris-oktoobris ära interventsioonisõja-vastase tohutu selgitustöö, mille tulemuseks oli sõjavastase meeleolu järsk tõus kodanlikus armees ja laiades töörahva hulkades.

Septembris-oktoobris ilmnes ajutine streigivõitluse mõõn, mis arvatavasti oli osalt põhjustatud ametiühingute juhtiva aktiivi nõrgestamisest kodanluse poolt. Kuid samal ajal kogunes tööliste hulgas üha rohkem kodanlusevastast süttivat materjali. Septembrist on teada vaid 2 väiksemat streiki. 19.—22. septembril streikisid Massiprodukti 16 töölist[114] ja 24.—25. septembril 50 sadamatöölist, nõudes palga tõstmist.[115]

Septembris-oktoobris halvenes kiires tempos töörahva niigi vilets elatustase elukalliduse kiire tõusu tõttu. Seepärast esitavad septembris peaaegu kõigi Tallinna tehaste töölised nõude tõsta palku ja töötada välja uus palgatariif. Selle nõudmise tõstsid üles ka Tartu töölised, Sindi kalevivabriku töölised ja paljude riigiettevõtete töölised.[116] 3. oktoobril palusid Balti Puuvillavabriku naistöölised töökaitse komissari «... nende tööpalka kas või paari marga võrra päevas tõsta, sest maksetavate palkade juures olla nad nälga suremas»[117].

---

[111] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1119, l-d 6, 7 ja 44.
[112] Sealsamas, l. 6.
[113] Sealsamas, s.-ü. 1120, l. 58.
[114] Sealsamas, l. 40.
[115] Sealsamas, s.-ü. 1133, l. 1.
[116] Sealsamas, s.-ü. 988, l. 125 jj.
[117] Sealsamas, l. 131.

Võttes arvesse tööliste nõudmisi ja ähvardavat olukorda moodustatigi töö ja hoolekande ministeeriumis vastav komisjon uue palgatariifi väljatöötamiseks. On huvitav märkida, et selle komisjoni poolt aluseks võetud arvutuste kohaselt oleks pidanud tööline 4-liikmelise perekonna toitmiseks ja katmiseks teenima päevas 84 marka ehk kuus 2100 marka.[118] Kuigi ministeeriumi uus palgatariif võttis aluseks hulga väiksemad nõudmised, lükati see vabrikantide poolt kategooriliselt tagasi.[119] Ministeeriumi ja ettevõtjate vahelisel kokkuleppel 29. oktoobril kehtestati 1. novembrist palgatariif, mis nägi ette Tallinnas kvalifitseeritud tööliste palganormideks olenevalt kategooriast 24—32,8 marka (seni saadi keskmiselt 19—23 marka), mustatöölistele, s. o. kvalifitseerimata töölistele, 23,2 marka päevas ja naistöölistele 19,2 marka. Sellega nõustusid nii riigi- kui ka eraettevõtted. Ühtlasi nähti ette abinõud massiliseks üleminekuks tükitööle.[120]

Kuid 1. novembri uued palganormid ja tükitöö rakendamine ei rahuldanud kaugeltki töölisi. Vahepeal oli oma palgatariifi projekti välja töötanud ka Eesti Raudteelaste Liidu juhatus, kus kuupalga alammääraks oli 1553 marka.[121] See nõudmine arutati läbi raudteetehaste tööliste koosolekul, kiideti siin heaks ja otsustati selle kehtestamist toetada aktiivse väljaastumisega. Aktiivse väljaastumise küsimus pandi veel 4. novembril üldisele salajasele hääletamisele. Aktiivse väljaastumise poolt oli 847, vastu 96 häält. Erapooletuks jäi 32 töölist.[122] Raudteetehaste tööliste meeleolu illustreerib fakt, et koosoleku algul toodi välja 1905. a. raudteetööliste lipp ja lauldi 1905. aasta 16. oktoobri veretöö mälestuseks «Internatsionaali». 5. novembril teatati raudteetehastest, et olukord siin on nii teravaks läinud, et tööliste poolt «... esiteks meistrid ja komissarid, pärast aga ka ministrid maha lüüakse».[123]

Oma nõudmiste toetamiseks panid Tallinna raudteetehaste töölised 6. novembril toime 7-tunnilise itaalia protestistreigi, s. o. ilmusid tööle, kuid tööd ei teinud. Streikis 796 töölist, mille tulemusena läks kaduma 5472 töötundi.[124]

5. novembril toimus streik umbes 400 osavõtjaga «Dvigatelis», kus protestiti uute palganormide ebaõiglase rakendamise vastu.[125] 5.—8. novembril streikis sadamas 80 töölist, nõudes palga kõrgendamist. Sadamatöölised sunniti tööle tagavarapataljoni sõdurite töölerakendamise ähvardusega.[126]

Sellises ärevas õhkkonnas ilmus 7. nov. EKP Keskkomitee

[118] ENSV ORKA, f. 2000, nim. l, s.-ü. 988, l. 13.
[119] Sealsamas, l-d 140—142.
[120] Sealsamas, l. 175—177.
[121] Sealsamas, s.-ü. 1120, l. 32.
[122] Sealsamas, s.-ü. 1119, l. 42 jj.
[123] Sealsamas, l. 41.
[124] Sealsamas, l. 9.
[125] Sealsamas, l. 15.
[126] Sealsamas, l. 47.

üleskutse «Protestistreigile punase Peterburi kaitseks!» Selles öeldi, et pärast Pihkva petteläbirääkimisi pani kodanlik valitsus «... oma väed ühes Judenitšiga siiski liikuma Pihkva, Põtalovo ja Peterburi sihis!» Märgiti, et valgete valitsus koormab ennast uute kisendavate kuritegudega rahva vastu. Sõdureid-proletaarlasi kutsuti üles pöörama täägid nende vastu, kes sunnivad minema sellisele kõige häbistavamale sõjakäigule. Lendleht pöördus Tallinna proletariaadi poole sõnadega:

«Seltsimehed ja vennad! Teie olete alati olnud kogu Eesti töörahva mõistuseks ja südametunnistuseks. Kostku ka seekord teie protestihääl üle terve maailma. Peskem maha häbiplekk Eesti töörahva poolt. Ärgu võigu ükski ajalookirjutaja ütelda, et Eesti töölisklass truualamlikult ja hirmunult pealt on vaadanud, kui punast Peterburi veristama mindi.»[127]

Tallinna töölisi kutsuti 7. novembril — Oktoobrirevolutsiooni 2. aastapäeval — ühepäevasele protestistreigile.

Streik ei toimunud küll 7. novembril, kuid, alanud 13. novembril, kestis ta ühe päeva asemel ligi kaks nädalat. Nimelt pidi valitsus 12. novembril andma vastuse Eesti Raudteelaste Liidu poolt esitatud uue palgatariifi kohta, mis oli heaks kiidetud ka enamiku teiste Tallinna tehaste tööliste poolt. Strandmani valitsus aga jättis tööliste õigustatud nõudmised tähele panemata. Sellepärast esines Raudteelaste Liidu juhatus 12. novembril avaliku teadaandega kõigile raudteelastele, ametiasutustele ja ajalehtedele, kus märkis, et spekulantide must äri lööb Eestis lopsakaid õisi, Eesti mark on kaotanud $^9/_{10}$ oma väärtusest, tarbeainete hinnad on mõne kuu jooksul tõusnud mitusada protsenti, valitsus aga, kes koosneb «sotsialistlike» erakondade esindajatest, pani maksma 1. novembril palgamäärad, mis vastavad vaid $^2/_5$-le elatusminimumist ja püüab tükitöö sisseviimise teel ülemäärast rõhumist kindlustada. Et valitsus Raudteelaste Liidu juhatuse palgatariifi vastu ei võtnud, siis protestiks selle vastu katkestab liit ajutiselt oma tegevuse ja kuulutab raudteelased «täielisteks riigiorjadeks», kes ütlevad endid lahti poliitilistest kohustustest ja õigustest ning katkestavad oma tegevuse ka igasugustes poliitilistes parteides. Raudteelaste Liidu tegevus pidi uuesti algama siis, kui valitsus tööliste nõudmised rahuldab.[128] Seega kutsuti raudteelasi passiivse vastupanu, nn. itaalia streigi teele. Tegelikult algasid aga raudteetehaste töölised aktiivset väljaastumist — streiki, mis sai tõukeks võimsale novembri üldstreigile Tallinnas.

13. novembril puhkes osaline streik Tallinna raudteetehastes, kuigi valitsusvõimud ähvardasid streikijate suhtes kasutada sõjaseadust. Streikima asus esialgu umbes 600 töölist. Repressioonide survel suudeti siin streiki 14. novembril pidurdada, kuid 15. no-

[127] Vt. V. Kingissepp, Võitlus, lk. 59.
[128] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1120, l-d 31—33.

vembril puhkes ta lahti uue jõuga. Streigist võttis nüüd osa juba 1200 töölist. Koos raudteetehaste töölistega algasid streiki 13. novembril ka 2450 Tallinna sadamatehaste töölist.[129] 13. novembril laienes streik ka Noblessneri laevaehitustehasesse ja «Dvigateli». 14. novembril ühinesid streigiga Wiegandi ning Krulli, 17. novembril Tselluloosivabriku ja 18. novembril Vene-Balti Laevatehase töölised. Streik muutus Tallinnas üldiseks, haarates kõik tähtsamad tööstusettevõtted. Streikijate üldarv tõusis ametlike andmete alusel 5487-le.[130] Suurematest Tallinna tööstusettevõtetest jäid streigist eemale vaid Balti Puuvillavabrik ja Mayeri Keemiavabrik.

Streik oli seekord eriti visa. 17. novembril võtsid raudteetehaste töölised vastu otsuse: «Enne tööd mitte alata, kui palga alammäär maksma pole pandud, mitte ainult raudteel, vaid kõigis vabrikutes ja tehastes.»[131] Streik omandas nüüd juba ilmselt poliitilise iseloomu. Kõigis tehastes ja vabrikutes levitati kommunistlikke lendlehti.[132] Need kutsusid visale streigile ja võitlusele sõja vastu, mis ühe põhjusena halvendab töölisklassi majanduslikku ja poliitilist olukorda.

Kodanlik valitsus püüdis streiki, mis jätkus ja ähvardas veelgi paisuda, sealhulgas ähvardas raudteele levida, murda töölisklassi aktiivsemate juhtide arreteerimisega. Nii teostati Tallinna sadamatehaste tööliste hulgas ööl vastu 18. novembrit arvukaid arreteerimisi.[133] Kuid see ei mõjunud. Oli vaja teostada ulatuslikumat vägivalda.

Üldstreigi survel likvideeris kodanlus juba paar kuud kestnud valitsuskriisi. 18. novembril lahkus Strandmanni kelmidevalitsus, andes teed Tõnissoni nn. koodivalitsusele. Uus valitsus asus «kindla käe» poliitikale. Oma esimeseks ülesandeks seadis ta kodanlikku režiimi ohustava üldstreigi likvideerimise massiliste repressioonidega. Eriti ohtlik oli valitsusele streik raudtee- ja sadamatehastes, mis vahetult täitsid sõjatellimusi ja olid faktiliselt militariseeritud. Seepärast kodanliku armee staabiülem teatas, et streik nõrgendas tunduvalt Narva rinnet, sest «üksikud suurtükid, mis remondis olid ei jõudnud sellepärast väerinnale, et meie sõjavarustuse töökodades streik oli».[134]

Juba 18. novembril anti uue valitsuse poolt välja käsud riigiettevõtetes — Tallinna raudtee- ja sadamatehastes — streikivate tööliste mobiliseerimiseks. See pidi üldstreigile andma otsustava hoobi, sest siin ulatus streikijate arv 3650-le. Sadamatehastes kuulus mobilisatsiooni alla umbes 700 ja raudteetehastes 125 töölist. Uus valitsus asus kasarmukorra sisseseadmisele tehastes. Teates

[129] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1119, l-d 40 ja 54.
[130] Vt. sealsamas, l-d 40, 59 ja s.-ü. 1120, l-d 42—43, 50—51.
[131] Sealsamas, s.-ü. 1120, l. 41.
[132] Sealsamas, l-d 42—43.
[133] Sealsamas, s.-ü. 1119, l. 40.
[134] «Päevaleht» nr. 258, 25. nov. 1919.

töö ja hoolekande ministeeriumile 18. novembril öeldi, et sadamatehastes kuulub mobilisatsiooni alla «... umbes 700 töölist, kes peavad täna, s. o. 19. s. k. p. vastuvõtmise komisjoni ilmuma»[135]. Raudteetehastes anti mobiliseerimiskutse kätte rohkem kui 100-le töölisele, teised töölised aga vallandati. Siin mobiliseeriti 125 meest, arreteeriti 32 ja vallandati 23 aktiivsemat töölist.[136] Seetõttu tekkis siin isegi kvalifitseeritud tööliste puudus, mida otsustati kõrvaldada kodanliku armee sõdurite töölerakendamise teel.

Massiliste repressioonide tulemusena suudeti streik sadama- ja raudteetehastes 23.—24. novembriks lõpetada. Nüüd läksid valitsuse otsesel toetusel üle pealetungile ja massilise lokoudipoliitika rakendamisele ka eraettevõtjad. Streikivates ettevõtetes vallandati kõik töölised ja alustati siis nende uuesti tööle palkamist. Selle tulemuseks oli üldstreigi mahasurumine 28.—29. novembriks ka eraettevõtetes.

Massilised repressioonid kujunesid kodanlusele sellal paratamatuks abinõuks, sest Tallinna tööliste üldstreik langes kokku ajaga, millal Punaarmee oli tegelikult juba purustanud Judenitši ja andis rea valusaid hoope ka eesti kodanlusele. 16. novembril, vabastanud Jamburgi, algas Punaarmee ulatuslikku pealetungi Narva all, et lõplikult purustada Loodearmee ja sundida kodanlikku Eestit sõlmima rahu.

«Kommunisti» lendleht nr. 10 hindas novembri üldstreiki kõige visamaks streigiks Tallinna töölisklassi senises ajaloos, mille suutis murda vaid avalik kodanlik vägivald. Streik näitas töölistele, et ka oma majanduslikke nõudmisi nad ei saa rahuldada, murdmata kodanluse vägivallavalitsust. Lendlehes öeldi: «Majandusliku streigi muudab kodanlus ise kodanluse vastaseks võitluseks.»[137]

Tallinna töölisklassi aktiivne streigivõitlus, mis algas juba novembri esimestel päevadel ning muutus varsti üldstreigiks, ja vastupanu jätkuvale sõjale kodanlikus armees olid oluliseks osaks nende põhjuste rühmas, mis sundisid Eesti valitsust minema uuesti rahuläbirääkimistele. Mitte juhuslikult ei võtnud kodanlik valitsus just Tallinna üldstreigi kõrgmomendil 19. novembril vastu otsust alata uuesti rahuläbirääkimisi Nõukogude Venemaaga. Langenud kahepoolse surve all — rindelt Punaarmee poolt ja tagalast oma töörahva poolt — pidi kodanlik valitsus, vaatamata antandi riikide keelule, asuma rahu teele.

Pärast võimsat novembri üldstreiki vaibus töölisklassi streigivõitlus detsembris. Detsembrist on teada vaid Tallinna sadama tolliameti 140 töölise streik, mille tulemusena nende päevapalka tõsteti 30 margalt 35 margale.[138]

---

[135] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1119, l. 36.
[136] Sealsamas, s.-ü. 1120, l-d 42—43.
[137] «Kommunisti» lendleht nr. 10, 11. 1919.
[138] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 1119, l. 24 jj.

Väljaspool Tallinna 1919. a. viimastel kuudel streike ei ole vist toimunud, kuid tööliskiassi võitluse elavnemise tendentse võib tähele panna 1919. a. oktoobrist alates ka provintsis. Nii on Narvas Kreenholmi Manufaktuuri, Lina- ja Kalevivabriku ettevõtjad sunnitud, ilmselt streigi ähvardusel, 29. oktoobril 1919 tööliste palku tõstma 60 penni võrra tunnis.[139] Ka Sindi Kalevivabrikus, kus sügisel tööliste päevapalk oli keskmiselt 6—10 marka päevas ja tööpäeva pikkus 10—15 tundi, töötatakse tööliste poolt oktoobri lõpus välja uus palgatariif, kus nõutakse kvalifitseeritud tööliste päevapalga tõstmist 17—20 margale.[140] Novembris algavad pikalevenivad läbirääkimised ettevõtjatega, kes ei taha tööliste nõudmisi täita. 3. detsembril toimunud tööliskoosolekul on Sindi Kalevivabriku direktor nõus palku tõstma 50% võrra, mida aga töölised loevad ebapiisavaks ja otsustavad «Tallinna eeskujul» oma palgatõstmise nõudmisi veelgi suurendada. Kuid otsustav järk Sindi tööliste võitlusest oma majandusliku olukorra parandamise eest langeb juba 1920. aastale.

Eesti tööliskiassi streigivõitlus 1918. a. lõpul ja 1919. aastal moodustab kõige visama ja kõige kangelaslikuma leheküljе eesti tööliskiassi streigivõitluse ajaloos. 14 kuu jooksul streikis ametlikes dokumentides registreeritud juhtudel 28 525 töölist. Tegelikult ei ole kõigi streikide osas streikijate arvu registreeritud, kuigi on teada, et streigid on toimunud, millele oleme tähelepanu juhtinud igal üksikul juhul. Seega võib streikijate üldarvu 14 kuu jooksul julgesti hinnata vähemalt 30 000-le, kusjuures nendest 20 000 streikis 1919. a. 90% toimunud streikidest olid poliitilised, kuna ka majanduslike streikide korral need kodanliku valitsuse repressioonide tõttu tavaliselt kasvasid üle poliitilisteks protestistreikideks. Isegi kodanliku töö ja hoolekande ministeeriumi kokkuvõttes streikide kohta perioodil november 1919 — juuli 1919 märgitakse, et toimunud 12 streigist oli vaid 4 majanduslikku streiki 1592 osavõtjaga ja 8 poliitilist streiki 19 187 streikijaga.[141]

СТАЧЕЧНАЯ БОРЬБА ЭСТОНСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА В КОНЦЕ 1918 ГОДА И В 1919 ГОДУ

Доц. канд. ист. наук К. Сийливаск

Резюме

Стачки эстонских рабочих в конце 1918 г. и на протяжении всего 1919 г. в условиях гражданской войны и иностранной военной интервенции были одним из самых эффективных средств,

[139] ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 764, l. 34.
[140] Sealsamas, s.-ü. 997, l. 11.
[141] Sealsamas, s.-ü. 1005, l. 20.

которые использовались Коммунистической партией Эстонии для мобилизации рабочего класса на борьбу против буржуазной диктатуры и антисоветской интервенции.

Стачки расстраивали военные планы буржуазии, затрудняли производство военного снаряжения, его ремонт и доставку на фронт.

Статья написана главным образом на основе архивных материалов.

Стачечная борьба эстонского рабочего класса в указанный период происходила в тяжелых условиях гражданской войны и хозяйственной разрухи. В 1918 г., во время немецкой оккупации, промышленность Эстонии была разрушена. Из 51 739 промышленных рабочих работали в начале 1919 г. только 14 752 рабочих. В главном промышленном центре Таллине число рабочих упало с 28 000 до 5 000—6 000. В 1918 году экономическое положение рабочих резко ухудшилось и безработица стала хроническим явлением. Стачечная борьба эстонских рабочих особенно усилилась в ноябре 1918 г., когда началась революция в Германии и возникло революционное брожение в местных немецких оккупационных войсках. 8—12 ноября в Таллине происходила всеобщая стачка протеста против оккупационных властей, в которой вместе с железнодорожниками участвовало 6585 рабочих.

11 ноября в Таллине при поддержке оккупационных властей начало свою деятельность буржуазное Временное Правительство Эстонии, которое стремилось закрепить диктатуру буржуазии. С этого момента борьба эстонского рабочего класса была непосредственно направлена против эстонского буржуазного правительства и стоящих за ним капиталистов. В ноябре 1918 г. наряду с несколькими экономическими стачками произошла всеобщая забастовка протеста Таллинских рабочих против созыва буржуазного «Маапяэва». Во всеобщей забастовке, по данным буржуазного правительства, участвовало 3942 таллинских рабочих.

В то же время таллинские рабочие выдвинули через профсоюзы требование восстановить отмененный оккупационными властями советский тариф заработной платы, установленный 16 января 1918 г. Под угрозой новой всеобщей забастовки, которая для буржуазии была тем более опасной, что в освобожденной Красной Армией Нарве была провозглашена Эстляндская Трудовая Коммуна — независимая Эстонская Советская Республика, поддерживаемая широкими массами трудящихся всей Эстонии, Временное буржуазное правительство вынуждено было удовлетворить это требование. В начале декабря соответствующий закон был издан. Это было значительной экономической победой Таллинского рабочего класса. Буржуазное правительство вынуждено было сделать эту уступку в целях ослабления классовой борьбы в своем тылу, выиграла время для формирования своих вооруженных сил для борьбы с Красной Армией и эстонскими трудящимися, а также для получения иностранной помощи.

Когда 12 декабря 1918 г. в Таллинский порт прибыл англий-

ский военный флот, буржуазное правительство открыто перешло к политическому террору против трудящихся. Правительство закрыло Совет Депутатов таллинских рабочих, запретило собрания и митинги, начались аресты и казни коммунистов и рабочих-активистов. Массовой террор продолжался до весны 1919 г.

В условиях белого террора начался упадок стачечной борьбы. В этот период произошла только одна стачка на Таллинском целлулоидном заводе.

Новая волна стачек вспыхнула в мае 1919 г., сначала в виде борьбы за увеличение зарплаты, но в результате репрессии со стороны буржуазного правительства экономическая борьба переросла в политическую. Стачечное движение началось 2 мая в Таллине всеобщей стачкой печатников, во время которой правительством был арестован Центральный Совет Профсоюзов Эстонии. Рабочие ответили на это стачкой протеста. Прибегнув к некоторым экономическим уступкам, властям удалось подавить стачку. Последняя была особенно опасна для правительства потому, что она вспыхнула в начале I похода Юденича на Петроград.

Однако в июне-июле в Таллине произошел ряд новых стачек.

В конце августа 1919 г. в Таллине состоялся I конгресс профсоюзов Эстонии, который был разогнан буржуазным правительством, причем его активнейшие члены были арестованы. После этого насильственного акта в Таллине 1—2 октября последовал ряд новых стачек протеста, в которых участвовало 2326 рабочих.

Одной из самых упорных и продолжительных стачек эстонского рабочего класса была ноябрьская стачка в Таллине во время II похода Юденича. Общее число бастовавших доходило по официальным данным до 5487 человек. Стачка была ликвидирована лишь в результате массовых репрессий. В таллинских железнодорожных мастерских и на кораблестроительной верфи, которые выполняли военные заказы, была объявлена мобилизация рабочих, а вместе с тем начались и аресты. На этих предприятиях стачка закончилась только 28—29 ноября.

Активное стачечное движение эстонского рабочего класса в ноябре 1919 г. было одним из тех факторов, которое заставило буржуазное правительство пойти на мирные переговоры с Советской Россией в декабре 1919 г. В результате этого Эстония вышла из антисоветской интервенционной войны и заключила Тартуский мир 2 февраля 1920 г.

Стачечная борьба эстонского рабочего класса в конце 1918 г. и на протяжении 1919 г. была самой упорной и героической страницей истории стачечной борьбы эстонского пролетариата. В течение 14 месяцев бастовало в Эстонии свыше 30 000 рабочих, причем 90% из общего числа стачек были политические, направленные против диктатуры буржуазии и интервенционной войны.

STREIKAKTIONEN DER ESTNISCHEN ARBEITERKLASSE ENDE DES JAHRES 1918 UND IM JAHRE 1919

K. Siilivask

Zusammenfassung

Streikaktionen der estnischen Arbeiter Ende des Jahres 1918 und während des ganzen folgenden Jahres bildeten unter den Bedingungen des Bürger- und Interventionskrieges eines der effektivsten Mittel, dessen sich die Kommunistische Partei Estlands zur Mobilisierung der Arbeiterklasse zum Kampf gegen die bürgerliche Diktatur und die antisowjetische Intervention bediente.

Die Streiks vereitelten die Kriegspläne der Bourgeoisie, indem sie der Produktion der Kriegsausrüstung, ihrer Instandsetzung und Zustellung an die Front Hindernisse in den Weg stellten.

Der vorliegende Artikel ist in der Hauptsache auf Grund von Archivmaterialien verfaßt.

Die Streikaktionen der estnischen Arbeiterklasse während der obenerwähnten Periode wurden unter den schweren Bedingungen des Bürger- und Interventionskrieges und des wirtschaftlichen Niedergangs durchgeführt. In der Zeit der deutschen Okkupation im Jahre 1918 lag die Industrie Estlands danieder. Von 51739 Industriearbeitern arbeiteten zu Anfang des Jahres 1919 nur 14 752. Im wichtigsten Industriezentrum Estlands, in Tallinn, war die Zahl der Arbeiter von 28 000 auf 5 000—6 000 gesunken. Im Jahr 1918 hatte sich die wirtschaftliche Lage der Arbeiter jäh verschlechtert, und Arbeitslosigkeit war zu einer chronischen Erscheinung geworden.

Die Streikbewegung der estnischen Arbeiter wurde im November des Jahres 1918 besonders intensiv, als die Revolution in Deutschland ausbrach und es in den örtlichen deutschen Besatzungstruppen zu gären anfing. Vom 8. bis zum 12. November kam es in Tallinn zu einem allgemeinen Proteststreik gegen die Besatzungsmächte, an dem sich zusammen mit den Eisenbahnern 6 585 Arbeiter beteiligten.

Am 11. November begann, von den Besatzungsmächten unterstützt, die bürgerliche Provisorische Regierung Estlands ihre Tätigkeit, die bestrebt war, die Diktatur der Bourgeoisie zu errichten. Von dieser Zeit an war der Kampf der estnischen Arbeiterklasse unmittelbar gegen die estnische bürgerliche Regierung und die sie unterstützenden Kapitalisten gerichtet. Im November 1918 fand außer einer Reihe von kleineren Wirtschaftsstreiks ein Protestgeneralstreik der Tallinner Arbeiter gegen die Einberufung des bürgerlichen «Maapäev» (der Landtag) statt. Nach Angaben der bürgerlichen Regierung beteiligten sich an diesem Generalstreik 3942 Tallinner Arbeiter.

Zur selben Zeit erhoben die Tallinner Arbeiter durch ihre Gewerkschaften die Forderung, daß der von den Besatzungsmächten für ungültig erklärte sowjetische Lohntarif vom 16. Januar 1918 wieder in Kraft gesetzt werde. Unter Androhung eines neuen Generalstreiks, der für die Bourgeoisie desto gefährlicher war, da in der von der Roten Armee befreiten Stadt Narwa die Estnische Arbeiterkommune — die unabhängige Estnische Sowjetrepublik — proklamiert worden war, die von den breiten Massen der Werktätigen ganz Estlands unterstützt wurde, sah sich die bürgerliche Provisorische Regierung genötigt, diese Forderung zu erfüllen. Anfang Dezember wurde das entsprechende Gesetz veröffentlicht. Das war ein bedeutender wirtschaftlicher Sieg der Tallinner Arbeiterklasse. Die bürgerliche Regierung war gezwungen, sich zu diesem Zugeständnis herbeizulassen, um den Klassenkampf im Rücken der Front abzuschwächen, um Zeit zu gewinnen, ihre Streitkräfte zum Kampf gegen die Rote Armee und die estnischen Werktätigen zu mobilisieren und auch Hilfe aus dem Auslande zu erhalten.

Als am 12. Dezember 1918 die englische Kriegsflotte im Tallinner Hafen eintraf, ging die bürgerliche Regierung öffentlich zum politischen Terror gegen die Werktätigen über. Die Regierung löste den Sowjet der Deputierten der Werktätigen Tallinns auf, verbot Versammlungen und Meetings, es begannen Verhaftungen und Hinrichtungen von Kommunisten und Arbeitern-Aktivisten. Der Massenterror dauerte bis zum Frühjahr des Jahres 1919.

Unter den Bedingungen des weißen Terrors begann die Streikbewegung abzuflauen. In dieser Periode kam es nur zu einem Streik auf der Tallinner Zellulosefabrik.

Eine neue Streikwelle geriet im Mai 1919 ins Rollen, zuerst in Form eines Kampfes für Lohnerhöhung, doch infolge von Repressionen von seiten der bürgerlichen Regierung ging der wirtschaftliche Kampf in einen politischen über. Die Streikbewegung begann am 2. Mai in Tallinn mit einem Generalstreik der Drucker. Während dieser Zeit wurde der Zentralsowjet der Gewerkschaften Estlands arretiert. Die Arbeiter reagierten darauf mit einem Proteststreik. Durch einige ökonomische Zugeständnisse gelang es der Obrigkeit, den Streik beizulegen. Dieser Streik war für die Regierung besonders gefährlich, da er zu Beginn des I. Feldzugs von Judenitsch auf Petrograd ausbrach.

Im Juni—Juli jedoch kam es zu einer Reihe von neuen Streiks in Tallinn.

Ende August 1919 tagte in Tallinn der I. Kongreß der Gewerkschaften Estlands, der von der bürgerlichen Regierung gewaltsam aufgelöst wurde, wobei die aktivsten Teilnehmer verhaftet wurden. Diesem Gewaltakt folgte in Tallinn vom 1. bis zum 2. September eine Reihe von neuen Proteststreiks, an denen sich 2326 Arbeiter beteiligten.

Einer der allerhartnäckigsten und am längsten andauernden

Streiks der estnischen Arbeiterklasse war der Novemberstreik zu Tallinn zur Zeit des II. Feldzuges von Judenitsch. Die Gesamtzahl der Streikenden belief sich auf 5487 Personen. Nur durch die massenweise Anwendung von Repressivmaßnahmen wurde der Streik niedergeworfen. In den Werkstätten der Tallinner Eisenbahner und auf den Schiffsbauwerften, wo Kriegsaufträge ausgeführt wurden, wurde die Mobilisation der Arbeiter bekanntgegeben, zugleich begannen auch Verhaftungen. Auf diesen Betrieben wurde der Streik erst am 28/29. November abgebrochen.

Die aktive Streikbewegung der estnischen Arbeiterklasse im November 1919 bildete einen der Faktoren, der die bürgerliche Regierung bewog, mit Sowjetrußland friedliche Verhandlungen einzuleiten. Als Ergebnis derselben schied Estland aus dem antisowjetischen Interventionskrieg aus und schloß am 2. Februar 1920 den Frieden zu Tartu.

Die Streikaktionen der estnischen Arbeiterklasse Ende des Jahres 1918 und während des ganzen folgenden Jahres waren die hartnäckigsten und heldenmütigsten in der Geschichte der Streikbewegung des estnischen Proletariats. Im Laufe von 14 Monaten streikten in Estland mehr als 30 000 Arbeiter, wobei 90% der Gesamtzahl der Streiks politisch und gegen die Diktatur der Bourgeoisie und den Interventionskrieg gerichtet waren.

EESTI JA VENE PROLETARIAADI SIDEMETEST XIX SAJ. LÕPU JA XX SAJ. ALGUSE REVOLUTSIOONILISES LIIKUMISES *

Prof. ajalootead. doktor H. Moosberg

Kapitalismi arenemisega nii Venemaal kui ka Eestis formeerus ja kasvas uus ühiskondlik jõud — töölisklass. Kapitalismi tingimustes toimuv pidev ühiskondliku tööjaotuse laienemine lõi proletariaadi ühinemiseks objektiivsed tingimused, s. t. määras tema kui kapitalismi hauakaevaja ja sotsialismi ülesehitaja ajaloolise ülesande. Selleks et täita oma ajaloolist ülesannet, pidi proletariaat teadliku võitlusega kaasa aitama kapitalismi hävitamisele ja sotsialismi ülesehitamisele.

K. Marxi ja F. Engelsi võimas loosung «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!», olles kõige eredamaks proletaarse internatsionalismi ideede väljendajaks, hakkas XIX saj. lõpust tungima ikka sügavamalt ja laiemalt Vene impeeriumi kõikidest rahvustest tööliste teadvusse.

Tekkisid kvalitatiivselt täiesti uued sidemed — sidemed Venemaa erinevatest rahvustest tööliste vahel. Töölised veendusid ettevõtjate vastu peetava majandusliku võitluse praktiliste kogemuste varal, et nende võidu pandiks on ühine väljaastumine mitte ainult ühes ettevõttes, vaid kõigis tööstusharudes, ning kogu proletariaadi võitlus ülevenemaalises ulatuses. Esimese revolutsiooni aastail näitasid Venemaa töölised, et on vaja üldist poliitilist streiki ja isevalitsuse kukutamist relvastatud ülestõusu abil.

Samal ajal püüdis rahvuslik kodanlus kogu jõuga takistada oma rahvusest proletariaadi ühinemist teistest rahvustest töölistega. Proletariaadi jõudude eraldamiseks kasutas kodanlus natsionalistlikku ideoloogiat ja mõningaid rahvusliku vabadusliikumise loosungeid, mille suhtes töötajad ei saanud jääda ükskõikseks. Vajalik oli proletariaadi suur klassiteadlikkus, et vabaneda kodanliku ideoloogia mõjust.

Käesolevas ettekandes püütakse näidata konkreetse materjali põhjal, kuidas tekkisid sidemed eesti ja vene proletariaadi vahel, eriti esimese Vene revolutsiooni perioodil.

* Tallinnas 28. okt. 1960. a. ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslikul sessioonil peetud ettekanne (pühendatud Baltimaade ja Venemaa rahvaste ajalooliste sidemete küsimusele).

Esmajoones tuleb märkida, et suurem osa eesti proletariaadist formeerus mõisatöölistest, kes juba mitme põlvkonna kestel olid maata. See põhjustas proletariaadi klassiteadlikkuse kiiremat kasvu. Teiselt poolt liitusid proletariaadi ridadesse kehviktalupojad ja käsitöölised, kes hellitasid lootust saada uuesti iseseisvateks peremeesteks. Nemad just säilitasidki teatud määral eraomandlikku psühholoogiat eesti tööliste ridades.

Esimeseks enam-vähem suuremaks tööstuskeskuseks, kus eesti töölised töötasid külg külje kõrval venelastega, oli Narva Kreenholmi Manufaktuur. Kui 1857. a. vene kapitalistid Soldatenkov ja Knoop asutasid Kreenholmi Manufaktuuri, oli eesti töölisi veel liiga vähe, sellepärast tuli siia palju vene töölisi. Hiljem vene tööliste vool Narva jätkus. 1872. a. töötas Kreenholmi Manufaktuuris 3244 eesti ja 1400 vene töölist. 1897. a. töötas siin umbes pool eesti ja pool vene töölisi. Paljud vene töölisperekonnad töötasid siin põlvest põlve ning muutusid põlisteks Narva proletaarlasteks.[1] Raudtee ehitustel 1870. a. Eestis töötavatest töölistest oli 26% venelasi. Vene töölisi töötas Eestis ka teistes ettevõtetes. Näiteks Kunda tsemendivabrikus oli XIX saj. 80-ndatel aastatel umbes $^1/_3$ tööliste üldarvust venelasi. Umbes sama vahekord oli Balti Puuvillamanufaktuuris XX sajandi alguses.

Paljud 70—90-ndatel aastatel Eesti tööstusettevõtetesse saabunud vene töölised olid teadlikumad kui eesti töölised ja neil oli streigivõitluse kogemusi. Näiteks olid võimuesindajad sunnitud tunnistama 1872. a., et Kreenholmi Manufaktuuris «sisekubermangudest vastsaabunud töölised, asudes vabrikusse, levitasid teateid uuest kohtust, kuhu igaüks võis esitada oma kaebuse ja otsida kohtult kaitset»[2]. Selge, et need töölised jutustasid Kreenholmi teistele töölistele mitte ainult kodanlikest reformidest, vaid ka eesrindlike vene proletaarlaste võitlusest kapitalismi vastu.

Vene proletariaadi võitlus, eriti aga suur tööliste streik 1870. a. Peterburi Nevski puuvillaketrusvabrikus, äratas ka eesti töölisi. Võimalik, et mõned Nevski vabriku töölised asusid hiljem tööle Kreenholmi Manufaktuuri, kus, nagu teada, toimus 1872. a. suur streik. Selle streigi juhtidena olid vene tööliste kõrval ka eesti töölised. Näiteks valitud volinikest olid 32 venelased ja 28 eestlased.[3] Julgeteks streigi organisaatoriteks olid V. Gerassimov, V. Preisman, J. Palm jt.[4]

Streigi käigus kasvas eesti ja vene tööliste vaheline klassisolidaarsus. Nad koostasid ja esitasid ühiselt nõudmisi kapitalistidele, ühiselt nõudsid arreteeritud seltsimeeste vabastamist. Kui vene tööline-kangur Zahhar Sokolov, kes oli Kreenholmi Manufaktuuris töötanud juba 9 aastat, kutsuti Peterburi kubermangu

[1] RAKA Tartu, f. 205, 1897. a. nim. 7, s.-ü. 7, l-d 118—119.

[2] Кренгольмская стачка 1872 г. Сборник документов и материалов, Таллин 1952, lk. 126.

[3] Sealsamas, lk. 13—15.

[4] Vt. В. Герасимов, Жизнь русского рабочего. Воспоминания, М. 1959.

sandarmivalitsuse ülema juurde, teatas ta, et «kui vene kangrud nõudsidki eestlastelt töö seismajätmist, siis sellepärast, et mõistavad seltsimeeste nõudmiste õigsust». [5]

Niisiis eesti ja vene tööliste klassisolidaarsus tekkis 60-ndatel aastatel ja 70-ndate aastate alguses, ta kasvas ja tugevnes järgnevatel aastatel.

Peterburi muutus eesti töölistele eriliseks külgetõmbekeskuseks. Paljud eestlased tulid siia otsima tööd ja paremat töötasu. Mõned eesti töölised, tagakiusatuna võimude poolt töölisliikumisest osavõtu pärast, olid sunnitud kodumaalt lahkuma. Nad läksid tavaliselt Peterburi tööle ja jätkasid osavõtmist töölisliikumisest (näiteks 70-ndatel aastatel V. Preisman, V. Gerassimov, M. Klasson, M. Reikas, Altorf jt.).

Kui Kreenholmi Manufaktuuris 1875. a. asutati väike illegaalne töölisring, siis kirjanduse, mis oli tööliste jaoks kirjutatud peamiselt narodnikute poolt, toimetas Peterburist kohale Tšešeri vabriku tööline Aleksander Ossipov. Ossipov oli Kreenholmi Manufaktuuri töölise Pavel Fedoroviga tuttav juba lapsepõlvest alates. Viimase juures peatuski Ossipov ja luges siin töölistele ette kaasatoodud kirjandust. [6]

1882. a. Kreenholmi streik lähendas veelgi enam eesti ja vene töölisi. Iseloomulik on, et selle streigi aegsed Kreenholmi tööliste põhilised nõudmised langesid kokku 1879. a. Peterburi tekstiilitööliste streigi ajal esitatud nõudmistega. Pärast seda streiki asus rida Peterburi töölisi Narva. [7]

On teada, et 80-ndatel aastatel Kreenholmi töölised olid kirjavahetuses Venemaa teiste tekstiiliettevõtete töölistega ja selle kaudu tegid kindlaks, et Kreenholmis oli tööliste olukord veel halvem kui mõnes teises vastavas ettevõttes Venemaal. [8] Kahtlemata avaldas kuulus Morozovi streik eesti töölistele positiivset mõju, tõstes nende klassiteadlikkust.

90-ndatel aastatel, eriti tööstuse tõusu aastatel, eesti ja vene töölisliikumise sidemed tugevnesid. 1895. a. Narva Linavabrikus asutatud marksistlik ring oli ühenduses leninliku Töölisklassi Vabastusvõitluse Liiduga. Näiteks 1898. aastal, läbiotsimisel Peterburi töölise Rommi [9] juures, kes oli Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu liige, leiti rohkel arvul lendlehti ja nende hulgas käsikiri «Kreenholmi manufaktuur», milles kirjeldati Kreenholmi tööliste rasket olukorda ja nende streigivõitlust. [10]

---

[5] Кренгольмская стачка 1872 г., lk. 19.

[6] A. Vassar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis, Tallinn 1954, lk. 94—95.

[7] Sealsamas, lk. 116—117.

[8] Sealsamas, lk. 124—125.

[9] Rommi naine elas Rakvere linna lähedal, mistõttu tal oli sobiv sõita Eestisse. Romm ise külastas sagedasti Narvat.

[10] RAKA Moskva, f. 102, 1898. a. s.-ü. 5, osa 6, lit. A, l. 128.

XIX saj. lõpul elas Peterburis juba mitukümmend tuhat eestlast. Enamik neist olid töölised. Väga väike osa eestlasi, võimalik, et need, kes olid varem olnud käsitöölised, said nüüd väikeste tööstusettevõtete omanikeks, mõnikord aga ka suuremate ettevõtete kaasomanikeks või kaupmeesteks. Mõned eestlased saavutasid keskhariduse ja vahel isegi kõrgema hariduse, neist said kooliõpetajad, tšinovnikud ja mitmesuguste era- ja riigiettevõtete teenistujad. See Peterburi eesti demokraatlik intelligents osutus eesti natsionalistliku ideoloogia kandjaks. Ta püüdis kaasa tõmmata ka töölisi mõnda tema poolt organiseeritud seltsi. Need seltsid tegelesid peamiselt perekonnaõhtute korraldamisega. Mõnikord peeti ka loenguid ajaloo küsimustest ja eesti kirjandusest. 1880. aastal asutati Peterburis Eesti Käsitööliste Selts, mis ei olnud tööliste poliitiline organisatsioon. Seltsis valitses väikekodanliku natsionalismi vaim. Eesti proletaarlasi oli selles vähe.

Kuid eesti kodanlikel elementidel ei läinud korda isoleerida eesti töölisi Peterburis vene tööliste revolutsioonilisest liikumisest. Eestlased võtsid osa streigiliikumisest koos vene töölistega, nad astusid sotsiaaldemokraatlikesse ringidesse ja hiljem VSDTP-sse.

Heinrich Klaas näitab oma mälestustes konkreetsete faktide põhjal, kuidas paljudel eesti töölistel varisesid kokku lootused saada iseseisvaks peremeheks ja kuidas nad astusid teadlikkude proletaarlaste ridadesse. Klaas, kes sõitis 1902. a. Pärnust Peterburi, tegi ise läbi selle tee. [11]

Iseloomustav on see, et tsaarivalitsus hakkas Peterburist Eestisse tagasi saatma töölisliikumisest aktiivselt osavõtjaid eestlasi (näit. Karl Säkki, kes töötas ühes M. I. Kalininiga XIX saj. lõpul Peterburis). [12]

Seoses metallitööstuse ja masinaehitustööstuse kiire kasvuga Tallinnas saabus siia rohkem ja rohkem kvalifitseeritud vene töölisi. Samal ajal hakkas isevalitsus ikka tihedamini mujalt Venemaalt Tallinnasse välja saatma vene töölisi ja mõningaid haritlasi revolutsioonilisest liikumisest osavõtmise pärast. Nii näiteks 90-ndatel aastatel saadeti Tallinnasse 5 aastaks politsei avaliku valve alla üliõpilane N. D. Sokolov, kes Peterburis võttis osa tööliste streigi organiseerimisest. M. I. Kalinini viibimise ajal Tallinnas olid Sokolovil temaga sidemed. [13]

XX sajandi alguses intensiivistus vene tööliste väljasaatmine Tallinnasse. Isevalitsus lootis, et vene revolutsioonilised töölised ei saa levitada eesti proletaarlaste hulgas revolutsioonilisi ideid,

---

[11] Г. К. Клаас, Мои первые шаги на революционном пути, Ленинград 1926.

[12] М. М. Калинин, Пребывание в Ревеле. «Пролетарская революция» 1922, № 3, lk. 241.

[13] EKP arhiiv, f. 21, nim. 21—23, s.-ü. 3, l-d 1—2.

sest nad ei oska eesti keelt ja eesti töölised ei mõista küllaldaselt vene keelt. Aga tsaarivõimu esindajad Eestis olid ise sunnitud konstateerima, et «üldse on tähele pandud, et igasugused rahutused, seadusevastaste nõudmiste esitamine vabriku administratsioonile, streigid tulenevad peamiselt siia tulnud tööliste elementidelt». Nii kirjutas 1901. a. alguses Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem politseidepartemangule.[14] Ta toob ka näite, et kui 1900. a. detsembris toimus Balti Manufaktuuris, kus töötas palju vene töölisi, streik, siis streikijad, saavutamata oma nõudmiste täit rahuldamist, nõudsid ja said lõpuarve. Need olid eranditult uustulnukad Venemaa põhja- ja keskkubermangudest.[15]

Kõikidel on teada Kalinini, Lurje, Dubois' ja teiste VSDTP liikmete ulatuslik põrandaalune töö, mida nad tegid 1901.—1904. a. Tallinnas. Aga nemad olid ju kogenud konspiraatorid, seetõttu ei olnud sandarmitel kerge avastada nende revolutsioonilist tööd. Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem Nitz oli sunnitud kirjutama oma 1902. a. aruandes: «Ei ole fakte, kuid pole kahtlust, et tööliste hulgas ja samuti vanemate klasside õpilaste hulgas levivad väga kahjulikud ideed ja tehakse väga ettevaatlikult põrandaalust propagandat väljasaadetute poolt teistest Venemaa kubermangudest Eestimaa kubermangu, kes asuvad salajase ja avaliku valve all.»[16] Oma kokkuvõttes Nitz rahustab politseidepartemangu, märkides, et see propaganda «vene keele mitteoskamise või puuduliku arusaamise tõttu juurdub vaevaliselt kohaliku rahva hulgas, kes paistab silma nõrga vastuvõtlikkusega ja külmaverelisusega»[17]. Võimud spekuleerisid sagedasti selle «eesti iseloomuga» ja varjasid kõrgemalseisvate organite ees oma teadmatust kubermangu olukorra suhtes.

On teada, et samal ajal aktiivsemad ja teadlikumad eesti töölised Tallinnas — Leberecht, Sauemägi, Press ja teised — juba enne M. I. Kalinini saabumist organiseerisid sotsiaaldemokraatlikke ringe. Kui Kalinin saabus, intensiivistus see töö ja 1902. a. kõik varem eraldi eksisteerinud sotsiaaldemokraatlikud ringid ühendati keskringiks. Nimelt tollal algaski Eestis järjekindel sotsialismi ühinemine töölisliikumisega.

Eesti ja vene sotsiaaldemokraatide intensiivne poliitiline töö Tallinnas M. I. Kalinini juhtimisel, s. o. lendlehtede trükkimine ja levitamine, leninliku «Iskra» lugemine, VSDTP II kongressi materjalide tundmaõppimine, valmistas ette VSDTP Tallinna Komitee asutamise 1904. a. Komitee oli tihedalt seotud Peterburi revolutsiooniliste sotsiaaldemokraatidega, nende hulgas ka eestlastega.

VSDTP Tartu rühm, mis kujunes 1903. a. ja koosnes peami-

[14] RAKA Moskva, f. 102, 3 asjaaj. 1901. a., s.-ü. 1, osa 56, l. A, l. 3 (Eestimaa kubermangu poliitilised ülevaated).
[15] Sealsamas.
[16] RAKA Moskva, f. 102, 3 asjaaj. 1902. a., s.-ü. 1, osa 64, l. A, l. 2—3.
[17] Sealsamas.

selt Tartu Ülikooli ja Veterinaaria Instituudi üliõpilastest, oli ka tihedalt seotud Peterburi ja Moskva sotsiaaldemokraatidega. Need sidemed kujunesid juba 80—90-ndatel aastatel, siis, kui moodustati Tartu esimesed marksistlikud ringid.[18]

1905.—1907. aasta revolutsiooni alguseks eesti sotsiaaldemokraatide sidemed piiterlastega muutusid orgaaniliseks vajaduseks. Eesti sotsiaaldemokraadid vaatasid Peterburi proletaarlastele kui oma õpetajatele, kui revolutsioonilise võitluse vanematele vendadele.

Enne 1905.—1907. a. revolutsiooni Eestis ei toimunud poliitilisi streike. See on seletatav sellega, et eesti tööliste organiseeritus ja teadlikkus olid veel nõrgad ja natsionalistlik kodanlus avaldas töölistele oma ideoloogilist mõju. Kuid 1904. a. lõpul oli märgata Tallinna tööliste hulgas käärimist, eriti aga 1905. a. esimestel päevadel. Nad said teada Peterburi proletariaadi võitlusest ja hakkasid mõistma streigi vajalikkust.

VSDTP Tallinna Komitee, saanud teada, et valitsus käskis saata suure osa Tallinna garnisoni sõjavägedest Peterburi, otsustas suunata ka oma liikmeid sinna, et luua tegevuse ühtsust ja paremini organiseerida Tallinna proletariaadi võitlust. Nad saabusid Peterburi 8. jaanuaril ja olid 9. jaanuari veresauna tunnistajaiks. Nad nägid, kuidas töölised seal püstitasid barrikaade, tutvusid VSDTP Peterburi Komitee lendlehtedega. 11. jaanuaril kutsusid kohalejäänud Tallinna Komitee liikmed väikeses lendlehes töölisi üles nõudma 8-tunnilist tööpäeva, nagu seda Piiteri töölised nõuavad.[19] Tallinna Komitee liikmed tulid tagasi 12. jaanuaril, siis kui Tallinnas algas üldstreik. Tallinna tööliste miitingul rääkisid nad Peterburi sündmustest. Miitingul nad levitasid ka Peterburi bolševikelt saadud lendlehti.

Tallinna tööliste jaanuaristreik oli esimeseks üldstreigiks Eestis. Töölised esitasid veel peamiselt majanduslikke nõudmisi, kuid samal ajal nad avaldasid ka juba sügavat solidaarsust Peterburi proletaarlastega. Seepärast oli Tallinna tööliste jaanuaristreigil suur poliitiline tähtsus.

Revolutsiooni edasiarenemisega tugevnesid eesti tööliste sidemed piiterlastega. Aprillikuus saabus Peterburist Tallinna Nevski laevaehitustehase tööline eestlane bolševik Nikolai Janson ja asus tööle «Volta» tehasesse. Ta lülitus kohe parteilisele tööle. VSDTP Tallinna Komitee koosolekul 29. aprillil, kus otsustati 1. mai pühitsemise küsimust, kõneles Janson oma sõnavõtus, et on vaja organiseerida linna tööliste rahulik demonstratsioon ja üldse kõigi abinõudega vältida kokkupõrget politsei ja sõjaväega. Ta mainis, et peaülesandeks peab olema sellist liiki tegevus, mis säästes tööliste jõudu, hoiaks kohalikke võime valvel ja sunniks

[18] Vt. käesolevas kogumikus H. Moosbergi artiklit «Marksistlikud ringid Tartu Ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis XIX saj. 80—90-ndatel aastatel».

[19] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1955, lk. 21—22.

neid Tallinnas kinni pidama kogu kohaloleva sõjaväe. On tarvis, et sõjaväge ei saadetaks Peterburi, s. t. et sellesse linna ei tuleks maikuu jooksul sõjaväge juurde, sest seal on oodata suuri sündmusi.[20]

Umbes samu mõtteid väljendas Janson tööliste konspiratiivsel koosolekul 7. mail.[21]

Jansoni ettepanek tõendab seda, et vene bolševikud, revolutsioonilise võitluse juhid, mõistsid juba siis hästi, et revolutsiooni saatus otsustatakse Peterburis ja võidu kindlustamiseks tuleb mobiliseerida revolutsiooni jõud pealinnale lähemates ja kaugemates kohtades. Väljaspool pealinna asuvate töötajate võitlus peab aga kaasa aitama Peterburi proletaarlaste võidule. On selge, et Tallinnal oli suur strateegiline tähtsus Peterburi lähistel. Tallinna bolševikud aitasid oma võitlusega kaasa relvastatud ülestõusu võidule Petrogradis 1917. aastal. Nad ei lasknud läbi neid sõjaväeosasid, keda kontrrevolutsioon kavatses kasutada revolutsiooni vastu.

Sõitnud Tallinnasse, lõi Nikolai Janson tihedad sidemed Peterburi bolševikega. Ka see näitab, et ta mõistis Tallinna tähtsust üldises võitluses revolutsiooni võidu eest Venemaal.

Revolutsiooni päevil ei saabunud Peterburist Eestisse tagasi mitte ainult N. Janson, vaid ka mitmed teised eesti töölised, kes võtsid osa Piiteri töölisliikumisest ja oma kogemustega aitasid organiseerida revolutsiooni jõude Eestis. Nii näiteks saabus 1905. a. juunis Peterburist tagasi Pärnusse N. Klaas, kes oli osa võtnud 9. jaanuari demonstratsioonist Peterburis ja olnud õudsete tulistamiste tunnistajaks Kamenoostrovi prospektil. Pärast jaanuarisündmusi organiseeris ta koos teiste eesti töölistega revolutsioonilise ringi, milles loeti illegaalset kirjandust.[22] Pärnus oli ta üheks VSDTP organisatsiooni juhtivaks tegelaseks. Ta tõi Peterburist revolutsioonilist kirjandust ja oli pidevalt seotud Peterburi seltsimeestega.[23]

Eesti töölised, kes töötasid Peterburis, Moskvas ning Venemaa teistes linnades, saatsid omastele ja tuttavatele mitte ainult kirju, milledes kõneldi revolutsioonilistest sündmustest Venemaal, vaid mõnikord ka lendlehti ja muud revolutsioonilist kirjandust.[24]

VSDTP Tallinna Komitee üleskutsel algas 1. mai poliitiline streik 30. aprillil. Kuid ta ei hõlmanud linna kõiki töölisi. Streikis umbes 2 tuhat töölist. Nii streik kui ka miiting Kadriorus ja mii-

---

[20] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1955, lk. 154—155.

[21] Sealsamas, lk. 155.

[22] Г. К. Клаас, Мои первые шаги на революционном пути, Ленинград 1926, lk. 16—18.

[23] Sealsamas.

[24] J. Rauk, Mälestused Saaremaa liikumisest 1905. a. — Karjamõisa lahing. Kogumik «1905. aasta Eestis», Leningrad 1926, lk. 148.

tingule järgnev demonstratsioon näitasid Tallinna proletaarlaste poliitilise teadlikkuse kasvu.

1905. a. suvel ja sügisel sai VSDTP Tallinna Komitee sagedasti Peterburist lendlehti ja muud revolutsioonilist kirjandust. Peterburist sõitsid propagandistid Tallinna, Narva ja Tartu. Näiteks 24. juunil Nõmmel Tallinna tööliste miitingul, millest võttis osa 10 tuhat inimest, esinesid tundmatud oraatorid,[25] mõningate andmete põhjal saabusid nad Peterburist.

VSDTP Tallinna Komitee oma paljudes lendlehtedes kirjutas vene tööliste revolutsioonilisest võitlusest ja kutsus eesti töölisi üles järgnema nende eeskujule. Näiteks lendlehes «Kõikidele Balti manufaktuuri töölistele ja naistöölistele», paljastades selle vabriku tööliste rasket olukorda, kutsutakse neid üles ühinema: «Ühinege nii omas vabrikus kui ka teiste vabrikute ja tehaste töölistega, teistest rahvustest töölistega, sellepärast, et tööliste huvid on kõikjal ühised, ja nende võitlus peab olema ühine.»[26]

Lendlehes «Kõigile linna töölistele» kutsub Tallinna Komitee üles kõiki linna proletaarlasi toetama «Dvigateli» vabriku töölisi, kes peavad visa võitlust oma peremeestega. Samas kirjutatakse sellest, kuidas Sormovo, Putilovi, Obuhhovi ja teiste tehaste omanikud õiendavad arveid oma töölistega. Venemaal on vabrikandid omavahel liidus, seepärast peavad töölised Venemaa kapitalistide liidu vastu võitlema organiseerituna Venemaa võimsasse sotsiaaldemokraatlikku töölisparteisse.[27]

Kõik see näitab, et Tallinna Komitee kasvatas eesti töölisi vene proletariaadi revolutsioonilise võitluse eeskujul. Sellega valmistati eesti töölisi ette osavõtuks ülevenemaalisest poliitilisest streigist.

Balti raudteede töölised kõikidel raudteeharudel said ööl vastu 14. oktoobrit Peterburist, sealselt Raudteede Liidu Komiteelt teadaande streigi algusest. See komitee saatis kõikidesse raudteejaamadesse üldised nõudmised, mis olid vastu võetud Raudteede Liidu kongressil. Narvas ja Tallinnas algas raudteelaste streik 14. oktoobril. Streikijad arutasid oma koosolekul üldised nõudmised läbi ja kiitsid need heaks. Samal päeval Tallinna ettevõtete töölised ühinesid streigiga.[28] Ja streik oli siin sõna tõsises mõttes üldine. Streikisid mitte ainult tööstusettevõtted, vaid ka mitmesugused linna asutused ja koolid.

Kuid Narva tööstusettevõtete töölised ei ühinenud raudteelaste streigiga. Seal organiseerisid sotsiaaldemokraadid esimese demonstratsiooni 23. oktoobril, Narva tööliste üldstreik algas aga 25. oktoobril. See näitab, et Narva töölistel kulus hoovõtmiseks tublisti rohkem aega kui töölistel Tallinnas, kus olid enamuses

---

[25] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов, lk. 164—165.
[26] Sealsamas, lk. 163.
[27] Sealsamas, lk. 178.
[28] Sealsamas, lk. 252.

metallitöölised. Eesti raudteel lõppes streik 23. oktoobril Peterburi Raudteede Liidu korralduse alusel. Ühes sellega lõppes ka Tallinna tööliste üldine poliitiline streik.[29]

Eesti revolutsiooniliste sotsiaaldemokraatide, eriti VSDTP Tallinna Komitee tööd Tallinna garnisoni vene soldatite hulgas tuleb samuti vaadelda kui eesti ja vene töörahva vahelist sidet. Nii näiteks Tallinna Komitee lendlehes «Soldatid», mis oli trükitud 18. oktoobril, s. o. kolmandal päeval pärast Tallinna tööliste tulistamist, kutsutakse soldateid üles ühinema rahvaga, töölistele relvi üle andma, et ühiselt rahvaga võidelda isevalitsuse vastu ja mitte tulistada oma vendi töölisi.[30]

See, et legaalne bolševistlik ajaleht «Novaja Žizn» trükkis ära ulatusliku kirjelduse oktoobri poliitilise streigi käigust Eestis, tunnistab samuti Peterburi bolševikkude tihedatest sidemetest eesti seltsimeestega.[31]

Niipea kui Peterburis algas novembri üldine poliitiline protestistreik Poolas sõjaseisukorra kehtestamise ja Kroonlinna madruste sõjavälikohtu alla andmise vastu ning teade sellest jõudis Narva ja Tallinna, algas ka siin kohe streik.[32] Narvas ei olnud selleks ajaks veel oktoobristreik lõppenud ja Narva töölised jätkasid seda solidaarsusest Peterburi proletaarlastega. Selle streigi ajal töölised mõnes Tallinna ettevõttes valmistasid enesele külmrelvi.[33] Peterburi streigikomitee korraldusel lõppes novembristreik Tallinnas ja Narvas 7. novembril.[34]

1905. a. novembri lõpus toimusid Tallinna Tööliste Nõukogu saadikute valimised. Valimiste organiseerimisel kui ka nõukogu lühiajalise tegevuse kestel Peterburi Nõukogu abistas teda. Juba novembri keskel saabus Tallinnasse Peterburi Nõukogu esindaja, et korraldada Peterburi ja eesti proletariaadi ühist võitlust. 16. novembril toimus A. Keskküla juhtimisel, kes oli tol ajal VSDTP Tallinna Komitee sekretär, Tallinna Tööliste Vanemate Nõukogu koosolek. (Viimane täitis juba alates maikuust mõningaid Tööliste Saadikute Nõukogu funktsioone, näiteks organiseeris ülelinnalisi tööliste miitinguid, juhtis streike jne.). Sellel koosolekul Peterburi Nõukogu esindaja jutustas oma nõukogu tegevusest ja pakkus abi nõukogu organiseerimisel Tallinnas.[35]

Tallinna Tööliste Vanemate Nõukogu koosolek arutas seda küsimust ning otsustas saata Peterburi oma esindaja, selleks et luua tihedamaid sidemeid Peterburi Nõukoguga. Selleks esindajaks valiti N. Janson, seesama seltsimees, kes saabus aprillis Peterburist Tallinnasse. Politseinik, kes saatis selle kohta esitise,

[29] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов, lk. 256.
[30] Sealsamas, lk. 255—256.
[31] Sealsamas, lk. 259—261.
[32] Sealsamas, lk. 286—287.
[33] Sealsamas, lk. 289.
[34] Sealsamas, lk. 289.
[35] Sealsamas, lk. 323.

märgib, et Janson valdab hästi vene keelt, on väga arenenud ja tunneb töölisliikumist.[36] Tööliste Vanemate Nõukogu andis N. Jansonile tõendi tema volitamise kohta, millel leidusid 31 Tallinna tööliste vanema allkirjad. See tõend langes politsei kätte läbiotsimisel Peterburi Nõukogu esimehe Hrustalev-Nossari juures.[37] 19. novembril N. Janson esines Peterburi Nõukogu koosolekul ja jutustas töölisliikumisest Tallinnas.[38] Saabunud tagasi Tallinna, Janson informeeris Tööliste Vanemate Nõukogu sellest, mida ta kuulis Peterburi Nõukogus.[39] Nõukogusse valimise konkreetset korda arutati veel kord 30. novembril Tööliste Vanemate Nõukogus. Otsustati valida iga 200 töölise kohta üks saadik ja tema asetäitja.[40]

Sel ajal toimusidki juba valimised ja nõukogu algas oma tööd detsembri algul. Esimeseks suuremaks ürituseks, mille organiseeris Tallinna Nõukogu, oli detsembri poliitiline streik. Peterburis algas see streik 8. detsembril. Protesteeriti seepärast, et võimud olid rüüstanud Peterburi Nõukogu.

Bolševikud püüdsid ette valmistada selle streigi ülekasvamist relvastatud ülestõusuks. Moskvas see ka toimus. Peterburi Nõukogu laskis välja 8. detsembril lendlehe üleskutsega poliitiliseks streigiks. Tallinna Nõukogu sai selle lendlehe veel samal päeval ning andis sellest uustrüki vene ja eesti keeles, lisades Tallinna töölistele üleskutse ühineda piiterlaste streigiga. VSDTP Tallinna Komitee tegi sedasama oma allkirjaga.[41] Tallinna tööliste streik algas 8. detsembri õhtul. Raudteelaste streik oli üldine. Ainult siis, kui streikijad vajasid, koostasid nad ise raudteerongid või sõitsid veduritel revolutsioonilise võitluse organiseerimise huvides.

Tallinna töölised ei olnud ette valmistatud relvastatud ülestõusuks linnas, aga nad võtsid aktiivselt osa eesti mõisatööliste ja talupoegade relvastatud ülestõusust 12.—20. detsembrini.[42]

Mitmetest asjaoludest tingituna Peterburi Nõukogu ei kujunenud relvastatud ülestõusu organiks. Ka Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu ei suutnud selleks muutuda, arvatavasti rääkis siin mõnel määral kaasa Peterburi Nõukogu mõju.

Eesti revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid said tõsist abi Peterburi bolševikelt oma ajalehe «Edasi» väljaandmise organiseerimisel. «Edasi» hakkas ilmuma Peterburis alates 3. detsembrist. Vastutav toimetaja Ed. Sõrmus oli tihedas kontaktis «Novaja Žizni» toimetusega ja sai sealt mõningaid materjale avaldamiseks «Edasis». Selle ajalehe esimeses numbris kirjutati, et ajalehele teevad kaastööd V. I. Lenin, M. Reisner jt.[43]

---

[36] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов, lk. 323.
[37] Sealsamas.
[38] Ajaleht «Новая жизнь» 1905, nr. 18.
[39] Ajaleht «Ревельские Известия» 1905, nr. 264.
[40] Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов, lk. 310.
[41] Sealsamas, lk. 312—315.
[42] Sealsamas, lk. 318—322.
[43] «Edasi» 1905, 3. XI, nr. 1.

Ajaleht valgustas bolševistlikult kõiki revolutsioonilisi sündmusi ning alanud võitlust eesti föderalistide vastu.[44] Kahjuks ajalehte «Edasi» ilmus vaid neli numbrit, sest algas kontrrevolutsiooni pealetung ja ajaleht suleti.

Revolutsiooni tõusuperioodil kujunenud tihe side Eesti ja Peterburi proletariaadi vahel jäi aga püsima ka revolutsiooni taandumise perioodil, vaatamata kontrrevolutsiooni pealetungile. Eriti väljendus see Tallinna sõjalis-revolutsioonilise organisatsiooni tihedas sidemes Peterburi organisatsiooniga (näiteks A. Koptühi läkitamine Tallinnasse jt. üritused).

Esimese revolutsiooni aastail tugevnenud eesti ja vene proletariaadi sõprus oli Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu pandiks.

О СВЯЗЯХ ЭСТОНСКОГО И РУССКОГО ПРОЛЕТАРИАТА В РЕВОЛЮЦИОННОМ ДВИЖЕНИИ КОНЦА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКА

Проф. докт. ист. наук Х. Мосберг

Резюме

В период капитализма возникают качественно совершенно новые связи — связи между рабочими всех национальностей России. На практическом опыте борьбы рабочие всех национальностей постепенно убеждались, что залогом их победы является совместная борьба всего пролетариата России.

В данной статье делаются попытки показать на конкретном материале, как складывались связи между эстонскими и русскими рабочими в конце XIX и начале XX века.

Первым наиболее крупным промышленным центром, где эстонские рабочие работали бок о бок с русскими, был г. Нарва с Кренгольмской мануфактурой, основанной в 1857 г. русскими капиталистами Солдатенковым и Кнопом. Тогда эстонских рабочих было еще очень мало, поэтому сюда пришло много русских текстильщиков. Позднее этот поток продолжался, и многие русские рабочие стали потомственными пролетариями г. Нарвы. Русские рабочие работали и на других предприятиях Эстонии: на железнодорожном строительстве, на цементном заводе Кунда (в 80-х годах там 1/3 рабочих составляли русские), на Балтийской мануфактуре и др.

Часть русских рабочих, прибывших в Эстонию в 70—90-х годах, была более сознательная и оказывала положительное влия-

[44] «Edasi» 1905 3. XI, nr. 1.

ние на эстонских рабочих. Во время стачечной борьбы в Эстонии, начиная уже с первой крупной стачки на Кренгольмской мануфактуре в 1872 г., эстонские и русские рабочие выступали всегда вместе.

Для эстонских рабочих особым центром притяжения стал Петербург, где к началу XX века работало несколько десятков тысяч эстонских рабочих. Вместе с питерскими пролетариями они принимали участие в революционном движении, оказывая конкретную помощь рабочим Эстонии в деле организации их классовой борьбы, содействуя установлению связей с политическими организациями русских пролетариев. Так, основанный в 1895 г. нарвский марксистский кружок был связан с ленинским «Союзом борьбы за освобождение рабочего класса».

Зародившаяся в 70-х годах классовая солидарность эстонских и русских пролетариев особенно укрепилась в начале XX века, когда правительство увеличило высылку наиболее сознательной части русских рабочих в Таллин, ставший к тому времени центром металлообрабатывающей промышленности в Эстонии. Широко известна деятельность М. И. Калинина и других рабочих в Таллине.

С первых дней революции 1905—1907 гг. связи эстонских революционных деятелей с петербургскими становятся особенно тесными. Таллинские пролетарии реагировали на расстрел 9-го января всеобщей стачкой. Эстонские рабочие приняли активное участие во всероссийской октябрьской стачке, в декабрьской политической стачке и в ряде других стачек.

Таллинский Комитет РСДРП и Тартуская группа РСДРП установили тесную связь с Петербургским и с Рижским Комитетом РСДРП, получали от них революционную литературу и указания об организации совместной борьбы.

Эти связи не ослабли и в период отступления революции.

Укрепившаяся в годы первой революции дружба эстонского и русского пролетариата была залогом победы Великой Октябрьской социалистической революции.

ÜBER DIE VERBUNDENHEIT DES ESTNISCHEN UND RUSSISCHEN PROLETARIATS IM REVOLUTIONÄREN KAMPF AM ENDE DES 19. UND ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

H. Moosberg

Zusammenfassung

In der Periode des Kapitalismus bilden sich qualitativ völlig neue Beziehungen, wie die enge Verbindung zwischen den Arbeitern aller Nationalitäten Rußlands, heraus. Durch praktische Kampferfahrungen gewannen die Arbeiter aller Nationalitäten allmählich die Überzeugung, daß das Unterpfand ihres Sieges der gemeinsame Kampf des ganzen russischen Proletariats ist.

In der vorliegenden Arbeit wird der Versuch gemacht, an Hand von konkretem Material zu zeigen, wie sich die Beziehungen zwischen den estnischen und russischen Arbeitern am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts gestalteten.

Das erste größere Industriezentrum, wo estnische Arbeiter Schulter an Schulter mit russischen arbeiteten, war die Stadt Narwa mit der Krenholmer Manufaktur, die im Jahre 1857 von den russischen Kapitalisten Soldatenkow und Knoop gegründet worden war. Damals gab es noch sehr wenige estnische Arbeiter und daher kamen viele russische Textilarbeiter hierher. Späterhin dauerte der Zustrom von russischen Arbeitern an, und viele von ihnen wurden zu eingewurzelten Proletariern der Stadt Narwa. Russische Arbeiter arbeiteten auch in anderen Betrieben Estlands: im Eisenbahnbau, in der Zementfabrik zu Kunda (in den achtziger Jahren bildeten dort Russen ein Drittel der Arbeiterschaft), in der Baltischen Manufaktur u. a.

Ein Teil der russischen Arbeiter, die in den 70er—90er Jahren nach Estland kamen, war klassenbewußter und übte einen positiven Einfluß auf die estnischen Arbeiter aus. Zur Zeit der Streikaktionen in Estland, und zwar schon im ersten großen Streik in der Krenholmer Manufaktur im Jahre 1872, traten die estnischen und russischen Arbeiter immer zusammen auf.

Eine besonders große Anziehungskraft auf die estnischen Arbeiter übte Petersburg aus, wo zu Anfang des 20. Jahrhunderts Zehntausende von estnischen Arbeitern arbeiteten. Zusammen mit den Petersburger Proletariern beteiligten sie sich an der revolutionären Bewegung, wobei sie den Arbeitern Estlands bei der Organisierung ihres Klassenkampfes konkrete Hilfe leisteten, indem sie ihnen behilflich waren, Verbindungen mit den politischen Organisationen der russischen Proletarier herzustellen. So stand der im Jahre 1895 gegründete marxistische Zirkel zu Narwa in enger Verbindung mit dem Leninschen «Kampfbund zur Befreiung der Arbeiterklasse».

Die in den siebziger Jahren ins Leben gerufene Klassensolidarität der estnischen und russischen Proletarier festigte sich ganz besonders am Anfang des 20. Jahrhunderts, als die Zahl der von der Regierung nach Tallinn verschickten klassenbewußteren russischen Arbeiter zuzunehmen begann. Diese Stadt war zu einem Zentrum der Metallindustrie Estlands geworden. Weit bekannt ist die Tätigkeit M. I. Kalinins u. a. Arbeiter in Tallinn.

Schon in den ersten Tagen der Revolution von 1905—1907 wurde die Verbindung zwischen den estnischen und Petersburger Revolutionären besonders eng. Die Proletarier Tallinns reagierten auf die Erschießungen vom 9. Januar mit einem Generalstreik. Die estnischen Arbeiter beteiligten sich aktiv am allrussischen Oktoberstreik, am politischen Streik im Dezember und an einer Reihe von anderen Streiks.

Das Tallinner Komitee der SDAPR (der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Rußlands) und die Tartuer Gruppe der SDAPR stellten enge Verbindungen mit dem Petersburger und Rigaer Komitee der SDAPR her. Sie erhielten von den letztgenannten revolutionäre Literatur und Instruktionen zur Organisation ihres gemeinsamen Kampfes.

Diese Verbindungen wurden auch nicht in der Zeit, die der Niederwerfung der Revolution folgte, abgebrochen.

Die in den Jahren der ersten Revolution gefestigten Freundschaftsbande zwischen dem estnischen und russischen Proletariat wurden zum Unterpfand des Sieges der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution.

ИЗ ИСТОРИИ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В КОНЦЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВВ.

Канд. ист. наук Л. Эрингсон

На рубеже XIX и начале XX вв. произошли глубокие изменения в мировой экономике и расстановке классовых сил. Старый домонополистический капитализм сменился капитализмом монополистическим, империализмом, развитие которого характеризовалось загниванием, усилившимся упадком капиталистической системы и обострением всех ее противоречий. В общую систему империализма все более вовлекалась и Россия. Но русский империализм имел свои особенности; он тесно переплетался с феодально-крепостническими пережитками в виде царского самодержавия, помещичьего землевладения, дворянских привилегий и т. д., которые порождали самые бесчеловечные и грубые формы эксплуатации трудящихся масс. Пережитки феодализма тормозили развитие производительных сил страны, прогресс культуры и науки.

Самые насущные интересы всех народов России требовали свержения царского самодержавия и установления демократического общественного и государственного строя. Достижение этого было возможно только путем буржуазно-демократической, всенародной революции, предпосылки которой и назревали в России в обстановке исключительно напряженно развивавшейся классовой борьбы в начале XX века.

В условиях назревания революционного кризиса в стране царское правительство, начиная с последних десятилетий XIX в., всемерно усиливало реакционную политику с целью укрепления самодержавия и подавления массового движения. Реакционная политика царизма коснулась также области просвещения и высшего образования. Во всех звеньях образовательной системы усилилось внедрение идей самодержавия, православия и великодержавия. Правительство в законодательном порядке стремилось сохранить сословный характер образования, оно делало всякие препятствия распространению просвещения. Этим объясняется и появление в 1887 г. крайне реакционного циркуляра министра народного просвещения И. Делянова о «кухаркиных детях», резко ограничившего доступ учащихся из широких народных масс

в средние учебные заведения. В. И. Ленин, характеризуя сущность такой политики, писал: «Министр смотрит на рабочих как на порох, а на знание и образование как на искру; министр уверен, что если искра попадет в порох, то взрыв направится прежде всего на правительство».[1] Церковно-приходские школы и школы грамоты передавались в ведение святейшего Синода. Количество общеобразовательных школ и учащихся в них было в огромной Российской империи ничтожно малым. Так, в 1880 году училищ разных наименований было 22770, в них училось мальчиков 904918, девочек — 235997. Всех же учащихся школьного возраста, от 7 до 14 лет, числилось 12838 тыс.[2] Таким образом, школу посещало менее 1/10 детей школьного возраста.

Положение учащихся из низших слоев населения в царской России представляло отвратительную картину духовной забитости, приниженности и бесправия. Вся деятельность министерства народного просвещения в этом отношении была страшным надругательством над правами граждан, над народом[3].

Наступление правительственной реакции против университетов — крупнейших центров высшего образования — началось с введения нового университетского устава 1884 г., упразднившего либеральный устав 1863 г. Новый устав ликвидировал «академические свободы» университетов, отменил университетскую автономию. Вместо выборности ректора, деканов и профессоров была установлена их назначаемость министром[4], причем назначение производилось преимущественно из политических соображений. Вся внутренняя жизнь университетов, до мельчайших подробностей, регламентировалась и контролировалась министром и попечителями учебных округов. Роль последних непомерно возросла; им регулярно представлялись на проверку даже журналы заседаний советов и правлений университетов. Таким образом правительство стремилось избавиться от оппозиционно настроенных, «вольномыслящих» профессоров и превратить университеты в прочный оплот реакции. Университетским советам предоставлялось лишь самостоятельное право определять общее количество медалей, учреждаемых за конкурсные работы студентов, и утверждать ученые степени преподавателей.

Однако своим острием новый устав в основном был направлен против студенческого движения. Резкое повышение платы за обучение свидетельствовало о том, что новый устав был, в первую очередь, направлен против малоимущих студентов, составлявших наиболее демократическую часть студенчества. Правительство учредило в университетах специальный сыскной орган — студенческую инспекцию, которой предписывался постоян-

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 2, стр. 74.
[2] «Русский Вестник», СПБ, март 1896 г., стр. 167.
[3] В. И. Ленин, Соч., т. 19, стр. 118.
[4] Полное собрание законов Российской империи, т. IV, 1884. СПБ 1887, ст. 2404.

ный шпионаж за студентами как внутри университета, так и вне его. Инспекция была призвана бороться против проникновения в университеты передовых, революционных настроений и вносить разложение в студенческую среду. Фискальная деятельность инспекции высоко оплачивалась: вознаграждение «труда» инспектора было приравнено к зарплате ординарного профессора, оба получали по 3.000 рублей в год. А после ухода на пенсию за инспектором сохранялось годовое содержание в размере полной зарплаты, тогда как ординарные профессора получали лишь 2.400 рублей[5]. Назначение инспектора на службу производилось через Министерство народного просвещения.

Помимо инспекции студенты вне университета подчинялись органам жандармерии. В уставе точно перечислялись меры взыскания за малейшие нарушения его; выговор, арест (в карцере), увольнение и исключение. Студенческие организации были строго запрещены. По сравнению с предшествовавшими устав 1884 г. был наиболее реакционным.

За новым уставом последовал целый ряд дополнительных ограничений. В 1885 г. была введена студенческая форма (темнозеленые мундиры с синими воротниками). От поступавших в университеты стали требовать особой справки о политической «благонадежности» с указанием образа мыслей и взглядов молодых людей. В 1889 г. министерство народного просвещения предписало попечителям всех учебных округов рекомендовать получавшим аттестат зрелости поступать в университет своего округа, с предупреждением, что в университеты других округов они могут быть не приняты[6]. Это преследовало цель воспрепятствовать более обширному общению молодёжи между собой и распространению революционной идеологии.

Разнузданная, невероятно бессмысленная и зверская реакция приводила прогрессивную часть учащейся молодежи и профессорско-преподавательского состава к борьбе против антинародной политики правительства в области народного просвещения, а впоследствии и против всего самодержавного строя в России. Наиболее активной силой при этом выступало демократическое студенчество, росту оппозиционного и революционного настроения которого способствовали экономическое и политическое развитие пореформенной России, режим жестокого угнетения и бесправие трудящихся масс. Передовая часть образованной молодежи страстно ненавидела виновников отсталости своей родины и посвящала свою жизнь борьбе за освобождение народа, вписав в эту борьбу много светлых страниц. Революционно-демократическое студенчество стало одним из отрядов политической армии революционеров.

---

[5] М. Красножен, К вопросу об университетской реформе. Сборник Учено-Литературного общества при Имп. Юрьевском университете, Юрьев 1906, стр. 32.

[6] Правительственный Вестник, 1889, № 146.

В подготовке революционного натиска на самодержавие не осталось в стороне и одно из старейших высших учебных заведений страны — Тартуский (бывший Дерптский, Юрьевский) университет.

Чтобы понять причины, которые привели к резкому размежеванию политических сил внутри университета, а затем и к тому, что демократическое студенчество примкнуло к политической борьбе и, под влиянием революционной социал-демократии, выступило против существующего строя, следует осветить положение в Тартуском университете в конце XIX и начале XX вв., накануне буржуазно-демократической революции.

Научно-педагогическая деятельность в Тартуском университете, начиная с его основания в 1802 г., развивалась в очень сложных и противоречивых исторических условиях. Немецко-остзейское дворянство, с одной стороны, пыталось сделать университет орудием идеологического и культурного отчуждения Прибалтики от коренной части России. Царское правительство, с другой стороны, стремилось превратить его в рассадник верных самодержавию и безучастных к политике чиновников. Но под влиянием научно-философских и революционно-освободительных идей просветителей и русских революционных демократов в университете крепли прогрессивные силы[7] и он стал замечательным центром науки в России. В течение XIX века отсюда вышло около 250 академиков и профессоров: 18 членов Академии наук, 71 тартуский профессор, 100 профессоров остальных русских университетов, 39 профессоров иностранных университетов, 21 профессор в лицеях, политехнических училищах и других учебных заведениях[8]. Многие воспитанники и профессора Тартуского университета — астроном В. Я. Струве, физик Э. Ленц, химик К. Шмидт, хирург Н. И. Пирогов, основатель учения о витаминах Н. И. Лукин, биолог К. Бэр и многие другие — своими научными открытиями обогатили отечественную науку и завоевали мировую известность.

К рассматриваемому периоду Тартуский университет управлялся в основном уставом 1865 года и структура его в известной степени отличалась от других университетов. Если последние имели в своем составе четыре факультета (за исключением Петербургского и Новороссийского), то Тартуский университет состоял из пяти факультетов: юридического, медицинского, физико-математического, историко-филологического и богословского. Богословский факультет был предназначен для подготовки пасторов евангелически-лютеранской церкви, большая часть приходов которой находилась в трех Прибалтийских губерниях. Богословский факультет был прочнейшим оплотом реакции в университете, носителем идеологии прибалтийского дворянства,

[7] Э. Э. Мартинсон, История основания Тартуского (б. Дерптского-Юрьевского) университета, Ленинград 1954, стр. 5.

[8] G. Otto und Hasselblatt, Von den 14 000 Immatriculierten, Dorpat 1891, стр. 47—48.

опорой реакционной немецкой профессуры, корпорантов и царского самодержавия. Он сохранился до 1940 года, до восстановления советской власти в Эстонии.

Преподавание в Тартуском университете до последнего десятилетия XIX века велось на немецком языке. Особенностью университета было и то обстоятельство, что на основании устава 1865 г. он более продолжительное время пользовался автономией, т. е. ректор, деканы, профессора и доценты избирались советом и представлялись затем на утверждение министру народного просвещения. Должности инспектора студентов не было, его обязанности возлагались на проректора.

Прибалтийско-немецкие бароны упорно боролись за подчинение автономного университета своему влиянию, что им отчасти и удалось во II половине XIX века. Русская помещичье-буржуазная бюрократия выражала свое недовольство, с одной стороны, автономией университета под эгидой немецкого дворянства, а, с другой стороны, распространением в нем передовых идей.

В 1880-х годах царское правительство, подталкиваемое развитием капитализма и обострением классовой борьбы в стране, осуществило в Прибалтике ряд буржуазных по своему содержанию реформ, субъективно выражавших усиление руссификаторской политики царизма в связи с усугублением политической реакции в России. В общей системе преобразований по линии министерства народного просвещения была осуществлена и реформа Тартуского университета, проведенная в конце 1880-х и начале 1890-х годов и выразившаяся в частичном распространении на него устава 1884 г.

Реформа университета началась с юридического факультета. Указом от 4 февраля 1889 г. здесь были предусмотрены следующие изменения: а) чтение лекций должно было проводиться на русском языке, причём указывалось, что профессора, читающие на русском языке, пользуются как окладом, так и пенсией, одинаковыми с профессорами университетов, управляемых уставом 1884 года (т. е. 3000 рублей для ординарных и 2000 рублей для экстра-ординарных профессоров), и, кроме того, они получают еще из специальных средств университета добавочное вознаграждение в размере 600 рублей для ординарных и по 300 рублей для экстра-ординарных профессоров. Количество кафедр увеличивалось до 14; учреждалась новая кафедра полицейского права и из историко-филологического факультета переводилась на юридический факультет кафедра политической экономии с присоединением к ней преподавания статистики; одна из двух кафедр остзейского права превращалась в кафедру русского гражданского права и судопроизводства, с сохранением другой кафедры для преподавания местного права. Кафедра русского права реорганизовывалась в кафедру истории русского права. При факультете учреждались 5 доцентур и т. д[9].

[9] Сборник постановлений Министерства народного просвещения, т. XI, 1889—1890, СПБ 1895, стр. 27—30.

Правительство готовилось к распространению общеимперского судебного устава на Прибалтийские губернии, поэтому надо было в спешном порядке позаботиться о подготовке специалистов, владевших русским языком, для службы в местных судебных учреждениях. Объективно эта реформа была чувствительным ударом по остзейскому дворянству как в университете, так и вне его.

7 VII 1889 г. последовал указ об упразднении университетского суда, с передачею разбирательства по студенческим делам в ведение правления университета.[10] Указом от 20 XI 1889 г. была ликвидирована автономия, т. е. выборность должностных лиц, профессоров, и установлен порядок их назначения на общих основаниях, определенных уставом 1884 г.[10] Плата за обучение была повышена с 10 до 25 рублей в полугодие. В последующие годы на всех факультетах, кроме богословского, был введен русский язык преподавания, унифицирован порядок проведения экзаменов. Для обеспечения полицейского сыска за студентами в 1894 г. вводилась форменная одежда общего образца. В 1895 г. была учреждена студенческая инспекция.[12] В 1893 г., в связи с переименованием г. Дерпта в Юрьев, Дерптский университет был переименован в Юрьевский (с 1919 г. — Тартуский).

Преобразования в университете заключались в основном в введении наиболее ограничительных статей общего устава 1884 г., но они почти не затрагивали (исключая юридический факультет) ни структуры, ни штатов университета. В XX век Тартуский университет вступил с внутренним устройством, регламентированным рамками устава 1865 г., отдельные параграфы которого менялись и дополнялись. Университет по-прежнему состоял из пяти факультетов, количество кафедр оставалось меньшим, чем было предусмотрено общим уставом. В 1901 г., например, на богословском факультете было 5 кафедр, на юридическом — 14, на историко-филологическом — 10, на физико-математическом — 10 и на медицинском — 13.[13] Кроме того, на факультетах имелись еще профессуры, которые восполняли недостающие кафедры, особенно на медицинском факультете.[14] В штаты уни-

---

[10] Сборник постановлений Министерства народного просвещения, т. XI, 1889—1890, СПБ 1895, стр. 766—781.

[11] Там же, стр. 847—861.

[12] Инструкция для инспекции студентов Императорского Юрьевского университета. Утверждена министром народного просвещения 12 XI 1895 г. Юрьев 1903. Е. В. Петухов, Императорский, Юрьевский, бывший Дерптский, университет в последний период его столетнего существования (1865—1902). Юрьев 1906, стр. 45.

[13] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1901—1902, д. 1275, л. 3—30.

[14] По уставу 1884 г. на медицинских факультетах было предусмотрено 23 кафедры. В Тарту же количество медицинских кафедр оставалось неизменным с 1805 г. Это явилось результатом политики остзейских реакционных кругов, опасавшихся прихода русских профессоров.

верситета особой единицей входил профессор православного богословия (кстати, не имевший ученого звания профессора).

Осуществляя реформу университета, царское правительство преследовало общую цель укрепления самодержавной государственной власти в Прибалтике, где немецкое дворянство всеми силами стремилось сохранить свой «особый порядок», а в университете укрепить свое влияние. Вводя повсеместно русский язык, царизм усиливал реакционную политику обрусения местного населения — эстонцев и латышей. Однако вышеназванные преобразования ускорили ослабление позиций враждебно настроенной профессуры, что несомненно имело положительное значение для дальнейшего развития университета. Объективным результатом проведенных нововведений явилась быстрая демократизация студенческого состава и большее приобщение университета к достижениям прогрессивной русской культуры, — это с одной стороны. Но с другой стороны, они тормозили и затрудняли формирование нацинальных научных кадров.

Частичная реформа Тартуского университета встретила резкое осуждение и сопротивление со стороны реакционных кругов местной и зарубежной немецкой общественности, пророчивших упадок научного уровня университета.[15] Они понимали реформу только как «русификацию». Такие утверждения имелись и в буржуазной эстонской печати.[16]

В университете имелись частично неплохие по тому времени условия для научной и научно-исследовательской работы как для студентов, так и профессорско-преподавательского состава (в виде широкой сети учебно-вспомогательных учреждений). Так, при физико-математическом факультете имелись известный не только в России, но и за границей ботанический сад, астрономическая и метеорологическая обсерватория, зоологический музей и 8 кабинетов. Богатой учебно-научной базой располагал медицинский факультет, имевший 8 институтов (фармацевтический, анатомический, физиологический и др.) и кабинет оперативной хирургии. Кроме того, при медицинском факультете имелось 7 клиник и клиническая аптека.[17] В среднем ежегодно университетские клиники посещало 22—25 тысяч больных, 1200—1400 раз в них бывали практиканты.[18]

Нельзя не отметить также музей «классических древностей» при историко-филологическом факультете, бессменным директором которого на протяжении ряда лет был профессор древнеклассической филологии и археологии В. Мальмберг, вложивший много труда на пополнение музея новыми экспонатами.

---

[15] Е. В. Петухов, указ. соч., стр. 18—20.

[16] P. Põld, Tartu ülikool. Сборник: Eesti, Maa. Rahvas. Kultuur, Tartu 1926, стр. 985.

[17] Личный состав Императорского Юрьевского университета, Юрьев 1901—1904.

[18] Годовые отчеты Императорского Юрьевского университета, 1901—1904. Ученые записки Имп. Юрьевского университета, 1902—1905.

Особое место как по своей научной ценности вообще в России, так и по исключительному значению для университета занимала университетская библиотека, в которой в 1904 г., например, имелось уже более 223 тысяч томов различных изданий книг и около 160 тысяч диссертаций. Количество журналов и других периодических изданий, ежегодно выписываемых или получаемых в обмен университетской библиотекой и всеми другими учебно-вспомогательными учреждениями университета, превышало 1300 русских и иностранных названий.[19] Библиотека обменивалась изданиями со всеми крупнейшими библиотеками Западной Европы и Америки.

Но в результате крайне ограниченных ассигнований со стороны правительства и халатного отношения к состоянию университета во второй половине XIX в. со стороны части профессоров, преимущественно иностранцев и «балтов», и университетской администрации университет оказался в тяжелых материальных условиях. Университет расширялся, возрастало количество студентов, но бюджет оставался почти без изменения (около полумиллиона рублей в год) и не покрывал самых насущных потребностей.

В активизировавшейся борьбе за передел мира, за новые рынки сбыта старалась не отставать от других империалистических хищников и царская Россия, искавшая спасения от приближавшегося революционного натиска народных масс в авантюристической внешней политике. Делались новые внешние займы, росли прямые и косвенные налоги внутри страны, — но все эти средства шли главным образом на полицию, войско, на политику авантюр и грабежа, в угоду интересам дворянства и империалистической русской буржуазии. Россия оставалась бедной, нищей, когда речь шла о народном образовании.[20]

В 1901 году была образована комиссия для составления проекта новых штатов. Из материалов работы этой комиссии явствует, что университет крайне нуждался в расширении, обновлении, в строительстве новых зданий, в ремонте имевшихся. По медицинскому факультету отмечалось, что срочно необходимы затраты на расширение и устройство учебно-вспомогательных учреждений, которые при многих кафедрах или совершенно отсутствуют, или если имеются, то тесны, неудобны, мало приспособлены к научным целям.[21] Аудитории и их оборудование начали отставать от современных требований.[22] Здание анатомического института требовало капитального ремонта, «так как оно сильно обветшало, сыро, во многих местах дало сквозные трещины, а потому для работающих в нем представляет серьез-

---

[19] Ученые записки Императорского Юрьевского университета, 1907, № 7, стр. 89.

[20] В. И. Ленин, Соч., т. 19, стр. 117.

[21] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1901—1917, д. 1284, л. 6.

[22] Там же, л. 46.

ную опасность не только для здоровья, но и для жизни».[23] В таком же почти состоянии находились и другие институты.

Не лучше было положение на физико-математическом факультете. В докладной записке комиссии отмечалось, что «лабораторная обстановка устарела, количество учебно-вспомогательных пособий крайне недостаточно, ибо по недостаточности средств не могло быть в должной мере пополняемо новыми предметами, и вследствие этого научно-вспомогательные учреждения не могут развиваться нормально, но постепенно приходят в упадок».[24] Лекции по геологии читались в подвале. Для практических занятий по геологии помещения не было. Собственного помещения не имели зоотомический, физический, химический кабинеты.

В начале XX в. библиотека уже задолжала на значительную сумму, так как отпускаемые ей средства резко сократились. Если с 1892 по 1901 год для нужд библиотеки ежегодно выделяли по 3.552 руб., то в 1902—1903 гг. она получила за два года только 2.967 руб. (вместо ожидаемых 7.104 руб.).[25]

Вследствие недостатка средств почти половина самых необходимых работ оставалась невыполненной, новое оборудование для учебно- и научно-вспомогательных учреждений приобреталось очень медленно.

Таким образом реакционная политика царского правительства самым отрицательным образом сказывалась на положении Тартуского университета, сковывая имевшиеся в нем потенциальные возможности для дальнейшего развития.

Профессорско-преподавательский состав университета

В начале XX в. профессорско-преподавательский состав университета был предусмотрен в количестве 84 штатных единиц, из них 62 профессора и 9 доцентов.[26] Но ряд профессорских должностей оставался незаполненным, из года в год оставались вакантными 4—7 кафедр (кафедры местного гражданского права,[27] государственного права, русской истории, минералогии, химии) и ряд профессур.[28] В 1903 г., например, в университете был 51 штатный и 1 сверхштатный профессор, из них 19 экстраординарных.[29] Это объясняется тем, что в связи с переходом на

---

[23] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1901—1917, д. 1284, л. 7.

[24] Там же.

[25] Там же, л. 57.

[26] Кроме того в штатах были предусмотрены 1 ученый аптекарь, 2 прозектора, 1 астроном-наблюдатель, 1 преподаватель архитектуры, 5 лекторов (фактически было три) и 3 учителя искусства (был один).

[27] Кафедра местного гражданского права оставалась вакантной, вследствие отсутствия соответствующего специалиста, с 1897 г.

[28] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, д. 1275, л. 3; д. 1324 л. 31; д. 1308, л. 4. Годовые отчеты Имп. Юрьевского университета за 1901—1904 гг.

[29] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1904—1905, д. 1308, л. 4.

русский язык обучения многие профессора-немцы, не владевшие русским языком или же не желавшие примириться с новым положением, покинули университет и выехали за границу. Правда, увеличилось количество направляемых в Тарту ученых из высших учебных заведений Москвы, Петербурга (с 1895 по 1904 г. прибыл 41 профессор),[30] но тем не менее 5—10 профессорских мест оставались свободными.

При замещении профессорско-преподавательских должностей неблагоприятно сказывалось взимание гонорара за слушание лекций. Согласно уставу 1884 г. каждый студент должен был за слушание лекций и за участие в практических занятиях вносить дополнительную, сверх платы за обучение, плату в размере 1 руб. за недельный час в пользу преподавателей.[31] В университетах с большим количеством студентов, главным образом столичных, гонорарная плата профессоров в несколько раз превышала штатную зарплату. Это обстоятельство вызвало текучесть профессорско-преподавательского состава, что наблюдалось и в Тарту. Так, с 1901 по 1904 г. перешло в Петербург, в Московский и Киевский университеты 11 профессоров.[32] Следует отметить, что плохо обстояло дело с подготовкой молодых научных кадров на месте, которая производилась совершенно стихийно. Очень часто ходатайства университета об увеличении штатных единиц за счет молодых специалистов отклонялись из-за отсутствия необходимых средств.

Из года в год оставались незаполненными и штатные должности доцентов. Но они заполнялись преимущественно сверхштатными приват-доцентами, что в известной степени поощрялось высшим учебным начальством, ибо последние большей частью работали без штатного вознаграждения, их труд оплачивался в основном из особых сумм и специальных средств университета. В 1903 г. сверхштатных доцентов было 18, в 1904 г. — 24.[33]

Значительные перемены произошли в национальном составе профессоров и преподавателей университета. Если до 80-х годов XIX века они были почти исключительно иностранцами (немцы) и «балтами» (местные немцы), то в 90-х годах, после преобразований, количество русских профессоров и преподавателей стало быстро расти. Так, например, в 1901 г. в университете работало уже 44 русских профессора и преподавателя («балтов» бы-

---

[30] Там же, д. 1324, л. 74—77. См. Г. В. Левицкий, Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802—1902). Т. I, Юрьев 1902, т. II, Юрьев 1903.

[31] Полное собрание законов Российской империи, т. IV, 1884, СПБ 1887, ст. 2404.

[32] Личный состав Императорского Юрьевского университета, Юрьев 1901—1904.

[33] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1904—1905, д. 1308, л. 4; д. 1324, л. 31.

ло 16, иностранцев 5 и немцев из внутренних губерний России 5).[34]

В начале XX века среди преподавателей университета имеется уже ряд эстонцев: бессменный лектор эстонского языка с 1889 по 1908 гг. К. А. Херманн,[35], приват-доцент накожных болезней А. Пальдрок, приват-доцент ушных, носовых и горловых болезней Г. Коппель. К онемечившимся эстонцам принадлежали проф. химии Т. Тамман, доцент русского языка и литературы Л. Мазинг. Из латышей следует отметить приват-доцентов сравнительного языковедения Я. Эндзелина[36] и Я. Лаутенбаха (лекторы латышского языка). Латышом был также профессор философии и педагогики Я. Озе. Однако эстонцы и латыши в профессорско-преподавательском составе университета оставались единицами, так как царское правительство, осуществляя свою реакционную политику обрусения, предписывало попечителю Рижского учебного округа замещать подведомственные ему должности, как низшие, так и высшие (в том числе и в университете), преимущественно лицами русской национальности. Это делалось в интересах «вящего утверждения в Прибалтике русской государственности».[37]

Однако заслуживает внимания, что вопреки устремлениям царского правительства русские ученые, направлявшиеся в Тартуский университет, не оказывались здесь, в большинстве случаев, активными проводниками реакционной русификаторской политики царизма. Часть из них после Октябрьской революции признала Советскую власть и успешно продолжала учебную и научную деятельность в вузах СССР.

По социальному составу бóльшая часть профессоров и преподавателей Тартуского университета в начале 1900-х годов происходила из семей духовных лиц, мещан, купцов, чиновников, принадлежала к буржуазным и мелкобуржуазным слоям общества, и лишь около $^1/_4$ были выходцами из дворян.[38]

Что же касается научной квалификации профессуры, то определенно следует сказать, что Тартуский университет оставался значительным научным центром, что в нем продолжали развиваться замечательные научные традиции. Направляемые сюда на работу воспитанники Московского и Петербургского университетов, ученики выдающихся ученых Сеченова, Бутлерова, Эрисмана и др., принесли с собой передовые, материалистические идеи, особенно в области медицинских и естественных наук, и продолжали развивать их в Тартуском университете. Благо-

[34] Личный состав Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1901; Г. В. Левицкий, Биографический словарь..., т. I, Юрьев 1902, т. II, Юрьев 1903.

[35] К. А. Херманн составил на эстонском языке систематическую грамматику эстонского языка и написал историю эстонской литературы.

[36] Я. Эндзелин был действительным членом АН Латвийской ССР, выдающимся исследователем балтийских языков.

[37] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1904—1917, д. 1332, л. 9.

[38] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1904—1905, д. 1308, л. 123—138.

даря передовой русской профессуре началось быстрое вытеснение временно усилившегося во второй половине XIX в., вследствие засилия остзейского дворянства, идеализма. Носителями прогрессивного мировоззрения, двигавшими науку вперед, были профессора медицинского и физико-математического факультетов.

На медицинском факультете одним из виднейших ученых еще «старого» поколения, начавшим свою научную деятельность до реформы университета, был профессор А. Раубер (1841—1917). Раубер стал известным всему миру своими исследованиями по анатомии и как противник расистской теории. Ученый-труженик, он воспитывал любовь к науке и труду и у своих учеников. Очень тепло и признательно писал о Раубере В. Вересаев, который, будучи студентом медицинского факультета, слушал его лекции: «Студенты, препарирующие небрежно, трепещут под дико горящим взглядом профессора. Корпоранты подальше запихивают свои цветные ленточки. Раубер — единственный, кажется, человек, который позволяет себе глумиться над заветными корпорантскими чувствами; нахмурив брови и в упор глядя в лицо студенту, Раубер обстоятельно объясняет ему, что цветная тряпочка... никак не может способствовать анатомии, а тот, кто не знает анатомии, не может быть врачом, — никоим образом не может! Но у кого профессор чувствует знания и любовь к делу, к тому у него мягким огоньком загораются глаза...» [38] Несмотря на то, то он читал на немецком языке, аудитория всегда была переполнена студентами, жадно слушавшими его захватывающие и ясные по содержанию лекции. На занятиях он всегда демонстрировал прекрасные свои собственные модели, препараты и скелеты, составившие ценный материал им же созданного анатомического музея. Один из учеников Раубера Р. Вейнберг (1867—1924) был доцентом Тартуского университета с 1903 по 1905 г., а затем профессором анатомии Петербургского, позднее Петроградского I медицинского института. Вейнберг широко известен антропологическими исследованиями, направленными против расизма.

Своими замечательными открытиями в области органической химии приумножил славу Тартуского университета видный ученый, профессор фармации И. Л. Кондаков (1857—1931), работавший в университете с 1895 по 1917 г. Вместе со своими учениками он изучал реакции непредельных органических соединений. Ценнейшей заслугой Кондакова было открытие синтетического каучука. Много полезного внес в отечественную науку профессор гигиены в Тарту Г. В. Хлопин (1863—1929), мастер точного эксперимента в области гигиены, плодовитый ученый. Проф. Хлопин один из первых начал борьбу против загрязнения больших рек России (в частности Волги). Совершая со своими

[38] В. Вересаев, Соч., т. IV, Ленинград, 1939, стр. 416.

учениками экспедиции на Волгу, анализируя ее воду, он научно доказывал, какой огромный вред рыболовству и здоровью людей приносило загрязнение Волги нефтью. Ограждение крупнейших русских рек от загрязнения Хлопин считал делом большой экономической и санитарной важности. Под его редакцией издавался сборник работ гигиенической лаборатории Тартуского университета. С 1918 года Хлопин работал в Военно-медицинской академии; в 1927 г. ему было присвоено звание заслуженного деятеля науки РСФСР.

Профессор специальной патологии Н. Савельев, воспитанник Московской терапевтической школы, был одновременно и директором университетской поликлиники. Поликлиника при медицинском факультете Тартуского университета была единственным подобного рода лечебно-экспериментальным заведением в России. После амбулаторного приема в поликлинике производилось посещение больных на дому. Студенты старших курсов прикреплялись к больным и лечили их со всей ответственностью врача. Работой студентов неутомимо руководил проф. Савельев, крайне требовательный к себе и к своим ученикам. Благодаря этому студенты очень тщательно исполняли свои обязанности и их приглашали к больным более охотно, чем частных врачей. Медицинская помощь в поликлинике оказывалась бесплатно, лекарства выдавались из университетской аптеки по более дешевым ценам, поэтому и пациентами были в основном люди из бедных слоев населения, рабочие.[39] Посещая их на дому, студенты-медики знакомились с их тяжелым материальным положением, с их образом мыслей, что оказывало значительное влияние на складывание собственных убеждений. Профессор Савельев был страстным поборником пропаганды идеи поликлиники, доказывая ее значение как важной экспериментальной базы для научной и учебной работы, а также ее огромную роль в деле оказания врачебной помощи бедному населению [40]

По физико-математическому факультету в начале XX в. Тартуский университет по праву мог гордиться такими выдающимися учеными, как профессор физической географии и метеорологии Б. И. Срезневский (1857—1934), проф. минералогии Н. И. Андрусов (1861—1924), проф. ботаники Н. И. Кузнецов (1864—1932) и др. Проф. Срезневский работал в Тарту в 1894—1918 гг.; в 1919 г. его назначили директором Киевской метеорологической обсерватории, в 1920 г. избрали действительным членом Академии наук Украинской ССР. Срезневский был автором целого ряда метеорологических приборов. Проф. Андрусов был выдающимся для своего времени русским геологом и палеонтологом; он описал образование Черного и Каспийского морей, открыл

[39] Из беседы с профессором ТГУ А. Вальдесом.

[40] Н. А. Савельев, Поликлиника Юрьевского, бывш. Дерптского, университета, основанная в прошлом столетии. Ученые записки Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1906, № 3.

сероводород на дне Черного моря. У него имеются интересные исследования о генезисе нефти, которые в свое время представляли большую научную ценность.

Особо важно отметить научную деятельность проф. Кузнецова в Тарту, бессменного директора ботанического сада университета в 1895—1915 гг., члена-корреспондента Российской Академии наук с 1904 г. Главное исследование Кузнецова связано с планомерным изучением Кавказа. Он сам заявлял, что продолжает дело известного профессора Тартуского университета в 20—30 гг. XIX века Карла Ледебура, написавшего труд «Flora Rossica». С 1901 г. Кузнецов стал в сотружестве со своими учениками издавать крупный коллективный труд — критическую флору Кавказа — «Flora Caucasica critica». Кузнецов был блестящим научным организатором; деятельность его способствовала развитию отечественной ботаники, в частности флористики, систематики. С его именем связано дальнейшее развитие ботанического сада Гартуского университета. Здесь он организовал первое русское бюро по обмену гербарными растениями, имевшее основной целью собирание материалов по флоре России, заметно оживившее деятельность русских флористов. Он стал издавать специальный обменный каталог «Delectus»; в 1900 г. основал журнал «Труды ботанического сада Имп. Юрьевского университета».[41] Профессор Кузнецов воспитывал свою научную школу систематиков; одним из его лучших учеников в Тарту был приват-доцент Б. Гриневицкий, работавший впоследствии в Варшавском университете. После Октябрьской революции Н. Кузнецов работал в Симферополе, а затем в Ленинградском университете.

Проф. химии Г. Тамман (1861—1938) в бытность в Тартуском университете (1892—1902) открыл полиформизм льда при высоких давлениях, что, наряду с другими научными достижениями, принесло ему всемирную известность.[42]

На историко-филологическом факультете проф. немецкого и сравнительного языковедения Д. Н. Кудрявский (1867—1920) очень плодотворно работал в области санскрита, общих вопросов языкознания, синтаксиса и др., материалистически разрешал сложные проблемы лингвистики.[43] В специальной литературе он известен как первый филолог-марксист.[44] Большую ценность имела составленная им в 1903 г. «Начальная санскритская хрестоматия со словарем и кратким обзором фонетики и морфологии

---

[41] Очерки по истории русской ботаники, Москва, 1947, стр. 54—56.

[42] Н. Я. Ряго, Из истории химического отделения Тартуского университета. В издании: «Труды института истории естествознания и техники», Т. 12, Москва 1956, стр. 117.

[43] С. Смирнов. Проблема сущности и происхождения языка в трудах Д. Н. Кудрявского. Ученые записки ТГУ, 1959, № 77, стр. 101—103.

[44] Я. В. Лоя, Лингвистические взгляды Д. Н. Кудрявского. Журнал «Русский язык в школе», 1947, № 4, стр. 65—71. См. В. Э. Грабарь, Четверть века в Тартуском (Дерптском-Юрьевском) университете. Ученые записки ТГУ, 1954, № 35, стр. 63.

санскритского языка», одно из первых подобного рода учебных пособий в России.

Известным литературоведом и автором многочисленных исследований по древнерусской литературе и ценных трудов по истории Тартуского университета был профессор русского языка и славянского языковедения Е. В. Петухов (1863—1949).

Профессор истории средних веков А. И. Ясинский (1864—1933) занимался исследованием социально-экономических отношений средневековой Чехии. В связи с этим он был избран членом-корреспондентом Пражского научного общества. В советской историографии Ясинский известен как ученый, опровергший порочную буржуазную теорию о существовании рабовладельческой формации в средневековой Чехии. Он несправедливо обойден автором учебника по историографии средних веков.[45] Похвальные данные о проф. Ясинском имеются в «Истории Чехословакии».[46] Кроме истории Чехии Ясинский интересовался и местной историей. Так, в 1898 г. он прочитал в университете публичную лекцию на тему: «Гибель Ливонского ордена в Ливонской войне», в которой выдвигал интересные положения об ордене и Ливонской войне. Симпатии лектора были на стороне эстонского народа.

На юридическом факультете заслуживает внимания В. Э. Грабарь (1865—1956), с 1893 г. доцент, с 1901 по 1918 гг. — профессор в университете, крупный специалист по истории международного права, пользовавшийся впоследствии мировой известностью, автор многочисленных научных трудов.[47]

При университете имелись научные общества. Одним из старейших по времени основания (в 1838 г.) было «Ученое эстонское общество», созданное с целью «способствовать знанию прошлого и настоящего эстонского народа, его языка и литературы, как и страны, им обитаемой».[48] Общество имело богатую библиотеку с многими драгоценными изданиями и рукописями по истории Прибалтики, этнографический, исторический и археологический музеи с научными коллекциями; кроме того оно имело свои печатные издания.[49]

В общество входили как эстонцы, так и местные немцы (преподаватели университета, средних учебных заведений), но последние были в большинстве. В рассматриваемый период между ними усилились разногласия, как внутренние, так и по вопросам политического характера.

Активную деятельность продолжало «Общество естество-

---

[45] О. Л. Вайнштейн, Историография средних веков. Москва—Ленинград 1940.

[46] См. История Чехословакии, Москва 1956, стр. 53—54.

[47] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 3, 1893—1916, д. 499.

[48] Там же, оп. 4. 1903—1915, д. 1321, л. 31.

[49] «Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft», «Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft».

испытателей» (основанное в 1868 г.), наиболее крупное по количеству членов (150—170). Председателем общества в 1869—1876 гг. был знаменитый К. Бэр. Общество издавало «Протоколы —», «Архив —» и «Труды общества естествоиспытателей», обменивалось изданиями с 283 обществами и учреждениями, из которых 212 находились за границей.[50]

По инициативе проф. Е. Петухова в 1897 г. было основано «Учено-Литературное общество», издававшее также свой сборник, в котором печатались труды членов общества. С 1893 г. стали издаваться на русском языке «Ученые записки Имп. Юрьевского университета», в которых печатались результаты научно-исследовательской работы ученых.

В связи с подготовкой к ознаменованию 100-летия со дня рождения Н. И. Пирогова в Тарту было основано «Медицинское общество им. Н. И. Пирогова». Целью общества ставилась разработка научной, практической и общественной медицины.[51] Учредителями общества были профессора и преподаватели медицинского факультета. Первое торжественное собрание состоялось в ноябре 1908 года, на котором с докладом, посвященным памяти Пирогова, выступил молодой хирург Н. Бурденко.[52] Общество явилось инициатором сооружения в Тарту мемориальной доски и памятника Н. Пирогову; в пользу последнего мероприятия проводился сбор средств, прерванный, однако, начавшейся мировой войной.

Помимо своих обществ профессора и преподаватели Тартуского университета были активными членами многих научных обществ России: географического, ботанического, испытателей природы, истории и древностей Российских, общества русских врачей памяти Н. И. Пирогова и многих др. Активным было их участие также и в съездах и конгрессах различных научных обществ и учреждений России.

Ученые университета поддерживали тесную связь с заграничными научными учреждениями и учеными. Ежегодно 10—12 и более человек ездили с научной целью за границу: в Германию, Англию, Францию, Швейцарию, Италию для работы в библиотеках, собирания материалов, ознакомления с постановкой практических занятий.[53] В 1900 г. проф. Афанасьев был избран делегатом на XIII международный конгресс медиков в Париже, проф. Хлопин — на международный конгресс по гигиене и демографии. В 1901 г. проф. Левицкий был командирован на международный конгресс сейсмологов в Страсбурге в качестве одного из представителей Российской Академии наук; в 1903 г. проф. Андрусов участвовал в международном конгрессе геологов в

[50] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1901—1902, д. 1275, л. 18.
[51] ЦГИА ЭССР, ф. 402, 1907—1916, д. 1360, л. 3.
[52] Там же.
[53] См. Ученые записки Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1902—1905. Годовые отчеты о деятельности университета.

Вене. Проф. Михайловский был участником X Международного конгресса минералогов в Мексике, К. Сент-Илер ездил в Австрию и Германию и т. д.

В 1902 г. университет отмечал свой столетний юбилей. Юбилей явился замечательным актом подведения итогов научной деятельности университета и наглядно свидетельствовал о возросшем авторитете его как в России, так и за границей. Почетными членами университета были избраны крупнейшие русские ученые Менделеев, Бехтерев, Мечников и многие другие. Наряду с ними — 28 академиков и профессоров иностранцев: профессор сравнительной анатомии Гейдельбергского университета К. Гегенбауэр, испанский гистолог Рамон-и-Кахаль, президент Венской Академии Наук Э. Зюсс, английский хирург В. Горслей, профессор Стокгольмского университета Г. Реунус и др.[54]

Основными факторами, определившими политическую позицию профессорско-преподавательского состава университета, были обострение классовой борьбы в стране, рост революционного движения пролетариата, приобщение к нему передовой части студенчества. На защиту политики царизма, политики гонений и репрессий, встало реакционное крыло профессуры: профессора медицинского факультета К. Дегио, Цеге фон Мантейфель, профессор чистой математики П. Граве, протоиерей А. Царевский, профессор полицейского права Н. Беляевский и др. Прочнейшим оплотом реакции был богословский факультет. Из реакционно настроенных профессоров назначалась университетская администрация (ректоры А. Будилович, А. Филиппов, Г. Левицкий). Однако эта группа, примыкавшая к реакционному направлению, оставалась в меньшинстве, не превышавшем трети (а порой даже меньше) общего состава профессоров и преподавателей.

Как в других университетах,[55] так и в Тартуском, бóльшая часть профессоров и преподавателей принадлежала к либералам. Развивая буржуазную науку, они выступали против реакционной феодально-крепостнической идеологии, но лишь в пределах интересов буржуазии. Усиление реакционной политики правительства в отношении высшей школы и репрессий против студенчества вызвали оппозиционные настроения либералов, направленные, однако, только против «крайностей» царизма.

К наиболее видным деятелям либерального направления принадлежали профессора юридического факультета А. Н. Миклашевский, М. Я. Пергамент, П. П. Пусторослев, Е. В. Пассек, профессор специальной патологии А. И. Яроцкий, профессор ботаники Н. И. Кузнецов и др.

---

[54] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1902—1904, д. 1304, л. 121—122.

[55] О. И. Латышева, Московский университет в революционной борьбе в период первой русской революции 1905—1907 гг. Кандидатская диссертация. Москва 1954, стр. 36—42.

Активизация деятельности либералов тесно связана с оживлением либерального движения в стране накануне революции, с «эпохой доверия». Либеральная профессура робко заговорила о «свободе», подразумевая под ней введение представительного образа правления при сохранении царского самодержавия, поддержала также требования университетской автономии. Одной из форм либерального движения в университете была организация публичных лекций, с которыми часто выступали профессора Р. О. Евецкий, Е. А. Пассек, Н. И. Кузнецов, А. Н. Миклашевский и др. Так, в течение февраля и марта 1904 г. было прочитано 89 публичных лекций. Лекции имели большой успех среди студентов и городского населения.

19 февраля 1904 г. проф. М. Я. Пергамент прочитал лекцию на тему: «Страница из истории права». Выступив с критическими замечаниями о крестьянской реформе 1861 г., он закончил лекцию словами «19 февраля есть замечательный день, в который празднуется освобождение народа; хотя последнее было неполно, но надо надеяться, что не далеко то время, когда наступит полная свобода».[56] Лекция вызвала бурное одобрение студентов, переполнивших зал, а затем последовала уличная демонстрация. Это вызвало распоряжение министра народного просвещения о запрещении публичных лекций в 1904 г.[57]

Причины студенческого движения либералы видели в отсутствии академических свобод. Надеясь на реформы сверху, они были против революционного движения студенчества, стремясь ограничить требования студентов академическими рамками.

Профессор немецкого и сравнительного языковедения Д. Н. Кудрявский, переведенный из Петербурга в Тарту в 1898 г., был в Петербурге членом марксистского студенческого кружка, изучал сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса, перевел на русский язык работу Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Кудрявский был деятельным пропагандистом в рабочих кружках; он написал для рабочих серию популярных лекций о происхождении мира, возникновении капитализма и классовой борьбы.[58] Имеются мнения, что на почве кружковой работы завязалось знакомство Кудрявского и с В. И. Лениным.[59] Таким образом, Кудрявский в бытность в Петербурге был связан с революционной социал-демократией.

К сожалению, у нас очень мало данных о политической деятельности Кудрявского в Тарту (до 1918 г), возможно вследствие тщательной конспирации. Характерно отметить,

---

[56] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 151, 1903—1904, д. 640, л. 14.

[57] Там же, л. 10.

[58] Д. Кудрявский, Как жили люди в старину. (Очерки первобытной культуры), СПБ 1894.

[59] Я. В. Лоя, Лингвистические взгляды Д. Н. Кудрявского. Журнал «Русский язык в школе», Москва, 1947, № 4, стр. 65; см. также Я. В. Лоя, Жизнь и деятельность Д. Н. Кудрявского. Ученые записки Лиепайского пед. института, вып. 1, 1958.

что в 1902 г. он опубликовал вторым изданием «Как люди жили в старину». Однако есть все основания предполагать его связь с революционно-демократическим студенчеством. В период революции на это указывают доносы местных полицейских властей. Близким по своим взглядам к социал-демократии был проф. В. Э. Грабарь. Анализируя на лекции конфликт между Россией и Японией, он считал одной из причин Русско-японской войны империалистическую внешнюю политику царизма на Дальнем Востоке.[60]

Формирование революционного направления среди профессорско-преподавательского состава в Тарту крайне затруднялось несколькими обстоятельствами. Немаловажную роль сыграло наличие оплота реакции в виде богословского факультета, являвшегося защитником идеологии прибалтийских баронов и царского самодержавия. Малочисленный пролетариат Тарту был разбросан по мелким предприятиям и в нем отсутствовала еще ясная классовая сознательность, поэтому он не мог быть революционным воспитателем различных слоев населения, в том числе и интеллигенции.

Студенчество

Светлую страницу в историю Тартуского университета периода первой русской революции 1905—1907 гг. вписала передовая часть студенчества. Ниже мы и рассмотрим положение студентов Тартуского университета в конце XIX и начале XX века.

Общее количество студентов вместе со слушателями фармации и посторонними слушателями в начале XX века доходило почти до 2-х тысяч человек.

Количество студентов и их распределение по факультетам[61]

	Факультеты					Всего	Кроме того	
	Медицинский	Юридический	Физико-мат.	Ист.-филолог.	Богословский		Слушат. фармации	Постор. слушател.
1900	792	464	210	100	143	1709	77	19
1901	807	484	233	127	140	1791	85	5
1902	767	449	245	136	133	1730	91	10
1903	739	490	294	181	145	1848	94	6
1904	728	476	351	188	165	1908	79	4

[60] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 151, 1903—1904, д. 640, л. 37—38.

[61] Личный состав Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1900—1904; ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, д. 1217, 1275, 1283. 1308, 1324; Годовые отчеты 1900—1904. Ежегодные данные состоянием на 15 октября.

Как видно, крупнейшим был медицинский факультет (в Петербургском университете медицинского факультета не было, в Одесском он был на последнем месте по количеству слушателей, медицинский фаукльтет Казанского университета также уступал Тартускому), на котором училось до 40—47% из общего количества студентов. Причины этого весьма различные, как общего, так и местного характера. В конце XIX и начале XX вв., в связи с активизацией внешней политики, в России был несколько увеличен прием на медицинские факультеты университетов. Медицинский факультет Тартуского университета был популярен своими научными традициями, а также наличием высококвалифицированной профессуры и возможностей для практического усовершенствования в виде множества научно-вспомогательных учреждений. Кроме того, особое положение, существовавшее в Тартуском университете, привлекало сюда многих, надеявшихся сравнительно легко приобрести научную степень доктора медицины: для этого нужно было по окончании университета представить и защитить диссертацию, а в других университетах предварительно требовался еще известный стаж работы. [62]

На втором месте по количеству слушателей был юридический факультет, здесь было сосредоточено около 25—27% студенчества. Распространение общеимперского судебного устава на Прибалтику, усиление русификаторской политики царизма резко повысило спрос на чиновников суда и прокуратуры. Этим объясняется и усиленный приток молодежи на юридический факультет (что было характерно, между прочим, для всех русских университетов конца XIX века и начала XX века). Наконец, нельзя не считаться и с тем, что практически специальности врача, фармацевта и юриста были наиболее выгодными, так как существовала возможность сравнительно широкой частной практики.

Значительно меньше было студентов на физико-математическом и историко-филологическом факультетах, подготавливавших в основном преподавателей для гимназий. В связи с введением русского языка преподавания как в университете, так и в гимназиях, многим «балтам», не владевшим в достаточной мере русским языком, пришлось отказаться от подготовки к преподавательской деятельности. Для русских же некоторое время задерживающим обстоятельством при поступлении на физико-математический факультет было то, что здесь часть лекций читалась еще на немецком языке. Историко-филологический факультет прозябал не только в Тарту, это было общим явлением и для других университетов. И это положение было не случайным: реакционный устав 1884 года превратил этот факультет, главным образом, в «школу мертвых языков», история и литература были оттеснены на второстепенное место.

Общая динамика количества студентов показывает непрерыв-

[62] Е. В. Петухов, указ. соч., стр. 154.

ный рост; так например, с 1900 по 1904 год оно возросло на 200 человек, т. е. на 11%.

Количественный рост студенчества сопровождался резким изменением его национального состава. В университетских списках не указывается национальная принадлежность студентов; для ее определения приходится пользоваться сопоставлением данных, показывающих этнический и религиозный состав студенчества, а также именным указателем. В XIX веке в Тартуском университете преимущественно учились отпрыски остзейского дворянства и немецкой городской буржуазии. Сюда посылали учиться своих детей немцы и из других Российских губерний. Положение стало меняться после университетской реформы. Местное дворянство бросило клич бойкота «русифицированного университета», и большая часть немецкой молодежи, не желавшей подчиниться новым порядкам и обучаться русскому языку, покидала университет, направляясь учиться за границу. За ней последовали и немцы внутренних губерний России. Таким образом в первой половине 90-х годов из университета выбыло более 700 человек.[63] Правда, бойкот оказался временным, и в 1900-х годах студенты-немцы стали возвращаться в Тартуский университет, так как оказалось, что немецкая молодежь в русских университетах успешно усваивала русские нравы.[64] Однако преобладающего влияния она больше не имела. Так, в 1904 г. студенты немецкой национальности составляли около одной пятой части всего студенчества.

Университетская реформа имела и другие, более положительные последствия для университета, — она открыла доступ в университет для русской молодежи. И в рассматриваемый период мы видим уже обратное соотношение в национальном составе студентов: большинство стали составлять русские (в том числе украинцы и белорусы). Так, если в 1895 г. их было немногим менее 10%, то в 1904 г. количество русских студентов возросло, примерно, до 60%.[65]

Интересно проследить такие данные о студентах, как место их рождения и жительства до приезда в Тарту, обособляя Прибалтийские губернии от других.[66]

Исходным взят 1895 год, когда в основном осуществился переход на русский язык обучения. В течение последовавшего десятилетия прослеживается быстрое увеличение количества студентов, происходивших из «прочих» губерний России, т. е. русской молодежи. В основном она прибывала в Тарту из Московской, Петербургской, Харьковской, Киевской губерний. Резкое возрастание количества студентов за счет внутренних губерний

[63] Личный состав Императорского Юрьевского университета, Юрьев 1892—1896.

[64] В. Э. Грабарь, Четверть века в Тартуском (Дерптском-Юрьевском) университете, Ученые записки ТГУ, 1954, № 35, стр. 64.

[65] Личный состав Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1895—1904.

[66] Там же.

	Из какой губернии						Из какой губернии				
годы	Лифляндской	Эстляндской	Курляндской	Из прочих губерний России	Иностранцев	годы	Лифляндской	Эстляндской	Курляндской	Из прочих губерний России	Иностранцев
361	361	61	161	474	7	1900	266	57	79	1310	6
308	308	54	121	442	7	1901	259	76	60	1389	7
300	300	50	100	644	4	1902	273	66	83	1306	4
283	283	52	96	936	6	1903	294	73	80	1396	6
169	269	53	77	1047	9	1904	326	90	82	1403	6

России начинается с 1897/1898 учебного года. Когда в связи с университетской реформой стало наблюдаться сокращение студенческого состава, университетская администрация и попечитель Рижского учебного округа Лавровский, обеспокоенные таким явлением, предстали перед министерством с ходатайством о разрешении приема в число студентов учащихся, окончивших духовные семинарии. Попечитель особо подчеркивал, что «...допущение семинаристов в Юрьевский университет было бы желательно уже в смысле усиления русского элемента в иноязычной среде Юрьева».[67] И правительственным указом от 13 июля 1897 года Тартускому университету было разрешено принимать воспитанников духовных семинарий I степени на все факультеты, кроме богословского, требуя от них дополнительных вступительных экзаменов по русскому и древним языкам в объеме гимназического курса[68] (как производилось это уже в Варшавском и Томском университетах, в остальных прием семинаристов был запрещен). После этого начался быстрый наплыв семинаристов в Тарту, и к 1900 году они составляли почти половину всего студенчества. Если проследить состав ежегодно принимавшихся студентов, то увидим, что на протяжении ряда лет семинаристы превышали количество гимназистов.[69]

Принятие семинаристов изменило не только количественный и национальный (они были в основном русскими) состав студентов, но оно содействовало и изменению социального состава Тартуского студенчества. Духовные семинарии были более доступны бедным слоям населения, чем дорого обходившиеся гимназии. Многие семинаристы приходили со значительным политическим

[67] Е. В. Петухов, указ. соч., стр. 148.
[68] Журнал Министерства народного просвещения, 1897, сентябрь.
[69] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, д. 1275, л. 16; д. 1288, л. 25; д. 1303, л. 145; д. 1324, л. 47. Годовые отчеты за 1901—1904 гг.

багажом, знакомые с марксизмом, проводившие пропагандистскую работу среди молодежи.[70]

	Из других университетов	Из гимназий	Из духовных семинарий
1901	78	114	239
1902	57	162	239
1903	43	198	206
1904	70	241	227

В Тартуский университет почти беспрепятственно принимались студенты, исключенные из других университетов империи: Харьковского, Казанского, Киевского, Одесского, Московского. Поскольку же в подавляющем большинстве исключались политически наиболее сознательные студенты, участники революционного движения, постольку воспитанники других высших учебных заведений приносили с собой опыт пропагандистской работы и много содействовали укреплению дружественных связей в общей студенческой семье России. Над такими «недоброжелательными элементами» сразу же устанавливался тайный надзор полиции.

Разрешение принимать некоторую часть исключенных из других университетов студентов объяснялось тем, что правительство стремилось удалить участников студенческого движения из крупных городов и промышленных центров, надеясь таким образом изолировать их от революционизирующей среды. В Тарту царизм рассчитывал на отсутствие сплоченного пролетарского ядра и на поддержку, в усиливавшейся классовой борьбе, со стороны остзейского дворянства и местной буржуазии. Кроме того, царское правительство, облегчая русским студентам доступ в Тартуский университет, преследовало реакционные русификаторские цели. Но цели эти большей частью были обречены на провал, так как именно демократическое русское студенчество оказалось организующей силой студенческого движения в Тарту.

В погоне за количественным ростом студенчества университетская администрация и учебное начальство не совсем строго придерживались § 2 п. I «Правил для студентов», по которому евреи не могли быть принимаемы свыше 5% общего числа поступающих в каждом году. В конце 1890-х годов студенты-евреи составляли, примерно, 17% из общего количества, в начале XX века этот % снизился, но по-прежнему превышал предусмотренный (6—7% от общего числа студентов).[71] Такое же положение существовало и по отношению к полякам.

Постепенно возрастало количество эстонских студентов и достигло накануне революции 100—120 человек.[72] Кроме того в уни-

[70] Литературное наследство, Москва 1948, т. 55, стр. 579—580.
[71] Личный состав Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1895—1904.
[72] Там же.

верситете учились еще латыши, литовцы, грузины и др. Студенчество университета по праву можно было назвать многонациональным.

Национальные взаимоотношения были сложными, а со стороны немецких студентов по отношению к другим, особенно к русским, даже враждебными. Студенты-немцы, вследствие своего, главным образом, дворянского происхождения, враждебно относились ко всем другим, к не-немцам и не-дворянам. Один из бывших тартуских студентов писал: «С нашей (русской — Л. Э.) стороны в сущности никакой национальной неприязни не было..., тогда как к себе мы именно чувствовали такую слепую вражду, без внимания к личным качествам каждого».[73] Университетское начальство, студенческая инспекция, осуществляя политику царизма, всячески поддерживали национальную неприязнь в студенческой среде, искусно разжигая ее даже в открытую вражду, надеясь тем самым избежать пробуждения в студенчестве политической сознательности.

Вместе с изменением количественного и национального состава студентов к началу XX в. изменился их социальный состав в сторону демократизации, что явилось одним из определяющих моментов в деле восприятия прогрессивной частью студенчества революционной идеологии пролетариата. У нас нет точных данных о классовой принадлежности студентов, но имеются интересные материалы, характеризующие распределение их по сословиям.[74]

Сословия	Годы									
	1900		1901		1902		1903		1904	
	К-во	%	К-во	%	К-во	%	К-во	%	К-во	%
Из дворян и чиновников	302	19,5	271	17,0	278	18,3	294	17,9	301	17,0
Из почетных граждан и купцов	174	11,3	178	11,3	171	11,1	183	11,1	223	12,6
Из духовного звания	646	41,9	704	44,6	654	42,0	691	42,0	699	39,6
Из мещан и разночинцев	258	16,7	246	15,6	246	16,2	284	17,3	331	18,8
Из крестьян	150	9,8	167	10,6	166	10,9	181	11,0	199	11,3
Иностранцев	13	0,8	14	0,9	8	0,5	11	0,7	13	0,7

[73] Е. Деген, Воспоминания дерптского студента. «Мир божий». СПБ 1902, стр. 91.

[74] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, д. 1274, л. л. 16, 76; л. л. 154, 159; д. 1308, л. л. 85—88, 147, 151; д. 1339, л. 105. Годовые отчеты за 1900—1904 гг. Ежегодные данные состоянием на 1-ое января.

Число выходцев из дворян и чиновников составляло 1/5 общего количества студентов и на протяжении ряда лет почти не изменилось, а процент их уменьшается с ростом общего количества студентов. Следует учесть, что не все чиновники были дворяне. Характерно, что если в Харьковском университете в 1904/1905 учебном году дворяне составляли 48,8%,[75] то в Тартуском — около 17—18%. Но это были в основном выходцы из реакционных кругов остзейского дворянства. В силу единства классовых интересов в период усиления революционного движения с дворянами полностью солидаризировались выходцы из среды крупной буржуазии и реакционного духовенства. И если к этому добавить реакционность местной буржуазии, то получалось довольно сильное реакционное ядро, пресмыкавшееся перед самодержавием, разлагавшее студенчество и боровшееся против революционного движения как среди студентов, так и вне университета.

Социальный состав студенчества стал преимущественно буржуазным и мелкобуржуазным. Значительную часть студентов составляли выходцы из мещан и разночинцев, крестьян, семей сельских и городских священников. Это были в основном уроженцы «прочих» губерний: русские, грузины, украинцы и др. Принадлежавшие к более бедным слоям населения, они на себе терпели угнетение и насилие со стороны царизма, а поэтому были гораздо восприимчивее к вопросам окружающей жизни и политической борьбы. Именно из этой среды и формируется демократическое крыло тартуского студенчества, которое явилось носителем «академической», затем политической борьбы студентов, а в годы первой русской революции без колебаний примкнуло к революционному пролетариату и крестьянству, и, наконец, оно сыграло большую роль в деле воспитания эстонских и латышских студентов в революционном духе. Эстонские студенты происходили из буржуазной и мелкобуржуазной среды города и деревни. Среди них были и выходцы из более бедных слоев населения, которым приходилось терпеть большие материальные лишения и презрение со стороны баронских сынков и выходцев из буржуазных слоев, так называемых «белоподкладочников». Общность классовых интересов приближала их к демократическим кругам русских студентов.

Материальное положение большинства студентов университета (не считая детей помещиков, купцов, высших чиновников) было очень тяжелым. Плата в пользу университета в семестр составляла 25 рублей (до 1888 года — 10 рублей). Кроме того, каждый студент был обязан вносить в пользу отдельных преподавателей за посещение их лекций особую плату. Только слушание лекций по православному богословию было бесплатным. За участие в практических упражнениях в кабинетах и лабораториях нужно было вносить 5 рублей в полугодие на приобретение необходимых аппаратов. Участвующие в препарации трупов обязаны

[75] Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, Харьков 1955, стр. 134.

были платить 3 рубля в семестр, а за работу в клинике — 4 рубля. В виде временной меры с 1899 года взималась особая плата в размере 4 рублей за участие в практических занятиях по физиологической химии.[76] И, наконец, за матрикул нужно было платить 6 рублей. На отдельных факультетах плата доходила до 70 рублей в полугодие,[77] а на пятом курсе медицинского факультета даже до 125 рублей.[78]

В 1907 г. Совет университета по предложению медицинского факультета обратился с просьбой в Министерство народного просвещения о замене сборов со студентов в пользу медицинских клиник казенной дотацией в сумме 20 тыс. рублей. Министерство, однако, ответило отказом.[79]

Согласно «Правилам для студентов и посторонних слушателей» от взноса платы в пользу университета освобождались, по ходатайству правления и с разрешения попечителя, лишь студенты отличного поведения, засвидетельствованного инспектором, и представившие свидетельство о бедности.[80] Их количество не должно было превышать 15% из общего числа студентов. Но так как именно нуждающиеся студенты были наиболее активными участниками оппозиционного движения, то инспектор не выдавал им положительных свидетельств, и от учебной платы освобождались лишь одиночки.

Как видно по данным студенческой переписи в Тарту в 1904—1907 гг., большинство студентов имело ничтожный прожиточный минимум — меньше 25 рублей в месяц, а иные даже ниже 15 рублей.[81] Бывший студент-филолог Евг. Деген писал в своих воспоминаниях: «Были студенты, преимущественно русская молодежь, которые жили на 10 рублей в месяц. Таким приходилось по месяцам не обедать, питаясь чаем, ситным хлебом и колбасой. Взаймы деньги давали охотно, но редко у кого было, что дать».[82]

Большинство приезжих студентов жило на частных квартирах, плата за которые была сравнительно высокой, в среднем по 10 руб. в месяц.[83] В 1904 г. закончилось строительство общежития, но оно было рассчитано только на 150 чел.[84] Для оказания некоторого пособия бедным студентам была в 1904 г. открыта

---

[76] «Правила для студентов и посторонних слушателей Имп. Юрьевского университета», Юрьев 1903, стр. 10—11.

[77] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1902—1917, д. 1291, л. 226.

[78] Там же, оп. 5, 1901—1916, д. 1527, л. 1—14.

[79] Там же, оп. 4, 1902—1917, д. 1291, лл. 240, 245.

[80] «Правила...», стр. 12.

[81] Студенчество в цифрах по данным переписи 1907 г. в Юрьеве, СПБ 1909, стр. 70.

[82] Е. Деген, Воспоминания дерптского студента, «Мир Божий, СПБ 1902, № 2, стр. 80.

[83] Студенчество в цифрах ..., стр. 70.

[84] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1905—1908, д. 1675, л. I. Сейчас в здании общежития находится Центральный Государственный Исторический Архив Эстонской ССР, ул. Ю. Лийви, 4.

университетская столовая, в которой можно было получать дешевые обеды по 6 руб. в месяц,[85] но для многих студентов и это оказалось слишком дорогим.

Имеются данные, что дисциплинарный суд выносил решения о временном исключении студентов за выпрашивание материальной поддержки у некоторых влиятельных лиц в городе. 24. II 1903 г. студент Муджири в заявлении ректору признает себя виновным в «вымогательстве» денег и просит сделать ему снисхождение, учитывая его тяжелое материальное положение.[86]

Вследствие материальной необеспеченности многие студенты не были в состоянии аккуратно вносить плату в пользу университета и профессоров и исключались из списка студентов. В иной год их количество доходило до 200 человек.[87]

Приходилось покидать университет и студентам, заболевшим от постоянного недоедания и плохих условий жизни. И если сюда причислить еще тех, кого исключали из политических соображений, за участие в студенческом движении, то ежегодные отчисления студентов составляли внушительную цифру. Правда, учебное начальство, опасаясь резкого сокращения количества студентов, разрешало части исключенных вновь поступать в университет, но тем не менее число ежегодно отчисленных накануне революции доходило до 16% из общего студенческого состава.[88]

«Правилами...» была предусмотрена выплата стипендии для нуждающихся студентов, производившаяся на основании представления факультета об успешности занятий их науками и одобрительного отзыва инспектора об их поведении.[89] Само собой разумеется, что определяющим был последний момент, поэтому количество стипендиатов, как казенных,[90] так и частных, было незначительным:[91]

в 1901 г.	—	121	чел.	(казен.	69,	частн. 52)
„ 1902 г.	—	132	„	„	80	„ 52
„ 1903 г.	—	121	„	„	70	„ 51
„ 1904 г.	—	133	„	„	74	„ 59
„ 1905 г.	—	112	„	„	56	„ 56

Незначительным был и стипендиальный фонд — около 25 тыс. рублей в год.

Частные стипендии выплачивались из процентов с капиталов,

---

[85] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1904—1908, д. 1625, л. 1—17.

[86] Там же, оп. 4, 1902—1914, д. 1306, л. 40.

[87] Там же, оп. 7, 1900—1918, д. 309, л. 16—25.

[88] Там же, оп. 4, д. 1275, л. 16; д. 1288, л. 25; д. 1308, л. 145; д. 1324, л. 47.

[89] «Правила...», стр. 25.

[90] Казенные стипендиаты после окончания университета обязаны были за каждый год получении стипендии прослужить по назначению правительства полтора года. В целях обеспечения этого документы им на руки не выдавались, а пересылались попечителю учебного округа. ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1902—1917, д. 1291, л. 222.

[91] Там же, д. 1275, л. 17; д. 1288, л. 47; д. 1308, л. 12; д. 1324, л. 48; д. 1339, л. 20. Годовые отчеты за 1901—1905 гг.

пожертвованных университету частными лицами. Так, в 1905 г. имелись стипендии графа Сиверса, епископа Ульмана, д-ра Розенберга, купца Попова, коллежского ассесора Мюллера и др.[92]

Царское правительство, являвшееся врагом высшего образования, не заботилось об улучшении материального положения студенчества, не увеличивало ассигнований на выплату стипендий. Предоставив же решающее значение при их назначении университетским инспекторам, оно превратило лишение стипендии в меру наказания, применявшуюся по отношению к революционно настроенным студентам, надеясь таким образом заставить их покинуть университет. «Недостаточным» студентам приходилось искать посторонние заработки, но только 2—3% находили работу в виде уроков, переписки, пения в церкви и т. д.[93] В 1894 г. было образовано «Общество для пособия нуждающимся студентам Юрьевского университета».[94]

Студенты Тартуского университета, подобно всем другим студентам русских университетов, были лишены политических прав. Об этом пространно было записано в «Правилах для студентов». Не допускались подача адресов, представление коллективных прошений, посылка депутатов, выставление объявлений без разрешения инспекции, устройство собраний, произнесение публичных речей. Студентам воспрещалось принимать участие в каких бы то ни было тайных обществах, кружках и землячествах.[95] За нарушение всех этих запретов студенты наказывались ректором, инспектором или дисциплинарным судом. Меры наказания были различные: от замечания или выговора до совершенного исключения из университета.

Неослабный контроль за политической «благонадежностью» студентов осуществляла студенческая инспекция, призванная бороться против проникновения в университет революционной идеологии и создания революционных организаций. На инспектора и его помощников возлагались обширные полномочия.[96] В ведении инспектора находилось помещение для ареста студентов; ему подавались все заявления, не связанные с учебными занятиями. Инспектор разрешал студентам отпуски на каникулярное время, он выдавал стипендии и пособия; он, являясь членом правления, имел право делать предложения о прекращении выплаты стипендии и пособий. Инспекция осуществляла шпионаж не только за студентами, но и профессорско-преподавательским составом; члены инспекции должны были все время находиться в уни-

---

[92] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1905—1907, д. 1339, л. 20.

[93] П. Красовский, Юрьев и Юрьевский университет, Рига 1904, стр. 334—335.

[94] Устав Общества для пособия нуждающимся студентам Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1894.

[95] «Правила . . .», стр. 18—19.

[96] «Штаты» инспекции разрастались по мере расширения студенческого движения и к 1905 г. состояли из 11 человек (см. Личный состав Имп. Юрьевского университета, Юрьев 1905).

верситете, имея право входа во все помещения и аудитории, не исключая лабораторий и кабинетов. Наличие такого шпионского органа, глубоко оскорблявшего гражданские чувства молодежи и преследовавшего ее деятельность, было ненавистно демократической части студенчества, и оно боролось за его упразднение.

В 1902 г. в университете был образован профессорский дисциплинарный суд, ведению которого подлежали передаваемые ему ректором дела: «1) о нарушении студентами порядка в зданиях университета; 2) о проступках предосудительного характера, противного правилам чести и нравственности».[97] Дисциплинарный суд был разновидностью полицейского преследования студентов и сразу же вызвал к себе враждебное отношение со стороны студенчества. Он не пользовался авторитетом и среди передовой части профессуры. На это указывают постоянные отказы профессоров входить в состав суда и, наконец, заявление судей от 15 ноября 1904 г. о сложении с себя обязанностей.[98]

Несмотря на тяжелые условия университетской жизни, студенты проявляли большой интерес к научно-исследовательской работе. Об этом свидетельствует целый ряд созданных при университете студенческих научных обществ и кружков (последние были разрешены «Правилами ...»). К концу 1904 г. их было 10: «Общество студентов-медиков», «Научное общество истории и литературы», «Кружок студентов-юристов», «Литературно-музыкальное общество» и другие.[99] В некоторые из них входило до 40—60 человек. Каждое общество должно было по точно определенному шаблону составлять свой устав, который обсуждался и одобрялся советом университета и через попечителя учебного округа представлялся на утверждение в Министерство народного просвещения. Научные кружки объединяли студентов отдельных факультетов на почве профессиональных академических интересов. По мере обострения классовой борьбы в стране передовая часть студенчества использовала разрешенные научные кружки в политических целях: устраивала рефераты на политические темы, знакомилась с социал-демократической литературой, устанавливала связи с учащимися средних учебных заведений и т. д. Особенно это относится к «Обществу студентов-медиков».

Часть из этих обществ и кружков была создана по национальному признаку.

Эстонские студенты объединялись в «Общество эстонских студентов» (основанное в 1883 г.),[100] ставившее своей целью

---

[97] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1902—1914, д. 1306, л. 2.

[98] Там же, л. л. 6—8, III, 182. Деятельность суда возобновилась лишь осенью 1908 г.

[99] Там же, ф. 492, оп. I, 1909—1910, д. 12, л. 82—83.

[100] Предистория основания общества начинается значительно раньше, в связи с оживлением буржуазного национального движения в Эстонии. В 1870 г. часть эстонских студентов стала собираться вместе с целью создания своей организации; в 1873 г. последней было присвоено название «Вирония». «Вирония» стремилась получить себе право корпорации, но вследствие сильного противодействия со стороны немецких корпорантов и части немецкой профессуры

«морально и духовно содействовать пополнению возможных пробелов в специальных научных занятиях», причем «литература, музыка, обращение в обществе товарищей должны были служить средствами для совершенствования знаний». В уставе указывалось и на необходимость изучения истории, нравов, литературы и языка эстонского и финского народов.[101]

Общество издавало сборник «Альбом общества эстонских студентов» и календарь «Sirvilauad», печатавшиеся на эстонском языке. Оно проделало большую работу по собиранию исторических, этнографических и фольклорных материалов, по развитию эстонского языка, заложило основу эстонской библиотеке в Тарту (в начале XX в. в библиотеке насчитывалось уже около 8 тысяч томов эстонских, финских, русских и немецких книг).[102] Количество членов колебалось от 30 до 50 человек, в основном студентов медицинского, юридического, богословского факультетов.[103] В неделю раз собиралось заседание общества, на котором заслушивались научные рефераты на исторические, филологические, медицинские и др. темы.

Наряду с научной работой члены общества развивали и активную общественную деятельность, участвуя в работе «Ученого эстонского общества», выступая с рефератами в местных обществах «Ванемуйне», «Таара» и др., содействуя организации певческих праздников и т. д.; были налажены связи с эстонскими студентами Петербурга, Риги, с финскими студентами. По общему политическому направлению «Общество эстонских студентов» было рассадником буржуазного национализма. Отсюда вышли идеологи эстонской буржуазии (В. Рейман, Я. Тыниссон и др.), деятели будущего эстонского буржуазного государства.

С обострением классовых противоречий, с усилением студенческого движения накануне революции общество переживало внутренний кризис. Бо́льшая часть членов идейно все теснее группировалась вокруг органа эстонской националистической буржуазии «Postimees». Часть членов примыкала к немецким корпорантам. И те, и другие были враждебно настроены к нараставшей революционной борьбе. А более передовые члены общества, которых, правда, было немного, устанавливали связи с русскими студентами, через них знакомились с социал-демократической литературой, стали усваивать материалистическое мировоззрение и приобщаться к социал-демократическим кружкам молодежи.

Наиболее активным было в университете «Общество русских студентов», действовавшее уже с 1882 г., но устав которого был утвержден ректором 2 октября 1885 г. В уставе указывалось, что «Общество русских студентов в Юрьеве имеет целью будить в

ее не утвердили. Затем было решено добиваться утверждения под видом научного общества, что и последовало в 1883 г.

[101] ЦГИА ЭССР, ф. 1767, оп. 1, 1883, д. 3, л. 5—6.

[102] См. J. Kõpp, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I, Tartu 1925, стр. 228.

[103] Там же, стр. 234.

своих сочленах интерес к наукам и литературе посредством научных докладов и бесед, а также оказывать взаимную материальную поддержку сочленам для научных целей. Политические цели и тенденции должны быть всегда чужды обществу».[104] Фактически же общество объединяло наиболее радикальную и демократическую часть преимущественно русского студенчества и имело ясно выраженный политический характер. В него входили такие активные организаторы и участники студенческого движения в университете как Н. Пиксанов, В. Десницкий, К. Покровско-Водоватовский, Н. Малицкий, Г. Хундадзе, Н. Чудновский, Н. Клочков и др. «Эта организация, — пишет об обществе бывший его член В. Десницкий, — полукорпорация в начале своего существования..., позднее — научное общество, а с ростом революционного движения в стране — легальное прикрытие для подпольной работы своих членов — была важным культурным центром русской студенческой молодежи в прибалтийской окраине.

... к 1900 г. решающее влияние в нем окончательно перешло к марксистам, и к 1917 г. оно оформляется как студенческая социал-демократическая организация с преобладающими большевистскими тенденциями. Члены этого общества в разные годы были связаны и с «Народной волей», и с Бундом, и с РСДРП».[105] В библиотеке общества имелись произведения классиков русской литературы, труды революционных демократов; оно сыграло большую роль в деле ознакомления местной молодежи с лучшими традициями русской литературы. Почетными членами общества в 1900 г. были избраны писатели М. Горький, Г. Успенский, В. Короленко.[106]

«Общество русских студентов» имело связи с другими высшими учебными заведениями России, особенно Петербурга, Киева. Имеются отдельные указания даже на существование связей с заграницей. В 1900 г. полицией было перехвачено письмо члена общества Е. Бочкова в Петербург, в котором он просит купить следующие книги: «Подпольная Россия» А. Степняка, «Воспоминания о Чернышевском» В. Короленко, «Три политические системы» Флеровского, «Разбор нового крепостного права» Огарева, «Ф. Лассаль», «Чего хотят социал-демократы?» Плеханова и другие. Автор письма просит: «Пиши, как посылать будут. Они ли нам вышлют, или же из-за границы прямо нам пришлют».[107] Начальник жандармского управления Лифляндской губернии с тревогой отмечал, что члены общества русских студентов получают из других городов империи «мятежного содержания листовки».[108]

[104] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, 1882—1916, д. 190, л. л. I, 133.
[105] В. Десницкий, М. Горький. Очерки жизни и творчества. Ленинград 1940, стр. 10—11.
[106] ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, 1882—1916, д. 190, л. 99; П. Красовский, Юрьев. Юрьевский университет, Рига 1904, стр. 241.
[107] ЦГИАМ, ф. ДП, 1898—1901, д. 3, ч. 77, л. Б. л. 7.
[108] ЦГИА ЭССР, ф. 296, 1888, д. 5, л. 1.

Члены общества приобретали социал-демократическую литературу, изучали ее и проводили нелегальную работу по пропаганде марксистских идей среди студентов и рабочих. Общество стремилось развивать чувства интернационализма среди студентов и бороться против националистических тенденций. В 1901 г. членом общества был активный участник студенческого движения эстонский студент Юлиус Сырмус.

Особо существовали кружки польских, литовских и еврейских студентов.

Отличительной чертой студенческой жизни в Тарту было наличие в университете корпораций старо-германского типа, в которые входили студенты-немцы, как дворяне, так и выходцы из буржуазии. Их было пять: «Curonia», «Estonia», «Livonia» (состоявшие из представителей местного немецкого дворянства), «Fraternitas Rigensis» (из сыновей рижских буржуа) и «Neobaltica»; в последнюю входили дворянские отпрыски со всей Прибалтики.[109] Эти пять корпораций объединялись в «Chargierten Convent», образуемый из трех представителей от каждой корпорации. Члены немецких корпораций имели «цвета», т. е. носили трехцветные шапки и ленты через плечо (официально запрещенные), и признавали дуэль. Они сами вырабатывали себе правила поведения, так называемый «Комман», и не считались с университетскими распорядками. Корпоранты воплощали в себе самые отрицательные стороны студенческой молодежи. Бóльшую часть их приводило в университет не стремление к приобретению знаний, а жажда к разгульной жизни. Именно среди них поощрялось бездельничанье и пьянство.[110] Уровень их, по сравнению с другими студентами, был невысоким; они пополняли ряды «вечных студентов».

Суровую критику корпоративного быта дал В. Вересаев: «Весь дух немецкого буршеншафта был для нас чудовищно чужд. Никаких общественных интересов, презрение к политике, узкий национализм; кутежи, дуэли, любовные интриги, — в этом проходила жизнь; это воспевали их песни».[111] Корпоранты неприязненно относились к не-немецкой молодежи, особенную же враждебность проявляли к русским студентам за их материальную несостоятельность, главное же, за их демократические настроения, за участие в политической жизни. Не лучшим было и отношение к эстонцам. Проф. И. Бодуэн-де-Куртенэ писал об этом следующее: «Немецкие бурши... позволяли себе иногда грубые выходки, прямо оскорбительные для человеческого достоинства местного эстонского населения».[112] Эта враждебность носила чисто классовый характер.

Корпоранты составляли самую реакционную часть тартуско-

---

[109] Студенчество в цифрах..., стр. 55.

[110] О студенческой жизни в Дерпте, СПБ, 1891, стр. 6—7.

[111] В. Вересаев, Воспоминания, Ленинград 1946, стр. 314.

[112] И. Бодуэн-де-Куртенэ, Дерпт-Юрьев. Сборник статей под редакцией М. А. Рейснер: «Эсты и Латыши, их история и быт», Москва 1916, стр. 261.

го студенчества. Хотя они и выставляли себя «анти-политиками», но их аполитичность была кажущейся, она означала преданность интересам царского правительства.[113] Когда во время студенческих забастовок корпоранты вдруг проявляли особое усердие к занятиям, требуя продолжения чтения лекций, то их действия были, в первую очередь, направлены против студенческого движения и являлись прямой поддержкой полиции и студенческой инспекции, а также университетской администрации. Именно поэтому со стороны правительства не делалось серьезных препятствий существованию корпораций, хотя они и не были предусмотрены в «Правилах для студентов».

Кроме немецких корпораций существовала еще корпорация латышская «Lettonia», объединявшая более состоятельное латышское студенчество. Многие из членов этой корпорации заняли впоследствии, в период буржуазной диктатуры в Латвии, видные государственные посты.

В начале 90-х годов в корпорациях состояло около 400 студентов, затем в связи с уменьшением числа немцев в университете это количество значительно сократилось.[114] Но в годы революции заявления корпорантов снова исходят, примерно, от 400 человек.

Наличие организаций, созданных по национальному признаку, особенно у студентов, составлявших меньшинство в университете, содействовало обособлению молодежи разных национальностей, усилению националистических тенденций, перераставших часто во враждебные взаимоотношения. Борьба против этих тенденций стала одной из задач революционной социал-демократии.

Анализ условий университетской жизни и особенно положения студенчества в Тартуском университете в конце XIX и начале XX вв. наглядно свидетельствует, что и здесь имелись все объективные причины для включения передовой молодежи в общероссийское революционное движение. Эти причины были обусловлены углублявшимся кризисом царизма, наступлением реакции, усилением национального гнета. В России быстро назревала народная революция, одним из политических отрядов которой стало под руководством РСДРП и революционно-демократическое студенчество.

---

[113] Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков, Ученые записки ТГУ, 1954, № 35, стр. 10.

[114] «Рижский Вестник», 9. VII 1897, № 151.

TARTU ÜLIKOOLI AJALOOST XIX SAJANDI LÕPUL JA XX SAJANDI ALGUL

Ajalootead. kand. L. Eringson

Resümee

XX saj. algul küpses Venemaal kodanlik-demokraatlik rahvarevolutsioon. Revolutsiooni põhjused kasvasid välja Venemaa imperialismiajastu majanduslikust ja poliitilisest arengust. Üldrahvuslikust võitlusest tsarismi vägivalla ning rõhumise vastu võtsid osa ka kõrgemate õppeasutuste, sealhulgas ka Tartu Ülikooli progressiivsed jõud.

Seoses kapitalismi arenguga ja klassivõitluse teravnemisega teostas tsaarivalitsus 1880-ndail aastail Balti kubermangudes rea reforme, mis oma olemuselt olid kodanlikud, kuid väljendasid subjektiivselt tsarismi venestamispoliitika tugevnemist Venemaal.

1880-ndate aastate lõpul ja 1890-ndate aastate algul viidi Tartu Ülikoolis läbi rida muudatusi: 1) ülikool allutati põhiliselt 1884. aasta ülevenemaalisele ülikoolide põhiseadusele, mõnevõrra suurendati koosseise ja kateedrite arvu, 2) ülikoolis kehtestati vene keel (saksa keele asemele).

Reaktsiooniliselt meelestatud balti parunid ja saksa professuur osutasid aga uuendustele, eriti vene keele kehtestamisele ülikoolis ägedat vastupanu, väites, et see eraldab Tartu Ülikooli Lääne-Euroopast ja toob kaasa ülikooli kui teadusliku keskuse languse. Paljud saksa rahvusest professorid ja üliõpilased isegi lahkusid ülikoolist. Tegelikult tihendas üleminek venekeelsele õppetööle Tartu Ülikooli sidemeid vene progressiivse teaduse ja kultuuri saavutustega, aitas kaasa üliõpilaste koosseisu kiirele demokratiseerimisele. Viimane asjaolu oli tähtsaks teguriks, mis kiirendas üliõpilaskonna eesrindliku osa lülitumist tsarismivastasesse revolutsioonilisse liikumisse.

Vaatamata tsarismi reaktsioonilisele poliitikale kõrgema hariduse alal ja vähesele materiaalsele toetusele oli Tartu Ülikool ka XIX saj. lõpul ja XX saj. algul silmapaistvaks teadusekoldeks. Ülikoolis töötas terve rida tuntud õpetlasi, kes aitasid oma tööga edukalt kaasa kodumaise teaduse edasiarendamisele ja kelle ümber kujunesid oma koolkonnad (botaanik N. Kuznetsov, anatoom A. Rauber, keemikud I. Kondakov ja G. Tamman, patoloog N. Saveljev, geoloog N. Andrussov, keeleteadlased Baudouin de Courtenay ja D. Kudrjavski, ajaloolane A. Jassinski jt.). Paljud neist töötasid ausalt ka pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni Nõukogude Liidu kõrgemates õppeasutustes.

Enamik õppejõude olid rahvuselt venelased, tunduvalt vähenes sakslaste arv. Õppejõududena töötasid ka eestlased, näit. eesti keele lektor K. A. Hermann, dotsendid A. Paldrock ja G. Koppel. Saksastunud eestlaste hulka kuulusid prof. G. Tamman ja dots.

L. Masing. Lätlastest võiks nimetada filosoofia ja pedagoogika professorit J. Ozet, dots. J. Endzelini ja läti keele lektorit J. Lautenbachi.

Klassivõitluse teravnemine, proletariaadi revolutsioonilise liikumise aktiviseerumine ning üliõpilaste progressiivse osa ühinemine sellega avaldas määravat mõju professorite ja õppejõudude poliitilistele vaadetele. Nende seas eraldus põhiliselt kaks leeri: reaktsiooniline, kes toetas tsarismi repressioonide poliitikat (sellest leerist määrati ka ülikooli administratsiooni esindaja), ning liberaalne, kuhu kuulus suurem osa professoreist. Liberaalid taotlesid ülikooli autonoomia taastamist ning kõnelesid vahetevahel ka «vabadusest», mõistes selle all ainult esindusasutuste loomist tsaari ülemvõimu all.

XX sajandi algul toimusid suured muudatused üliõpilaste rahvuslikus ja sotsiaalses koosseisus. Kiiresti kasvas vene rahvusest üliõpilaste arv, eriti pärast seda, kui Tartu Ülikooli kõigisse teaduskondadesse (peale usuteaduskonna) lubati vastu võtta esimese järgu vaimulike seminaride õpilasi. Pidevalt kasvas ka eestlastest üliõpilaste arv, ulatudes 1914/15. a. 250-ni. Üliõpilaste sotsiaalne koosseis muutus põhiliselt kodanlikuks ja väikekodanlikuks. Aadlikud moodustasid vähem kui $^1/_5$ üliõpilaste üldarvust.

Enamiku üliõpilaste materiaalne olukord oli väga raske. Õppemaks, honorar õppejõududele ja erimaks laboratooriumide ja kliinikute kasutamise eest ulatus 70 rublani semestris, arstiteaduskonna V kursusel isegi 125 rublani. Paljud noormehed polnud suutelised tasuma kõrget õppemaksu ja nad kustutati üliõpilaste nimekirjast. Eksmatrikuleeritute arv ulatus mõnikord 200 inimeseni aastas. Stipendiumi maksti ainult 120—130 üliõpilasele, kusjuures neistki pooled olid erastipendiaadid.

Üliõpilastel puudusid igasugused poliitilised õigused. Oli keelatud poliitilise iseloomuga ning illegaalsetest organisatsioonidest osavõtt, üldkoosolekute pidamine, kollektiivsete taotluste esitamine jne. Ainult reaktsiooniliselt meelestatud saksa korporatsioonide tegevust ei piiratud, sest neile toetus ülikooli administratsioon võitluses revolutsiooniliste meeleolude vastu üliõpilaskonna seas. Üliõpilaste tegevust valvas ja piiras mitmeharuline luurevõrk: ülikoolis nn. üliõpilaste inspektsioon ja distsiplinaarkohus, väljaspool žandarmeeria organid.

Vaatamata materiaalsetele raskustele ja poliitilistele kitsendustele tundis üliõpilaste eesrindlik osa suurt huvi teadusliku töö vastu. XX saj. algul oli ülikoolis 10 teaduslikku seltsi ja ühingut. Üliõpilased hakkasid neid seltse ja ühinguid kasutama poliitiliste referaatide pidamiseks, sotsiaal-demokraatliku kirjandusega tutvumiseks, teiste õppeasutustega sidepidamiseks jne. Eriti aktiivselt tegutsesid sel alal Vene Üliõpilaste Selts ja Üliõpilaste-arstiteadlaste Selts. Seoses ülevenemaalise üliõpilasliikumise aktiviseerumisega ühines sellega XX sajandi algul ka Tartu Ülikooli üliõpilaskonna paremik, olles juhitud VSDTP poolt.

FROM THE HISTORY OF THE TARTU STATE UNIVERSITY (END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

L. Eringson

Summary

The bourgeois-democratic people's revolution in Russia ripened at the beginning of the 20th century. The revolution originated in Russia's political development in the epoch of imperialism. The nation-wide struggle against the violence and oppression of tsarism also stirred to action the progressive elements in the higher educational establishments, including Tartu University.

In the 1880s, due to the development of capitalism and the strengthening of class struggle, the tsarist government carried out a number of reforms in the Baltic provinces. These reforms, being wholly of a bourgeois character, essentially signified the strengthening of the Russification policy of tsarism in Russia.

At the end ot the 1880s and the beginning of the 1890s, a number of changes took place at Tartu University: (1) The University was subjected to the 1884 All-Russian Statute of the Universities, the professorial staff was somewhat enlarged, and a few new departments were opened, (2) The Russian language was introduced (instead of German).

The reactionary-minded Baltic aristocracy and the German professors, however, put up a fierce resistance to the innovations, especially to the introduction of the Russian language, declaring that it would cut off Tartu University from Western Europe and bring about the inevitable decline of the University as a scientific centre. Many German professors and students even left. In fact, the shifting over to education through the medium of Russian brought Tartu University into closer contact with the achievements of progressive Russian science and culture, it made for a rapid democratization of the student body. The latter fact served to draw the progressive students into the anti-tsarist revolutionary movement.

Despite the reactionary educational policy of tsarism, especially in the field of higher education, and the meagre subsidies granted by the government, Tartu University was an eminent scientific centre at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Among the professors there were a number of well-known scientists whose work greatly contributed to the promotion of learning in the country. Many of them had numerous followers, giving rise to schools which were named after them (N. Kuznetsov, the botanist; A. Rauber, the anatomist; I. Kondakov and G. Tamman, the chemists; N. Savelyev, the pathologist; N. Andrussov, the geologist; Baudouin de Courtenay

and D. Kudryavski, the linguists; A. Jassinski, the historian, and others). Several of them continued their work at the higher educational establishments of the Soviet Union also after the Great October Socialist Revolution.

Most of the professors were Russians by nationality, the number of Germans being considerably reduced. Among the professors were also a few Estonians: K. A. Herman, lecturer in the Estonian language, and the assistant professors A. Paldrock and G. Koppel. Professor G. Tamman and assistant professor L. Masing were Germanified. Among the Latvians, mention should be made of J. Oze, professor of philosophy and pedagogics; J. Endzelin, assistant professor and J. Lautenbach reader in the Latvian language.

The class struggle intensified, the revolutionary movement of the proletariat gathered momentum and carried away the progressive students. This, in turn, exerted a decisive influence on the political attitude of the professors. The professorial staff was divided into two main camps: the reactionary camp which supported the tsarist repressive policy (it was from among this camp that the University's administrative personnel was appointed), and the liberal one which comprised the larger part of the professors. The liberals made efforts to restore autonomy for the University, and every now and then spoke of «freedom» meaning the establishment of some representative institution directly answerable to the tsarist government.

At the beginning of the 20th century great changes took place in the national and social composition of the student body. The number of Russian students increased rapidly, especially since the students of the first-grade theological seminaries were admitted to all faculties of Tartu University (except to the theological faculty). The number of the Estonian students also showed a steady growth, rising to 250 in 1914—1915. As for their social extraction, the students came mostly from bourgeois and petty-bourgeois families. Less than one fifth of the total number of the students were of aristocratic descent.

The pecuniary condition of the majority of the students was very hard. Tuition fees, special fees to the professors, fees for the use of the laboratories and clinics amounted to 70 roubles a term, rising as high as 125 roubles for the 5th-year medical students. Many young men were unable to pay the high tuition fees, and were accordingly struck off the list. At times the number of the excluded was as high as 200 a year. Only 120—130 students were granted scholarships, half of which were private grants.

The students were deprived of all political rights. They were forbidden to belong to any political or illegal organizations, to hold general gatherings, to hand in joint applications. Only the reactionary German corporations enjoyed unlimited freedom of activity. It was the latter that the University administration

relied on in combating the revolutionary spirit of the students. The students were kept under close watch and their activities were restricted by an elaborate system of surveillance, in the shape of the so-called students' inspection and the disciplinary court, supported outside the University by the gendarmerie.

Regardless of the material difficulties and the political repression, the more progressive students were deeply interested in scientific research. At the beginning of the 20th century, the University had 10 scientific associations and societies. As the class struggle intensified in Russia, the students began to use these as forums for political discussions, for the propagation of social-democratic literature, the maintenance of contact with other educational establishments, etc. Particularly active at that time were the «Russian Students' Society» and the «Medical Students' Society».

MARKSISTLIKUD RINGID TARTU ÜLIKOOLIS JA VETERINAARIA INSTITUUDIS XIX SAJ. 80—90-NDATEL AASTATEL

Prof. ajalootead. doktor H. Moosberg

NSV Liidu ajaloo kateeder

Tartu üliõpilaste revolutsioonilist liikumist XIX saj. viimastel ja XX saj. esimestel aastatel on suhteliselt põhjalikult käsitlenud oma artiklis E. Jansen,[1] Tartu Ülikooli üliõpilaste osa 1905.—1907. a. revolutsioonis on näidanud L. Eringson,[2] mistõttu mainitud perioodi käsitlemise vajadus langeb ära. Seevastu esimeste marksistlike ringide ajaloost on E. Jansen ja mõned teised autorid[3] kirjutanud ebarahuldavalt, sest nad on vähe kasutanud konkreetset materjali.

Käesoleva artikli koostamisel on kasutatud rohkesti uusi allikaid, eriti Tartu Ülikooli ja Veterinaaria Instituudi arhiivifondide materjale, mis võimaldab näidata marksistlike ringide tekkimist Tartus ja nende ajalugu palju täpsemalt kui seni ning korrigeerida endisi käsitlusi, nende hulgas ka autori enda varasemaid seisukohti.[4]

* *
*

XIX sajandi Venemaa revolutsioonilise liikumise peateedest jäi Tartu eemale. Peterburi, Moskva, Kiievi, Kaasani jt. keskuste aadlike ja segaseisuslaste revolutsiooniline võitlus kajastus siin suhteliselt nõrgalt. Dekabristide-taolist liikumist Eestis ei esine-

[1] Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. TRÜ Toimetised nr. 35, 1954.

[2] Л. Эрингсон, Тартуский Университет в 1905 году. TRÜ Toimetised nr. 56, 1957.

[3] Э. Янсен, tsit. teos, lk. 10 on kirjutatud, et esimene marksistlik ring asutati vene üliõpilaste poolt 1893. a., mis aga, nagu käesolevast artiklist näeme, ei vasta tõele. «Eesti NSV ajalugu» (Tallinn 1957) kordab sedasama.

[4] Vt. H. Moosberg, 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis, Tallinn 1955, lk. 25 ja H. Moosberg, Võitlus VSDTP organisatsioonide loomise eest Eestis (1895—1904). «Eesti Kommunist» 1956, nr. 9, lk. 62.

nud, kuigi mõned dekabristidest viibisid siin. XIX saj. esimesel poolel balti-saksa aadli ja kodanluse ning ka mõningate eestlaste esindajate eesrindlikkus ei küündinud kaugemale valgustusideede toetamisest. Revolutsioonilisi demokraate ei esinenud balti-sakslaste ega ka eestlaste seas, sest viimaste haritlaskond oli alles tekkimas ning oli äärmiselt nõrk.

Kuid üksikuid revolutsiooniliste mõtete kandjaid esines Tartu Ülikooli üliõpilaste hulgas juba varakult. 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate algul, s. o. revolutsioonilise situatsiooni tingimustes, mil peaaegu kõikides Venemaa ülikoolides toimusid üliõpilaste väljaastumised, ei esinenud Tartus suuremaid üliõpilaste rahutusi. Kirjandusest ja dokumentidest selgub, et Tartu Ülikool oli tollal pälvinud «rahuliku» ülikooli nimetuse, sest enamiku üliõpilaskonnast moodustasid konservatiivse balti-saksa aadli pojad.[5] Sellepärast tsaarivalitsus ei kartnud saata siia neid üliõpilasi, kes olid üliõpilasliikumisest osavõtmise eest teistest Venemaa ülikoolidest välja heidetud. Kuid Tartu ülikoolis valitsev olukord ei suutnud muuta nende meelsust ning sellistest vene üliõpilastest koondus 60-ndate aastate algul suhteliselt tugev eesrindlike mõtete kandjate ring, mis on seotud A. Tištšinski, A. Lebedevi ja V. Manasseini nimedega.[6] Ringis loeti Herzeni «Kolokoli» ja muud revolutsioonilist kirjandust.[7]

Pärast selle ringi likvideerimist võimude poolt ei lakanud demokraatlikult meelestatud vene üliõpilaste juurdevool Tartusse, vaid isegi mõnevõrra suurenes, eriti seoses Veterinaaria Instituudi asutamisega 1873. a.[8]

80-ndatel aastatel kujunesid Tartu Ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis suuremad või väiksemad üliõpilaste rühmad, kes protesteerisid eelkõige üldise reaktsiooni pealetungimise tingimustes kehtestatud 1884. aasta ülikooli määrustiku vastu. Tartu Ülikooli ja Veterinaaria Instituudi üliõpilaste sidemed teiste Venemaa kõrgemate õppeasutuste üliõpilastega tugevnesid. 80-ndate aastate algul asutatud Vene Üliõpilaste Selts koosnes progressiivselt meelestatud üliõpilastest.

70.—80. aastatel oli Tartus tugev rühm narodnikuid. 1884. a. asutas «Narodnaja Volja» organisatsioon Tartusse oma trükikoja, mis asus üliõpilase V. Pereljajevi korteris.[9] 1884. a. sügisel trükiti selles ajakiri «Narodnaja Volja» nr. 10. Pereljajevi korterist, pärast tema äkilist surma 1885. a., leiti rööbiti narodnikliku kirjandusega ka K. Marxi ja F. Engelsi töid, näiteks «Kodusõda

---

[5] П. С. Рейфман, К истории кружка Тищинского, Лебедева, Манассеина. TRÜ Toimetised nr. 78, 1959, lk. 144—145.

[6] Sealsamas, lk. 147—171.

[7] Sealsamas ja Б. Егоров, Новые данные о тартуских студентах периода 1860 гг. TRÜ Toimetised nr. 87, lk. 136—143.

[8] Tartus asutati Veterinaaria Kool 1848. a., mis 1873. a. muudeti Veterinaaria Instituudiks 4-aastase kursusega.

[9] RAKA, Tartu, f. 402, nim. 2, s.-ü. 18599.

Prantsusmaal», «Töölisklassi olukord Inglismaal», «Sotsialismi arenemine utoopiast teadusele».[10]

Tollal hakkasid Tartu üliõpilaste hulgas levima ka marksistlikud ideed. Nende kandjateks olid tavaliselt teistest Venemaa ülikoolidest rahutustest või illegaalsetest ringidest osavõtmise pärast väljaheidetud üliõpilased, kes hoolimata avaliku või salajase politseivalve korraldamisest nende üle jätkasid ka Tartus marksistlike ideede levitamist.

Esimene teadaolev marksistlik rühm Tartu Ülikoolis tekkis 1888. a. arstiteaduskonna üliõpilase M. Lessniku ümber.[11] Kui viimane 1888. a. astus Tartu Ülikooli arstiteaduskonda, et sooritada ülikooli lõpetamise eksamid ja saada arsti kutse, tundis ta juba hästi K. Marxi töid, eriti «Kapitali». Rühmas loeti «Kapitali», telliti ajakirja «Neue Zeit» ja muud eesrindlikku kirjandust. Sellesse rühma kuulus ka ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilane N. Vassilenko[12] ja mõned poola üliõpilased.[13] Kui Lessnik 1889. a. lõpetas ülikooli ja lahkus Tartust, ei lagunenud rühm, sest Tartus leidus uusi Marxi õpetuse pooldajaid. Selle rühma leidiski eest 1890. a. Tartu ülikooli astunud F. Kistjakovski.[14] Rühm tugevnes

[10] RAKA, Tartu, f. 451, nim. 1, 1885. a., s.-ü. 1758, l-d 3—25.

[11] M. Lessnik oli poolakas, astus 1882. a. Varssavi ülikooli ning heideti juba 1883. a. sellest välja üliõpilaste rahutustest osavõtmise pärast. Tal ei olnud õigust kolme aasta kestel astuda teistesse kõrgematesse koolidesse, kuid Lessnik siirdus esiteks Krakovi, siis Berni ülikooli, kus õppis kuni 1887. a.
Vt. RAKA, Tartu, f. 402, nim. 2, s.-ü. 14628, l 63 jt.

[12] N. Vassilenko õppis Tartu Ülikoolis a. 1885—1890 ajalugu, oli ajaloo professoriks Harkovis ja Kiievis. Tema toimikus on säilinud kirjand L. Tolstoi «Pimeduse võimu» kohta, mis on kirjutatud 1888. a. lõpul. Autor nimetas seda teost hiilgavaks ning tuginedes G. Uspenski hinnangule, näitab, et kuskil kirjanduses pole paljastatud ühiskonna pahesid sellise jõuga kui L. Tolstoi draamas «Pimeduse võim».
Vt. RAKA, f. 402, nim. 2, s.-ü. 26659, l. 8—11.

[13] Н. Василенко, Академик Богдан Олександрович Кістяковский, Записки соціяльно-економічного відділу Укр. Акад. Наук, т. I. Київ, 1923, lk. XV. Selle suure artikli F. Kistjakovski kohta kirjutas N. Vassilenko pärast Kistjakovski surma.

[14] Sealsamas. Ametlikes dokumentides Kistjakovski eesnimi oli Fjodor, ukrainlased aga nimetavad teda Bogdaniks, F. Kistjakovski oli Kiievi Ülikooli professori poeg, kes juba gümnaasiumiõpilasena võttis osa illegaalsest ringist, mille eest ta gümnaasiumist välja heideti. Suurte pingutuste tulemusena lubati tal lõpetada Tallinna gümnaasium 1888. a. Siis astus ta kohe Kiievi Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda. Ta hakkas pooldama Ukraina kodanliku natsionalisti M. Dragomanovi õpetust, kuid see ei rahuldanud teda juba tollal täiel määral. Kistjakovski tutvus I. Franko ja M. Pavlikuga, kellega koos sõitis Austriasse. Seal hakati neid süüdistama agitatsioonis panslavismi kasuks ning arreteeriti lühikeseks ajaks. Austria politsei teatas nendest Kiievi sandarmivalitsusele ja Kistjakovski koos seltsimeestega arreteeriti uuesti nende Kiievisse jõudmisel. Nende käest leiti rohkesti revolutsioonilist kirjandust. 1889. a. lõpul heideti Kistjakovski Kiievi Ülikoolist välja. 1890. a. algul astus ta Harkovi Ülikooli, kus ta sai õppida tuntud ajaloolase D. Bogalei juures ainult mõned kuud, sest siit heideti ta välja seoses üliõpilaste rahutustega. Tartus astus ta õigusteaduskonda. Õppis pingeliselt rööbiti põhiainetega ka keeli, oli ainsaks J. Baudouin de Courtenay õpilaseks, õppis ka eesti keelt. Siis hakkas ta suurt huvi tundma marksismi vastu. Hiljem Kistjakovski oli tuntud teadlane-akadeemik. Suri 1920. a.

eriti 1891.—1892. a., millal Tartu Ülikooli astus rida Moskva Ülikoolist üliõpilaste liikumisest osavõtmise eest väljaheidetud üliõpilasi, nagu G. Sokolov, N. Ljubimov, Z. Abdušelišvili jt.[15] Kiievi Ülikoolist väljaheidetuna tuli Tartu Ülikooli 1891. a. Nikolai Adamovitš ning hakkas kohe siin marksistlikust rühmast osa võtma. 1891. aasta lõpuks oli rühm muutunud juba ringiks. Jelena Adamovitš, kes selles ringis tutvus marksismiga, kirjutas, et 1892. a. nad õppisid K. Marxi «Kapitali» ja muud marksistlikku kirjandust, tegid katset tõlkida vene keelde Erfurti programmi.[16] 1892. aasta suvevaheajal sõitis F. Kistjakovski Kiievisse, kus ta teadliku marksistina propageeris uusi ideid.[17] Seal ta arreteeriti. Samal ajal arreteeriti ka Veterinaaria Instituudi üliõpilane S. Stempovski,[18] ülikooli lõpetanud P. Zaorski[19] ja endine Veterinaaria Instituudi üliõpilane A. Ženczikovski,[20] kes oli seotud ülikooli marksistliku ringiga.

K. Marxi ideede tundmaõppimisega hakati tegelema ka Läti Demokraatlikus Üliõpilaste Teaduslik-Kirjanduslikus Ühingus, mis asutati 1889. aastal keskusega Riias. Sellesse ühingusse kuulusid mitmed läti üliõpilased Tartu Ülikoolist. Omavahel nimetasid ühingu Tartu osakonna liikmed seda ka «Pipkalonijaks» (ühe asutaja P. Pipkaleisi[21] nime järgi). Ühingu liikmed, kes asusid Tartus, korraldasid õhtuid, kus arutati kirjanduslikke ja ühiskondlik-filosoofilisi küsimusi. Ühingu liikmed olid läti demokraatliku üliõpilaskonna esireas võitluses «Letonia» korporatsiooni koondunud läti kodanlike üliõpilaste vastu. Viimased hoolitsesid ainult lõbusa elu ja kodanlik-natsionalistlike ideede propageerimise eest. Teaduslik-Kirjanduslik Ühing hakkas Riias välja andma läti-

---

[15] RAKA Tartu, f. 325, nim. 1, s.-ü. 983, l. 42. 1892.—1894. a. tuli Moskva ülikoolist Tartusse 22 üliõpilast, suurem osa neist a. 1892.

[16] Центральный Партархив при ин-те Марксизма-Ленинизма, M. f. 124, nim. 1, s.-ü. 15, l-d 4, 13 ja 29. Jelena Adamovitš oli vana revolutsionäär, vanade bolševike ühingu liige. Tema toimikus on säilinud ametlik dokument, mis tõendab, et 1892. a. oli ta seotud Tartu marksistliku ringiga. Politsei vabritseeris tema kohta süüdistuse, mis aga lõpetati arvatavasti asitõendite puudulikkuse tõttu.

[17] Н. Василенко, Академик Б. О. Кістяковский..., lk. XV—XVI.

[18] Sealsamas, lk. XVI. Zaorski juures leiti revolutsioonilist kirjandust, näiteks A. Thuni raamat revolutsioonilise liikumise kohta Venemaal, Stempovski juurest suur revolutsioonilise kirjanduse nimestik.

[19] RAKA Tartu, f. 402, nim. 2, 1886—1890, s.-ü. 28096 ja 28097. Zaorski oli poolakas, tuli Tartu Ülikooli Varssavi Ülikoolist. Lõpetas Tartu Ülikoolis matemaatika-loodusteaduskonna a. 1890. Töötas Ukrainas. Kistjakovskil olid temaga sidemed.

[20] RAKA Tartu, f. 404, nim. 1, 1886—1890, s.-ü. 1749, l-d 1, 5 ja 40. Ženčikovski tuli Tartu Veterinaaria Instituuti II kursusele Varssavi Veterinaaria Koolist 1886. a. Lõpetas Tartu Veterinaaria Instituudi 1890. a. Töötas Ukrainas, kus temaga puutuski kokku Kistjakovski.

[21] RAKA Tartu, f. 402, nim. 2, s.-ü. 18921. Nendest toimikutest selgub, et P. Pipkaleis õppis usuteaduskonnas, kuid läti revolutsionäär P. Dauge kirjutas oma mälestustes, et P. Pipkaleis oli veendunud ateist. Usuteaduskonda astus ta üksnes sellepärast, et keegi Liivimaa aadlikest oli talle selleks andnud stipendiumi. Vt. «Большевик Советской Латвии», 1946, nr. 11/12, lk. 63—76.

keelset kirjanduslikku almanahhi «Puhrs»,[22] mida ilmus 1891.—1897. aastani 7 numbrit. Almanahhis avaldati esimeste läti marksistide artikleid. Tollal õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas tuntud läti revolutsiooniline poeet E. Veidenbaum,[23] kes oli almanahhi «Puhrs» aktiivne kaastööline kuni oma surmani 1892. a. Artiklis «Kohtu seaduste tekkimine ja nende ajalooline areng» näitas E. Veidenbaum, et klassiühiskonnas need seadused teenindavad valitseva klassi huve. E. Veidenbaumi ümber koondunud läti marksistide rühm[24] oli seotud vene üliõpilaste-marksistidega ning koos nendega peeti ideelist võitlust narodnikute vastu.

Läti Üliõpilaste Teaduslik-Kirjandusliku Ühingu read ei olnud kaugeltki ühtsed. Peale marksistide oli ühingus ka neid, kes hiljem osutusid aktiivseteks läti kodanlikeks tegelasteks.

Marksism leidis poolehoidjaid ka eesti intelligentsi hulgas. Tartus tutvus marksismiga 90-ndate aastate keskpaiku Eduard Vilde, kes oli seotud läti ja vene marksistidega. «Siin on üks läti üliõpilaste teaduslik selts, kes suure agarusega rahvamajanduslikul põllul töötab,» märkis E. Vilde ühes oma erakirjas. «Selts on mitte-rahvusline. Umbes 6—7 eesti üliõpilast, siis ka mõned venelased, kellel samasugused püüded, hoiavad nendega kokku ja käivad koos. Ka mina olen selle ringkonna õpilane. Ma olen viimasel ajal teaduslist kirjandust lugenud, mis inimest tõesti alles mõtlevaks inimeseks teeb. Ajalugu, rahva-ökonoomia, sotsiaalpoliitika, mõttetarkus — kõik seisab hoopis uues valguses muu ees.»[25] Kuigi E. Vildest järjekindlat marksisti ei saanud, aitas marksismiga tutvumine suuresti kaasa tema kui eesti demokraatliku kirjanduse ja kriitilise realismi ühe suurema esindaja väljakujunemisele. Marksismi tundmine kajastus E. Vilde loomingus eriti sotsiaalsete probleemide lahendamisel. Tema teostes «Raudsed käed», «Külmale maale», «Mahtra sõda» jt. näidatakse tõetruult klassivastuolusid Eestis XIX sajandi teisel poolel.

Marksistid valisid üliõpilastega vestluste pidamiseks tolleaja demokraatlikud üliõpilaste seltsid, näiteks ülikoolis Vene Üliõpilaste Seltsi[26] ja Veterinaaria Instituudis «Concordia» ja «Societas'e». Nendes korraldati vastavalt ühel kindlal nädalapäeval lugemise-vestluse õhtuid. Marksistid esinesid referaatidega, millede pealkirjad ei äratanud politseis kahtlust, kuid sisu oli marksistlik.

1893. a. marksistliku ringi koosseis muutus. Suunavat osa

---

[22] «Puhrs» tähendab tõlkes varaaita (see tähendab teadmiste varaaita).

[23] Oma luules kutsus E. Veidenbaum läti proletariaati tõusma üles kurnajate vastu. Vt. Очерки истории Коммунистической партии Латвии, ч. I, Рига 1960 (Макет), lk. 21.

[24] Sealsamas. Peale E. Veidenbaumi kuulusid sellesse rühma õigusteaduskonna üliõpilane F. Rozin, keeleosakonna üliõpilane J. Kovalevski jt.

[25] E. Vilde, Artikleid ja kirju, Tallinn 1957, lk. 321—322.

[26] RAKA Tartu, f. 229, nim. 99, 1893, s.-ü. 11, l-d 1—2. Mõned politseinikud pidasid tollal seda seltsi illegaalseks ringiks, kuid tegelikult oli see legaalne organisatsioon, mille liikmeteks olid ka mitmed üliõpilased-marksistid.

etendasid Moskva Ülikoolist tulnud üliõpilased K. Levitski, K. Tšerekul-Kuš, I. Davõdov jt. 1893. a. detsembris toimusid läbiotsimised K. Tšerekul-Kuši, I. Davõdovi, A. Skvortsovi, N. Baizdrenko ja E. Degeni juures. Skvortsov, Baizdrenko ja Davõdov arreteeriti.[27]

Üliõpilaste koosseisude muutumise tõttu ei saanud marksistide rühmakesed olla siin kuigi püsivad.

Suur huvi Marxi õpetuse vastu selgub ka üliõpilaste kirjalikest töödest majandusteaduse alalt. Näiteks õigusteaduskonna üliõpilane I. Davõdov kirjutas 1894. a. lõpul töö «Kasumi normi küsimuse kohta», milles kasutas ka Marxi õpetust.[28] I. Davõdov oli endine Moskva Ülikooli üliõpilane ning taotles ametivõimudelt luba Moskvas elamiseks ja taasvastuvõtmist Moskva Ülikooli, mida talle aga keelati, sest Davõdov oli viimasest välja heidetud üliõpilaste rahutustest osavõtmise pärast.[29] Politsei korraldas range järelevalve I. Davõdovi üle. Ta võttis 1894. a. jaanuaris osa Moskvas toimunud üliõpilaste diskussioonist narodnikute vastu.[30] Moskvas viibimise kohta teatas Moskva ohranka ülem Berdjajev, et Davõdov käis läbi eranditult nende isikutega, kes on poliitiliselt ebaustavad.[31] Eelmainitud diskussiooniõhtul Davõdov, lähtudes marksistlikust teooriast, astus välja ühe tuntuima narodnikute teoreetiku V. V. (Vorontsovi) vastu. Kui V. V. oma osavate ja keerukate argumentidega sundis Davõdovit vaikima, siis võttis kohalviibiv V. I. Lenin sõna ning esines hiilgavalt Davõdovi kaitseks. Lähtudes K. Marxi õpetusest ja Venemaa konkreetsete olude tundmisest kummutas ta narodnikute seisukohad niivõrd veenvalt, et pani kõik pealtkuulajad tõsiselt mõtlema. Suurem osa narodnikuid hakkas temasse suhtuma kui ohtlikusse vastasesse. «Marksistlik vähemus juubeldas eriti pärast Vladimir Iljitši teist vastust soliidsele narodnikule,» kirjutab selle kohta Lenini õde.[32]

Davõdovist sai järjekindel leninlane, kes hiljem jätkas marksistlike ideede levitamise eest peetavat võitlust. Tal olid sidemed Peterburi üliõpilaste ning ka töölistega. 1895. a. arreteeriti ta revolutsioonilise tegevuse pärast ning saadeti kolmeks aastaks asumisele. Ka Tartu Ülikoolist heideti ta välja.[33]

---

[27] RAKA Tartu, f. 325, nim. 1, s.-ü. 384, l. 703. Hiljem lasti nad aga vabaks. Selle ringi liikmetel oli pidev side Moskva üliõpilastega (RAKA, f. 296. nim. 299, 1893, s.-ü. 11, l-d 1—2).

[28] Sealsamas, f. 402, nim. 1, s.-ü. 8270, l-d 12—28.

[29] RAKA Tartu, f. 402, nim. 2, 1892—1896, s.-ü. 4180, l. 11.

[30] Воспоминания о Ленине, I, M. 1956, lk. 153.

[31] Sealsamas.

[32] Sealsamas, lk. 152.

[33] RAKA Tartu, f. 402, nim. 2, s.-ü. 4180, l. 3.

Pärast asumiselt tagasijõudmist 1897. a. arreteeriti Davõdov uuesti Moskvas. 1900. a. põgenes välismaale, kust tuli tagasi illegaalselt 1901. a. ning oli koopteeritud VSDTP Moskva Komitee liikmeks. Arreteeriti varsti selle komitee koosolekul ja saadeti välja Ida-Siberisse. Hiljem aktiivne kommunistliku partei liige. Vt. Политическая каторга и ссылка, M. 1934, lk. 177.

Üheks Davõdovi kaaslaseks Tartu Ülikoolis oli endine Moskva Ülikooli üliõpilane N. Ljubimov, kes samuti pidas sidemeid Moskva üliõpilastega.[34] Koos mõne teise Tartu Ülikooli üliõpilasega panid nad tõelise aluse marksistliku teooria omandamisele Tartu üliõpilaste hulgas. Davõdov oli hea konspiraator, ja võib oletada, et just sellepärast ei teadnud tema tegevusest peaaegu midagi V. Maljantovitš. Viimane oli Veterinaaria Instituudi üliõpilane ja astus ühendusse Tartu Ülikooli marksistliku ringiga hiljem, mistõttu tema andmed selle ringi tegevuse kohta on puudulikud ning mõneski osas ebatäpsed.[35]

Marksistliku ringi tegevus Tartu Ülikoolis muutus eriti intensiivseks 1895. a., kui ülikooli õigusteaduskonda astus õppima Virgili Šantser,[36] kes oli juba varem mujal tutvunud Marxi õpetusega. Ta juhtis ringi tegevust ning sidus marksistliku teooria õppimise konkreetse narodniklusevastase võitlusega.[37] V. Šantser oli tuline uute revolutsiooniliste ideede pooldaja[38] ning koos oma ringi liikmetega püüdis ta neid levitada üliõpilaste hulgas. Selle ringi tegevuse legaalseks keskuseks kujunes tollal Veterinaaria Instituudi üliõpilaste selts «Concordia», mille söökla saalis peeti suuremaid diskussioonikoosolekuid. Koos oma esimehe V. Maljantovitšiga tegi «Concordia» paari aasta kestel tõsise edusammu poliitilise võitluse suunas.[39] Kui näiteks 1894. a. detsembris arutati «Concordia» seltsis Moskva üliõpilaste üleskutset ühineda nõudmisega — taastada 1863. a. ülikoolide määrus, siis koosolek tegi otsuse keelduda ühinemisest ning moskvalaste kiri rebiti puruks.[40] 1896. aastaks aga selline enesessesulgumine oli kadunud, «Concordia» sööklas korraldatavaid üliõpilaste koosolekuid

[34] RAKA, f. 325, 1893. a., s.-ü. 984, l. 475. Ljubimov astus Tartu ülikooli 1892. a., tegi samuti katseid pääseda Moskva Ülikooli tagasi, kuid seda luba talle ei antud. Lõpetas Tartu Ülikooli 1897. a. Vt. RAKA Tartu, f. 402, nim. 2, 1892—1897, s.-ü. 15155, l-d 6—25.

[35] V. Maljantovitš astus Tartu Veterinaaria Instituuti 1892. a. ja lõpetas selle 1897. a., vt. RAKA, f. 402, nim. 1, s.-ü. 2448, l-d 1—54. Oma artiklis (Дерптская группа марксистов 1894—1896 гг. и В. Шанцер. «Пролетарская революция» 1923, nr. 14) Maljantovitš mainib, et Davõdov ei kuulunud Šantseri ringi. See väide ei saa õige olla, sest Šantser oli ka hiljem seotud Davõdoviga.

[36] RAKA Tartu, f. 402, nim. 1, s.-ü. 29083, l. 13. V. Šantser astus Tartu ülikooli märtsis 1895. a. ja lõpetas selle 1899. a. Pärast ülikooli lõpetamist töötas lühikest aega Odessas, siis Moskvas, kus astus VSDTP liikmeks ning võttis aktiivselt osa partei tööst. 1901. a. arreteeriti ja saadeti asumisele Siberisse. Moskvasse tagasi tulnud, võttis akiivselt osa 1905. a. revolutsioonist. Arreteeriti uuesti, kuid asumiselt põgenes välismaale, jätkas parteitööd, suri 1911. a.

[37] Дерптская группа марксистов, lk. 599. Vt. samuti Е. Левицкая, Памяти старого друга. «Пролетарская Революция» 1922, nr. 8, lk. 3—4.

[38] Е. Левицкая, Памяти старого друга, lk. 3.

[39] V. Maljantovitš kirjutas, et enne V. Šantseri Tartusse tulekut mõned «Concordia» liikmed lugesid ka marksistlikku kirjandust, kuid nad ei levitanud seda. «Nad ei võtnud osa üliõpilaselust ja hoidusid kõrvale isegi niisugustest küsimustest, nagu teiste linnade üliõpilaste streigivõitluse toetamine.» Üheks selliseks üliõpilaseks oli F. Gurevitš (Dan), hiljem menševike liider. Vt. В. М., Дерптская группа марксистов, lk. 599.

[40] RAKA Tartu, f. 325, nim. 1, s.-ü. 983, l-d 45—46.

kasutati siis juba revolutsiooniliste ideede levitamiseks. Ühel säärasel koosolekul arutati korporantide ja eriti nn. «Valge Elevandi» ja «Rohelise Mao» organisatsioonidesse kuuluvate üliõpilaste amoraalset käitumist. Koosolekul esines ka V. Šantser, kõneldes kõrgetest ideaalidest, millest peavad lähtuma noored haritlased rahva teenimisel. Kõnes väljendati revolutsioonilisi ideid, mis paistsid ülikooli ja Veterinaaria Instituudi administratsioonile eriti kardetavatena. Korraldati põhjalik juurdlus selle koosoleku kohta.[41] Šantseri seltsimehed püüdsid teda igati kaitsta, kuid ülikooli rektor tegi Šantserile noomituse hoiatusega, et lubamata koosolekute organiseerimise kordumise puhul heidetakse ta ülikoolist välja.[42]

See oli Tartu marksistidele tõsiseks hoiatuseks. Nad tugevdasid konspiratsiooni, mistõttu andmed nende järgneva tegevuse kohta on äärmiselt puudulikud. Šantseri ringi liikmed pidasid kirjavahetust väljaspool Tartut asuvate revolutsiooniliste tegelastega. Nad propageerisid marksistlikke ideid ka ajalehtedes «Орловский вестник» ja «Самарский вестник».[43]

Šantseri ringis oli mitmesuguseid inimesi, näiteks Z. Frenkel, kes astus hiljem kadettide partei liikmeks ja tegutses I Riigiduuma liikmena selle partei fraktsioonis. Advokaat Maljantovitš ja arst E. Panov olid hiljem menševikud. Arst M. Djakonov ja jurist K. Levitski olid bolševikud. Ringi liikmeks oli ka saksa sotsiaaldemokraat A. Müller,[44] kes töötas tollal Tartu Ülikoolis mehhaanikuna.[45]

Kõige lähemaks V. Šantseri sõbraks Tartu ülikoolis ja ka hiljem oli K. Levitski, kes gümnaasiumi lõpetamise järel sattus revolutsiooniliste ideede levitamise pärast kohe vanglasse. Tartu Ülikoolis õppis ta 1892.—1896. a.[46] Kui V. Šantser Tartu jõudis, leidis ta ülikoolis eest juba «staažiga» marksiste. Üks neist oli kindlasti K. Levitski, kes aitas Šantseril ringi tööd korraldada ja juhtida. Ülikooli lõpetamise järel ta jätkas revolutsioonilist tööd ja astus VSDTP ridadesse.[47]

Hiljem ringi tegevus soikus, sest osa liikmeid lõpetas ülikooli ja osa revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilasi heideti ülikoolist ja Veterinaaria Instituudist välja. Šantser puutus aga ka hiljem

---

[41] RAKA Tartu, f. 404, nim. A-l, 1896—1897, s.-ü. 4017, l-d 15—23.

[42] Sealsamas, f. 402, nim. 1, s.-ü. 29083, l. 20.

[43] Е. Левицкая, Памяти старого друга, lk. 4.

[44] В. М., Дерптская группа макрсистов, lk. 600.

[45] Vt. Eesti biograafiline leksikon, Tartu 1928, lk. 305. A. Müller tellis Saksamaalt ajakirja «Neue Zeit» ja muud sotsiaaldemokraatlikku kirjandust. Võib oletada, et tema kaudu saadi ka Erfurti programm Saksamaalt.

[46] RAKA Tartu, f. 402, nim 1, 1893, s.-ü. 15060, l. 1.

[47] K. Levitski abikaasaks oli Šantseri ringi liikme Z. Frenkeli õde Jevgenia, kes nakatus marksistlikest ideedest juba 1896. aastal ning oli meheleustavaks parteikaaslaseks. K. Levitski oli 1901: aastast alates Odessa bolševike organisatsiooni komitee liige. 1905. a. oli 2 korda arreteeritud koos naisega. Vt. Е. Левицкая, Из жизни Одесского подполия. «Пролетарская Революция» 1922, nr. 6, lk. 135—157.

kokku ülikoolikaaslastega, näiteks I. Davõdoviga Moskvas pärast viimase asumiselt tagasitulekut (1901. a.) ja korduvalt Konstantin ja Jevgenia Levitskiga.[48]

On teada, et tollal oli Tartu üliõpilaste hulgas ka teisi revolutsioonilise mõtte kandjaid. Näiteks aastail 1894—1896 õppis Veterinaaria Instituudis tuntud Poola revolutsionääri ja Nõukogudemaa juhtiva tegelase Feliks Dzeržinski vend Kasimir Dzeržinski,[49] kes pärast Instituudist lahkumist omal soovil (1896. a.) oli tsaarivalitsuse kohtuorganite poolt teise selle instituudi üliõpilase N. Sviderskiga tagaotsitav.[50] Võib arvata, et nad võtsid osa illegaalsest tööst. Nad ei olnud eespool iseloomustatud marksistliku ringi liikmed, kuid võtsid osa marksistliku ringi poolt korraldatud diskussioonikoosolekutest.

J. Polevoi oma mahukas monograafias «Marksismi tekkimine Venemaal»,[51] on lühidalt puudutanud marksismi levikut ka Eestis ja Lätis. Kahjuks on osa andmeid monograafias esitatud puudulikult ning ka ekslikult. Näiteks Läti Üliõpilaste Kirjanduslik-Teaduslikku Ühingut oma almanahhiga «Puhrs» ja «Pipkaloniat» peab ta kaheks erinevaks organisatsiooniks.[52] Tegelikult oli üks ühing kahe nimetusega.

Samuti pole antud vajalikku selgust Tartu Ülikooli marksistlike ringide kohta.[53]

Hoolimata sellest, et Tartu üliõpilaste marksistlikud rühmad ja ring ei olnud seotud töölisliikumisega, etendasid nad samuti kui kõik teised marksistlikud ringid Venemaal tähtsat osa töölisklassi revolutsioonilist parteid ettevalmistaval etapil.

---

[48] Е. Левицкая, Памяти старого дурга. lk. 5. Oma kirjas Levitskile Šantser kirjutas 1901. a.: «Tänu Davõdovile, kes jõudis tagasi asumiselt Arhangelskist, õnnestus mul luua mõningaid tutvusi ja ma loodan elada inimlikult.»

[49] RAKA Tartu, f. 404, nim. 1, 1894—1898, s.-ü. 1627.

[50] Sealsamas.

[51] Ю. З. Полевой, Зарождение марксизма в России, М. 1959.

[52] Sealsamas, lk-d 508 ja 512.

[53] Sealsamas, lk-d 511 ja 512.

МАРКСИСТСКИЕ КРУЖКИ В ТАРТУСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ И ВЕТЕРИНАРНОМ ИНСТИТУТЕ В 80—90-х ГОДАХ XIX ВЕКА

Проф. доктор исторических наук Х. Мосберг

Резюме

Если студенческое движение в Тарту в конце XIX и начале XX в. сравнительно полно освещено в работах Э. Янсена и Л. Эрингсон, то история первых марксистских кружков была до сих пор разработана неудовлетворительно.

Данная статья написана на основе привлечения новых источников, что дало возможность уточнить сведения о первых марксистских кружках в Тарту и исправить прежние ошибочные высказывания.

Первая известная нам группа марксистов возникла в 1888 г. вокруг студента медицинского факультета поляка М. Лесника, который в 1883 г. был исключен из Варшавского университета и учился в Бернском университете до 1887 г. Когда он прибыл в 1888 г. в Тартуский университет, он хорошо знал труды К. Маркса. В группе читали «Капитал» К. Маркса и другую революционную литературу. В 1889 г. Лесник по окончании университета выбыл из Тарту, но группа не распалась, т. к. здесь нашлись новые последователи учения К. Маркса. Эту группу нашел здесь Ф. Кистяковский, который после его исключения за нелегальную работу из Киевского, затем Харьковского университетов в 1891 г. поступил на юридический факультет Тартуского университета. В 1892 г. эта группа разрослась в более постоянный кружок, так как именно в это время в Тартуский университет и Ветеринарный институт поступило значительное количество студентов, исключенных из других университетов России за участие в студенческих волнениях. Например, за годы 1892—1894 только из Московского университета прибыло в Тартуский 22 студента. Елена Адамович, которая в этом кружке ознакомилась с марксизмом, писала в своих воспоминаниях, что в 1892 г. они изучали «Капитал» К. Маркса и другую марксистскую литературу, делали попытку перевести на русский язык Эрфуртскую программу немецкой социал-демократии.

Во время летних каникул 1892 г. члены кружка разъехались. Они устанавливали новые связи и распространяли марксистские идеи на местах. Кистяковский вел марксистскую пропоганду в Киеве. Вместе с ним были арестованы некоторые тартуские студенты и ранее учившиеся в Тарту, но поступившие на работу П. Заорский, А. Женчиковский и др., однако кружок не развалился. С этим кружком была связана группа латышских и эстонских марксистов.

В 1893 г. состав этого марксистского кружка значительно изменился. В декабре 1893 г. были проведены обыски у студентов

К. Черекуль-Шуша, И. Давыдова, А. Скворцова, Н. Байздренко и Е. Дегена. Давыдов, Скворцов и Байздренко были арестованы, но скоро выпущены.

В январе 1894 г. И. Давыдов поехал в Москву и принял участие в нелегально устроенной дискуссии марксистов с народниками, в частности с В. Воронцовым. Когда Воронцов своей аргументацией вынудил Давыдова замолчать, тогда выступил прибывший на эту дискуссию В. И. Ленин и провел блестяще защиту марксистских взглядов. Давыдов стал непоколебимым ленинцем.

Работа марксистского кружка тартуских студентов стала особенно интенсивной с 1895 г., когда на юридический факультет Тартуского университета поступил Виргилий Шанцер («Марат»), который был знаком с марксизмом еще до прибытия в Тарту. Он увязывал задачу изучения марксистской теории с конкретной задачей борьбы с народничеством. Члены кружка организовали вечера с рефератами в студенческой столовой общества Ветеринарного института «Concordia». Эти рефераты оказывали огромное познавательное влияние на студенчество. После одного такого вечера в 1896 г. университетская администрация привлекла к ответственности Шанцера, а администрация Ветеринарного института Малянтовича. После этого кружок усилил конспирацию и очевидно к концу 90-х годов распался вследствие выбытия из Тарту его членов.

MARXISTISCHE ZIRKEL AN DER UNIVERSITÄT UND AM VETERINÄRINSTITUT ZU TARTU IN DEN ACHTZIGER-NEUNZIGER JAHREN DES 19. JAHRHUNDERTS

H. Moosberg

Zusammenfassung

Während die Studentenbewegung aus der Zeit vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts verhältnismäßig eingehend in den Arbeiten von E. Jansen und L. Eringson behandelt worden ist, hat jedoch die Geschichte der ersten marxistischen Zirkel bisher nur wenig Beachtung gefunden.

Der vorliegende Artikel wurde unter Heranziehung von neuen Geschichtsquellen verfaßt, wobei die Daten über die ersten marxistischen Zirkel in Tartu präzisiert und fehlerhafte frühere Angaben berichtigt werden konnten.

Die erste uns bekannte marxistische Gruppe scharte sich im Jahre 1888 um den Studenten der medizinischen Fakultät, den Polen M. Lesnik, der im Jahre 1883 aus der Warschauer Univer-

sität ausgeschlossen worden war und an der Universität zu Bern bis zum Jahre 1887 studiert hatte. Als er im Jahre 1888 an die Universität zu Tartu kam, war er schon ein guter Kenner der Werke von K. Marx. In der Gruppe wurde «Das Kapital» von K. Marx und anderes revolutionäres Schrifttum gelesen. Als Lesnik im Jahre 1889 nach Beendigung der Universität die Stadt Tartu verließ, löste sich die Gruppe nicht auf, da sich hier neue Anhänger der Lehre von K. Marx fanden. Als F. Kistjakowski, nachdem er wegen illegaler Arbeit aus der Kiewer und später aus der Charkower Universität ausgeschlossen worden war, im Jahre 1891 sein Studium an der juristischen Fakultät der Universität zu Tartu fortsetzte, fand er diese Gruppe vor. Im Jahre 1892 bildete die Gruppe schon einen ständigen Zirkel, da gerade zu dieser Zeit eine große Anzahl von aus anderen Universitäten Rußlands wegen Teilnahme an Studentenunruhen ausgeschlossenen Studenten die Universität und das Veterinärinstitut zu Tartu bezogen. So z. B. kamen in den Jahren 1892—1894 nur allein aus der Moskauer Universität 22 Studenten an die Universität zu Tartu. Elena Adamowitsch, die in diesem Zirkel den Marxismus kennenlernte, schrieb in ihren Memoiren, daß sie im Jahre 1892 «Das Kapital» von K. Marx und anderes marxistisches Schrifttum studierten, daß sie den Versuch machten, das Erfurter Programm der deutschen Sozialdemokratie ins Russische zu übersetzen.

In den Sommerferien des Jahres 1892 fuhren die Mitglieder des Zirkels auseinander. Sie knüpften neue Verbindungen an und setzten die Verbreitung der Ideen des Marxismus weiter fort. Kistjakowski, der sich in Kiew propagandistisch betätigte, wurde verhaftet und mit ihm zusammen einige Tartuer Studenten und P. Saorski, A. Shengikowski u. a., die früher in Tartu studiert hatten, nun aber arbeiteten. Der Zirkel löste sich jedoch nicht auf. Mit diesem Zirkel stand auch eine Gruppe lettischer und estnischer Marxisten in Verbindung.

Im Jahre 1893 gingen große Veränderungen im Mitgliederbestand dieses marxistischen Zirkels vor sich. Im Dezember 1893 wurden bei den Studenten K. Tscherekul-Kuscha, I. Davydow, A. Skwortsowa, N. Baisdrenko und E. Degena Haussuchungen vorgenommen. Dawydow, Skwortsow und Baisdrenko wurden verhaftet, jedoch bald auf freien Fuß gesetzt.

Im Januar 1894 fuhr I. Dawydow nach Moskau und nahm an einer illegal veranstalteten Diskussion der Marxisten mit den Volkstümlern (Narodniki), insbesondere mit W. Worontsow, teil. Als Worontsow mit seiner Argumentation Dawydow zum Schweigen brachte, trat W. I. Lenin, der zu dieser Diskussion gekommen war, mit einer glänzenden Verteidigung der marxistischen Ansichten auf. Dawydow wurde zu einem unerschütterlichen Leninisten.

Die Arbeit des marxistischen Zirkels der Tartuer Studenten wurde ab 1895 besonders intensiv, als Virgili Schanzer («Marat»), der den Marxismus schon vor seiner Ankunft in Tartu kennen-

gelernt hatte, in die juristische Fakultät der Universität zu Tartu eintrat. Er verband die Aufgabe des Studiums der marxistischen Theorie mit der konkreten Aufgabe des Kampfes mit der Bewegung der Volkstümler (Narodniki). Die Mitglieder des Zirkels veranstalteten Abende mit Referaten im Speisesaal des Studentenvereins «Concordia» am Veterinärinstitut. Diese Referate übten einen großen Einfluß auf die Studentenschaft aus. Nach einem solchen Abend im Jahre 1896 wurde Schanzer von der Administration der Universität, Maljantowitsch jedoch von der Administration des Veterinärinstituts zur Verantwortung gezogen. Nach diesem Vorfall arbeitete der Zirkel streng geheim und löste sich augenscheinlich, da die Mitglieder die Stadt Tartu verließen, Ende der neunziger Jahre auf.

ТАРТУСКАЯ НАРОДОВОЛЬЧЕСКАЯ ТИПОГРАФИЯ

(Из истории русской бесцензурной журналистики)

Канд. филол. наук П. С. Рейфман

Кафедра русской литературы

Осенью 1884 г. вышел 10 № бесцензурного журнала «Народная воля». Значительная часть его тиража была отпечатана в подпольной типографии в Тарту, по словам одного из знавших о ней народовольцев, И. И. Попова, прекрасно поставленной и организованной. [1]

Новый номер журнала появился в сложной обстановке. В первой половине 80-х годов царское правительство нанесло партии «Народная воля» ряд тяжелых ударов. Оно стремилось массовыми казнями, арестами, ссылками сломить дух революционеров. В начале 1882 г. была разгромлена подпольная типография в Одессе, после этого, более двух лет, журнал «Народная воля» не выходил совсем. Внутренний кризис народничества, а также правительственные репрессии вызвали растерянность и шатания среди наименее стойких членов партии, особенно усилившиеся к 1883 году, в связи с предательством одного из руководителей «Народной воли» — С. П. Дегаева. Возникла необходимость принять решительные меры для преодоления шатания и разброда. Важную роль среди этих мер играл выпуск 10-го № «Народной воли». [2] Он должен был свидетельствовать, что партия не разгромлена, сплотить ее членов, воодушевить их на новые подвиги в борьбе с царизмом. Издание 10-го № «Народной воли» следует рассматривать в ряду важнейших действий, осуществленных народовольцами в 1884 году. Оно было восторженно встречено передовой частью общества; «Одушевление, вызванное 10 №, всеобщее», — писал народоволец П. Ф. Якубович. [3]

Не удивительно, что в организации Тартуской типографии, ее работе, выпуске журнала принимали непосредственное участие руководители «Народной воли» средины 80-х годов: выдающийся

---

[1] См. И. И. Попов, Минувшее и пережитое, П., 1924, т. I, стр. 132.

[2] Опубликован в сборнике «Литература партии „Народная воля"», ред. Базилевского, Париж, 1905. Так как вопрос о содержании журнала «Народная воля» неоднократно освещался в литературе, в статье он не затрагивается.

[3] С. Валк, К истории процесса 21, Красный архив, 1929, т. 37, стр. 153.

революционер, друг Маркса, первый переводчик «Капитала» на русский язык, человек необыкновенной смелости и преданности революционному делу, Г. А. Лопатин; известный поэт, организатор молодежи, П. Ф. Якубович; член «распорядительной комиссии» «Народной воли» Н. М. Салова. В 1887 г., во время так называемого «процесса 21», всем им, как одно из важнейших обвинений, инкриминировалось участие в организации и работе Тартуской типографии. Г .А .Лопатин возглавил подготовку к выпуску 10-го №; как указывалось в материалах следствия, он «принимал ближайшее участие в руководстве работами по печатанию . . .», а «осенью же 1884 г. был в Дерпте, причем отвез содержателю тайной типографии Переляеву статьи для помещения в № 10 «Народной воли».[4] Н. М. Салова вела переписку с Тарту, посылала для типографии деньги и посылки. П. Ф. Якубович весной 1884 г. специально ездил в Тарту для налаживания типографии. Летом и осенью того же года он провел там несколько месяцев (с начала июня по конец сентября), непосредственно участвуя в выпуске 10 №.

Естественно, что в исследованиях по истории «Народной воли» неоднократно упоминается о Тартуской типографии. Сведения о ней излагаются в публикациях и комментариях С. Валка, в статьях К. Оберучева, С. Лифшица, Р. Кантора, в книге Д. Кузьмина[5]; мимоходом говорится о типографии и во многих других работах.

Несмотря на это, специально вопрос о Тартуской типографии изучался мало. Опубликованные о ней материалы отнюдь не исчерпывают темы. Они привлекаются то в связи с исследованиями о П. Ф. Якубовиче (С. Валк, К. Оберучев), то в общем обзоре подпольных народовольческих типографий (С. Лифшиц, Д. Кузьмин), то при изучении частного вопроса о провале типографии и показаниях А. М. Новикова (Р. Кантор). Архивный материал о Тартуской типографии использован далеко не полностью, мало привлечены фонды ЦГИА Эстонской ССР. Особенно недостаточно освещена роль местных тартуских революционеров в работе типографии, о них совсем или почти совсем не упоминают, сообщают иногда неверные и противоречивые сведения. Ошибочные утверждения встречаются и по другим вопросам.[6] Да и большинство статей, о которых говорилось выше, напечатно не позднее 1920-х — начала 1930-х годов и относитель-

---

[4] ЦГИАЛ, ф. 1405 (министерство юстиции), оп. 86, № 10939, лл. 31 об., 32 об. — 33 об.

[5] С. Валк, К истории процесса 21, Красный архив, 1929—1930. тт. 36—38; К. Оберучев, Год жизни П. Ф. Якубовича, Голос минувшего, 1914, № 7; С. Лифшиц, Подпольные типографии 60-х, 70-х и 80-х годов, Каторга и ссылка, 1929, № 2; Р. Кантор, О Дерптской народовольческой типографии, сб. «Народовольцы 80-х и 90-х годов», М., 1929; Д. Кузьмин, Народовольческая журналистика, М. 1930. В дальнейшем, при ссылках на указанные работы, будут приводиться лишь фамилии авторов и страницы.

[6] См. об этом ниже, в тексте статьи.

но мало доступны теперь читателю. Все это делает целесообразным исследование о Тартуской подпольной типографии.

Типография была основана студентом Тартуского университета Переляевым. Согласно показаниям Якубовича, опубликованным Валком и Оберучевым, в середине марта 1884 г. Владимир Переляев приехал в Петербург из Тарту, куда он был сослан «за какие-то пустяки», как член «Черного передела». Переляев сообщил, что в течение нескольких лет он создал небольшую типографию, предложил ее в распоряжение «Народной воли», просил денежной и технической помощи и требовал при этом, «чтобы вся механическая работа была предоставлена местным революционным деятелям под личным руководством его, Переляева» [7].

По свидетельству Новикова,[8] весной 1884 г. типографию окончательно оборудовали, в начале июня приступили к работе, отпечатали около 200 экземпляров прокламации «Заявление молодой партии Народной воли», а затем стали набирать 10 № журнала «Народная воля». Печатали его до начала ноября. Первую партию отправили в Петербург в конце сентября, с «Ивановым» (Якубовичем), затем отправляли и другие партии.[9]

Материалы «Процесса 21» позволяют установить, что типография помещалась в доме № 30 по Ботанической улице (ныне улица Комсомола). Переляев снял там небольшую квартиру, из 2-х комнат с кухней, во 2-м этаже, выходившую окнами и крыльцом во двор. Здесь и была устроена типография. Работали в трудных условиях. Нехватало шрифта, поэтому журнал набирали и печатали отдельными листами. Приходилось опасаться любопытства хозяйки дома, соседей, служанок, случайно зашедших студентов. Днем типографские принадлежности прятались, станок покрывался ящиком и превращался в подобие стола, застланного клеенкой.[10] Печатали по вечерам. Хозяйка дома, в котором жил Переляев и помещалась типография, показала, что «проживая с августа месяца под квартирой Переляева, она по вечерам с 10 до 11 часов слышала шум и стук, продолжавшийся ежедневно до конца ноября.[11] На ее вопросы по этому поводу, обращенные к Переляеву, последний объяснил ей, что по совету доктора он занимается струганием дерева» [12]. Одна из соседок Переляева, Розенберг, сообщила следователю, что однажды,

---

[7] См. К. Оберучев, стр. 238, аналогичный материал у С. Валка, т. 38, стр. 100.

[8] Опубликовано в «Обзоре важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи» за 1885 г., стр. 102—103 и в статье Р. Кантора, стр. 103—104.

[9] На вышеназванных показаниях Якубовича и Новикова основаны, главным образом, все сведения, опубликованные о Тартуской типографии.

[10] Описание помещения, в котором находилась типография, см. в приложении.

[11] Если хозяйка дома не ошиблась, то работа типографии продолжалась более долгое время, чем показывал Новиков, — П. Р.

[12] ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 86, № 10939, л. 115 об.

рано утром, она видела незнакомого человека, вошедшего к Переляеву. Дня через 2—3 этот же человек, тоже рано утром, вышел от Переляева, причем Розенберг «показалось, что он под пальто <. . .> несет еще что-то. Мне казалось, что пальто стало толще, чем оно было».[13] Возможно, что показание Розенберг не заслуживает особого доверия и ее «проницательные наблюдения» возникли уже после того, как стало известно о провале типографии. Но возможно, что Розенберг и на самом деле наблюдала отправку одной из партий прокламаций.

Материалы, опубликованные о типографии, сравнительно мало освещают вопрос о людях, принимавших участие в ее работе, особенно о тартуских «местных революционных деятелях». Наиболее подробно выяснена роль Якубовича, который редактировал, правил материал, помогал, видимо, его печатать[14]. Не вызывает сомнений исследователей участие в работе типографии Переляева и Новикова, но сообщаемые о них сведения весьма скудны и неполны. О связи же с типографией тартуских студентов Ткаченко и Иванова высказываются самые различные и противоречивые точки зрения, облик этих студентов совсем не раскрыт. Авторы ряда статей прямо зачисляют Иванова и Ткаченко в число участников работы типографии, не приводя веских доказательств, подтверждающих их мнение, не замечая, что материал следствия явно опровергает их утверждения. «Как удалось выяснить жандармам, — пишет С. Лифшиц, — знакомые и товарищи Переляева — студенты И. Иванов, А. Новиков и Ткаченко — были участниками этого тайного предприятия. Набором и тиснением занимались Новиков и Переляев, а Иванов держал корректуру[15]. На самом деле, как будет показано ниже, во время следствия роль И. Иванова и Н. Ткаченко выяснить не удалось, под именем же «Иванова», который «держал корректуру», скрывался Якубович. Об «Иванове», работавшем в типографии, говорится и в статье Р. Кантора. Автор приводит высказывание народовольца И. Попова («один из студентов, кажется, Иванов, уехал на рождество в отпуск; остался другой Н. Н. Попеляев») и сопровождает это высказывание следующим примечанием: «Иванов, Иван, студент Дерптского ветеринарного института. О нем и о его роли в типографии см. ниже в показаниях Новикова»[16]. Приводя показания Новикова о некоем «Иванове», который играл большую роль в работе типографии, Кантор отсылает читателя к данному примечанию на стр. 95, считая, что Новиков говорит об Иване Иванове. Он никак не комментирует то, что Новиков, рассказав об «Иванове», активно работавшем в типографии, сразу же добавил, что знал «еще одного Иванова, сту-

[13] ЦГВИА (Центр. Гос. воен-истор. арх.), ф. 545 (Петерб. воен. окруж. суд), оп. 4, № 298, ч. 5, л. 82 об.

[14] См. работы С. Валка и К. Оберучева.

[15] С. Лифшиц, стр. 64.

[16] Р. Кантор, стр. 95.

дента ветеринарного института, имя и отчества его не знаю, но он никакого отношения к типографии и революционному делу не имел» [17]. А между тем этот «еще один Иванов» и есть Иван Иванов, о котором говорит Кантор, первый же «Иванов», работавший в типографии, как видно из следствия й как доказывает С. Валк, — это Якубович. Кантор не замечает и того, что «Иванов», о котором упоминает Попов, на самом деле Новиков, действительно уехавший в начале 1885 г. в отпуск. Попов просто перепутал его фамилию, как перепутал фамилию и Переляева, так что свидетельство Попова никак не может служить основанием для зачисления Ивана Иванова в число участников работы типографии. Итак, «Иванов», работавший в типографии, о котором говорил Новиков, — это Якубович, «Иванов» же, уехавший в отпуск, о котором упоминает Попов — это Новиков. Нет никаких оснований смешивать этих «Ивановых» со студентом ветеринарного института Иваном Ивановым.

Но не верно отрицать и всякую связь И. Иванова с делами типографии, как делает это в своем ценном и содержательном исследовании о «процессе 21» С. Валк. Он считает, что Иван Иванов — случайный сосед и знакомый Переляева, живший в одном с ним дворе, не имевший к типографии никакого отношения и ошибочно привлеченный к следствию жандармами, искавшими «Иванова» — Якубовича: «По подозрению, в поисках «Иванова» в качестве участника Дерптской типографии, был арестован студент Иван Иванов, поплатившийся за знакомство с Переляевым <...> годом надзора полиции...». [18] Подобная точка зрения также не соответствует истине, как будет доказано ниже.

О значительной группе тартуских студентов, связанных с Переляевым и, видимо, с типографией, в исследованиях вообще ничего не говорится, имена их остаются полностью неизвестными. А между тем работа типографии, как указывал во время следствия Якубович, в значительной степени основывалась на силах «местных революционных деятелей», которым была поручена вся техническая сторона дела [19]. Можно, конечно, предположить, что Якубович, зная о смерти Переляева, сознательно преувеличивал роль его и неизвестных жандармам местных революционеров, чтобы преуменьшить собственную вину. В пользу такого предположения свидетельствует и то, что Якубович до конца дознания продолжал отрицать свою работу в типографии, говорил, что он даже не знал, где она находилась, что явно не соответствовало истине. Но, несмотря на это, показание Якубовича о роли местных революционеров в основном правильно: его подтверждают вполне материалы следствия. О значении тартуской революционной группы Якубович говорил не только во время допроса, когда его слова могли быть вынужденными. В письме к

[17] Р. Кантор, стр. 103.
[18] С. Валк, т. 38, стр. 108.
[19] См. выше.

Л. Тихомирову от 31. X. 1884 г., сообщая об аресте Лопатина и Саловой, предвидя возможность собственного ареста, Якубович решил ознакомить руководителей «Народной воли», находившихся за границей, в Париже, с именами людей, на которых, по его мнению, можно положиться. При этом Якубович упоминал и тартускую группу, высоко оценивая ее: «О других лицах, о типографии, о *целой важной группе*, в руках которой она, сообщу в следующем письме»[20]. Характерно, что речь здесь шла не об отдельных революционерах, а о целой революционной группе, которой Якубович придавал большое значение. Состав ее участников, со значительной долей вероятности, можно попытаться определить.

Руководителем группы был Владимир Переляев. Во время следствия по «процессу 21» Якубович показывал, что Переляева сослали в Тарту за какие-то пустяки, за простую принадлежность к «Черному переделу». Это не совсем так. Скудные биографические данные все же позволяют воссоздать облик Переляева, человека незаурядных способностей, крепко связавшего свою судьбу с революционным движением. Взгляды его были тверды и устойчивы. Он проявлял особый интерес к рабочему движению, к деятельности среди рабочих.

Владимир Николаевич Переляев (1860—1885) — сын мелкого чиновника (коллежского секретаря)[21]. Он окончил блестяще, с золотой медалью, Пермскую гимназию и осенью 1878 г. был принят «по естественному разряду» на физико-математический факультет С.-Петербургского университета. В университете Переляев также прекрасно учился: по большей части предметов у него отличные отметки.

В Петербурге Переляев сблизился с группой так называемых «молодых черноперелельцев», входил в «центральный кружок» этой группы[22]. Молодые черноперелельцы придавали большое значение рабочему движению; вели пропаганду среди рабочих. Они издавали для рабочих нелегальную газету «Зерно», в которой, между прочим, была высказана мысль о необходимости рабочей партии. Характерно, что некоторые из молодых черноперелельцев (П. А. Латышев, В. Е. Благославов) стали позднее членами одного из первых в России социал-демократических кружков, кружка Д. Н. Благоева. Черноперелельцы «2-го призыва» признавали важность политической борьбы, сблизились с народовольцами, работали вместе с «Рабочей группой народной воли».

Переляев дружил с Константином Решко. Известно, что Константин Решко был активным членом петербургского круж-

---

[20] См. С. Валк, стр. 154. Подчеркнуто мною — П. Р.

[21] См. личное дело Переляева, ЦГИА Эстонской ССР, ф. 402, оп. 2, д. 18599.

[22] См. автобиографию О. К. Булановой-Трубниковой: Энциклопедический словарь ин-та Гранат, т. 40, Приложения II, стр. 35.

ка чернопередельцев 2-го призыва, а его сестра Мария стояла во главе этого кружка. В 1881 г. Переляев привлечен в качестве обвиняемого по делу «О преступной пропаганде в среде С. Петербургских рабочих». Как отмечается в «Обзоре важнейших дознаний» руководители «Народной воли» придавали большое значение этой пропаганде, руководили ею, выпустили особую программу «Рабочих членов партии народной воли». «Главные деятели «Народной воли» руководили ею (пропагандой — П. Р.) лично. Так, Желябов читал рабочим лекции об Ирландском восстании».[23] В марте 1881 г. организация была обнаружена благодаря показаниям предателя Рысакова, но народовольцы, главным образом студенты Петербургского университета, продолжали вести пропаганду «в течение всего мая и июня, на сходках, собиравшихся в пустынных местах, в окрестностях города»[24]. Осенью 1881 г. Переляев, уволенный с 3-го курса Петербургского университета, сослан в Тарту, под гласный полицейский надзор, сроком на 3 года. В Тарту же сослали Константина Решко. Буланова-Трубникова в автобиографии связывает с этими именами попытку организации в Тарту подпольной типографии, предпринятую чернопередельцами. В примечании В. Фигнер, комментировавшей этот раздел, указывается, что Буланова-Трубникова допустила неточность, что в действительности типография была создана осенью 1884 г. по инициативе Якубовича. Но и сама В. Фигнер в своих показаниях не слишком точна и опирается на свидетельства людей, которые вряд ли знали все детали организации типографии (Бурцев, Бах). Не соответствуют истине приводимые ею даты организации типографии (осень 1884 г.), смерти Переляева (январь 1885 г.[25]). В то же время слова Булановой-Трубниковой о попытке чернопередельцев организовать в Тарту типографию находят некоторое подтверждение в показаниях Якубовича, утверждавшего, что Переляев говорил, будто в течение нескольких лет он создал небольшую типографию[26]. Можно предполагать, что сразу же по приезде в Тарту Решко и Переляев попытались наладить типографию для чернопередельцев. Эта попытка не осуществилась. Но основа типографии была заложена еще в начале 80-х годов. И в 1884 г. на этой основе оказалось легко развернуть типографию «Народной воли».

Характерно, что в личном деле Переляева имеется его запись: «Содержание получаю от знакомого бывшего товарища Константина Решко».[27] Возможно Решко на самом деле из личных средств помогал своему товарищу, но вероятно и то, что от его имени Переляеву оказывала поддержку организация чернопередельцев.

---

[23] «Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи...» с 1 июля по 1 октября 1881 г. (1), стр. 23.

[24] Там же.

[25] Энциклопедический словарь ин-та Гранат, т. 40, Приложения II, стр. 35.

[26] См. наст. ст., стр. 249—251.

[27] ЦГИА Эстон. ССР, ф. 402, оп. 2, № 18599, л. 3.

Сведения о жизни Переляева до приезда в Тарту не только уточняют причину его ссылки, но и проясняют вопрос о его взглядах. Становится понятным, почему Переляев предложил типографию именно в распоряжение «Молодой партии Народной воли», принимал участие в печатании прокламации «Заявление молодой партии Народной воли». Ведь именно эта группа народовольцев придавала большее значение рабочему движению, пропаганде среди рабочих. Ее взгляды, по утверждению С. Валка, эволюционировали в сторону социал-демократического движения[28]. Такие взгляды, видимо, были близки Переляеву, занимавшемуся пропагандой среди рабочих еще в 1881 г. Не случайно среди книг, обнаруженных после его смерти при обыске в квартире, где помещалась типография, найдена книга Маркса «Гражданская война во Франции», работы Энгельса «Положение рабочего класса в Англии», «Социализм утопический и социализм научный» (так назывался перевод работы Энгельса «Развитие социализма от утопии к науке»), а также экземпляры нелегальной газеты для рабочих «Зерно», издававшейся в 1880—1881 гг. «Черным переделом».[29] Из сказанного видно, что Переляев не просто техник-исполнитель, а человек сформировавшихся и устойчивых взглядов, на всем протяжении своей деятельности проявлявший интерес к рабочему движению.

В Тарту Переляев был зачислен на физико-математический факультет университета. Вскоре вокруг него сплотилась группа революционно настроенных студентов. Он явился одним из организаторов прогрессивного студенческого общества, «Общества русских студентов», его избрали судьей этого общества[30]. Видимо, он пользовался там большим влиянием. Имя Переляева постоянно встречается в списках членов «Общества русских студентов», начиная с 1882 г., с первого дошедшего до нас списка.

Непосредственное участие в работе подпольной типографии принимал и Александр Михеевич Новиков (род. в 1860 г.). Сын Сумского мещанина, бедняк, с трудом добывавший средства к существованию, боровшийся за возможность учиться[31], Новиков в сентябре 1881 г. был принят в число студентов Тартуского ветеринарного института. В Тарту он сблизился с В. Переляевым, К. Решко, Шадриным и, видимо, с другими революционно настроенными студентами. Директор Тартуского ветеринарного института Раупах, давая отзыв о Новикове после провала типографии, указывал, что его отношения с товарищами «были са-

---

[28] С. Валк, т. 36, стр. 127.

[29] См. ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 109 об.

[30] Там же, л. 102.

[31] В архивных материалах неоднократно отмечается, что Новиков «до крайности беден», что одевался он «бедно и грязно», что Переляев оказывал ему материальную помощь. В начале 1884 г., прося о назначении стипендии, Новиков подчеркивал, что не имеет совершенно каких-либо определенных материальных средств для своего образования. См. ЦГИА Эстон. ССР, ф. 404, оп. I, № 2697, лл. 31, 19; ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., № 62, л. 21 об.

мые плохие», что к Ткаченко и Иванову он относился довольно недружелюбно[32]. Однако, есть основания предполагать, что Раупах не совсем точен и что он, в частности, стремился отвести обвинения в близости к Переляеву и типографии, предъявляемые Ткаченко и Иванову. На самом деле Ткаченко относился к Новикову довольно доброжелательно. В письме к Яворскому он передавал Новикову привет от себя, Переляева (Николаича, как звали его в обществе русских студентов), сообщал о судьбе одного из общих тартуских знакомых: «Если увидете у Шадрина некоего хохла Новикова, то поклонясь ему от меня и от Николаича, сообщите, что 5-го янв. с. г. умер К. Г. Клитин»[33]. Одна из свидетельниц показала во время следствия, что Новикова она встречала на квартире студента Зее, также подозревавшегося в близости к типографии [34]. Очевидно, что Новиков дружил с многими студентами, группировавшимися вокруг Переляева, посещавшими «Общество русских студентов». В списках этого общества Новиков, правда, не числится, но известно, что он посещал собрания общества[35]. Характерно, что почти все лица, о которых известно, что они как-то близки Новикову, в той или иной степени связаны с революционным движением, Так, Шадрин, у которого Новиков остановился перед своим арестом в Харькове, был близок к харьковским народовольцам; полиция характеризовала его как человека, «известного своею политическою неблагонадежностью[36]. Политически «неблагонадежными» можно назвать и Решко, Переляева, Клитина, Зее. Да и сам Новиков придерживался подобных же взглядов. В марте 1884 г. ему, по его словам, предложили работать в подпольной типографии и он дал свое согласие. В мае того же года Новиков перебрался на квартиру к Переляеву, а позднее они начали там набирать и печатать 10 № «Народной воли»[37]. В начале 1885 г. Новиков уехал в отпуск. Как раз в это время умер Переляев и полиция разгромила типографию. 14 февраля Новикова арестовали в Харькове. Сперва он ни в чем не сознавался. Но улики были слишком очевидны. 9 марта Новиков показал, что сочувствует «всякому революционному движению и сочувствие это выразил в том, что принял участие в содержании тайной типографии в Дерпте и в печатаньи в этой типографии № 10 революционной газеты «Народная воля»[38]. Однако, признавая свою вину, Новиков старался, чтобы его по-

---

[32] ЦГИА Эстон. ССР, ф. 404, оп. 1, № 2697, л. 22 об.

[33] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 59 об.

[34] Там же, л. 233.

[35] Там же, л. 90. Следует отметить, что фактический состав «Общества русских студентов» был намного шире списочного и включал студентов как университета, так и ветеринарного института.

[36] ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., № 62, л. 30.

[37] Показания Новикова о его работе в типографии см. в «Обзоре важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи» за 1885 г. и в статье Р. Кантора.

[38] Р. Кантор, стр. 103.

казания не повредили никому из привлекавшихся по делу о типографии. Когда ему предъявили фотографии Якубовича и Лопатина, он утверждал, что эти люди ему незнакомы. Говоря об «Иванове», работавшем в типографии, Новиков подчеркивал, что этот «Иванов» не имеет ничего общего с Ивановым — студентом Тартуского ветеринарного института, причем он явно преуменьшал степень своего знакомства с этим Ивановым. За участие в работе Тартуской подпольной типографии Новиков был сослан в Восточную Сибирь под надзор полиции сроком на 5 лет.

К дознанию по делу о Тартуской типографии привлекали также студентов Тартуского ветеринарного института И. К. Иванова и Н. Н. Ткаченко. Характерно, что Иванова арестовали 8 февраля 1885 г., сразу же после смерти Переляева, до того как хозяйка дома и Новиков упомянули о некоем «Иванове» (Якубовиче), работавшем в типографии. Уже одно это опровергает предположение Валка, что Иванова арестовали лишь в поисках «Иванова» (Якубовича). Да и в ходе следствия достаточно отчетливо выяснилось, что под именем «Иванова» в типографии работал Якубович, что Иван Иванов, студент Тартуского ветеринарного института, и «Иванов», о котором говорил, как об активном участнике работы типографии, Новиков, лица совершенно разные. Хозяйка дома, в котором жил Переляев, признала в карточке Якубовича человека, жившего у нее под именем «Иванова». И, однако, Иван Иванов продолжал подозреваться в связи с типографией. Признав, что подозрения о том, что Иванов — один из основных организаторов типографии, не подтвердились, жандармы все же продолжали утверждать, что он оказался «лицом, близко стоявшим к упомянутому преступному делу»[39]. Иванов был отдан на год под гласный надзор полиции. Вряд ли случайное знакомство с Переляевым могло явиться причиной подобного наказания.

На самом деле у полиции имелись довольно веские основания для привлечения к делу Иванова и Ткаченко. Прежде всего внушало подозрения их прошлое. Оба они еще до прибытия в Тарту участвовали в студенческом революционном движении, были както связаны с народовольцами. Иван Константинович Иванов (род. в 1859 г.), казеннокоштный воспитанник Гатчинского сиротского института, рано лишившийся родителей, поступил в 1880 г. в Харьковский ветеринарный институт. В 1882 г. он был исключен из института сроком на один год за участие в студенческих волнениях. В августе 1883 г., по истечении срока наказания, Иванов поступил в Тартуский ветеринарный институт. Здесь он сблизился с «Обществом русских студентов», познакомился с Переляевым и Ткаченко[40].

В Харьковском же ветеринарном институте начинал свою уче-

[39] ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., № 62, л. 54 об.
[40] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, лл. 61 об., 65 об.

бу и Николай Николаевич Ткаченко (род. в 1862 г.). Однако он поступил в институт уже после исключения Иванова, с которым, по его словам, познакомился в Тарту в конце 1883 г. в «Обществе русских студентов». В Харькове Ткаченко «был обвинен в принадлежности к преступному обществу, именующемуся «Обществом красного креста Народной воли» <...> государь император всемилостивейше соизволил разрешить настоящее дело административным порядком с тем, чтобы Ткаченко был подчинен гласному надзору на два года»[41]. В ноябре 1883 г. Ткаченко «по распоряжению правительства переведен на жительство в г. Дерпт, где и обязан продолжать образование»[42]. По поводу зачисления Ткаченко в Тартуский ветеринарный институт ведется специальная переписка с министерством просвещения. В одном из писем попечитель Дерптского учебного округа сообщил директору института, что министр просвещения разрешил принять Ткаченко в число студентов, с тем, чтобы за ним учредили «особый со стороны начальства института надзор и, в случае не перехода Ткаченко из курса в курс или малейшего нарушения им правил института, он был уволен из оного»[43]. 31 декабря Ткаченко зачислен на 1-й курс Тартуского ветеринарного института. Полиция тщательно следила за ним. Документы его хранились в управе благочиния. Характерно, что его имя было хорошо известно в кругах революционной молодежи Москвы. Так, в «Обзоре важнейших дознаний» (XI), в материалах о лицах, связанных с видным народовольцем Сергеем Ивановым, упоминается некая Подолинская, которой «предложили < ... > участвовать в одном из возникавших в то время московских кружков», убедясь «в ее сношениях с лицами революционного направления (студентами Московского университета Александром Виноградовым и Дерптского ветеринарного института Николаем Ткаченко)»[44]. Из обзора же видно, что в кружок хотели рекомендовать и какую-то другую знакомую Ткаченко. В Тарту Ткаченко прожил после своего перевода туда не долго. В начале 1884 г. он уехал в Харьков и не возвращался в институт до осени, мотивируя свою задержку плохим состоянием здоровья. В сентябре директор института сообщил ему, что более отпуск продлить нельзя и что его исключили из числа студентов. Но в ноябре 1884 г. Ткаченко просил вновь принять его в институт, и его просьба была удовлетворена. Возвратился в Тарту Ткаченко в начале 1885 г.

Формальным основанием для привлечения Иванова и Ткаченко к дознанию явилось то, что они незадолго до смерти Переляева несколько раз ночевали у него на квартире. Эта версия неоднократно повторяется в материалах следствия, начиная с первых

---

[41] ЦГИА Эстон. ССР, ф. 404, оп. 1, № 585, л. 12.
[42] Там же, л. 18 об.
[43] Там же, л. 13.
[44] «Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи...» за 1886 г., стр. 63.

донесений Дерптского жандармского офицера: «студент ветеринарного института Иван Иванов взят под стражу как ночевавший несколько раз в квартире Переляева», «студент Ткаченко приходил в квартиру Переляева, почему в тот же день еще я произвел у него обыск»[45]. Надо отметить, что и на самом деле разрешение Переляева ночевать Иванову и Ткаченко в помещении, где находилась развернутая типография, где буквально на каждом шагу лежали типографские принадлежности, свидетельствовало о близости этих студентов к делам типографии. Правда, непосредственного участия в ее работе Ткаченко, находившийся почти весь 1884 г. вне Тарту, не мог принять. Но, вероятно, за короткое время он сумел установить связи с революционно настроенными тартускими студентами. Известно, что он бывал в «Обществе русских студентов», находился в курсе дел кружка, группировавшегося вокруг Переляева: знал, где можно встретить уехавшего в Харьков Новикова, передавал ему о судьбе Клитина и т. п. Вряд ли так случайно, как пытался доказать он во время дознания, познакомился и сблизился он с Ивановым, стал ночевать на квартире у Переляева. Не следует забывать, что Ткаченко знали в харьковских, московских, возможно, и петербургских революционных кругах, а тартуские студенты поддерживали с этими кругами (в частности с Харьковом, где учились ранее многие участники кружка Переляева) непосредственную связь. Еще больше оснований было у полиции подозревать Иванова. Он все время находился в Тарту. Летом 1884 г., как раз когда налаживали и пускали в ход типографию, Иванов переселился в тот же дом, где жил Переляев, в квартиру уехавшего в отпуск студента Романова, также принадлежавшего к кружку Переляева. В начале 1885 г. он поселился на одной квартире с Ткаченко, и они попеременно, когда уехал Новиков, ночуют у Переляева. Студенты знали, что у Переляева бывают припадки. Возможно, ночевки Иванова и Ткаченко определялись опасениями оставлять Переляева в квартире одного. Во всяком случае понятно, что совсем чужих людей, случайных знакомых Переляев в помещение с типографией не допустил бы. Любопытно, что когда полиция произвела обыск в квартире, на которой жили Иванов и Ткаченко, ее не заинтересовало ничего «за исключением печатных книг на французском языке, соч. Маркса»[46].

Департамент полиции располагал и более определенными сведениями об участии Ивана Иванова в работе типографии, но он не захотел использовать эти сведения во время следствия. Это было связано с созданной официальной версией о причинах провала типографии. В материалах дознаний, в жандармских обзорах усиленно подчеркивалось, как уже отмечалось неоднократно в литературе, что типографию обнаружили случайно, когда поли-

---

[45] ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., № 62, лл. 27, 28.
[46] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 50.

ция прибыла на квартиру внезапно умершего Переляева. На самом же деле, как указывалось в ряде исследований, типографию выдал провокатор Геккельман, учившийся в то время в Тарту, проникший в «Общество русских студентов», в кружок Переляева, бывавший у него на квартире[47]. Однако далеко не все материалы, связанные с предательством Геккельмана, были опубликованы. Р. Кантор приводит лишь косвенные доказательства, позволяющие предполагать предательство. Он доказывает, в частности, что Геккельман бывал в помещении типографии и вряд ли мог не знать о ней. С. Валк цитирует письмо Геккельмана в департамент полиции, в котором иносказательно говорится о предательстве. Но Валк, так как он специально не исследует этот вопрос, ограничивается опубликованием лишь небольшего отрывка из письма, который не дает всестороннего представления о роли Геккельмана[48].

А между тем имеющиеся материалы довольно полно освещают роль Геккельмана в провале типографии и позволяют многое уяснить. Геккельман прекрасно знал о типографии и держал в курсе ее дел департамент полиции. В 1884 г. Геккельман — член «Общества русских студентов». Он посещал типографию, на его имя Роза Франк, невеста Якубовича, послала в Тарту телеграмму: «на имя же Геккельмана, в сентябре 1884 года, была выслана посылка и деньги, предназначавшаяся (так! — П. Р.), как видно из заметок Саловой, Якубовичу»[49]. Один из тартуских студентов, А. Ю. Фейт, близкий к Переляеву знавший о типографии, показывал впоследствии, что Геккельман в Тарту «принимал участие в работах народовольческой типографии, основанной там Якубовичем»[50]. Более того, после ареста Якубовича, Геккельман оказался связующим звеном между типографией и петербургскими народовольцами. Через него М. И. Емельянова, руководившая работой народовольцев после ареста Лопатина, Саловой, Якубовича, посылала Переляеву деньги. Геккельман же, уезжая в конце 1884 г. за границу, восстановил прерванную арестами непосредственную связь Петербурга с тартускими революционерами. «Он доставил мне связи с типографией», — писала Емельянова в Париж 31. I. 1885 г.[51]. Уехав в Париж, Геккельман переписывается с Емельяновой, к нему обращается она, не получив сразу ответа от Переляева, прося наладить с ним связь. Так, 22. I. 1885 г. Емельянова сообщала в Париж: «Сегодня получено письмо Валериана Николаевича <...> Передайте ему, что я ни одного письма не получила от его друга и решительно не понимаю, что это может значить, так как о провале его было бы слышно»[52]. О том же писала она 3/II: «Пожалуйста передайте Валериану Ник<олаевичу>, если он явится еще к Вам, что я не понимаю, что он натворил с адресами его друга: пишу туда и не получаю ответа, между тем провала там нет, пусть он это устроит, т. е. напишет ему еще раз»[53]. 8/II Емельянова писала в Тарту, что Геккельман прибыл за границу и кланяется Переляеву: «Валериан за границей, получено одно письмо, кла-

[47] Вызывает удивление, что в статье Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков, Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 35, 1954, стр 8 — повторяется версия о случайном провале типографии, отвергнутая исследователями еще в конце 1920-х годов.

[48] С. Валк, т. 37, стр. 136.

[49] ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 86, № 10939, л. 68 об.

[50] Процесс предателя-провокатора Окладского в Верховном суде, 1925, стр. 14.

[51] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 136, 1884, № 417, ч. 7, л. 108.

[52] Таж же, лл. 136 и 136 об. «Валериан Николаевич» — Геккельман, «его друг» — Переляев.

[53] Там же. л. 96.

няется Вам»[54]. Наладив переписку с Переляевым, посылая в Тарту связного, Емельянова 6/II сообщала, что связной «расскажет о Валериане, называя его другим именем. Это будет его пароль»[55].

Узнав о провале типографии, считая его «совершенно случайным», Емельянова 12/II сообщала в Париж: «Беда теперь Валериану Ник. показывать сюда глаза»[56]. И Геккельману народовольцы посоветовали, опасаясь, что полиция арестует его по возвращении в Россию, «остаться на месяц или 2 здесь (во Франции — П. Р.), чтобы окончательно его забыли там»[57].

Как видно из вышесказанного, Геккельман не просто бывал в помещении типографии (о чем исследователи неоднократно упоминали), но и хорошо знал о ее работе, сумел сблизиться с ее руководителями, «помогал» им. Полученные же сведения он передавал в департамент полиции. Директор департамента полиции П. Н. Дурново прямо сообщал об этом министру внутренних дел Д. А. Толстому. Комментируя письмо Емельяновой к Переляеву от 8/II, перехваченное полицией, Дурново писал: «Представляя вашему сиятельству копию письма от Емельяновой в Дерпт, обязываюсь присовокупить: 1) что по сведениям, сообщенным Геккельманом, № 10 «Народной воли» печатался в Дерпте при участии Переляева, (умершего) студента, проживавшего нелегально под именем Новикова и некоего Зее, паспорт которого был найден между прочим у известного Овчинникова (сидит в крепости). Сведения эти были сообщены в Дерпт с указанием, чтобы Новиков был арестован, по возможности, на основании результатов осмотра бумаг Переляева, дабы не оглашать указаний Геккельмана»[58]. Из донесения Дурново видно, что Толстой и ранее знал о типографии, что он читал письма из Тарту, перехваченные полицией, что имя Геккельмана было ему знакомо и не требовало особых разъяснений. Характерно, что извещая 6/II Толстого о смерти Переляева и о раскрытии типографии, Дурново пишет об этом, как о деле хорошо известном: «Сейчас генерал-майор Лакс (начальник Лифляндского губернского жандармского управления — П. Р.) телеграфирует, что хозяин типографии Переляев умер и на его квартире взята вся типография, которая печатала № 10 «Народной воли»[59]. Таким образом очевидно, что Толстой не выдумывал, докладывая царю 7/II о том, что полиция и ранее знала о типографии, но «так как арест типографщиков временно признавался неудобным, то и сама типография оставалась нетронутой»[60]. Благодаря Геккельману Дурново и Толстой были хорошо осведомлены о работе типографии, о людях, группировавшихся вокруг нее.

Геккельман, уезжая в Париж, подробно отчитался в департаменте полиции: там было даже известно, что он перед отъездом ожидал писем из Тарту и просил переправить ему эти письма. Бывал Геккельман в Петербурге и ранее, жил он там в начале сентября 1884 г., вскоре после ареста Якубовича Емельянова послала с ним деньги для типографии. Вряд ли во время этих приездов он не навещал департамент полиции, не ставил в известность о делах в Тарту.

В свою очередь полиция установила тщательный контроль за перепиской, перехватила многие письма, отправленные Переляевым и к Переляеву. О важности, придаваемой этим письмам, свидетельствует то, что Дурново сразу же сообщал их Толстому, сопровождая своими разъяснениями, а тот докладывал царю.

К началу дознания департамент полиции располагал значительным количеством сведений о типографии, полученных от Геккельмана и из перехваченной переписки. Поэтому вряд ли можно предполагать, что к следствию были привлечены совершенно случайные люди. Однако, полиция использовала имеющиеся у нее сведения с большой осторожностью, не желая терять ценного агента. Инсценировалось «случайное» открытие типографии, все следствие велось согласно этой версии, сам Геккельман был якобы привлечен к дознанию,

[54] Там же, л. 12 об.
[55] Там же, л. 75 об.
[56] Там же, л. 134.
[57] Там же, ф. 102, оп. 136, 1884, № 417, ч. 7, л. 57 об.
[58] Там же, л. 11.
[59] Там же, 7 делопр., № 62, л. 1 а
[60] См. Р. Кантор, стр. 97.

его приказали арестовать, но он успел по подложному паспорту скрыться за границу. Сразу же после раскрытия типографии директор департамента полиции заботился о том, чтобы аресты не противоречили версии «случайного» открытия, чтобы «не оглашать указаний Геккельмана». Стремлением обелить своего агента, отвлечь от него подозрения объясняется, видимо, запрос о нем в Тарту департамента полиции от 31. XII 1884 г.[61], т. е. тогда, когда Геккельман, дав свои показания о типографии, собирался уехать в Париж[62]. Следует отметить, что сам Геккельман усиленно настаивал, чтобы его роль в провале Тартуской типографии была как можно более замаскирована. В письме в департамент полиции от 9. IV. 1885 г., иносказательно говоря о своем предательстве, он сообщал, что революционеры его подозревали, что они имели ряд сведений о делах полиции, что к ним откуда-то просачивается секретный материал, что они собираются навести справки среди арестованных о причине провала: «Вам нужно принимать какие-нибудь меры, если Вы желаете, чтобы Артур[63] мог продолжать деятельность; имейте в виду, что он считает вполне возможным продолжение деятельности, и он убежден, что принесет Вам пользу; для этого необходимо, чтобы друзьям, которые живут теперь у Вас[64], раскрывали осторожно карты, чтобы представить в их глазах совершившиеся дела[65] или случайными или же найти соответственный субъект, который мог бы им показаться виновником. Затем нужно, чтобы у Вас дома Артура разыскивали, они получают списки разыскиваемых»[66]. Это циничное письмо провокатора вполне объясняет и его предательскую роль и ту версию «случайного» раскрытия типографии, которая распространялась полицией. Вероятно, эту версию в общих чертах выработали еще до отъезда Геккельмана за границу, да и сам отъезд его из Тарту в середине декабря 1884 г. должен был как бы свидетельствовать о его непричастности к операциям полиции. В письме же от 9/IV Геккельман еще раз подчеркивал необходимость следовать принятой версии, приводил в пользу этого новые доводы.

Можно предполагать, что, сообщая о подозрениях, которые к нему питают народовольцы, требуя сугубой осторожности, Геккельман просто выдумывал, стараясь выслужиться перед начальством. Такую догадку высказал С. Валк, опубликовавший часть письма Геккельмана, где говорится об этих подозрениях, и сопроводивший его замечанием: «если, конечно, только он не выдумывает, чтобы набить себе цену»[67]. Вероятно и то, что, страшась возмездия за свое предательство, Геккельман преувеличивал опасность. Однако, есть основание утверждать, что Геккельман в данном случае не придумывал и не преувеличивал. В «Воспоминаниях» Л. Тихомирова упоминается о той встрече, о которой писал 9/IV Геккельман, причем рассказ Тихомирова почти буквально, до деталей, повторяет письмо Геккельмана в той его части, которая опубликована С. Валком: — «Я и Бах, узнавши от Лаврова о приезде Геккельмана, переговорили с ним, заявив, что он, несомненно, шпион. Геккельман клялся и божился, что нет <...> Я осталася при убеждении, что Геккельман — агент <...> Однако, Бах заметил, что, на его взгляд, Геккельман искренен»[68].

О недоверии революционеров к Геккельману полиция знала и из многих перехваченных писем. Его подозревали Якубович, Емельянова и другие народовольцы. В письмах Емельяновой широко отражены подобные подозрения. Сообщая Тихомирову 3. I. 1885 об отъезде Геккельмана в Париж, напоминая, что о нем она писал и ранее, Емельянова добавляет: «Я очень рада, по

---

[61] См. ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., № 417, ч. III, л. 248.

[62] Геккельман уехал из Тарту 15 декабря 1884 г., побывал в Петербурге и 3 января 1885 г. уехал за границу. В ряде статей (Р. Кантор, стр. 101; Л. Тихомиров, Воспоминания, М—Л., 1927, стр. 481 и др.) ошибочно указывается, что Геккельман уехал из России после провала типографии.

[63] Геккельман.

[64] Т. е. арестованным народовольцам.

[65] Провал типографии.

[66] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 136, 1884, № 417, ч. 7, лл. 58 и 58 об.

[67] С. Валк, т. 37, стр. 136.

[68] Воспоминания Льва Тихомирова, М.—Л., 1927, стр. 312—313.

крайней мере я не буду беспокоиться сомнениями его благонадежности <...> я лично не имею никакого основания ему не доверять, как вероятно не имел и А. И., но другие, те, кто знает этого господина, давно возмущены тем, что его посвятили в дела. Я спрашивала заключенных о нем и получила совет удалить его от дел. Он едет к Вам спасаться, так как о нем известно полиции. Я не решилась дать ему явки»[69]. Письмо Емельяновой еще раз подтверждает, что Геккельман был в курсе деятельности народовольцев, что его «посвятили в дела» и он знал о типографии. Здесь говорится и о том предлоге, который использовал предатель для своего отъезда за границу.

В то же время из письма видно, что еще до провала типографии, в конце 1884 г. народовольцы подозревали Геккельмана. В ответе Тихомирова от 28/I отмечалось, что подозрения Емельяновой кажутся правдоподобными: «Приехал только тот субъект, в благонадежности которого Вы сомневались <...> мы также находим, что к сомнению есть некоторые основания»[70]. Письма Емельяновой были одним из стимулов, побудивших позднее народовольцев в Париже устроить Геккельману допрос, о котором говорится в его письме от 9/IV и в «Воспоминаниях» Тихомирова. Полиция, перехватившая ряд писем, знала обо всех этих подозрениях. Известны они были и Геккельману, который в письме от 9/IV прямо ссылается на известие от Емельяновой, в котором выражалось недоверие «Артуру»[71]. Беспокоила полицию и утечка секретных сведений, о которой стало известно из перехваченной корреспонденции. Так, народовольцы узнали о подробностях казни И. Мышкина, известия о ней были получены от одного из немногочисленных очевидцев. Дурново, сообщая об этом Толстому, добавлял, что «имена лиц, присутствовавших при казни Мышкина, будут проверены»[72]. Все подобные доказательства осведомленности революционеров, недоверия, питаемого ими к Геккельману, заставляли департамент полиции действовать с особой осторожностью, чтобы преждевременно не разоблачить своего агента. Поэтому на всем протяжении дознания о Геккельмане говорится как о неразысканном обвиняемом, отдается приказ об его аресте, говорится о его бегстве за границу и т. п. Вероятно, что местные полицейские власти и лица, проводившие дознание, на самом деле не знали об истинной роли Геккельмана. О ней упоминается лишь в особо секретной переписке между директором департамента полиции и министром внутренних дел.

Естественно, что всячески подчеркивая версию «случайного» провала типографии, департамент полиции старался не противоречить ей, привлекая к дознанию того или другого из обвиняемых Местной полиции давались указания об обысках, допросах, арестах определенных лиц, но мотивировалось все это согласно версии «случайного» открытия. Так, приказав арестовать Новикова, о котором сообщил Геккельман, департамент полиции требовал, чтобы его задержали якобы на основании результатов осмотра бумаг Переляева (см. ниже). В распоряжении полиции, наверняка, имелось большое количество сведений о лицах, причастных к типографии, полученных от провокатора, но источник этих сведений старались сохранить в тайне. Так, тартуский жандармский офицер получил 13. II телеграмму из департамента полиции, в которой сообщалось, «что во дворе дома № 10 по Марктштрассе и в № 23 по той же улице, во втором этаже, проживают личности, причастные к обнаруженной в квартире умершего студента Дерптского университета Переляева тайной типографии «Народная

[69] ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., № 62, лл. 108 и 108 об. А. И. — Якубович.
[70] Там же, л. 78 и 78 об.
[71] Т. е. Геккельману.
[72] ЦГИАМ, ф. 102, 7. делопр., № 62, л. 93.

воля»[73]. В Тарту в этих домах произвели обыски, ничего не обнаружили, и, не получив дальнейших указаний из департамента полиции, не имея никаких собственных оснований обвинять упомянутых в телеграмме лиц, обратились в Петербург за разъяснениями, прося уведомить «подлежат ли эти лица, по имеющимся в департаменте сведениям, привлечению к делу в качестве обвиняемых»[74]. Департамент ответил, что «поводом к производству обыска <...> послужила принадлежность их (студентов. П. Р.) к русской корпорации, в числе членов которой состоял и умерший <...> Переляев»[75]. Разъяснение департамента явно не соответствовало истине. Упомянутые студенты вовсе не обозначены в списках «Общества русских студентов»; о них ничего не упоминалось в первых донесениях из Тарту, а между тем департамент полиции уже 13 февраля, буквально через несколько дней после смерти Переляева, запрашивал о них, зная номера домов, где они жили и даже этажи. Конечно, у департамента имелись какие-то сведения об упомянутых студентах, полученные, видимо, от Геккельмана.

Имелись в департаменте полиции и материалы о причастности к типографии Ивана Иванова. Так, директор департамента полиции, сообщая министру внутренних дел о сведениях, переданных Геккельманом, напоминал, что в одном из перехваченных писем Переляева тот «указывал студента Ивана Иванова, к которому следует явиться с паролем «живучий», для получения доступа к Переляеву. Иван Иванов, являвшийся три раза в квартиру Переляева, арестован сегодня»[76]. Здесь же говорится, что посланный Емельяновой связной «должен явиться к Ивану Иванову»[77] и что приняты меры к его задержанию. Итак, Иванова привлекли к дознанию далеко не случайно. Полиция знала, что у него была явка, куда являлись связные из Петербурга, желавшие установить связь с Переляевым. Но, придерживаясь версии «случайного» раскрытия типографии, доказать это не представлялось возможным. Иванов утверждал, что он мало знал Переляева, что о типографии он и не подозревал, а его ночевки в квартире, где она помещалась, объяснялись тем, что ему просто негде было ночевать, так как свою кровать он уступил приехавшему из Харькова Ткаченко. Следственная комиссия нашла, что объяснения Иванова и Ткаченко «представляются заслуживающими доверия»[78], и прокурор вынес заключение дело о них прекратить. Вероятно, и он не знал материалов, имевшихся в распоряжении директора департамента полиции и министра внутренних дел. Последний же, решив, что роль Иванова в работе типографии не слишком велика, что прошло уже много времени, приказал в начале марта 1887 г. решить дело в административном порядке и «если они не состоят более в числе студентов Дерптского университета, подчинить гласному надзору полиции на один год <...>, в противном же случае дело о них прекратить»[79]. К этому времени Иванов, освобожденный из-под ареста 8 октября 1885 г., успел окончить Тартуский ветеринарный институт. Надо отметить, что директор института профессор Раупах помог ему восстановиться в число студентов. Он поддержал просьбу Иванова перед попечителем Дерптского учебного округа, отметив, что Иванов считался «одним из лучших студентов как в отношении нравственности, так по успехам в науках и способностям», что члены совета высказались за

[73] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 105.
[74] Там же, л. 211 об.
[75] Там же, лл. 210 и 210 об.
[76] ЦГИАЛ, ф. 102, оп. 136, 1884, № 417, ч. 7, л. 11 об.
[77] Там же, л. 11 об.
[78] ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 86. № 10939, л. 123 об.
[79] Там же, № 10937, л. 297.

восстановление Иванова и Раупах согласен принять его «под свой собственный надзор и попечение»[80]. После окончания института Иванова послали ветеринарным врачем в Козлов, на службу в земство. Одно из его писем к Раупаху от 12. VII. 1887 г. бросает свет на его взгляды, позволяет утверждать, что и после окончания института он придерживался прогрессивного образа мыслей. Любопытно, что письмо адресовано директору института, что в какой-то степени характеризует и Раупаха. Видимо, отношения его со студентами позволяли Иванову надеяться, что высказанные им суждения встретят сочувствие и во всяком случае не заставляли опасаться откровенности. Иванов считал свое дело — работой «тяжелой и бессодержательной», так как понимал, что при существовавших условиях он не мог оказать, как ветеринарный врач, никакой реальной помощи народу. Нужда народа, отсутствие всякой поддержки со стороны властей производили на Иванова тягостное впечатление. В письме он рассказывал о командировке в уезд, «где применяли меру убивания зачумленного скота» и где «чуть было сам не зачумел от тяжелых картин при исполнении этой, еще совершенно незнакомой крестьянам, меры. Дело в том, что в моем участке весь скот в количестве 53 голов был убит без выдачи какого бы то ни было вознаграждения за него. Больно и тяжело было чувствовать себя исполнителем и сознавать, что тебя считают чуть ли не разбойником»[81]. Вскоре Иванова уволили с работы, столь не удовлетворявшей его.

Полиция располагала сведениями и о других студентах, о том, что они как-то связаны с Переляевым и его типографией. Ей было известно, что часть писем Переляеву отправлялась на адрес студента медицинского факультета Тартуского университета Андрея Юлиевича Фейта. На его адрес посылала письма, перехваченные полицией, и Емельянова. Фейт учился до Тарту на физико-математическом факультете Петербургского университета, куда он поступил осенью 1881 г. «За беспорядки, произведенные студентами <...> Фейт был арестован 10-го ноября 1882 года <...>. 15-того же ноября освобожден из-под ареста и уволен из университета 4 декабря 1882 г.»[82]. В начале 1883 г. Фейта зачислили в Тартуский университет. Из списков «Общества русских студентов» видно, что в том же году он становится членом этого общества. Он сближается с Переляевым. В бумагах, обнаруженных в квартире Переляева после его смерти, полиция нашла аттестат зрелости и петербургский адрес Фейта. Сам Фейт впоследствии вспоминал, что он помогал в работе типографии: «Некоторое очень скромное участие и мое было в этом деле»[83]. В начале января 1885 г. Фейт перешел из Тартуского университета в Петербургскую военно-медицинскую академию. Он продолжал и позднее участвовать в «революционных делах того времени»[84], работал в нелегальных кружках, преследовался полицией.

С Переляевым и, видимо, с типографией были связаны и другие студенты Тартуского университета и ветеринарного института. В материалах следствия неоднократно упоминается имя Константина Глебовича Клитина (род. в 1862 г.). После окончания Смоленской духовной семинарии Клитин в 1883 г. поступил в Тартуский университет. Известно, что он посещал «Общество русских студентов», переписывался с его председателем Романовым, называя его «капитаном». Клитин дружил с Переляевым. Он разделял его критическое отношение к существовавшему строю, сочувствовал революционной борьбе и, по всей видимости, сам в ней участвовал. 5-го января 1885 г. Клитин покончил с собой. Его московская знакомая, Каменская, показала, что незадолго до смерти, приехав в Москву, Клитин «был очень грустен и озабочен и на распросы ее по этому поводу объяснил ей, что занял у товарища на какое-то «очень важное дело» 1000 р., рассчитывая уплатить их по получении денег, обещанных ему на образование одною знакомою, но суммы этой не получил и, не

[80] ЦГИА Эстон. ССР, ф. 404, оп. I, № 1856, л. 30. Следует сказать, что Раупах неоднократно вступался за студентов, в том числе за неблагонадежных.

[81] Там же, лл. 86 и 86 об.

[82] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, лл. 298 и 298 об.

[83] Процесс предателя-провокатора Окладского в Верховном суде, Л., 1925, стр. 14.

[84] Там же.

имея, таким образом, возможности рассчитаться, намеривается лишить себя жизни»[85]. Есть основание предполагать, что это «очень важное дело», которое он не решился назвать даже очень близкой знакомой, — революционное дело. Не исключена возможность, что оно как-то связано с устройством Тартуской подпольной типографии. Во всяком случае, перед смертью он помнил о Переляеве, просил Каменскую отослать ему письмо и «революционные издания». Клитин перед смертью призывал Каменскую вступить в народовольческую партию, говорил о «деле», ради которого он скоро погибнет, напоминал, что «любовь всегда оказывала существенную пользу даже нашему делу: вспомните Засулич, Перовскую, Желябова, Гельфман и других»[86].

Предсмертное же письмо Переляеву от 3 I 1885 г. заканчивалось утверждением, что он предан общему делу и умирает совершенно спокойно. «Служите делу святому верно»[87], — призывал Клитин своих тартуских друзей. Следователь отмечал, что «дело», о котором неоднократно упоминал Клитин, — «есть революционная деятельность»[88].

О смерти Клитина упоминал Ткаченко в одном из писем, прося сообщить о ней Новикову. Его знал довольно хорошо и студент Александров, которому была известна типография. В письме Клитина, найденном у Переляева, встречаются имена тартуских студентов Романова, Моренца, Шульги. Все это — лица, связанные со студенческим революционным движением, с народовольческими кругами. Следствие выяснило, что Клитин раздобыл портреты украинского поэта-революционера Т. Г. Шевченко и распространял их среди студентов, что у него хранились портреты Белинского. Все вышесказанное позволяет утверждать, что Клитин — один из участников кружка Переляева, члены которого помогали в налаживании и работе типографии.

В этот же кружок, по всей вероятности, входил и студент-зоолог Константин Александрович Романов, учившийся в Тартуском университете с 1881 г. В 1877 г. он поступил в Киевский университет, откуда «был исключен в 1878 году за участие в студенческих беспорядках, после чего административным порядком был выслан в Вологодскую губ., где и в течение 3 лет, до 1881 года проживал под надзором полиции»[89]. В Тарту Романов одним из первых вступил в «Общество русских студентов» и вскоре стал его председателем. Его имя, как и имя Переляева, постоянно встречается в списках общества. Осенью 1883 г. он снимает комнату в доме 30 по Ботанической улице, т. е. в том доме, куда весной 1884 г. переехал и Переляев. Летом 1884 г., когда типография работала особенно интенсивно, Романова в Тарту не было. Однако характерно, что уезжая в отпуск, он передал свою комнату Ивану Иванову, у которого была явка для людей, прибывших по делам типографии. К моменту смерти Переляева Романов продолжал жить в одном доме с ним, он сразу же пришел в квартиру Переляева и хотел унести оттуда какие-то бумаги и книгу, «но проректор не допустил его до этого» [90]. Сам Романов во время следствия пытался оправдать свои действия довольно неубедительным образом: то он говорил, что машинально взял в руки какую-то бумагу и книгу, то заверял, что бумагу поднял, думая, что Переляев покончил с собой и что это его предсмертное письмо.

На одной квартире с Романовым жил и студент Тартуского ветеринарного института Георгий Матвеевич Вержбицкий. К Переляеву в день его смерти они приходят вдвоем. Вержбицкий в свое время учился (с 1880 г.) в Харьковском ветеринарном институте, как Иванов, был оттуда исключен за участие в студенческих волнениях 16—17 ноября 1882 г. и почти 2 года (с 1. XII. 1882 г. по 28. VIII. 1884 г.) провел в Керчи, «куда был выслан административным порядком под надзор полиции». [91] Осенью 1884 г. Вержбицкий приезжает в Тарту и

---

[85] ЦГИАЛ, ф. 1406, оп. 86, № 10939, лл. 121 и 121 об.
[86] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 321 об.
[87] Там же, л. 45.
[88] Там же.
[89] Сам же, лл. 91 и 91 об.
[90] ЦГИАМ, ф. 102, оп. 136, 1884, № 417, ч. 7, л. 25.
[91] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 90.

сразу же поступает в «Общество русских студентов». Во время следствия он показывал, что знал Иванова еще по Харькову. Вероятно, и другие студенты, учившиеся ранее в Харькове и примыкавшие к кружку Переляева, были знакомы с ним и с его образом мыслей. Во всяком случае он вскоре знакомится с Переляевым, Романовым, Новиковым. «С Переляевым лично я познакомился в день своего вступления в общество русских студентов, 22 октября 1884 г.» [92]. В начале 1885 г. Вержбицкий живет на одной квартире с Романовым, в доме, где помещалась типография. Вряд ли он мог принимать непосредственное участие в печатании 10-го №, но можно утверждать, что к концу 1884 — началу 1885 гг. Вержбицкий вошел в состав того кружка, на который опирался Переляев в своей работе по типографии.

В показаниях Геккельмана, о которых упоминал директор департамента полиции, в числе участников работы типографии назван и студент Тартуского ветеринарного института Адольф Яковлевич Зее (родился в 1860 г.). Зее был каким-то образом и помимо Тарту связан с народовольческими кругами. Его паспорт был найден у видного народовольца М. П. Овчинникова, близко знавшего Якубовича. До перевода в Тарту Зее неоднократно участвовал в студенческих волнениях. В 1878 г. он поступил в Харьковский ветеринарный институт, в ноябре того же года был исключен оттуда за участие в студенческих «беспорядках» и выслан по месту жительства (г. Короча, Курской губ.). Осенью 1880 г. ему разрешили оставить Корочу и поступить в Казанский ветеринарный институт, но уже в апреле 1881 г. Зее вновь уволен «за участие в беспорядках по институту», [93] с правом поступать в учебные заведения других городов. В мае 1881 г. Зее принят в Тартуский ветеринарный институт. Попечитель Дерптского учебного округа в письме от 18. VI. 1881 г. сообщал директору Тартуского института о сведениях, полученных из Казани о Зее и его товарищах Владимире Татарском и Иване Селянинове, также исключенных из Харькова и Казани и переведенных в Тарту, просил «иметь особенно бдительное наблюдение за этими студентами, находящимися ныне уже в третьем ветеринарном институте». [94] Зее находился под гласным, а затем под негласным полицейским надзором. Он не имел права жить в Петербурге, Москве и главных городах Харьковской и Таврической губерний. Дело о нем хранилось в Тартуской управе благочиния. Казанский полицмейстер весной 1881 г., сразу же по переезде Зее в Тарту, сообщил туда о необходимости установления за ним негласного полицейского надзора, который был снят лишь осенью 1884 г. Показание Геккельмана о работе Зее в типографии основано, вероятно, на веских основаниях, если учесть степень осведомленности провокатора. Во всяком случае это показание свидетельствует о принадлежности Зее к кружку Переляева, о причастности его к типографии. Кроме того свидетели показали, что Новиков неоднократно бывал у Зее. Однако полиции, следовавшей версии «случайного» открытия типографии, не удалось доказать причастность к этому делу Зее, к тому времени окончившего институт и защитившего весной 1885 г. магистерскую диссертацию.

С кружком Переляева, с «Обществом русских студентов» был связан и студент Тартуского ветеринарного института Владимир Григорьевич Татарский (род. в 1859 г.), вместе с Зее исключенный до Тарту из двух институтов. Все время пребывания в Тарту (с 1881 по 1886 г.) он находился под негласным полицейским надзором. Татарский серьезно занимался органической химией, бактериологией и эпизотологией, его магистерская диссертация «Исследования над действующим химическим веществом при сибирской язве», защищенная весной 1886 г., была отослана в главное управление государственного коннозаводства, представлена главноуправляющему и найдена «крайне интересной». [95] Татарский входил в число пожизненных членов «Общества русских студентов». [96]

К следствию по делу о Тартуской подпольной типографии были привлечены

---

[92] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 90.
[93] ЦГИА Эстон. ССР, ф. 404, оп. 1, № 1807, л. 56.
[94] Там же, л. 56 об.
[95] ЦГИА Эстон. ССР, ф. 404, оп. 1, № 3484, л. 139.
[96] Там же, ф. 402, оп. 7, № 190, л. 179 об.

и студенты Александров, Дохман, Моренц. Все они — студенты ветеринарного института, связанные с «Обществом русских студентов», с Переляевым. Евгений Александрович Александров (род. в 1864 г.) закончил с, серебряной медалью Петербургские мореходные классы. В 1883 г. его приняли в Тартуский ветеринарный институт. Он вступил в «Общество русских студентов».

В одном из донесений начальника Лифляндского губернского жандармского управления Лифляндскому губернатору отмечалось, что студент Евгений Александров «хотя и не принимал никакого участия в делах обнаруженной у умершего студента Переляева типографии, он знал о ее существовании».[97] На одной квартире с Александровым жил и студент-ветеринар Соломон Яковлевич Дохман, умерший осенью 1885 г. С 1880 г. он учился в Харьковском ветеринарном институте, его исключили оттуда за участие в студенческих волнениях 16—17 ноября 1882 г., а осенью 1884 г. он поступил в Тартуский институт и стал посещать «Общество русских студентов» Видимо, Иванов, Вержбицкий и другие студенты, знавшие его еще по Харькову, могли охарактеризовать образ мыслей Дохмана и поручиться за него. Во всяком случае к началу 1885 г. он знаком с Клитиным, Ткаченко, Новиковым. Клитин, уезжал из Тарту, оставляет у него на хранении свои вещи. В квартире Дохмана найдено письмо Ткаченко в Харьков и письмо Шадрина, в котором, между прочим, сообщается о судьбе Гейера, народовольца, судившегося позднее по «Процессу 21», рассказывается о Харьковском ветеринарном институте, передаются приветы тартуским знакомым Шадрина: «Гейера с его жинкой выпустили на время, до суда», «странная пакость начинает там опять твориться», «ко всем моим знакомым первый мой поклон и привет. Из Дерпта у меня не был никто».[98] Все это позволяет отнести Дохмана к кружку Переляева.

В дело о типографии оказался замешан и студент Иван Карлович Моренц (род. в 1858 г.), поступивший в Тартуский ветеринарный институт осенью 1884 г. Моренц, как и Дохман, учился ранее (с 1880 г.) в Харьковском ветеринарном институте и был исключен оттуда за участие в ноябрьских волнениях 1882 г. За ним установили гласный полицейский надзор сроком на два года В 1883 г. Моренц привлекался к дознанию о Харьковской подпольной народовольческой типографии, его в августе арестовали, у него был найден листок добровольного сбора в пользу «Народной воли». В Тарту он поступил в «Общество русских студентов», познакомился с Переляевым. Его имя упоминается в предсмертном письме Клитина.

С Переляевым как-то были связаны, по крайней мере частично, и студенты, проживавшие в №№ 10 и 23 по Маркштрассе, о которых в департаменте полиции имелись какие-то секретные сведения. Здесь жили Василий Демич, Павел Преображенский, Адам и Эдуард фон Римша, Самуил Зиф, Рихард Циммерман, Вильгельм Фридман, Виктор Мандельштам и другие.

Приведенные выше материалы позволяют утверждать, что к 1884 г. в Тарту вокруг Переляева сплотилась значительная группа революционно настроенных студентов, члены которой, в той или иной степени, помогали в налаживании подпольной типографии и в выпуске № 10 «Народной воли». Деятельность группы представляет собой одну из славных страниц истории русской бесцензурной печати и Тартуского университета.

---

[97] Там же, ф. 296, оп. 99, 1885, № 8, л. 13. В донесении ошибочно указывается, что Александров — студент университета. Эту ошибку повторяет в своей статье Янсен, кстати, слишком преувеличивающая роль Александрова (см. ук. соч., стр. 8).

[98] ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 58 об.

1. Описание Тартуской типографии, хранящееся в материалах министерства юстиции.

«Квартира эта помещалась во 2-м этаже дома Крейден под № 30 по Ботанической улице, выходила окнами и крыльцом во двор и состояла из кухни и двух комнат: первой маленькой и второй большой. При входе в кухню направо стоял шкаф с тремя полками, наполненными склянками с разными химическими составами, на плите и на полке находились бумажные мешочки с порошками. В первой маленькой комнате оказался столик, ящик которого был разделен перегородками на 38 отделений, с некоторым количеством типографского шрифта в каждом; под этим столом стояла корзина с бумагой, испорченными печатными листами № 10 журнала «Народная воля» и несколькими ящиками и холщевыми мешечками, наполненными типографским шрифтом. В той же корзине оказались: набор крупными буквами заголовка: «От центрального комитета молодой партии народной воли», четыре куска гипса, на одном из которых выбито клише заголовка «Народная воля» — «Социально-революционное обозрение», деревянный валик, покрытый желатинной массой толщиной в $1^1/_2$ вершка, деревянная баночка с желтою солью и инструменты: 4 напильника, долото, дрель, нож, буравчик и молоток без рукоятки. В той же комнате оказалась и другая корзина, весом около $2^1/_2$ пудов, наполненная отпечатанными листами № 10 «Народной воли» и прокламации «От центрального комитета молодой партии народной воли». Рядом с этой корзиной стоял стол, покрытый клеенкой, по снятии которой оказалось, что стол прикрыт четырехугольным ящиком-крышкою, а под последним находится типографский станок и на нем готовый набор страниц 17, 20, 21 и 24-й № 10-го «Народной воли». Накровати Переляева под подушкой оказалась кожная сумка со свежим, не бывшим в употреблении типографическим шрифтом разного формата, всего весом до 37 фунтов, а под кроватью — деревянный вал, обтянутый гутаперчей; внутренность его наполнена дробью и кусками чугуна. В большой комнате найдено также множество разных типографических принадлежностей, а также значительное количество печатных и гектографированных революционных изданий, рукописей, записок и бумаг».[99]

2. Донесение помощника начальника Лифляндского губернского жандармского управления в г. Дерпте Грумбкова от 10. II 1885 г. о раскрытии типографии.

«В дополнение шифрованной телеграмме моей от 6 сего февраля имею честь донести вашему превосходительству[100] следующее: женщина, прислуживавшая студенту университета Владимиру Переляеву, Юлия Вент, прийдя по обыкновению в 8 часов утра в квартиру Переляева, нашла двери незапертыми на ключ, чего прежде не случалось, и, войдя в спальню Переляева, нашла его в постели мертвым, почему она поспешила уведомить о том хозяйку дома, которая, в свою очередь, заявила о внезапной смерти полиции. В начале десятого часа в квартиру умершего явилась университетская комиссия; проректор Драгендорф, зная о политической неблагонадежности умершего Переляева, открыл верхний ящик комода, в коем найдены были мешочки с типографским шрифтом; открыв еще другой ящик, он нашел шрифт, заключенным в клише, почему немедленно же послал за мною и за полицмейстером. Прибыв в исходе 10 часа в означенную квартиру, я был встречен заявлением Драгендорфа, что у Переляева оказался типографский шрифт и, повидимому, свежеотпечатанные листы

[99] ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 86, № 10939, лл. 113 об. — 114 об.

[100] Начальнику Лифляндского губернского жандармского управления — П. Р.

революционной газеты «Народная воля» и прокламации под заглавием «От центрального комитета молодой партии народной воли» и много еще других изданий подпольной прессы; убедившись в справедливости заявления прокурора, я заявил, что дальнейшее дознание должно быть произведено мною и просил прекратить писать продолжение протокола, который надлежит заключить постановлением о передаче такового мне; требование мое было исполнено, и я приступил к осмотру квартиры, бумаг и писем умершего Переляева, при чем обнаружена настоящая типография, прикрытая крышкою от стола, в виде ящика, но прикрытая клеенкою и заставленная большим количеством книг.

В числе попавших в мои руки писем оказалось письмо бывшего студента Дерптского университета Клитина из Москвы, от 3 января сего года, в коем автор уведомляет адресата о намерении своем отравиться тотчас после отправления письма, почему он делает предсмертные распоряжения свои, в письме этом встречаются имена студентов Моренца, Шульги, Романова и Дохмана, и хотя чего-либо компрометирующего названных лиц в письме не оказалось, тем не менее я счел необходимым немедленно же произвести обыски у всех названных, за исключением находящегося в отпуску Шульги, что и было мною исполнено в тот же день, причем Моренц был арестован, впредь до рассмотрения найденных у него 30 писем, после чего, ввиду беременного положения жены его и оконченного осмотра писем, он в тот же день был освобожден. Из словесных распросов я узнал, что студент Ткаченко приходил в квартиру Переляева, почему в тот же день еще я произвел у него обыск, причем однако ничего преступного не обнаружено, равно как и прочие обыски имели лишь в результате нахождение у Дохмана корзины Клитина; при осмотре корзины Клитина ничего предосудительного не найдено.[101] На следующий день я приступил к осмотру бумаг Переляева, при чем найдена большая плетеная корзина, наполненная печатными листами № 10 газеты «Народная воля», прокламации «От центрального комитета молодой партии Народной воли» и брошюра, озаглавленная «В защиту нового течения в партии народной», три названные издания напечатаны, повидимому, в квартире Переляева. Кроме сего оказалось: печатные издания преступного содержания: отдельные №№ журналов «Черный передел» и «Зерно», брошюры под заглавием «От мертвых к живым», «Письмо из Петропавловской крепости», № 5 журнала на польском языке «Пролетариат» и проспект журнала «Walka klas», брошюра «Несколько слов о прошлом русского социализма и о задачах интеллигенции», изд. типографии группы народников, и две прокламации «От исполнительного комитета партии Народной воли». Брошюры литографированные: «Союз», «Добродетели и пороки» и «Организация труда» и т. д., соч. Луи Блана. Брошюры гектографированные: «Свободное слово», два № «Студенчество», «От редакции», «Чудная история», «Материалы для биографии С. Г. Нечаева», «Гражданская война во Франции», соч. Карла Маркса и много писанных очевидно для печати корреспонденций и статей, как-то: «Устав местной Великороссийской центральной группы», «Центральная организация», «Общие начала организации», «Описание следования в ссылку», «Задачи социально-революционной партии в России», «Письмо из Архангельска», «Описание устройства ручного станка», «Письмо из Варшавы», различные отрывки и письма, подлежащие еще особому осмотру. В числе множества дозволенных цензурою книг научного содержания, найдено «Динамит. Руководство для работающих динамитом» и «Порох, пироксилин и динамит»[102] <...>

---

[101] Следует помнить, что с самого утра о смерти Переляева и об открытии типографии знали Романов и Вержбицкий. Они могли вполне успеть уничтожить у себя компрометирующие бумаги и предупредить об опасности товарищей — П. Р.

[102] Кроме того у Переляева нашли работы Энгельса «Положение рабочего класса в Англии» и «Социализм утопический и социализм научный» («Развитие социализма от утопии к науке»), «Новые сказки для детей изрядного возраста» Щедрина и др. «Чудная история», по всей видимости, — рассказ Короленко «Чудная» (см. ЦГВИА, ф. 545, оп. 4, № 298, ч. 5, л. 109 об). «Черный

Представляя при сем копии с шифрованных телеграмм, входящих и исходящих за эти дни, имею честь доложить, что студент Ветеринарного института Иван Иванов взят под стражу как ночевавший несколько раз в квартире Переляева, сожитель последнего в продолжение последнего семестра студент Ветеринарного института Новиков разыскивается, а в настоящее время производится допрос свидетелей.

В заключение имею честь донести, что при вскрытии трупа Переляева оказалось, что он умер во время припадка падучей болезни, которою он давно уже страдал. Переляев был ретивым членом общества русских студентов, почему на бывших 8 февраля похоронах его присутствовало около 70 человек студентов Университета и Ветеринарного института.» [103]

«NARODNAJA VOLJA» TRÜKIKODA TARTUS

Filoloogiakand. P. Reifman

Resümee

1884. a. sügisel ilmus põraandaaluse ajakirja «Narodnaja Volja» 10. number. Suurem osa selle numbri tiraažist trükiti salajases trükikojas Tartus. Selle «Narodnaja Volja» numbri väljaandmine on üks tähtsamaist üritustest, mis viidi läbi 1884. aastal narodovoletsite poolt.

Tartu trükikoja organiseerimisest ja selle tööst võtsid aktiivselt osa silmapaistvad narodovoletsid G. Lopatin, P. Jakubovitš, N. Salova. «Narodnaja Volja» ajaloo uurimustes mainitakse korduvalt Tartu trükikoda ja tuntumate narodovoletsite, eriti Jakubovitši osa selle loomisel. Kuid spetsiaalselt trükikojaga seoses olevat küsimust on uuritud vähe. Peaaegu üldse pole puudutatud kohalike Tartu revolutsionääride osavõttu trükikoja tööst. Vastavaaineline arhiivimaterjal polnud kaugeltki mitte täielikult ära kasutatud, vähe kasutati Eesti arhiivide fonde. Teatmetes trükikoja kohta esines vasturääkivusi, mõnikord isegi ebaõigeid andmeid.

Mitmesuguste arhiivide materjalide uurimise põhjal õnnestus küllaltki detailselt jälgida trükikoja ajalugu ja esile tuua seda märkimisväärset osa, mida etendasid trükikoja organiseerimisel ja töös Tartu revolutsionäärid ja ülikooli ning Veterinaaria Instituudi üliõpilased.

Lisas antakse Tartu trükikoja kirjeldus, samuti Tartu sandarmivalitsuse ülema üksikasjaline raport trükikoja avastamise kohta.

передел» — журнал, выпускавшийся одноименной группой в 1880—81 гг. «Зерно» — нелегальная газета для рабочих, выпускавшаяся в 1880—1881 гг. группой «Черный передел». «Пролетариат» (1883—1884) и «Walka klas» («Борьба классов», 1884—1886) — периодические издания Польской партии «Пролетариат». «Студенчество», «Свободное слово», «Союз» — нелегальные студенческие журналы первой половины 1880-х годов.

[103] ЦГИАМ, ф. 102, 7 делопр., 1885, № 62, лл. 26—28 об.

DIE DRUCKEREI «NARODNAJA WOLJA» IN TARTU

P. Reifman

Zusammenfassung

Im Herbst 1884 erschien № 10 der illegalen Zeitschrift «Narodnaja Wolja». Der größte Teil ihrer Auflage wurde in der illegalen Typographie in Tartu gedruckt. Diese Nummer muß als eine der wichtigsten Taten der russischen Revolutionäre im Jahre 1884 von uns angesehen werden. Bei der Organisation der Typographie in Tartu und dann an ihrer Arbeit beteiligten sich die Volksfreiheitskämpfer G. K. Lopatin, P. Jakubowitsch, N. Salowa u. a. In den Forschungen der Historiker finden wir mehrmals die Erwähnung der Druckerei, Namen bekannter Volksfreiheitskämpfer, Jakubowitsch am häufigsten.

Jedoch gibt es nur wenige speziell dieser Frage gewidmete Werke. Noch weniger ist die Beteilung der Tartuer Revolutionäre an dieser Arbeit beleuchtet. In den bekannten Werken wurde nicht alles vom Archivmaterial und besonders vom Estlandarchiv benutzt. Wir finden dort manchmal Widersprüche und Fehler. Auf der Grundlage des wissenschaftlichen Studiums verschiedener Archive ist es geglückt, den ganzen Weg der Typographie und die Rolle der Tartuer Revolutionäre, — Studenten der Universität und des Veterinärinstituts in ihrer Tätigkeit zu charakterisieren.

In den Beilagen geben wir die Beschreibung der Typographie und den ausführlichen Dienstbericht der Tartuer Gendarmerieleitung über ihre Aufdeckung.

1712. AASTA REVISJONIST EESTIMAAL

Dots. ajalootead. kand. J. Konks

Üldajaloo kateeder

Tootlike jõudude kasvu hindamisel Eestimaal XVIII saj. on olulise tähtsusega teada, milline oli nende tase pärast Eestimaa kõrvalejäämist otsesest sõjategevusest ja 1710. ning osalt ka veel 1711. aastal rahvast laastanud katku möödumist. Sellelt seisukohalt on olulise tähtsusega 1712. aasta revisjon, mille teostasid haagikohtunikud riigivõimu nimel maanõunike vastava korralduse alusel. Mainitud revisjon ei valgusta küll tootlike jõudude olukorda tervikuna, kuid ta puudutab otseselt töötavat inimest, tootlike jõudude peamist osa. 1712. aasta revisjon haaras kõiki maakondi, 46 kihelkonda ja ligilähedalt kõiki mõisapiirkondi. Selle peamiseks ülesandeks oli kindlaks teha, kui suur oli elanike arv taludes. Vabadikke on äärmiselt vähe arvesse võetud ja mõisateenijatest on seal täiesti mööda mindud. Koos ellujäänutega registreeriti ka eelnenud katku ohvrid. Peale selle sisaldab revisjon mõningaid andmeid muudegi küsimuste, nagu talude arvu, nende suuruse, talupoegadele kuuluvate loomade hulga jne. kohta.

Teatavaid kokkuvõtteid ellujäänuist ja katku surnuist tegi 1712. aasta revisjoni alusel juba P. Jordan,[1] kuid ta käsitles ainult väheseid kihelkondi (Harjumaalt 2, Virumaalt 5, Järvamaalt 1, Läänemaalt 2 ja peale selle Hiiumaad ning Vormsi saart) ja nendele tuginedes tegi järeldused maakondlikus ulatuses. Muid küsimusi, mille kohta revisjonis leidub andmeid, Jordan ei puuduta. Käesolevas lühiartiklis on arvesse võetud kõik revisjonist puudutatud kihelkonnad ja peale elanikkonna on pööratud mõnel määral tähelepanu ka mõningatele teistele küsimustele. Mis puutub revisjoni andmetesse,[2] siis pärinesid need otseselt talupoegadelt, kusjuures talupojad olid kohustatud esitama õiged andmed. Need

[1] P. Jordan, Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. Dezember 1881 in textlicher Beleuchtung, Reval 1886, lk. 33 ja Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710. St. Petersburger Kalender für das Jahr 1880. II Theil.

[2] Käesoleva käsitluse aluseks olevad andmed vt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448.

näitavad kõigepealt seda, kui palju oli taludes tegelikult inimesi ja loomi. Jordan märgib õigesti, et peale revisjonis esitatute võis olla inimesi, kes polnud veel taludesse tagasi tulnud, ja neid, kes katkust pääsemiseks olid pagenud metsadesse või muidu pagenud.[3] Katku surnute kohta on andmed aga kahtlemata ebatäpsemad, sest nende fikseerimine oli hoopis raskem. Majandusalastes andmetes on aga sageli suuri lünki, mis tulenesid nähtavasti sellest, kuidas üks või teine haagikohtunik asjasse suhtus. Kõigest hoolimata võimaldavad 1712. aasta revisjoni andmed olukorrast siiski teatava pildi saamist ja teatavatele järeldustele jõudmist.

Võttes vaatluse alla kõigepealt 1712. aasta revisjoni arvulised andmed talurahva kohta, olgu need esijoones antud kihelkonniti.

Tabel 1

Maakond	Kihelkond	Talupoegade arv enne katku	Katku surnud	Nende % üldarvust	Ellu jäänud	Nende % üldarvust
Harjumaa	Hageri	4506	3709	82,3	797	17,7
	Harju-Jaani	2340	1871	79,9	469	20,1
	Harju-Madise	1643	1203	73,2	440	26,8
	Juuru	2242	1778	79,3	464	20,7
	Jõelähtme	1511	1247	82,5	264	17,5
	Jüri	1293	1072	82,9	221	17,1
	Keila	4650	3934	84,6	716	15,4
	Kose	4185	3581	85,6	604	14,4
	Kuusalu	2736	1914	69,9	822	30,1
	Nissi	1891	1503	79,5	388	20,5
	Rapla	3938	3109	78,9	829	21,1
	Risti	1130	821	72,6	309	27,4
Virumaa	Haljala	2857	2214	77,5	643	22,5
	Jõhvi ühes					
	Vaivaraga	1708	1078	63,1	630	36,9
	Kadrina	2867	1642	57,3	1225	42,7
	Lüganuse	1538	1146	74,5	392	25,5
	Rakvere	1671	1352	80,9	319	19,1
	Simuna	2838	1899	66,9	939	33,1
	Väike-Maarja	1828	1263	69,1	565	30,9
	Viru-Jaagupi	2856	2349	82,2	507	17,8
	Viru-Nigula[4]	2154	1364	63,3	790	36,7
Järvamaa	Ambla	2760	1868	67,7	892	32,3
	Anna	606	510	84,1	96	15,9
	Järva-Jaani	1202	626	52,1	576	47,9
	Järva-Madise	1403	1064	75,8	339	24,2
	Koeru	2220	1653	74,4	567	25,6
	Peetri	2474	1591	64,3	883	35,7
	Türi	2610	2052	78,6	558	21,4
Läänemaa	Haapsalu	519	433	83,4	86	16,6
	Hanila	3609	3138	86,9	471	13,1

[3] Vt. P. Jordan, Geschichte der Pest, lk. 80.

[4] Viru-Nigula kohta vt. lähemalt V. Miller, Den stora pesten i Viru-Nigula socken år 1710—1711. Svio-Estonica 1938. Tartu 1938, lk. 199—208.

Maakond	Kihelkond	Talupoegade arv enne katku	Katku surnud	Nende % üldarvust	Ellu jäänud	Nende % üldarvust
	Karuse	2225	1840	82,7	385	17,3
	Kirbla	2255	2093	92,8	162	7,2
	Kullamaa	4186	3315	79,2	871	20,8
	Käina	1979	1358	68,6	621	31,4
	Lihula	2040	1958	96,0	82	4,0
	Lääne-Nigula	2484	1889	76,0	959	24,0
	Martna	2630	2252	85,6	378	14,4
	Mihkli	864	739	85,5	125	14,5
	Märjamaa	2316	1927	83,2	389	16,8
	Noarootsi	1428	826	57,8	602	42,2
	Pühalepa	1772	959	54,1	813	45,9
	Reigi	1532	492	32,1	1040	67,9
	Ridala	2382	1698	71,3	684	28,7
	Vigala	3008	2676	89,0	332	11,0
	Vormsi	614	151	24,6	463	75,4

Nagu eelnevast nähtub, on suremuse, s. t. ka ellujäänute % eri kihelkondades võrdlemisi erinev. Kui rühmitada kihelkonnad teatud %% piirides, siis, nagu näitavad alljärgnevad andmed, on vähe neid kihelkondi, kus suremus on väike. Enamikus kihelkondades on suremus kõrge või koguni väga kõrge.

Tabel 2

Ellujäänute % elanikkonnast.	Katku surnute % elanikkonnast	Kihelkonnad	Kihelkondade arv
70—80	20—30	Vormsi	1
60—69	31—40	Reigi	1
50—59	41—50	—	—
40—49	51—60	Järva-Jaani, Kadrina, Noarootsi, Pühalepa	4
30—39	61—70	Ambla, Jõhvi-Vaivara, Käina, Peetri, Simuna, Viru-Nigula, Väike-Maarja, Kuusalu	9
20—29	71—80	Haljala, Harju-Jaani, Harju-Madise, Juuru, Järva-Madise, Koeru, Kullamaa, Lääne-Nigula, Lüganuse, Nissi, Rapla, Ridala, Risti, Türi	14
10—19	81—90	Anna, Haapsalu, Hageri, Hanila, Jõelähtme, Jüri, Karuse, Keila, Kose, Martna, Mihkli, Märjamaa, Rakvere, Vigala, Viru-Jaagupi	15
0—9	91—100	Kirbla, Lihula	2
		Kokku	46

Kui vaadelda revisjoni tulemusi maakonniti, siis oli suremuse % kõige suurem ja ellujäänute % kõige madalam Harjumaal (vastavad arvud 80,3 ja 19,7), millele järgnes Läänemaa ühes Hiiumaaga (vastavad arvud 77,4 ja 22,6), siis Järvamaa (vastavad arvud 70,5 ja 29,5) ja lõpuks Virumaa (vastavad arvud 70,4 ja 29,6). Kui aga võtta Läänemaa ilma Hiiumaata ja Vormsi saareta, kus suremus oli suhteliselt madal, siis kujuneb olukord järgmiseks.

Maa-ala	Ellujäänute %	Surnute %
Läänemaa	17,2	82,8
Harjumaa	19,7	80,3
Järvamaa	29,5	70,5
Virumaa	29,6	70,4
Hiiumaa	46,8	53,2
Vormsi	75,4	24,6

Katku leviku teljeks Eestimaal võib pidada Pärnu—Tallinna joont. Kõrge suremusega kihelkonnad asusid sellest läänes ja idas. Mida kaugemale mainitud joonest, seda enam väheneb harilikult suremus, kusjuures esineb aga ka mõningaid erandeid. Katku leviku üheks esialgseks keskuseks Eestimaa suhtes oli Pärnumaa ja teiseks Tallinn.

Kõigis Eestimaa maakondades kokku suri revisjoni andmeil 77 157 talupoega, mis moodustab 76,0%, jäi ellu 24 343 talupoega, s. t. 24,0%. Kui aluseks võtta revisjoni andmeid, ulatus talupoegade arv seega enne katku 101 500-ni.

Igas maakonnas (kuigi mitte igas kihelkonnas) leidus neid mõisaid, kus katku suremuse protsent oli eriti kõrge (90% ja üle selle) ja vastavalt ellujäänute protsent eriti madal. Leidus samuti ka neid mõisaid, kus suremuse protsent oli 50 ja alla selle ning ellujäänute protsent vastavalt kõrgem. Kuid oli neidki mõisaid, kus äärmused puudusid. Öeldu illustreerimiseks olgu esitatud alljärgnevad andmed.

Mõisad, kus suremus oli väga kõrge (90% ja enam)

Tabel 3

Mõis	Kihelkond	Surnute %	Ellujäänute %
1	2	3	4
Kumna	Keila	100	—
Sõtküla	Vaivara	100	—
Päite	Jõhvi	100	—
Araski	Väike-Maarja	100	—

1	2	3	4
Tänjala	Anna	100	—
Uus Piibe	Koeru	100	—
Öötla	Peetri	100	—
Sipa	Lihula	100	—
Kulus	Martna		elus 1 peremees ja 1 perenaine
Patsu	„		elus 1 peremees ja 1 töövõimetu perenaine
Kirkota	Märjamaa	100	—
Kaarli	Rakvere	99,0	1,0
Maidla	Hageri	98,0	2,0
Seira	Kirbla	97,1	2,9
Kurevere	Martna	96,6	3,4
Roela	Viru-Jaagupi	96,5	3,5
Sõmeru	Rakvere	96,4	3,6
Väike-Kullamaa	Kullamaa	96,3	3,7
Lihula	Lihula	96,3	3,7
Väike-Lähtru	Martna	96,3	3,7
Väike-Rõude	„	96,2	3,8
Vaisti	Hanila	95,7	4,3
Vanamõisa	Kirbla	95,6	4,4
Vanamõisa	Keila	94,9	5,1
Saulepi	Hanila	94,4	5,6
Klooga	Keila	94,3	5,7
Laiküla	Martna	94,3	5,7
Uksnurme	Keila	93,9	6,1
Saku	Keila	93,9	6,1
Kostivere	Jõelähtme	93,8	6,2
Haljava	Harju-Jaani	93,7	6,3
Illuste	Hanila	93,5	6,5
Suur Kullamaa	Kullamaa	93,5	6,5
Piivarootsi	Karuse	93,3	6,7
Väike Keskküla	Kirbla	93,2	6,8
Pikaküla	Anna	93,1	6,9
Lagedi	Jüri	92,8	7,2
Kopelmani	Keila	92,8	7,2
Lööra	Kose	92,7	7,3
Kodasuu	Kuusalu	92,3	7,7
Küti	Viru-Jaagupi	92,3	7,7
Mõtsu	Hanila	92,0	8,0
Habaja	Kose	91,8	8,2
Tuudi	Karuse	91,8	8,2
Vana-Vigala	Vigala	91,8	8,2
Paadrema	Hanila	91,4	8,6
Aaspere	Haljala	91,2	8,8
Aruküla	Harju-Jaani	91,0	9,0
Kivi-Vigala	Vigala	91,0	9,0
Kurisoo	Järva-Madise	90,9	9,1
Kõrvetaga	Märjamaa	90,9	9,1
Mõisaküla	Hanila	90,7	9,3
Vatla	Karuse	90,5	9,5
Putkaste	Martna	90,4	9,6
Ohtla	Kullamaa	90,4	9,6
Lümandu	Hageri	90,2	9,8
Vihula	Haljala	90,2	9,8
Rooküla	Kose	90,0	10,0

Tabel 4

Mõisad, kus suremus oli suhteliselt madalam (50% ja alla selle)

Mõis	Kihelkond	Surnute %	Ellujäänute %
Repniku	Vaivara	50,0	50,0
Essu	Haljala	49,6	50,4
Paslepa	Noarootsi	49,1	50,9
Lelle	Rapla	48,9	51,1
Raeküla	Väike-Maarja	48,6	51,4
Salla, Koila, Mõisamaa	Simuna	48,5	51,5
Lehtse	Ambla	48,4	51,6
Udriku	Kadrina	46,9	53,1
Einmani	Järva-Jaani	46,4	53,6
Pirksi	Noarootsi	44,8	55,2
Moe	Ambla	41,9	58,1
Arbavere	Kadrina	41,5	58,5
Hõbeda	„	41,4	58,6
Imastu	„	41,1	58,9
Pruuna	Ambla	39,5	60,5
Koogu	Viru-Nigula	39,3	60,7
Saaremõisa	Noarootsi	39,3	60,7
Kuie	Järva-Jaani	38,9	61,1
Polli	Kadrina	38,7	61,3
Roosna-Alliku	Järva-Jaani	38,5	61,5
Ärtu ja Nurmsi	Rapla	37,9	62,1
Hatu	Risti	35,9	64,1
Kurtna	Jõhvi	35,2	64,8
Painküla	Märjamaa	31,2	68,8
Pähu	Järva-Jaani	29,0	71,0
Käru	Simuna	28,2	71,8
Suuremõisa	Vormsi	26,8	73,2
Kõrgesaare	Reigi	26,0	74,0
Lasinurme	Simuna	24,3	75,7
Uniküla	Väike-Maarja	24,0	76,0
Ao	Koeru	22,7	77,3
Kiikama	Järva-Jaani	19,0	81,0
Andja	Viru-Nigula	7,0	93,0
Jõgisuu	Kullamaa	—	100
Lauka	Käina	—	100
Leilise	Kullamaa	—	100
Söderby	Vormsi	—	100

Harju-Madise, Juuru, Nissi, Lüganuse, Türi, Haapsalu, Lääne-Nigula, Mihkli, Pühalepa ja Ridala kihelkonnas aga niisuguseid äärmusi ei esinenud.

1712. aasta revisjonist nähtub, et oli ka külasid ja talusid peale ülalesitatud mõisate, kus kõik hukkusid ning talud ja külad jäid tühjaks. Samuti oli neid külasid ja talusid, mis jäid katkust puutumata. Säärastel erinevatel olukordadel oli muidugi suur tähtsus XVIII saj. põllumajanduse arengule ja asustuse kujunemisele ning nende silmaspidamine aitab kaasa õigete järelduste

Tabel 5

Maakond	Kihelkond	Tööjõuliste %	Vanade %	Laste %
Harjumaa	Hageri	61,4	12,3	26,3
	Harju-Jaani	81,7	—	18,3
	Harju-Madise	86,4	—	13,6
	Juuru	60,1	18,6	21,3
	Jõelähtme	87,9	—	12,1
	Jüri	78,3	0,9	20,8
	Keila	84,3	—	15,7
	Kose	68,9	7,8	23,3
	Kuusalu	83,0	—	17,0
	Nissi	78,3	—	21,7
	Rapla	73,8	—	26,2
	Risti	83,7	—	16,3
	Keskmiselt	76,1	3,7	20,2
Virumaa	Haljala	83,4	—	16,6
	Jõhvi ühes			
	Vaivaraga	87,6	—	13,4
	Kadrina	76,3	—	23,7
	Lüganuse	77,8	4,4	17,8
	Rakvere	84,6	—	15,4
	Simuna	67,9	4,8	27,3
	Viru-Jaagupi	78,3	6,4	15,3
	Viru-Nigula	83,0	3,7	13,3
	Väike-Maarja	78,8	1,2	20,0
	Keskmiselt	78,7	2,2	19,1
Järvamaa	Ambla	76,3	—	23,7
	Anna	79,2	—	20,8
	Järva-Jaani	75,9	—	24,1
	Järva-Madise	70,5	—	29,5
	Koeru	82,7	—	17,3
	Peetri	71,1	6,9	22,0
	Türi	79,4	—	20,6
	Keskmiselt	76,0	1,6	22,4
Läänemaa	Haapsalu	73,2	—	26,8
	Hanila	77,9	—	22,1
	Karuse	61,5	11,8	26,7
	Kirbla	79,0	—	21,0
	Kullamaa	73,5	—	26,5
	Käina	83,4	—	16,6
	Lihula	81,7	4,9	13,4
	Lääne-Nigula	63,7	—	36,3
	Martna	66,9	10,9	22,2
	Mihkli	86,4	—	13,6
	Märjamaa	75,1	5,4	19,5
	Noarootsi	70,3	—	29,7
	Pühalepa	79,4	—	20,6
	Reigi	79,2	—	20,8
	Ridala	66,1	5,7	28,2
	Vigala	65,1	6,3	28,6
	Vormsi	79 3	—	20,7
	Keskmiselt	73,8	2,2	24,0

tegemisele. Katku laastamise tulemuseks oli see, et ühed piirkonnad sattusid tööjõu poolest paremasse olukorda, teised halvemasse, mis vastavalt pidurdas või soodustas majanduslikku arengut. Nähtavasti avaldas see mõju ka talurahva vanuselisele koosseisule. Nagu näitavad andmed tabelis 5, on küll olemas teatavad erinevused tööjõuliste, vanade ja laste erikaalus maakondade ja eriti kihelkondade vahel, kuid üldiselt on tööjõuliste protsent suhteliselt kõrge, vanade ja laste protsent suhteliselt madal.

On võimalik, et täiskasvanute kõrge protsent tulenes osalt laste ja vanade suuremast suremusest katku-, aga võib-olla koguni sellele eelnenud aastail. Võib-olla paigutati tööjõuliste hulka ka vanu, s. t. neid, kes oma ea poolest sinna enam ei kuulunud.

Nagu juba nimetatud, sisaldab 1712. aasta revisjon muidki andmeid peale nende, mis puudutavad talude elanikkonda arvuliselt. Revisjoni alusel võib teha näiteks teatavaid kokkuvõtteid talude arvu kohta. Hageris oli näiteks asustatud talusid 193, Harju-Jaanis 129, Jüris 52, Keilas 233, Kosel 192, Kuusalus 225, Nissis 106, Jõhvis ja Vaivaras 201, Lüganusel 99, Amblas 247, Annas 32, Järva-Madisel 90, Koerus 156, Peetris 280, Türil 151, Kullamaal 199, Käinas 169, Martnas 100, Pühalepas 199, Reigis 244, Ridalas 168 ja Vormsis 146.

Kui võrrelda mainitud revisjonis antud asustatud talude arvu talude arvuga samades kihelkondades umbes a. 1800, siis nähtub, et Harjumaal on mainitud kihelkondades talude arv kasvanud enam kui 2,5-kordselt, Virumaal rohkem kui 5-kordselt, Järvamaal rohkem kui 2-kordselt ja Läänemaal umbes 2-kordselt.

Talude suuruse kohta näitavad revisjonimaterjalid, et Harjumaal seisid esikohal $^1/_2$-adramaalised ja teisel kohal $^1/_4$-adramaalised talud. Virumaal, Järvamaal ja Läänemaal ühes Hiiumaaga on esikoht $^1/_4$-adramaalistel taludel. Teine koht kuulub Virumaal $^1/_6$-adramaalistele, Järvamaal $^1/_2$-adramaalistele ja Läänemaal ühes Hiiumaaga $^1/_8$-adramaalistele taludele. Kolmas koht kuulub Virumaal $^1/_2$-adramaalistele taludele. Peale nende leidub igas maakonnas juba tunduvalt vähemas ulatuses talusid mitmesuguse muu suurusega.

Kui kõrvutada talumaa suurust talus elavate inimeste arvuga, siis on kihelkonniti ja maakonniti siin teatavaid erinevusi. Näiteks tuleb Harju-Madisel, Juurus, Keilas, Kuusalus, Ristil ühe isiku kohta keskmiselt 0,1 adramaad, Simunas 0,05, Lüganusel 0,06, Haljalas, Kadrinas, Viru-Jaagupis 0,08, Jõhvis 0,09, Viru-Nigulas 0,1, Amblas, Järva-Jaanis, Järva-Madisel ja Peetris 0,07, Koerus 0,08, Anna kihelkonnas 0,09, Türil 0,1, Vigalas, Reigis 0,05, Ridalas, Haapsalus, Noarootsis, Lääne-Nigulas, Pühalepas, Käinas 0,06, Martnas ja Vormsis 0,08 adramaad. Kogu Harjumaa kohta tuli ühele isikule 0,1, Virumaal ja Järvamaal 0,08, Läänemaal koos Hiiumaaga 0,05 adramaad.

Mis puutub talude loomadesse, siis valitses siin järgmine olukord.

Tabel 6

Maakond	Kihelkond	Ühe inimese kohta			
		hobuseid	härgi	lehmi	kokku loomi
Harjumaa	Hageri	0,2	0,4	0,4	1,0
	Harju-Jaani	0,3	0,3	0,4	1,0
	Harju-Madise	0,5	0,5	0,5	1,5
	Juuru	0,4	0,4	0,5	1,3
	Jüri	0,3	0,3	0,3	0,9
	Jõelähtme	0,2	0,2	0,2	0,6
	Keila	0,2	0,4	0,4	1,0
	Kose	0,3	0,4	0,5	1,2
	Kuusalu	0,1	0,4	0,4	0,9
	Nissi	0,1	0,2	0,2	0,5
	Rapla	0,3	0,5	0,5	1,3
	Risti	0,2	0,6	0,5	1,3
	Keskmiselt	0,3	0,4	0,4	1,1
Virumaa	Haljala	0,3	0,4	0,3	1,0
	Jõhvi ja Vaivara	0,1	0,6	0,5	1,2
	Kadrina	0,3	0,3	0,3	0,9
	Lüganuse	0,1	0,5	0,5	1,1
	Rakvere	0,2	0,3	0,2	0,7
	Viru-Jaagupi	0,3	0,2	0,3	0,8
	Viru-Nigula	0,2	0,4	0,4	1,0
	Väike-Maarja	0,2	0,3	0,3	0,8
	Keskmiselt	0,2	0,3	0,3	0,8
Järvamaa	Ambla	0,2	0,3	0,3	0,8
	Anna	0,3	0,5	0,7	1,5
	Järva-Jaani	0,2	0,3	0,6	1,1
	Järva-Madise	0,2	0,3	0,4	0,9
	Koeru	0,2	0,3	0,3	0,8
	Peetri	0,1	0,3	0,4	0,8
	Türi	0,3	0,5	0,6	1,4
	Keskmiselt	0,2	0,3	0,4	0,9
Läänemaa	Haapsalu	0,3	0,8	0,7	1,8
	Karuse	0,3	0,8	0,7	1,8
	Hanila	0,3	0,5	0,6	1,4
	Kirbla	0,3	0,7	0,6	1,6
	Kullamaa	0,2	0,6	0,6	1,4
	Käina	0,4	1,1	0,9	2,4
	Lihula	0,2	0,7	0,8	1,7
	Lääne-Nigula	0,2	0,7	0,6	1,5
	Martna	0,2	0,5	0,4	1,1
	Mihkli	0,4	1,1	1,0	2,5
	Märjamaa	0,2	0,5	0,6	1,3
	Noarootsi	0,3	0,7	0,6	1,6
	Pühalepa	0,3	0,8	0,7	1,8
	Reigi	0,2	0,6	0,7	1,5
	Ridala	0,2	0,4	0,3	0,9
	Vigala	0,2	0,6	0,7	1,5
	Vormsi	0,3	0,6	0,4	1,3
	Keskmiselt	0,3	0,7	0,6	1,6

1712. aasta revisjonist saab järeldada, et Harjumaal oli talupoja olukord maa suuruse ja loomade arvu poolest pisut parem kui Viru- ja Järvamaal, kuid viimastes maakondades oli pinnas viljakam kui suuremas osas Harjumaal. Läänemaal ja eriti Hiiumaal näib olevat talupojal põllumaad vähem ja seal oli ka pinnas suuremas osas halb, kuid selle eest olid karjatamise ja heina saamise võimalused avaramad, mistõttu sai mõnel määral rohkem karja pidada.

О РЕВИЗИИ 1712 ГОДА В ЭСТЛЯНДИИ

Доц. канд. ист. наук Я. Конкс

Резюме

При оценке роста производительных сил в XVIII веке имеет большое значение вопрос об уровне их после окончания военных действий на территории Эстляндии и после чумы 1710 и 1771 годов. Названная ревизия не освещает положение производительных сил полностью, но она касается непосредственно трудящихся, главного элемента производительных сил. Ревизия была проведена во всех уездах, 46 приходах и почти во всех мызах. Ее главной целью явилось выяснение числа жителей крестьянских дворов. Бобылей она касалась очень мало, а мызных служащих не учитывала.

Итоги ревизии показывают, что в Эстляндии от чумы погибло 77 157, а в живых осталось 24 343 крестьян.
Кроме того ревизия дает данные о числе работоспособных крестьян, о числе детей, перестарелых и неработоспособных. Ревизия дает данные также о числе крестьянских лошадей, волов и коров, о числе крестьянских дворов и их размерах.

Следует отметить, что последние данные очень неполные.

VON DER REVISION DES JAHRES 1712 IN ESTLAND

J. Konks

Zusammenfassung

Um die Entwicklung der Produktivkräfte im XVIII. Jahrhundert in Estland zu beurteilen, ist es nötig zu wissen, in welcher Lage diese nach der Beendigung der Kriegstätigkeit und nach der Pest in den Jahren 1710—1711 hier in Estland sich befanden. In dieser Hinsicht hat die im Jahre 1712 stattgefundene Revision eine wesentliche Bedeutung.

Die genannte Revision beleuchtet die Lage der Produktivkräfte

im ganzen nicht vollkommen, doch betrifft sie direkt den arbeitenden Menschen, das Hauptelement der Produktivkräfte. Die Revision des Jahres 1712 erfaßte alle Kreise, 46 Kirchspiele und beinahe alle Güter. Ihr Hauptziel war die Zahl der Bewohner in den Gesinden festzustellen. Lostreiber wurden selten und das Dienstpersonal der Güter überhaupt nicht erfaßt.

Aus der Zusammenfassung der Angaben der genannten Revision ergibt sich, daß in Estland in allen Kreisen zusammengenommen 77 157 Bauern durch die Pest gestorben und 24 343 Bauern am Leben geblieben waren. In der Revision findet man außerdem noch Angaben über die Zahl der Arbeitsfähigen, Kinder, Alten und Arbeitsunfähigen. Die Revision gibt auch Angaben über die Zahl der Pferde, Ochsen und Kühe in den Bauernhöfen, und Angaben über die Anzahl und Größe der Bauernhöfe. Es ist aber nötig zu bemerken, daß die letztgenannten Angaben verhältnismäßig unvollkommen sind.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

M. Lõhmus. Sotsialistlikud ümberkorraldused Kreenholmi Manufaktuuris 1940.—1941. aastal. 3
М. Лыхмус. Социалистические преобразования на Кренгольмской мануфактуре в 1940—1941 гг. *Резюме* 36
M. Lõhmus. Socialist changes at the Kreenholm Manufactory in 1940—1941. *Summary*. 38

M. Eller. Nõukogude Eesti ajalooliş-revolutsiooniline maal. 41
М. Эллер. Историко-революционная живопись Советской Эстонии. *Резюме* 75
M. Eller. Die historisch-revolutionäre Malerei Sowjetestlands. *Zusammenfassung*. 76

H. Moosberg. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimisest NSV Liidus aastail 1918—1937. 78
Х. Мосберг. Об изучении в СССР истории революционного движения Эстонии (1918—1937 гг.). *Резюме* 93
H. Moosberg. Zur Erforschung der Geschichte der revolutionären Bewegung Estlands in der UDSSR 1918—1937. *Zusammenfassung*. 95

V. Joakimov. Progressiivsest üliõpilasliikumisest Tartus Esimese maailmasõja järgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1925). . . . 98
В. Иоакимов. О прогрессивном студенческом движении в Тарту в годы революционного кризиса после I мировой войны (1920—1925). *Резюме* 123

V. Joakimov. Zur progressiven Studentenbewegung in Tartu in den Jahren der revolutionären Krise nach dem ersten Weltkrieg (1920—1925). *Zusammenfassung*. 125

K. Siilivask. Eesti töölisklassi streigivõitlus 1918. aasta lõpul ja 1919. aastal. 129

К. Сийливаск. Стачечная борьба эстонского рабочего класса в конце 1918 года и в 1919 году. *Резюме* 157

K. Siilivask. Streikaktionen der estnischen Arbeiterklasse Ende des Jahres 1918 und im Jahr 1919. *Zusammenfassung*. 160

H. Moosberg. Eesti ja vene proletariaadi sidemetest XIX saj. lõpu ja XX saj. alguse revolutsioonilises liikumises. 163

Х. Мосберг. О связях эстонского и русского пролетариата в революционном движении конца XIX и начала X века. *Резюме* . 173

H. Moosberg. Über die Verbundenheit des estnischen und russischen Proletariats im revolutionären Kampf im Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. *Zusammenfassung*. 175

Л. Эрингсон. Из истории Тартуского университета в конце XIX и начале XX вв. 177

L. Eringson. Tartu Ülikooli ajaloost XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. *Resümee*. 210

L. Eringson. From the history of the Tartu University (end of the 19th century and the beginning of the 20th century). *Summary*. 212

H. Moosberg. Marksistlikud ringid Tartu Ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis XIX saj. 80—90-ndatel aastatel. 215

Х. Мосберг. Марксистские кружки в Тартуском университете и Ветеринарном институте в 80—90-х годах XIX века. *Резюме* . . 224

H. Moosberg. Marxistische Zirkel an der Universität und am Veterinärinstitut zu Tartu in den achtziger-neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts. *Zusammenfassung*. 225

П. С. Рейфман. Тартуская народовольческая типография 228

P. Reifman. «Narodnaja Volja» trükikoda Tartus. *Resümee*. . 251

P. Reifman. Die Druckerei «Narodnaja Wolja» in Tartu *Zusammenfassung*. 252

J. Konks. 1712. aasta revisjonist Eestimaal. 253

Я. Конкс. О ревизии 1712 года в Эстляндии. *Резюме* 262

J. Konks. Von der Revision des Jahres 1712 in Estland. *Zusammenfassung*. 262

Тартуский государственный университет
Тарту, ул. Юликооли 18
На эстонском, русском, немецком и английском языках

Toimetaja H. Moosberg
Tehniline toimetaja E. Võhandu
Korrektor E. Janson

Ladumisele antud 17. VIII 1961. Trükkimisele antud 31. XII 1961. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 16,5. Trükiarv 500. MB 01202. Tellimise nr. 7339.
Hans Heidemanni nim. trk., Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind 99 kop.